

CIJENA 50,00 kn

KNJIŽEVNA REPUBLIKA, časopis za književnost
Izdavači *Hrvatsko društvo pisaca i Profil*
Glavni i odgovorni urednik *Velimir Visković*
Uređuju Tonko Maroević, Sibila Petlevski, Velimir Visković
Lektorica *Jasna Bašić*
Korektor *Ivica Kihalić*

Kompjutorski slog *Durieux* d. o. o.
Tisk *Profil*

Uredništvo Basaričekova 24, 10000 Zagreb

Godišnja pretplata 200,00 kn • Cijena 50,00 kn • Godišnja pretplata za europske zemlje 50 eura; za ostatak svijeta 70 eura. Uplata na račun kod Centar banke 2382001-1100021653.

KNJIŽEVNA REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

KLOPKA ZA USPOMENE

Aleksandar Flaker: Baka Augusta, 3

Darko Hudelist: »Siminovci«, 52

Robert Perišić: Slike dolaska s mora, 71

Nenad Popović: Dva zapisa, 85

RAZGOVOR

Na ničijoj zemlji: Tomislav Bogdan razgovara sa Zoranom Kravarom, 94

IGOR MANDIĆ (priredili: Jasna Bašić i Velimir Visković)

Aleksandar Stanković: Igore, kuda će ti duša, 114

Denis Kuljiš: Portret kritičara u mladosti, 115

Marko Grčić: Svjedok vremena izvana i iznutra, 119

Teofil Pančić: Nježno srce u ringu, 126

Ivan Salečić: Igora Mandića hermeneutika svakodnevice, 129

Predrag Matvejević: Igoru Mandiću, 138

Dubravka Crnojević-Carić: Mandić i pornografija ili Stanje kolebanja, 140

Zdravko Zima: Pisac prezenta i prezentni pisac, 145

Nenad Popović: Igor Mandić *in real time*, 151

Helena Sablić Tomić: Žanr: Mandić, 154

Milana Vuković Runjić: Memoari monogamnoga Casanove, 158

Nikica Mihaljević: Odjeci napisā Igora Mandića u dijelu emigrantskog tiska, 160

GODIŠTE VIII

Zagreb, srpanj–rujan 2010. Broj 7–9

Tomislav Brlek: Slovo o pohodu Igorovom, 178

Bruno Kragić: Zbogom svemu tome, 191

NOVA PROZA

Igor Rajki: Kontrapercepcije sezone 1985/86, 194

Milko Valent: Europski fragmenti na toaletnim listićima, 232

IN MEMORIAM

Velimir Visković: Odlazak Saše Flakera, 256

Velimir Visković: Vesna među bardovima, 259

Branislav Glumac: U Vesninom vremenu, 261

Mirjana Stančić: Pouzdan prijatelj, 264

Tonko Maroević: Bogatstvo duha, 267

Tonko Maroević: Mnogostruka meštarija, 269

KNJIŽEVNOST U PRIJEVODU

Claudio Magris: Beskrajno putovanje, 271

KRITIKA

Damir Radić: Oscilacije kvalitete

(*Olja Savičević Ivančević: Adio kauboju*), 296

Marina Protrka: Barbie karneval–tranzicija

(*Maša Kolanović: Slobostina Barbie*), 300

Katarina Brajdić: Savladavanje jezičnih prepona

(*Vladimir Anić: Naličje kalupa*), 303

Nikica Mihaljević: Pjesnik koji se nije dao vremenu

(*Branislav Glumac: Kazaljke oko očiju*), 306

Suzana Coha: O bliskome s distance: (dez)iluzije nacionalne povijesti i mitologije

(*Natka Badurina: Nezakonite kćeri Ilirije*), 308

Nikica Mihaljević: Muke s intelektualcima

(*Iztok Simoniti: Historia magistra mortis*), 312

Boris Postnikov: Ključni naslov

(*Roland Barthes: Mitologije*), 315

Klopka za uspomene

Aleksandar Flaker

Baka Augusta

Zašto baka Augusta?

3

Svakome je od nas dano, ukoliko nismo začeti na neobičan način (pitajte o tome Ministra zdravstva!), imati dvije bake. Imao sam dvije vrlo različite »omame«, kako se nekoć po građanskom Zagrebu govorilo, od kojih je jedna bila Ruskinja, pa prema tome pravoslavne vjere i pokopana je u poljskom Sosnowcu, ne priznajući se Poljakinjom: do predzadnjeg časa ostala je vjerna Rusiji, pa makar se njezina domovina sada smatrala »proleterskom«, a ona je na sebi nosila teret korjenitog ruskog plemstva. Upoznao sam je sasvim površno: došla je jednom na ladanje u Roge, bila je sasvim ćelava (poslije tifusa?). Zvali su je Tatjanom. S drugom sam bakom imao nešto više sreće: bila je Njemica koja se udala za tvorničara u Białystoku (rus. Belostok), gradu koji je pripadao Ruskome Carstvu, pa je i službeni jezik sve do 1918. bio, dakako, ruski. Moj se djed nije nacionalno izjašnjavao. Vezivao je svoja kola gdje bi mu gazda rekao. Nakon što su mu boljševici raznijeli tvornicu, rado je prihvatio novu vlast, a s njome i novi službeni jezik! Kako su se moji roditelji u Białystok vratili iz Ruske Sovjetske Republike, poslije mirovnog ugovora u Rigi 1921., a na temelju poljske opcije (otac je rođen u Białystoku, majka pak u Varšavi, na ulici Piękna), javili su se, dakako, svojima. I sve bi bilo u obitelji u redu, da je baka Augusta priznala do kraja brak svoga sina s **inorodnom** čas Ruskinjom čas Poljakinjom, gojenicom plemećkog Instituta za plemenite djevojke (rus. *blagorodnyh devic*) u palači Branickih, posebno nakon što je Olga svog prorođena sina krstila u pravoslavnom hramu koji i danas dominira gradskim središtem! Juliusova bolest u Švicarskoj, svjetski rat, gradanski rat u Rusiji, odvojili su mladoženje i pravoslavnog unuka od roditeljskih jaslica, ali Augusta Kleiber nije ni sada mogla preboljeti mezaljansu u obitelji. U takvim sam uvjetima u »bijeloj kući« na vrhu Wysokog Stoczeka imao ugledati svjetlo. Za

moje krštenje tada nitko nije mario. Jedno je bilo sigurno: pravoslavlje nije dolazilo u obzir!

Ali je došao čas kada sam morao biti kršten. Selili smo iz grada Łódź u grad Zagreb. Morao sam dobiti svoju putovnicu, ali se takva nije mogla izdati bez dokumenta o rođenju ili krštenju. Jamačno se moglo u Białystoku **ishoditi** svjedočanstvo matičnog ureda, ali to, dakako, nije bilo jednostavno: birokracija je uvijek ista, dobivanje novog dokumenta nalikuje na trku s preponama. Odluka je pala: krstit ćemo ga u **evangeličkoj** crkvi. Odvela me Olga pješice u crkvu Sv. Jana, nagnuo sam se nad krstionicu, župnik me je polio vodom po glavi i zatim izdao dokument o pripadnosti vjeri evangeličko-augsburškoj koji je sada u prijevodu pohranjen u matičnom uredu (knjizi državljana) u Zagrebu. U Łodzi nismo taj čin slavili, ali sam u Njemačkoj gimnaziji dobio potvrdu da znam čitati i pisati, pak sam prema tome zreo da se upišem u II. razred pučke škole, također važan dokument radi upisa u Evangeličku pučku školu po ubrzanoj proceduri. Sada je ujedno došlo vrijeme da me se pokaže baki Augusti u novom ruhu! Dakako, baku sam već i djeda poznavao, ali sada sam za nju, rođenu Berlinčanku, predstavljaо unuka krojenoga i po njezinoj želji, pa je i spor Olge s Augustom time bio izgladen! Za uvod sam baki izrecitirao *Vater unser* (Oče naš) na njemačkom jeziku i to napamet (Olga ja tu točku uvježbala sa mnom), a naravno njezina je radost očitovana i u obiteljskom ručku kojega mi je menu bio uglavnom poznat, ali je sada kulminirao u golemom *Baumkuchenu* (*polj. sekacz, lit. Baumkuhenis*), velikom kolaču, nalik na stablo drveta s naglašenim godovima. Bio je to svečani kolač koji se po njemačkim kućama s posebnom pažnjom pripremao, a odatle se širio i u limitofiju. Danas su takvi kolači rijetkost, a najbolji sam Baumkuchen jeo u sveučilišnom gradu Göttingenu, i to u tradicionalnoj slastičarni Cron & Lanz na glavnoj ulici, pa je to ujedno nezaobilazna gradska atrakcija koju svakom posjetitelju Göttingena mogu toplo preporučiti.

Dakako, ideja o evangeličkom krštenju vezivala se i za moje zagrebačko školovanje, tj. za »Evangeličku pučku školu s pravom javnosti« i dvojezičnom nastavom: »nacionalni« predmeti (zemljopis, povijest) predavani su hrvatski — sve ostalo njemački, a osim vrlo pristojne učiteljice — Njemice, razredom je vladao učitelj Schmidt kojega je sam volumen tjerao strah u kosti, a za najmanje dačke nepodopštine bio je oboružan velikom šibom kojom je nemilosrdno dijelio packe po dlanovima, a za veće prijestupe znao je mlatiti šibom po ritima učenika. Boljelo je, ali je ujedno bilo smiješno zbog grotesknosti prizora. Ukratko: u toj i jamačno u drugim pučkim školama tuklo se.

U školu me je isprva vodila Olga, pa sam njoj putem morao recitirati njemačke pjesmice:

Hänschen klein ging allein,
In die weite Welt hinein.
Hänschen wollte Schuster werden –
Riecht ihm doch der Kleister.
Hänschen wollte Schneider werden –
Jagt ihn fort der Meister...

(Mali je Ivica išao sam, / U široki svijet. / Ivica je htio stolarom postati – / Ali mu je smrdjelo ljepilo. / Ivica je htio krojačem postati – Tjerao ga proč je majstor...)

I tako je mali Ivica morao isprobati sve zanate, a da se nije odredio spram budućnosti, ali je baka Augusta bila s njim: postepeno je ulazio u njemački jezik, bar što se tiče aritmetičkih operacija, imena životinja, a naposljetu i Biblijskih pripovijesti iz njemačke knjige s obaveznim drvorezima kao ilustracijama svake od njih — od Adama i Eve i barke u koju je Noe skupio po par svake životinje, preko Proroka — sve do onih Novozavjetnih — od rođenja Isusova do Ukrsnuća. Prepričavanje tih pripovijesti bilo je jedinim sadržajem vjeronauka, kako to evangeličkoj školi i priliči, ali se Mojsijevih deset ljudi zapovijedi moralno znati napamet kao i pjesmica o malom Ivici... I tako je »Ich bin der Herr dein Gott...« ostalo upamćeno — na njemačkom jeziku. Uostalom, pozdravljeni smo svoje učitelje s »krisgot«, a da nismo znali što to znači za razliku od »kistijant milostiva« koje se čulo u svakom špeceraju kad bih god bio u pratnji svoje mamice. Vjerovali ili ne: u Austriji je *Grüss Gott* uobičajeni civilni pozdrav, ali to sam shvatio sam tek kad sam u Graz došao kao gost–profesor! S tim sam pozdravom ulazio i u najmiliju Zötterovu slastičarnu gdje je kolače servirala puca iz Gradišća, pa je čula i na »Bog«! A u školi su osobito atraktivne bile proslave Božića s prigodnim *O Tannenbaum...* pjesmama i inscenizacijama jaslica, ali bez krava i magaraca, nego s recitacijama anđela koje su glumile pucice iz ženskih razreda, za koje sam se bojao jer sam negdje pročitao kako lijepljena na tijelo krila od ptičjega perja mogu čak smrtno djelovati na nositeljice »svetosti«. Samo da se štogod ne desi Đurdici ili Vesni Rožić, najljepšim andeoškim spodobama! A kad smo već kod imena puca iz ženskog odjeljenja, onda je red da spomenemo i dečke koji su sjedili u klupama kraj mene, držali ruke pristojno složene iza leđa, a njihova imena i prezimena svjedoče da nisu bili protestanti: Stjepka Torbara iz Torbareve ulice na Šalati. Dade Resa, sina poznatog gradskog poduzetnika ili pak Mervara kojega je otac velikim slovima na početku Bakaćeve ulice reklamirao željezariju »Mervar i Hodniković« Protestant je možda bio plavokosi Čeh Hlavaty ili Nijemac (?) Hönigsberg, ali smo svi nosili sakoe na raznobojne štrafne s rožnatim gumbima, samtaste ili kožnate kratke hlače s hozentregerima tirolskog kroja, pa sve do bijelih čarapa sa zelenom vezicom, također austrijskog porijekla, ali nekoliko godina kasnije označom pripadnosti cijelom njemačkom nacionalnom korpusu, pa su u našim krajevima postale politički izazovne, osobito u Sloveniji (Ptuj!).

5

Poslije 4. razreda pučke škole pojavila se kratkoročna dilema: državna gimnazija s hrvatskim kao nastavnim jezikom ili pak nastavak »građanske škole« (Bürgerschule) na istoj lokaciji, ali s njemačkim jezikom. Potonje je mogla oca privlačilo zbog osmogodišnje njemačke nastave, a ni orijentacija takve

škole na građanska (obrtnička) zanimanja nije njemu kao stručnjaku za tekstil bila zazorna. »Mali Ivica« mogao je postati šusterom ili šnajderom, a odatile je bio samo skok do vlaknarstva i tkanina koje je izradivala oroslavska tvornica. Ali tu je baka Augusta ipak popustila Olgi koja je nazirala u malom »Haenschenu« talent druge vrste: poznavao je već Mickiewicza, Puškina i Gogolja, a sada je već počeo čitati Šenou, pa je znala da se i u »njemačkoj« školi njezin sin kroatizira.

U gimnaziji me je dočekao francuski jezik, pjevali smo »Quand trois poules vont au champ...« i rugali se navodnom petom padežu koji bi imao glasiti »Oh, la gomme!« što je bila samo inačica za reklamu »Olla gum«, a tu nisam razumio jer uopće nisam znao što je »kuton« (kondom!). U gimnaziji se njemački predavao tek poslije 5. razreda, ali se baka Augusta pobrinula da me njezin jezik prati: svakog semestra morao sam, naime, donijeti razredniku potvrdu o položenom vjeronauku, a to je značilo odlaziti u evangeličku župu i *Pfarreru* Beckeru ponovo pričati *Bibelgeschichten*, ali sada s naglaskom na »poučnim« stranama pojedinih pripovijesti, a zatim je slikala nabava (kod Kuglija u Ilici) udžbenika *Religionsgeschichte* koji je sadržavao povijest protestantizma od Ulfile preko Jana Husa do Luthera, a zatim i Zwinglija odnosno Calvina. Tu sam knjigu vrlo rado čitao jer sam u školi učio povijest iz nekog srpskog udžbenika, pa sam u razredu prof. Šoštarića znao izrecitrati koliko je puta knez Milutin poražen na Kosovu polju, ali se o njemačkim seljačkim ratovima nije mnogo govorilo. I tako, kao što je Engels više naučio od Balzaca negoli od ekonomista, a Krleža od Kleista (*Michael Kohlhaas*) više o seljačkim ratovima negoli od Engelsa, tako sam ja, spremajući se za razgovor s *Pfarerom* naučio o europskoj povijesti više negoli iz dosadno sivih beogradskih udžbenika »Istorije«. Ali me je kasnije spomeničko uprizorenje protestantizma u kalvinističkoj Ženevi odista razljutilo: »pa to je socrealistički monumentalizam«, to nije moj bogobojažni Lutherov protestantizam koji, doduše, znade biti i ratoboran, pa sam svake godine u Zagrebu o Danu reformacije rado slušao himničku pjesmu kako je »čvrsta tvrđava naš Bog«, ali je u građanskoj njemačkoj varijanti evangelički protestantizam značio obiteljsku smjernost, skromnost i štedljivost. Model takva luteranstva doživio sam u Tübingenu gdje je rusku književnost osim Klugea predavao i pastor Müller. Pozvao me na ručak u svoj skromni stan i nakon uvodnog upoznavanja i poslije obveznog *Vater unsers* postavljene su zdjele s juhom, a zatim i njemačka klasika: kuhani krumpir i kiselo zelje. Jeo sam s apetitom misleći na to da danas ima u njemačkim gradovima sijaset talijanskih, kineskih, pa i »balkanskih« (*Balkansonne u Göttingenu!*) restauracija, pa ćete se namučiti tražeći domaći *Eisbein* (buncek) ili *Reibedatschi* (krumpirovi popečci), a kiselo zelje kao specijalitet opstalo je pod nazivom *Choucroute* samo u Elsassu (franc. Alsace!) onstran Rajne! Razgovor se pak s domaćinom vodio oko Vladimira Solov'eva, ruskog pjesnika i filozofa koji je oko jedinstva crkava surađivao sa Strossmayrom, imao i svoju ulicu u Zagrebu, ali ju je 1991. izgubio! Dakako, taj tip lute-

ranstva gasio se u modernoj Njemačkoj, ali ga je i u kulinarici održavala baka Augusta.

Znao sam se na fakultetu našaliti da je hrvatska znanost o književnosti u rukama evangelika: evangeličke je vjere bio, naime, pokojni anglist i komparatist Miro Beker, a evangelik je i germanist Viktor Žmegač.

Dakako, održanju njemačkog jezika u osobnoj upotrebi pomagala je i situacija u Zagrebu tridesetih godina. »Agramerština« se nije čula samo sa scene *Glembajevih* nego i na gradskim ulicama koje su vrvjele germanizmima i to ne samo u obrtničkoj terminologiji (*auspuhi* nas i danas proganjaju na izlaznim iz grada cestama, prkoseći različitim *Westgate*-ima i *Avenue Mall*-ima). U Zagrebu su redovno izlazile novine na njemačkom jeziku, a sve do pretkraj tridesetih i glazbenom je pop-scenom dominirao njemački napjev. Na klizalištu ATK Šalata plesalo se uz zvukove valcera »Oh, Donna Klara...«, čulo se i *Regentropfen...* a *Adieu, mein kleiner Gardenoffizier* jamačno je bio šlager izravne K. und K. tradicije! Smjena paradigm zabavne glazbe dešavala se tek krajem tridesetih kada se prkosno proširio *Lambeth-walk* (u hrv. ikonoklastičnoj varijanti: »Majka Božja pleše step / Isus svira klarinet / A dragi Bog — pleše lambeth-walk!) ili *Palais-glide*, a *Alexander's ragtime band* nadjačao je polke i valcere. Četrdeset prva uvela je više talijanskih šlagera (*La molinara*), njemački marševi nisu imali uspjeha, pa se njemačka zabavna glazba osvetila tek s *Lilli Marlen* koja se eksportirala iz njemačke vojne radio-postaje u Beogradu, ali su je pjevali kako Rommelovi tako i Montgomeryjevi vojnici. Njemački filmovi nisu u tridesetim godinama bili popularni, prikazivane su austrijske operete, a ni filmovi iz vremena nacizma, neki od njih s »indijском« tematikom (*Tigar od Ešnapura!*), pak prema tome — protubritanski, nisu privlačili moje kolege, osim valjda *Bel Ami*-ja, snimljena prema Maupassantovu romanu s kritikom »glavniciarskog« tiska, ali i s dopadljivom naslovnom melodijom! U nižim razredima gimnazije u Križanićevoj, pokazali su nam u gimnastičkoj dvorani remek-djelo Fritza Langa *Metropolis* koji možda nisam sasvim razumio, ali je montažama života u tvornicama imaginarnog velegrada odgovarao mojoj averziji spram kapitala kako sam ga, posebno u Łodzi, doživljavao. Morao sam čekati pola stoljeća da ga u kinoteci (Kordunska ul.) doživim u punom sjaju, a da kršćansko-socijalističke ideološke motive ne probavim do kraja nego ih pripišem ekspresionizmu! U gimnaziji su nam prikazivani i filmovi snimljeni prema sagama o Nibelunzima, pa sam zarana saznao tko bijahu Kriemhilde ili Brunhilde i kako je poginuo Siegfried. Na satima njemačkog jezika u višim razredima gimnazije kod prof. Hamma, ništa o tome. Osim toga Olga mi je u Breyera znala kupiti koju njemačku knjigu za mladež. Čudit će se, ali su mi najdraže knjige u izdanju »Jugendinternationale« bile: Belyh, Panteleev, *Respublika ŠKID* (njem. *Schkid, Republik der Strolche*) s temom »slobodne škole« i Helena Bobinska, *Die Rache des Kabuнаuri* s temom previ-

ranja na Kavkazu, ali sa do danas nepoznatim poljskim imenom autorice — i danas mogu obje knjige toplo preporučiti onome tko ih pronađe!

Ali u višim razredima bili smo već imuni na njemačke mitove. Još smo se 1936. divili organizaciji Olimpijade u Berlinu, ali smo drukali za crne trkače (Jesse Owens) ili za crnog bombardera Joe Louisa koji je odnosio pobjede nad »arijcem« Maxom Schmellingom koji je završio »na dnu« berlinskog života! »Afroamerika« povela je u športu! Znali bi se njoj pridružiti skandinavski du-goprugaši (Nurmi!) ili norveški skakači na skijama sve dok je trajala zabrana za skakaonice preko 100 m, pa je Holmenkollen bio paradigmom grane koju je osporila Bloudekova Planica! Pa ipak, prospekti koji se se dijelili u povodu berlinske olimpijade, i prikazivali turističke atrakcije Njemačke koja još nije u punoj mjeri manifestirala svoje težnje za stvaranjem Trećeg Reicha i ekspanzijom prema europskom Istoku, privlačili su i moju maštu — ne samo radi bake! Baka je već ostarjela, 1939. je na temelju ugovora Molotov–Ribbentropp, poslije ulaska sovjetskih trupa u »Zapadnu Bjelorusiju«, mogla kao Njemica optirati za Reich, i preselila je u Berlin svojoj kćeri, liječnici Klari gdje je i umrla, pa ipak tanane obiteljske veze još su funkcionalne: na Krk je jednog ljeta stigla Klarina kćerka, sada suradnica berlinske (zападне!) TV, a javio se i neki Kleiber koji je u Norveškoj predavao ruski, dakle, bio je kolega po struci!

8

U njemački jezični prostor ulaz prvi: Zürich

Prilikom jednog boravka u Zürichu izašli smo izvan grada i ja sam razmišljao kako je zapravo teško pronaći ključ za opis nepoznatog grada. Središte grada nije se vidjelo niti se jezero ljeskalo na suncu. Neke su se Alpe vidjele, ali to za opis grada nije bilo dovoljno. Vidjele su se neke industrije kao i kocke stambenih zgrada na periferiji. Mogla je to biti Ljubljana s Litostrojem i Kamniškim alpama u pozadini, ali je to mogao biti i Gradec Štajerski s Murom i Schöcklom s kojega se vidi »Sljemeberg« i Donat iznad Rogaške. Dubravka (crna) je svoj »diplomatski« boravak riješila u korist Branke Kamenski (»Pola ure kulture«!) jednostavno: Dada-Zürich i Leninov boravak u gradu. Ali je gledatelje TV provela i ulicama koje je, dodajmo, Einstein promatrao iz tramvaja i razmišljao o teoriji relativnosti »svega postojećeg«. A što je meni činiti? Tu sam zastao vrativši se mislima unatrag do svoga prvog ulaska u taj, još uvijek alpski, prostor. Naime, jednoj sam Švicarki na radnoj akciji »Autoput« bio tumačio kako izgleda Zagreb: drugaćiji je od Beograda. Zapravo, to je europski grad nalik na druge europske gradove kao, primjerice, Zürich. Samo nešto kasnije, na putu u Amsterdam u lipnju 1950. bila je prilika da istu osobu posjetim u Zürichu. Putem sam promatrao gorje i meni se činilo kako taj »Swissairov« propelerac može udariti u vrh Jalovca, pa me je hvatao moj prvi »strah od letenja«. I dalje su se nizale Alpe... Na aerodromu me je dočekala

carina. Nosio sam prigodni poklon: gramofonske ploče, valjda s »narodnom« glazbom. Unatoč mojim tumačenjima, carinik je razrezao carinu koju, dakako, nisam mogao platiti. Nikakva uvjeravanja nisu pomogla. Shvatio sam da sam u Švicarskoj! Bilo je rano jutro, pronašao sam zgradu gdje je stanovaла moja »omladinska« znanica, ali sam čekao pred kućom sve do vremena za posjet pristojnoga. Pušio sam »Dravu«. Naposljetku sam pozvonio i ušao u stan. Samo nešto kasnije netko je opet zvonio. Razgovor je bio kratak: »Gospodo, vaš je gost ostavio pred kućom čik; molim Vas da to sredite.« Po drugi sam put toga dana shvatio da sam u Zürichu!

Ali sam se poslije sjetio jednog od nekoliko ugodnih *over stopa* u gradu na alpskom jezeru, pa i jednog detalja. U slobodno od jedne izložbe vrijeme odlučio sam posjetiti još jednu zürišku znamenitost. Vitraje koje je naslikao Chagall u jednoj crkvi. Sami su me crkveni prozori oduševili, Chagall je, dakako, već za pariških dana postao mojim ljubimcem, osobito onaj s Leninom koji стоји na rukama. Ali se ovdje radilo o nečem drugom: moj idejni PDV kretao se u dva smjera. Prvo: Židovima vjerski propisi brane da slikaju lik Božji. OK, Chagall je, dakako, već za pariških dana oslikao parišku Operu, ali kako je smio oslikati Crkvu? Što ga je ponukalo da to učini, zar samo novac?

9

Drugo: protestanti su načelno ikonoklastični. Tuga me je hvatala i čežnja za katolicizmom kada sam gledao ženevsku ogoljelu katedralu: bila mi je hladna i odbojna. Švicarski kalvinisti bili su dosljedni poput carinika na granici. U Zürichu su se ustalili zwinglijevci, a granica između jedne i druge konfesije išla je kroz Fribourg u kojemu se može, različito od Ženeve, predavati na (ravnopravnom) njemačkom! Jesu li zwinglijevci tolerantniji od kalvinista, ili što je drugo? Jedno mi je sinulo. Opis Züricha zaista nije moguć bez »Cabaret Voltairea« ali ni bez Chagallovih vitraja... Pa ni bez starogradskog rezervata za uživatelje droga. Ne znam postoji li još. Chagall, svakako! Židov među protestantima...

U hotelu »Rütli«, Zürich, 1994.

Stari memorandum hotela nedaleko od kolodvora podsjetio me na »izlet« iz Basela. Održavala se izložba »Dada-global«, a ja sam morao ispravljati doslovno krive Drine. Naime, izložene brojeve *Zenita* prebacili su organizatori preko Drine. Nalazili su se u vitrini, naslovljenoj »Dada–Belgrad«. Uostalom, jedini časopis koji je »Dadu« imao u naslovu također je tiskan u Zagrebu. U predavanju sam nastojao postaviti stvari na svoje mjesto. Na večeri nam se priključila Anne Chantal, predstavnica »Pro Helvetia« sa sjedištem u istom Zürichu, ali je naglašeno tražila da s njom govorim francuski. Upoznao sam je ranije u Ženevi na kućnom domjenku poslije obrane Jean-Philippove disertacije o Harmsu. Bila je njegova kolegica. A sa Ženevom sam već imao jezičnih iskusstava. Kada me je, naime, Jean-Philippe telefonski nazvao u bečki Hietzing (*locus* potražite kod Begovića) kao mentora, učtivo sam ga, pozivajući se na

višejezičnost Helvetiae (tim se nazivom prevladava raznojezično imenovanje Konfederacije), priupitao je li se u izvješću mogao služiti ravnopravnim u Konfederaciji njemačkim jezikom. Odgovor je bio niječan. Imao sam 40 minuta bez pisanog teksta govoriti francuski. Stigao sam na *Lac Leman*, par dana prije utanačene obrane, govorio tih dana isključivo francuski, pa je krenulo... Zapravo, u Ženevi nisam imao većih jezičnih teškoća... Imao sam ih zato u Baselu. Tako sam jednog dana otišao u Galeriju likovnih umjetnosti. Galerija je velika, imaju Holbeina koji je fascinirao Dostojevskog, portret Erazma Rotterdamskog, a bakrorezima iz baselske oficine ilustrirano je prvo, ljubljansko, izdanje Krležinih *Balada*, a da o obilju »Brodova ludaka« (*Narrenschiff*) ni ne govorimo: Erazmo Rotterdamski imao je tu svoje sjedište. Dakako, jezičnih teškoća nije imao: *Stultitiae laus* pisana je, dakako, latinski. Umorio sam se prije nego što sam stigao do moderne. Smjestio sam se, dakle, na fotelju negdje između Hodlera i Segantinija (bijeli alpski pejzaži) i promatrao slike u dvije različite dvorane. Moja je strategija bila kobna. Odrješitim koracima stigla je do mene neka vremena žena i izustila: »Si si ufsi?« Zagrebački rečeno, »belo sam ju pogledal«, ona je ogorčeno ponovila: »Si si ufsi?« Smjerno sam je zamolio neka mi to prevede na meni razumljiv jezik. Ljutito je promrmljala: »Sind sie Aufsicht?« (Jeste li nadglednik?) Okrenula se prijezirno i otišla. A ja sam poželio da živim u vrijeme Erasma, samo što sam svršio realnu gimnaziju, pa osim početnih stihova *Eneide* ni ne znam mnogo.

Anne Chantal doveo sam kasnije na simpozij o srednjeuropskoj avangardi što su ga organizirali Marijan Susovski i Željko Koščević. U zrakoplovnoj luci dočekala nas je Biserka Cvjetičanin u ime »Linka«. Govorili smo francuski. Ali je »Pro Helvetia« uskoro digla ruke od zaraćene Hrvatske.

I dopustite mi još jedan züriški šaljivi doživljaj. Putovao sam tada u južnu Njemačku, ali sam se odlučio za trasu Zürich – Schaffhausen – Konstanz i to ne samo radi vodopada na Rajni, nego i radi dogovorenog s gospodom Ilmom kratkog susreta (između vlakova) u Zürichu. Gospoda Ilma R., pjesnikinja i novinarka NZZ, podrijetlom iz onog kuta između Mure i Drave u kojem se govorili slovenski i madžarski, a učila se i »srbohrvaščina«, željela je, naime, upoznati autora *Jeans-Prose*. Dogovorili smo se na peronu, prepoznati me je imala po brkovima i naočarima. I tako bi. Putovao sam tada »kušet-kolima« Beograd – Basel, a pred jutro sam se družio s Kosovarima, ocem koji je imao zlatarnu u Švicarskoj i vodio svog sina da upozna zanat i zemlju. Oko nas se u hodniku okupilo cijelo društvo. Stigao vlak u Zürich, krenuo sam naprijed prema garderobi da ostavim tamo privremeno svoju prtljagu, moje pak društvo u stopu za mnom. Poslije par koraka spazim gospodu Ilmu s NZZ u ruci. Pridem joj, stisnem ruku, krenuli smo prema garderobi, a za nama društvo iz kupea. Prestigli su nas dvoje, odšacali gospodu Ilmu, pa uspjeli meni u balkanskoj »srbohrvaščini« dobaciti: »Zbogom, ali da znaš — dobra ti je ova pi-

čka, nemoj da je kome daš!« Gđa Ilma bila je zgranuta, oboje smo šutjeli, otišli do prvog bircuza, pili — tko pivo, tko voćni sok — a gospođa Ilma mi nije dala da platim ni svoje pivo. Susretali smo se i kasnije, u Zürichu ili Lausanni, gospođa je u međuvremenu skinula dijakritički znak sa svog prezimena, ali i dalje vrlo solidno izvještava što se to dešava u ruskoj književnosti, prateći zbivanja i na Balkanu! Jamačno je na taj poluotok svrstala i autora »proze u trapericama«.

Bratimljenje: Mainz — Freiburg — Tübingen

Mainz

Neću reći da nisam imao predrasuda spram Njemačke. Bilo je to vrijeme kad je germanistica Daša koja je nosila breme zatočeništva u Jasenovcu, prebacujući (s pravom) svu krivicu na njemački nacizam, odbijala svaku mogućnost putovanja koju joj je struka nalagala. Moju je poziciju opterećivalo nešto drugo: očevo pristajanje uz Nijemce 1941. Od tog sam se naslijeda branio...

Krajem 50-ih učestala je korespondencija s Vidom: studirala je germanistiku i povukla se u Njemačku. Tako sam upoznao skijalište Todtnauberg u Schwarzwaldu, a kasnije i sveučilišni Münster. Međutim, moj prvi odlazak u Njemačku vezao se za partnerstvo Zagreba s Mainzom. Naime, jednog je ljeta iz Mainza stigla veća delegacija u koju je ulazio Rolf-Dieter, asistent na slavistici, sa suprugom Inge koja je u Zapadnu Njemačku stigla iz Šleske, pa je odlično govorila poljski, a oni su na taj put nagovorili gospodina koji je imao predrasude u obratnom smjeru: proveo je nekoliko godina u zarobljeništvu JNA, gradeći (stvarni) most preko Dunava u Novom Sadu. Bio je oprezan, pa je šminkao te svoje teške godine. Sprijateljili smo se i tako je uslijedio poziv u Mainz.

Jamačno nema gostoljubivijeg domaćina i vodiča po njemačkim gradovima od Rolfa-Dietera. Silom prilika koje u Njemačkoj diktiraju stalne selidbe sveučilišnih djelatnika, počeo sam se počam od te godine kretati u trokutu Mainz – Freiburg in Breisgau (pazi: Fribourg je u Švicarskoj!) — Tübingen i upoznati bilo nedaleke od Freiburga toplice, u kojima je umro Čehov, bilo protestantski, Trubarov, Tübingen. Naravno, u Mainzu bio je Gutenbergov muzej, naravno, bila je i tamo gotička katedrala, ali su domaćini stanovali na humku ponad grada, neposredno do naselja izgrađena za US Army, u neugodnom susjedstvu. Ponudu da odemo do Marxova Triera (onamo je Rolf vodio ruske goste, pa se bila proširila fama da je i sam »marxist!«) odbio sam, ali sam sa zadovoljstvom prihvatio izlet po obali Rajne, u prostor Turgenevljeve *Asje!* Međutim, uskoro je shvaćeno da sam u predraču rado čitao ne samo *Šleske tkalce* (»Njemačkoj tkamo ponjavu tu / mi tkamo, mi tkamo...«, je li tako, Rolfe?) nego i *Deutschland, ein Winternärchen*, pa je tako Turgeneva mene radi

zamijenio Heine, a kud se god okrenuli, Rolf nije naizust (kako bi rekli Rusi, a za njima Srbi) znao samo Lorelei, nego i niz drugih pjesama s porajnskim motivima, a bile su često vezane za burgove kojima se nadahnjivala ne samo njemačka romantika. Tako sam u Njemačku uveden kroz njezinu romantičnu vrata, pa se moje prvo putovanje u postojbinu nacizma može usporediti sa Šenoinim slovenskim *Wanderungom*. Citiranje *Die Jüdin von Bacharach* na licu mjesta nije mogao poremetiti ni divovski kip *Germanije* na suprotnoj obali Rajne, a pogled na vinograde samo je dopunjavao romantičarske dojmove. Naime, kasnije, a neću brojati koliko sam se puta vozio štrekom od Mainza do Heineova Düsseldorfa, ta je romantika uskog rajnskog tjesnaca blijedjela, sve me je manje spopadala želja da pređem taj put izletničkim brodom, sve sam više opažao masnu boju rijeke koja nosi na sebi tegljače s naftom, ali je ostalo divljenje vojnički pravilno poredanim betonskim stupovima na kojima je sazrijevao »rajnski rizling«. Sliku romantične Njemačke dopunjavali su prizori uredne zemlje dobrih gospodara. Ali mi je zato trebalo otići u Ruhr. Bio je to drugi njemački trokut.

12

Freiburg in Breisgau

Selidba Klugeovih u Freiburg odvela je i mene bar na ciklus predavanja u Freiburg i. Br. (dodatak nazivu grada znači distanciranje od Fribourga u Švicarskoj). Ovaj je grad, osim što ima očuvano staro gradsko središte, vrlo pogodno polazište za izlete u Schwarzwald, obližnju Švicarsku s Baselom (onamo se odlazilo i po mnogo jeftinije cigarete *Parisianes*), a iz Basela se moglo i spavaćim kolima do Zagreba, ali su za urođenike najprivlačniji bili izleti preko Rajne, tj. u francusku pokrajinu Alsace ili njemački Elsass. O tim se izletima govorilo prilično kratko i tobože praktično: »idemo francuski jesti«, pri čemu se mislilo zaista na *cuisine française* kao profinjeni način pripravljanja jela, ali i na čuvena elzaška vina, ne zaboravljajući nikad da su toponimi ovdje dvojezični, premda službeno jedinstveni, tj. francuski. Dvostrukost tu ne postoji, pa ne može biti zabune je li se grad zove Innichen ili S. Candido kao u Južnom Tirolu (tal. Alto Adige). Strassbourg je samo Strassbourg, ali da će ga svaki posjetitelj iz Briesgaua zvati Strassburgom, o tome sumnje nema. Dvojezičja nema čak ni u mjeri koje je ono propisano u Istri, a njemački jezik predaje se samo u pučkim školama, ali kao alzaški dijalekt. Ostalo znamo: obje su susjedne države dijelovi Europske unije, pa koga tu briga za Piranski zaljev ili Savudrijsku valu? Svakako je Freiburgu najbliže muzejsko i spomeničko odredište **Colmar**, gradić nedvojbeno njemačke tradicije sa zbirkom umjetnina koja čuva znameniti Grünewaldov oltar, remek-djelo sakralne gotike, s Isusom izranjavanim i bolnim na križu, kojemu je već i Maković priznao potresni značaj likovnog raspeća. Francuske su umjetničke destinacije već udaljenije kao Corbusierova kapelica u šumovitim Vogeziма (franc. Vosges), poprištu žestokih bitaka u I. svjetskom ratu.

Rolf-Dieter me je, dakako, najradije vozio po »Crnoj Gori«, tj. Schwarzwaldu, kraju koji kao da je stvoren za pješački ili biciklistički turizam, ali ga je sve više privlačila destinacija povezana s ruskom kulturom. Naime, nedaleko se od Freiburga nalazi lječilište Badenweiler u kojem je umro Čehov.

Zahvaljujući maru njemačkog rusista, a dakako i uvidavnosti »zemaljskih« (Land Baden-Würtenberg) vlasti, u tom su mjestu održana tri međunarodna skupa posvećena ruskom piscu, koji je svojim novelama i dramama i u Zagrebu prekoračio stoljeća, podignut je skromni spomenik, a uređen je i »Tschechow-Salon« kao spomen i na druge književnike koji su se ovdje liječili.

Tübingen

Čehov je ostao na brizi Klugeovojoj i kada je po prirodi posla preselio u Tübingen, na Sveučilište koje je bilo poznato kao središte protestantskog nauka. Ali ne samo to. U neposrednoj blizini grada nalazio se i Urach, poznat svakome slovenistu po djelatnosti utemeljitelja slovenskog književnog jezika, Primožu Trubarju (njem. Primus Truber) kao i drugih protestantskih djelatnika iz Slovenije i Hrvatske. Kluge je očigledno poštovao načelo *genius loci*: na Rajni je znao pokazati romantična mjesta koja su nadahnjivala i ruske književnike, nedaleko Freiburga umro je Anton Pavlovič, a u Tübingen hodočastili su Slovenci. Prema njima se ravnao i Rolf-Dieter. Naposljetku je snimio i cijeli dokumentarac koji je njegove goste upoznavao s gradom i okolicom, tako važnom za slovensku kulturu. Ovdje se i sam okućio, pa nisam trebao tražiti hotelski smještaj, nego odsjedao izvan grada, u njegovu domaćinstvu, a Inge je u moju čast kuhala bigos, omiljeno i cijenjeno poljsko mesno jelo. U Tübingen se putovalo preko Stuttgarta, grada s najvećim brojem gastarbajtera iz Hrvatske. Posljednji sam se put vozio u kupeu s nekom gospodicom koja je odmah svratala moju pozornost na krajolik, opisivala je srednjnjemačke brežuljke kao da je riječ o umjetničkim slikama. Saznao sam da je diplomirala na teologiji i da je promovirana za pastora, pa sada putuje na prvo radno mjesto i to u Salzburg. Rastali smo se, međutim, već u Münchenu gdje je imala obaviti neke formalnosti. A u Salzburgu je lijevala kiša, pa su Alpe bile tmurne i dosadne...

»Treća momčad«

Naslov posuđujemo od Antuna Šoljana (v. roman *Izdajice*)

Konstanz, 1971.

Od Lutherovih vremena Njemačka je zemlja dviju crkava: katoličke i evangeličke. Danas se ne smatraju više antagonističkim, ali je podjela ipak opstojna. Podjele, čak i po regionalnom ključu, važne su za politički život, a prirodne su i one u znanstvenim sredinama. U 60-im i 70-im godinama bile su očite i u njemačkoj slavistici. Nekim je npr. kolegama bilo zazorno kada sam, leteći u

London, *over-stopirao* u Kölnu i gostovao na slavistici. Sve je završilo, doduše, time da sam s poljskim disidentom Drawiczem sjedio u birtiji i vodio otužne razgovore, ali je gaf prema skupini koja se formirala u Konstanzu bio tu.

U Konstanz se tada najugodnije stizalo vlakom BB (Beograd — Basel) do Buchsa (CH), a odatle vicinalnom švicarskom željeznicom do Konstanza gdje se na samom kolodvoru prelazila njemačka granica. Mali vlak kao da je plovio duž obale Bodenskog jezera koje se o zalasku sunca ljeskalo i odražavalo uvelo lišće i tako stizao do grada u kojemu se sudilo Janu Husu, pa taj grad i češkim spomen-pločama izražava svoje kajanje što je nekoć ugostio krvnike iz tabora vladajuće vjere. Dakako, grad je za to zlo najmanje kriv, pa i danas živi smirenim životom koje narušava samo po uzoru na američke *campuse*, ali i na boje avangardne likovnosti, izgrađeno Sveučilište, nimalo integrirano u malogradski život, što više, u tom desetljeću prema »filistrima« heineovski odbojno. Ovo središte nemira odijeljeno je profilaktički od grada cijelim šumskim vijencem, ali grad ipak privlači »akademske gradane« svojom lukom i trajektom koji svako toliko plovi prema obližnjim otoku, poznatom po bogatim cvjetnjacima i — manje bogatom noćnom životu.

I tako se, dakle, u Konstanzu konstituirala skupina mladih njemačkih slavista koja se i kasnije održala, pretežno u trokutu Konstanz — Bochum — München. Pokrovitelj je te grupe postao münchenski profesor Johannes Holthusen, a na simpoziju sudjelovali su tada oko *Pojmovnika* nama znani Herta i Wolf Schmidt, Hans Günther, Rainer Grübel, Renate Döring, Erika Greber, ali i moj kasniji gostoprimec u Baselu Andreas Guski, dok su izrazito »lijevo« krilo ovoga sastanka predstavljali ejzenštajnovac Hans-Joachim, kasniji socijalistički djelatnik i član jedne »komune« kraj Freiburga, Gernot, pa i trockizmu sklona Krisztina (namjerno izostavljam prezimena kolega/ica) koji su u radu simpozija o ruskoj kuturi 1917–1934. sudjelovali kao ne-slavisti). Još su uvijek puhalo vjetrovi olujne 1968., pa je zanimanje za optimalne projekcije dvadesetih i njihov slom u tridesetima bilo, osobito u njemačkoj intelektualnoj sredini, razumljivo. Danas su spomenuti njemački slavisti uvaženi profesori sveučilišta u Potsdamu, Hamburgu, Bielefeldu, Oldenburgu, Münchenu, a naš tadašnji domaćin Karl Eimermacher upravo je napustio svoj »sovjetološki« istraživački institut u Bochumu.

Bilo je to kasnije, sjedio sam s Karлом negdje na obali jezera i uživao u blagoj temperaturi, promatrao kupače, ali i obližnje Alpe, i nastojao ga odvratiti od odlaska u Bochum. Zar ti nije ovdje lijepo? Bilo mu je, dakako, ali je sudbina njemačkih sveučilišnih djelatnika neumoljiva. Lastavica je morala letjeti — na sjever.

Bochum, sedamdesete

Hans je čekao na kolodvoru. Bilo je već tamno i lutali smo gradom, tražeći gostonu. Nije (otvorenih) bilo, a valjda nećemo jesti u »Wienerwaldu«, što u njemačkom prostoru znači otrprilike ono što globalno znači McDonalds ili Ken-

tucky fried chicken. Preostala nam je pizzerija. Grad me je uvečer podsjećao na poljske Katowice. Zgrade od neožbukane opeke, boje od mračnocrvene do crne, nebo prekriveno maglom, mjestimično s ružičastim odsjevom. Ruhr i Šleska koja je pod Bismarckom također sva pripadala njemačkom Drugom Reichu... Prenoćio sam u pansionu na pola puta od grada do sveučilišta. Vozio je ovuda tramvaj, a rano ujutro se pred kioskom stvarao rep. Radnici su išli na posao i svaki je tražio isto: *ein Korn — ein Bier*, što je, dakako, odgovaralo holandskim *een klare — een beer*, a to sam već čuo u djetinjstvu na obali Baltika: *ein Schnaps — ein Bier* ili poljski *wódka — piwo*. I tako to u krajevima okrenutim spram sjevernih mora: svugdje su (bili) isti sleđevi (polonizam) ili haringe (germanizam) i isti dimljeni listovi (poljski: flądry što zapravo odgovara našim »flundrama«, samo što u nas to nisu ribe nego »flandrijske« kurve). Iza ravnica na kojoj se prostro grad, brežuljak na kojem je izgrađen *Ruhr — Universität — Bochum* nalikovao je postolju za golemu betonsku tvrđavu. Uočalom i adresa je odgovarala: *Bochum — Querenburg*. Sve je to izgledalo kao goleći bunker, pa sam se kasnije, kad je u ulici Proleterskih brigada (ranije Varaždinska, kasnije Vukovarska) otvoren njemački konzulat s repovima radnika željnih zarade u de-markama, znao upitati odakle »bunkerska« estetika? Pruska bahatost ili protestantska ugroženost?

Bochum, osamdesete

Krenuli smo sada autom iz Utrecht-a, zadržavali se u gradićima Brabanta, htjeli smo osjetiti kako i u nama »kuca srce Klaasa« (De Coster u Cesarčevu prijevodu!), došli smo i u Limburg, prošetali Maastrichtom, uspeli se na katahrezu nizozemskog gorja i ugledali iz daljina katedralu u Aachenu. Htjeli smo skrenuti onamo, ali vremena više nije bilo, premda smo na seminar ionako zakasnili. Hertu nije nitko čekao... Moj se pogled na Bochum izmijenio. Sada sam stanovaao na obronku Querenburga i virio onstran bunkera. Tamo je, valjda potajno, postajala šuma kojom se *joggalo*, potočić, pa čak i neka gostionica. Tekla je Ruhra, pa mi se činilo da sam negdje na »divljim vodama« (tako se reklamira nekakav potok iza Samobora), a ne u kovačnici njemačkoga oružja u dva rata, a kasnije me je Hans, koji se u međuvremenu zaposlio u Oetkerovu (odlični pudinzi, zar ne?) Bielefeldu, odveo u pravo selo. Kupio je seljačku kuću, preuredio je, doveo iz Rusije cijeli niz »slika« kojih je izvoz komisija ministarstva dopustila jer ih je označila kao bezvrijedno drvo (tako sam prvi put susreo Ilju Kabakova). Na posao je putovao u pitomi bielefeldski krajolik, ali je ostao u industrijskom Bochumu koji se dotle ekološki sredio, tj. sav je dim upućen na jug i uništavao tamošnje šume kao Plomin goranske. A krenemo li prema tim šumama, put će nas dovesti na brežuljak na kojemu postoji uličica »Zu sieben Hänmmern« (Kod sedam čekića), ali joj samo naziv odaje rudarsko podrijetlo. Kući bi više pristajalo ime prema bakinoj priči »Kod sedam kozlića« jer kada odeš iz grada sa šumom tvorničkih dimnjaka i terase,

gledaš panoramu naselja u zelenilu drugih šumaraka, doživljuješ efekt bajke — bez vuka!

Karlovi bochumski pothvati

Karl je, dakako, imao pravo. Konstanz je, doduše, bio sjedište jednoga od najviđenijih njemačkih teoretičara književnosti, Hansa Roberta Jaussa, ali je jedan od najboljih njemačkih rusista — Jurij Striedter, već pakirao na putu za Harvard. Karlov je izbor postao jasan kad se skrasio u kućici uz livadu ispod Querenburga: ovdje su mu se otvarali novi horizonti. Iz Moskve nije dovukao Kabakova, ali se tamo sprijateljio s Vadimom Sidurom, slikarom i kiparom, invalidom Domovinskog rata koji je, sa suprugom Julom, održavao u nekom podrumu atelje u kojem nas je znao »bogečki« počastiti čašicom votke i komadićem kobasicice. Ja nisam imao onih mogućnosti koje je u bogatoj Ruhri (zemlja Rheinland Westfalen) stekao Karl: od umjetnika iz moskovskog podruma stvorio je nezanemarivu veličinu: kipove–spomenike, pretežno posvećene žrtvama rata ili logora (zna se kojih!) naručivali su i otkupljivali njemački gradovi, počam od prebogatog i vrlo bliskog Düsseldorfa, priredivale su se i likovne izložbe, a Karl se skoro djetinjasto radovao svojim pothvatima. Situdur je u znak zahvalnosti cijelu svoju ostavštinu oporučno poklonio Karlu!

Drugi je veliki Karlov pohvat uslijedio nakon što je Gorbačev proglašio načelo »javnosti« (rus. riječ *glasnost* počela se na Zapadu prevoditi s »transparency«, pa se nje prihvatio i čelavi Mujo, i tako smo postali sve »transparentniji« i ne toliko »javni« koliko »glasni«!). Karl je tada utemeljio u Bochumu »Institut J. M. Lotman« koji se latio istraživanja svih sovjetskih pismohrana koje su čuvale dokumentaciju o odnosu vlasti i stranke prema umjetnosti, i u pozamašnim sveskama objavljivaо tu gradu. Cijeli tim suradnika radio je na tim poslovima, pa ako uzmemo u obzir samo golemu zbirku plakata koju sam sa zavišću pregledavao u trajanju oko dva sata, vidjet ćemo da to i nije Sizifov posao.

München, Bavarska

Kada bi Tauern–Express probio Visoke Ture, a putnici obavljali u Salzburgu graničnu kontrolu, mogli su primijetiti našivene na rukavima policajaca oznake s tekstrom »Freistaat Bayern«, a da to nije samo formalnost, mogli bi, gledajući kroz prozor, primijetiti bitne razlike; čim bi se pruga odmakla od Alpi, brežuljkasta bi pokrajina znala pokazati svoje bogatstvo masivnošću zgrada seoskih gospodarstava (*Bauernhof*), širinom obrađenih njiva, a crkve s oblim vrhovima zvonika samo bi jačale taj dojam bogatstva zemlje trbušastih pivopija. Nimalo nas nije čudila trajna vlast konzervativne CSU kao ni položaj Bavarske kao države unutar Savezne Republike Njemačke. Kada je poslije smrti profesora Holthusena, raspisan natječaj za novog profesora ruske književnosti,

pa smo, boraveći ovdje u zamjeni za rijetko mnogostranoga slavista, Lars Kleberg i ja, držali palce teorijski i ljudski najbližemu, upozorila me je, njegova supruga, rodom iz Draganića, gospođa Jelena: pazite, ovdje **takodjer vlada stranka!** Međutim, prognoza se nije obistinila: izabran je Austrijanac, izvorni Bečlija, koga smo već zvali »Mozartom slavistike«, ali je bečkim selektorima očito postao prepametan. Aage Hansen–Loeve i danas rado je viden u krugu zagrebačkih rusista. Dolazi redovno u Lovran na sjednice »Pojmovnika«!

Boravak u Münchenu nije se svodio samo na uživljavanje u rituale bavarske prijestolnice: stanovanje u studentskom Schwabingu, podrazumijevao je obilaženje brojnih *Biergartena* (pivski vrtovi) i ispijanje nekolikih »mašova« (mjera: velike krigle) uz velike perece i kobasicu, a ponekad i pržene na ugljen skuše), odlaske u muzeje i galerije, osobito u preglednu i tematski cjelovitu zbirku umjetnina (Lenbachhaus) iz kruga »Plavog jahača« na čelu s Kandinskim, kojega smo, sa studentima, a u organizaciji Herte Schmid posjetili i u nekadašnjoj rezidenciji u Murnauu, gdje je stanovaла i njegova ne samo slikarska partnerica Gabrielle Münther, a na slike pretočene dojmove ne toliko krajolika koliko obavijena željeznicom gradića mogli smo usporediti sa zbiljom u povijesti zamrlog gradića. Odatle pak nije bilo daleko do životinjskih spodoba na koloristički čarobnim platnima Franza Marca, ali je naše planove poremetila Hertina obavezna šetnja po murnauskoj močvari. Još je bilo sve mokro, pa balansiranje po daskama koje su imale pokriti močvarno tlo nije uvijek uspjevalo: Herti je čak jedna čizmica ostala u blatu, ali Herta je odista pripadala neumoljivoj jogging–generaciji!

Walter Koschmal bio je jedini Bavarac u Institutu: organizirao je izlete autom prema sjeveru, gdje se Regensburg dičio novim kampusom, izgrađenim nasuprot grada koji je u cjelini, od banki do pivovara, pripadao grofoviji Thurn & Taxis (imali su i šume u Gorskom kotaru!), pa je sraz studenata ruralnog porijekla za koje je građen ovaj bastion s veleposjedničkim kapitalom bio neminovan i generirao je ovdašnji »maoizam«, kao u Beču gdje su studenti u »Korotanu«, domu za slovenske studente, bili prkosili nacističkom trendu koruškog Haidera (svjedočanstvo Dunje Fališevac). Walter nam je htio, međutim, pokazati bogatstvo bavarskog baroka, pa smo se kretali i prema jugu, ali smo samo na inzistiranje došljaka iz Poljske kojemu sam se i ja priključio, stigli i do Oberammergaua, sjedišta čuvenih Pasijonskih igara, danas izrođena u sajam nemogućeg kiča, od kojega sam odabrao stare razglednice ove goleme pozornice kojima sam ilustrirao *Misteriju Buffo Majakovskog!* Baroka bilo je u Bavarskoj i previše znalcima jedinstvene po svom stilu crkvice u zagorskom Belcu!

Na individualne izlete odlazio bih iz Münchena prema zapadu. Već bi, iz vlaka viđeni, visoki tornjevi katedrale u Ulmu znali nagovijestiti smjenu paradigmi. U Augsburgu, a zatim u Nürnbergu dočekivala bi me druga paradigma: njemačke gradanske »renesanse« koja je svoje krakove širila i prema Sla-

venima, kako nas uči Slobodan Prosperov. Dovoljna je samo letimična posjeta galeriji u Augsburgu u kojoj će nas umjesto napirlitanih ljubovca Ludwiga Barbarskoga, gledati portreti imućnih trgovaca koji su znali projektirati i cijela naselja za puk i »sponzorirati« drugi tip konfesionalnosti, generirajući suzdržaniju umjetnost. Dakako, kao kršteno dijete »evangeličko-augsburške« vjere, nisam mogao proći mimo toga grada. U Nürnbergu me je pak, umjesto nürnbergskih kongresa i procesa, kojih su tragovi pomno brisani, dočekao poštolar-pjesnik Hans Sachs (»war ein Schuhmacher und Poet dazu«, kako sam naučio već u školi), restaurirane crkve, Eulenspiegel posvećena suvremena umjetnina (Werner Tübke) na gradskom trgu, i prave nürnbergske kobasicе pečene obavezno na drvenom ugljenu koje svjedoče i o tome zašto upravo njemačkim turistima tako šmeka pravi banjalučki ćevap (ima li ga još?). Takve kobasicе možete dobiti i u Münchenu nasuprot Marijine crkve, ali samo ako nadete mjesto!

18

Na likovnoj trasi

Oko kōlinske katedrale

Kratko zadržavanje u Kölnu bilo je ipak plodotvorno. Kako katedrala kao najveća ovdašnja znamenitost nakon bombardiranja može biti doživljena kao velbna kolodvorska čekaonica, ona naprosto mami putnika da je bar na brzinu razgleda. Putnik će odmah opaziti da na brzinu obnovljeni trg nipošto ne odgovara njezinoj gotičkoj uznesitosti, pa će krenuti na esplanadu s desne strane koja završava krasnim pogledom na Rajnu s ladicama, a s koje se vidi cjelina konstrukcije. Kasnije će taj isti putnik doživjeti svu složenost arhitekture i kiparstva u fabularnom filmu o dečku kamenorescu koji je iz provincije došao na rad i zaljubio se ne samo u katedralu, a kamera prati njegov rad na restauraciji i ljepoti koja omamljuje ne samo njega (za HRT odabrala Neda Ritz?). Međutim, za sada su nas privukle otežale pačetvorine reprezentativnih zgrada koje esplanadu zatvaraju s desna; riječ je o zgradama Germansko-romanskog muzeja, za koji nemamo vremena, i dvjema velikim likovnim galerijama, od kojih ona koja nosi ime Ludwiga između ostaloga blaga slikarstva i kiparstva 20. stoljeća, sadrži i mnoga djela ruske avangarde. Mala šetnja gradom upotpunila je doživljaj tih izložaka. Naime, nedaleko od gradskoga središta otvorila je svoja vrata vlasnica male galerije, Poljakinja Gmurzynska koja me je obradovala ne samo jezičnim zajedništvom nego i stručnošću svojih kataloga izložbi koje su predstavljale različite segmente ruske avangarde (npr. udio žena), a jamačno su neke od izlaganih slika svršavale u Ludwiga. Nekad bih ipak znao i posumnjati: naime, kad me je don Branko Sbutega zamolio za »ekspertizu« glede nekih crteža, pripisanih Maleviču, primjetio sam da sam slične nacrte video već u Ludwiga i Gmurzynske!

Put u Aachen

Znatno kasnije sâm me je gospodin Ludwig dosegao u svojoj rezidenciji: u Domu kulture, izgrađenom na periferiji karolinške prijestolnice (obavezno razgledavanje moćne prvostolnice koja je sačuvala sjaj i veličinu imperija koji je obuhvatio i hrvatske krajeve), organizirao je izložbu, posvećenu europskom istoku, već tada u tranziciji, a izložbu je pratio i simpozij stručnjaka koji je, nažalost, održavan u podrumskoj dvorani, hlađenoj »klimom«. Pozvan sam iz Beča 1991. u vrijeme kada je već došlo do slovenskog obrambenog mini–rata, pa smo ja i Marija iz Klagenfurta stalno visjeli na telefonu i osluškivali glasove naše rodbine koji su nas blago izvještavali što se to događa. Herr Ludwig tom je prilikom priredio i mali domjenak u vlastitoj palači, izgrađenoj u stilu talijanske renesanse, s antiknim kipovima u parku, ali i s poprsjima gospodina i gospode Ludwig koje je izvajao Arno Breker, onaj isti Breker oko kojega su se lomila koplja njemačke kulturne scene: valja li izlagati djela kipara koji je služio njemačkom nacizmu? Ludwig je smatrao da im je mjesto u kôlnskoj galeriji. Gospođa nas je ljubazno počastila jednim od proizvoda industrijskog imperija Ludwig: čokoladicama... Sve bi bilo dobro da temperatura zraka nije prekoračivala 30 Celzija, a u Domu kulture ne bi bilo hladno, a zatim je slijedila dugačka vožnja klimatiziranim vlakom do Beča i žega u gradu koji je inače podložan vjetrovima niz Dunav! Ukrako, tjedan sam dana proveo u krevetu... Slovenski je rat u međuvremenu završio, djeca su ostala čitava...

Düsseldorf

Ovaj prebogati grad na Rajni koji čuva sjećanja na Heinricha Heinea, ali se od rijeke okrenuo, dajući prostor velegradskoj izgradnji kojom je kulminirala opera, jer što je moć jednoga grada ako nije izražena u operi onako kao moć ruskih prijestolnica u Bol'šom teatru i imperatorskom baletu koji je postao kulturnom legitimacijom zemlje (tobožnjih) »radnika i seljaka«. Što da pokažemo stranom gostu ako nećemo *Zrinskog* ili *Eru sa onoga svijeta* i to u loži HNK sa svečanim Bukovčevim zastorom? Berlin je tada bio izvan dohvata ruke, a iz privremenog glavnog grada, Bonna, vrlo se brzo stizalo bilo u porušeni Kôln ili upravo u Düsseldorf, grad njemačkih teških industrijalaca... Dakako, takav je grad zasluzio i reprezentativnu umjetničku galeriju koja bi njegovala i veze s inozemstvom. Jürgen Harten zdušno je pretvarao galeriju u centar koji je zračio i prema istoku, pa se tako desilo da me je zvao na simpozij u povodu izložbe Tatlina, da sam držao predavanje o Filonovu i književnosti u povodu do tada najveće izložbe najruskijeg umjetnika avangarde, a naposljetku tumačio sam gledateljima slovensku izložbu IRWIN-a i NSK sa sudjelovanjem kao i obično u crno obučenih fantova koji su u slobodno vrijeme posjetili i Arno Brekera, svoga quasi–mentora u crtanjtu spornog plakata u povodu Tito–

ve štafete! Jednom sam se prilikom u Hartenovoj galeriji sastao s Iljom Kabakovom koji je i ovdje izlagao sarkastičnu instalaciju na temu sovjetske kozmonautike, a drugi put našao sam ovdje Željka Koščevića. Jürgen nas je poveo i na mali izlet. Razgledali smo dvije galerije moderne i suvremene umjetnosti: Folkwang u Essenu i modernu galeriju u Mönchen-Gladbachu, gradu za koji sam u ratu čuo kao bombardirano željezničko čvorište ili pak kao ime nogometnog kluba... Međutim, ovaj je grad postao u najnovije vrijeme poznat i po arhitektonskom projektu vodećeg arhitekta — Holleina. Essen i Mönchen-Gladbach pokazivali su dvije koncepcije u prikazivanju suvremene umjetnosti, zapravo umjetnosti 20. st. Essenska izložba sadržavala je linearni, kronološki prikaz. Dakle, bez zastoja prošetali smo kroz poznate faze, od impresionizma, ekspresionizma, nadrealizma, sve do najnovijih tekovina. Iznenaditi bi nas mogao tek po koji izložak, a i taj bi tonuo u povijesnoj zbilji...

Hollein je to uredio drugačije: razbio je unutrašnji prostor na manje niše s prozorima prema samostanskom kompleksu sa zelenilom parka, a u svakoj niši čekalo nas je iznenadenje: niz uzajamno suprotstavljenih slika koje je ipak nešto tematski, motivski ili stilski povezivalo: ako su se galerije u Düsseldorfu ili Essenu dale »prepričati«, Holleinova je pružala otpor, ali su individualno umjetnine dolazile do izražaja u tom gradu koji je nastajao oko starog samostana. Dakako, kada smo ošamućeni izašli iz izložbenog prostora, na gradskom su nas trgu čekale kobasicе s pivom. Kada se danas prisjećam ove posjete sjevernim galerijama, pred mnogim se, dakako, pojavila dilema oko postava MSU. Očito je Zvonko Maković zastupao linearnu povijesnu koncepciju koju je dosljedno prikazao na izložbi avangarde u Sorićevim dvorima; druga skupina prikazala nam je u Gliptoteći zapravo »Zenit«, popraćen mojim razgovorom s Dunjom Blažević na beogradskoj televiziji. Nije na meni da sudim. Ali simpatije prema Holleinu okopnile su kada sam se u Beču popeo na vrh visoke zgrade koja je oštrinom ruba sjekla historicistički kvadrat trga pred prvostolnicom i prkosila gotici Sv. Stjepana koja je postala zaštitnim znakom grada koji je pokapao tolike snove hrvatskih generacija.

Kada smo već u Düsseldorfu, dužni smo upozoriti na jedno: nemojte taj grad posjećivati u vrijeme prije Božića: golemi izlozi robnih kuća duž središnje gradske aleje ošamutit će vas ponudom dječjih igračaka kada stanete pred nekom vitrinom, neće pred vama juriti samo mehanički vlakovi kroz bijelom vatrom pokrivenu krajinu, nego ćete doživljavati cijele zoološke vrtove s obiljem majmuna koji se penju, slonova koji dostojanstveno hodaju, a glazba će pratiti te izložene mehaničke cirkuse, ravne Barnumu, Kludskom ili Gleichu. Nemojte piljiti u ta čudesa; podite radije u koju »knajpu«, pojedite guščji batak i popečke od ribanog krumpira i kupite novu uru jer vam staru nitko neće popraviti, urari su ovdje već izumrli! U Zagrebu će Grainer nešto kasnije prijeći u književno urarstvo.

Hamburg

U Hamburg sam stigao kada su mase gledateljica, pa i gledatelja hrile na golemu izložbu *Eva und die Zukunft*. Teško sam se probijao do pojedinih izloškinja (same žene na platnima!), a kada sam već zaključio da je bolje reprodukcije Renoirovih vešerica ili pak proleterke Käthe Kollwitzove gledati u katalogu nego se gurati prema uslikanim pariškim sufražetkinjama, onda kataloga više nije bilo, naklada od oko 100 tisuća već je u prvim dñima planula, ali se nova količina ovih debelih knjižurina koje su nam predočivale estetsku i izvanestetsku vrijednost ženskoga tijela, dotiskivala i katalog se mogao naručiti. To sam i učinio; u posjedu sam kataloga, namijenjena prvenstveno feministkinjama, ali i muškarcima *voyerima!* Pa i Marianne na Delacroixovim barikadama svojom je razgoličenošću oduvijek privaćila đake u pubertetu koji su, uostalom upravo u predmaturalnim godinama, i revolucijama skloni.

Smješten sam tih hamburških dana idealno, u apartmanu za sveučilišne goste na širokoj i jamačno imena dostoјnoj *chauss* (rijetki u njemačkom galicizam koji u poljskom *szosa* ili rus. *šosse*, znači običnu cestu!) kojoj je s jedne strane bilo Sveučilište u velikom parku, dok su moji prozori gledali na svjetlo-plave površine zaustavljene rijeke s jedrilicama na njima i elitnim kućama oko njih. Tu negdje je, navodno, bilo i sjedište velepržione kave koja je pržila kavu prema željama regionalnih potrošača, pa se u nas pojavljivala pod Franckovim brandom (provjeriti). Sam grad prostirao se niže uz luku i kolodvor. Ali je pravo zadovoljstvo predstavljala šetnja kroz restaurirani hanzeatski grad. Ostavimo li po strani spomenik Bremenskim muzikantima ili veliki trg oko katedrale u Lübecku s izlogom najpoznatijeg proizvodača marcipana, onda će se nametnuti uporedba s porušenim Danzigom koji je pripao Poljskoj i tu je, u znaku poljskog povjesnog nasljeda restauriran kamen po kamen, cigla po cigla, i zaživio kao veliki, brižno očuvani grad muzej. Njemačkoj ovdje nije trebao muzej, valjalo je prije svega obnoviti luku kao poveznicu obnavljane Njemačke sa svijetom, a tek usporedo s glavnim zadatkom obnavljati i staru gradsku jezgru. Nisam poznavao Hamburg prije rata, ali je mnogo toga bilo jasno. Ovaj je grad obnavljan funkcionalno. Restauratorski zahvati vidljivi su bili na frontalnoj liniji okrenutoj od mora i luke, »unutrašnji grad« (*Innenstadt*) izgrađen je ponovo u nizovima niskogradnji, međusobno povezanih »nadhodnicima« na razini 1. ili 2. kata, pa je tako posjetilac-namjernik mogao bez kišobrana prošetati se cijelim gradskim kompleksom i zavirivati u izloge najrazličitijih dućana. Cijeli je pak taj dio grada nanovo sagrađen s pozivima na starinu: strme, špičaste krovove, frontalno uske prozore, ponegdje erkere, ali sve je to pomno slagano kao »lego-kocke«, zato da poveže tradiciju sa zah-tjevima modernog grada. Ali kada se čovjek umori valja i odahnuti: u samom se centru grada nalazio tada internacionalni fast-food restaurant koji je u oktagonalnom poretku prezentirao različite europske kuhinje, a konobarice bi, prihvatajući dotični jezik, nudale talijanske pašte i pizze, francuske *quiche*

lorraine ili engleski *lamb steak*. Zadovoljio sam se ruskim *bliny* s kavijarom i prijezirno svrnuo pogled prema balkanskim čevapima i pljeskavicama: zar tako daleko da putujem? Da, ali radi sjevernih riba! Odlučio sam se za izlet u Blankenese, tradicionalno naselje hamburških kapetana na Elbi koja je krenula prema moru. Zamišljao sam Kostrenu, Orebić ili Cavtat! Naselje se bilo smjestilo duž obale, sastojalo se od niza tradicionalno građenih kuća, ali i nemalo modernih intervencija i sve je odavalo bogatstvo frtalja. Dakako, od ribarske kolibe iz moje maštne ništa. Pronašao sam samo jednu očito bolju restoraniju i naručio obične *Bücklinge*, dimljene sleđeve kakve sam poznavao iz Gdan'ska. Konobar nije bio zadovoljan mojim izborom, ali sam ja u slast ljuštio mirisave ribe, mazao maslac na kruh, a na kraju zasladio sve sladoledom kojega je ime podsjećalo na odabrani topnim: zvao se *Langnese*. Izšao sam na sunce i dugo, dugo promatrao kako brodovi klize po rijeci, uz Rajnu drugoj njemačkoj transverzali koje funkcija nije mogla biti potpuno ostvarena do ujedinjenja njemačkih država, tj. pripajanja Saske s Dresdenom Saveznoj Republici. Ah, da, povijesni susret na Elbi, kada je to već bilo?

Ipak ne bih smio zaboraviti svoju baku. Uvečer me je privukla hamburška *Hauptkirche*: tamo se nešto dešavalо. Kraj ulaza u crkvу dame su iz nekog gospojinskog društva dijelile krasne kolače; medenjake (njem. *Lebkuchen*) ukusa nürnbergskoga ali obličja hamburškoga ili pak ono što se u Zagrebu zvalo Bischofsbrot, tj. kolača s mnogo grožđica, orašića, komadića ukuhanoga voća i dr. Naravno, na slatko uvijek padam, ne mora to biti *Baumkuchen*. Ali ljudi su počeli ulaziti u »Glavnu crkvu«, mjesta za sjedenja još je bilo, i stvar je mogla početi. Dakako, propovijed, ali kakva! Pastor se obraćao mnogojezičnoj publici (»vjernicima« bi bilo pretjerano reći!) na više jezika, pa se čak ispričao nazočnim Indijcima da ne zna sve njihove jezike, pa mu je engleski zamjenski! Jamačno je u publici bilo više turista, a možda se i koji mornar došao pomoliti Bogu, prije nego što posjeti bludilište St. Pauli. Propovijed je bila kratka, i uslijedilo je, uobičajeno u luteranskim crkvama pjevanje. Ali se bitno razlikovalo od onoga propisanoga u Gundulićevoj ulici, naime, band je bio sasvim moderan i mladenački, a takve su bile i pjesme. Crkva je treštala od uzbudenja! Pa ipak, puno mi je draži bio *gospel* u baptističkoj crnačkoj crkvi u New Havenu, Conn. koji je stvarao ritmom pjesme i tjelesnih pokreta nedvojbeno duhovno zajedništvo koje je znalo povući i nas nekoliko bijelaca koje je pastor posebno pozdravio e da se ne bi pomislilo... Suze su nam došle na oči, bili smo dirnuti. Večernja u Glavnoj hamburškoj crkvi nije me mogla privući svojom duhovnošću, jamačno sam za taj tip glazbe bio prestar, a sam ritual je ovdje bio sveden na minimum. Duhovnost je očigledno trpjela tešku krizu. Zar samo u Hamburgu?

S Hamburgom sam se tada dirljivo opraštao. Profesor Wolf Schmid odveo me je na grob münchenskog profesora Holthusena. Bio je to susret dviju generacija i dviju klasi. Wolf je, prema svemu, pripadao tradicijama njemačkog

radništva, pa se u njegovu poštovanju na hamburškom patricijskom grobu mogao pročitati taj oproštaj.

Prekoračivanje granica

Ulaz u DDR: Leipzig

Pozvan sam na simpozij o Scholochowu (u DDR-u je važila transkripcija rus. imena, u vrijeme dok se u znanosti BRD široko primjenivala transkripcija, pa je tamo taj književnik već davno pisan s dijakritičkim znakom). Putovao sam preko Praga gdje sam se (prvi put) zaustavio i upoznao se s češkim kolegama, ponajprije s profesorom Drozdom koji mi je bio i ostao najbliži češki kolega, a da svoje divljenje samom Gradu niti ne spominjem: Siena, Prag, Petrograd, Edinburgh, jamačno su ostali u mom izboru. Međutim, u Leipzig putovao je samo Jiří Franěk za kojega sam se putem morao brinuti. Naime, dok sam ja prvi put putovao u Istočnu Njemačku, dotle je moj suputnik prvi put prekoračivao njemačku granicu uopće. Bio je Židov i u sebi je nosio duboku traumu u svom odnosu prema cijelom narodu. Nastojao sam ga smiriti, ali jamačno ga je od te traume izlijječila tek sovjetska okupacija ČSSR 1968. Naime, otada se intenzivno brinuo da se zaposli u Zapadnoj Njemačkoj što mu je i uspijevalo: pozivan je na različita sveučilišta... Ali je za sada drhtao čim je začuo njemački jezik u službenoj upotrebi policajaca, carinika i drugog osoblja koje se u DDR-u nije odlikovalo posebnim taktom prema strancima.

U Leipzigu nas je dočekala, naprotiv, izuzetno prijazna atmosfera: nije čudo, bio je to jedan od prvih izlazaka ovdašnje rusistike na međunarodnu arenu, pa makar se ta ograničavala za sada samo na »socijalističke« zemlje. Dočekani smo kratkim domjenkom gdje nam je ponuđen »sekt« (pjenušac) s posebnim naglaskom na zapadnonjemačkom porijeklu vina! Razgledali smo i grad koji nije osobito stradao u ratu, ali je porazno bilo stanje stambenog fonda; naime, osim gradskog središta s očuvanom arhitekturom središnjeg trga, cijeli je grad u svojoj veličini tonuo u beznadno sivilo zapuštenih stambenih zgrada, pa nas je taj jad podsjećao na padanje žbuke s pročelja donjogradskih kuća. Bilo je to već potkraj DDR-ovske vlasti, kada je moj ovdašnji kolega imenovan direktorom naklade »Reklam«, pa je ponosno pokazivao doznačeni novouređeni četverosobni stan u zgradi iz 19. st. Naravno, ambijent mi je bio poznat, ali jedan me je naglasak u privatnosti toga stana ipak razveselio. Vrijeme je bilo predbožićno, pa se unutar prozorskih stakala, mogla vidjeti vjetrenjača od tankih šperploča, odozdo osvijetljena svjećicom koja je ujedno topplim zrakom pokretala krila ove začudne naprave. Predbožićni dojam putovanja Saskom ostao je trajan. U nizovima leipziških prozora okretale su se takve minijature vjetrenjače i oživljavale sivilo gradova. Rekoše da je to stari rudarski običaj. »Glück auf!« — rekoh ja, misleći na hrvatsku varijantu ovog

rudarskog pozdrava, koja pak glasi »Likof!« a izriče se na kraju obavljenog obrtničkog posla s kriglom u ruci.

Kasnije sam jednom, putujući već iz cjelovita Berlina, zastao u Leipzigu. Pokazivali su mi crkvu u kojoj je, navodno, »sve počelo« (*Jacobikirche?*), naravno morao sam se vratiti onim crkvama u kojima je orguljaо Johann Sebastian, ali sam inzistirao na golemim slikarskim kompozicijama u kojima je so-crealizam doveden do savršenstva: zidna kompozicija pod naslovom *Radnička klasa i inteligencija* rađena 1973. za rektorat u Leipzigu obuhvatila je kako skupine radnika tako i skupine studenata i profesora na čelu s rektorm, laboratorije i balerine u kretanju, sve to u isto vrijeme kada su sovjetski slikari u Tretjakovskoj galeriji izlagali portrete aktualnih vođa u ratnim odorama, pa je tako Werner Tübke zapravo grupnu estetiku suprotstavio »vodizmu« kao zakašnjlom danku »kultu ličnosti«. Tübke je uskoro postao poznat, preko Ludwiga!, i na Zapadu, a kompozicija je u Rektoratu ostala sačuvana. Kakva je, uostalom, sudbina zadesila socrealističke grupne kompozicije Slavka Pen-gova u Ljubljani?

24

Vraćao sam se »Mimarom«, htio sam rezervirati kartu za taj, tada elitni, vlak. Blagajnica mi je postavila samo jedno pitanje: »Zagreb Glkol« ili »Zagreb Zapkol«? Nasmiješio sam se, sjetivši se onog vica o Muji kojega su u dalekom Japanu pitali treba li kartu za »Golni ili Dolni Vakuf?«.

Dresden: porušeni grad.

Boravak u Leipzigu prirodno se vezivao za posjet Dresdenu. Grad je bio do kraja srušen savezničkim bombama pretkraj rata, i od njega su u šezdesetim godinama još uvijek ostajale ruševine; nešto je vila ostalo na brežuljku iznad grada, a nekoliko blokova stalinističke arhitekture poslužilo je u centru bivšega grada u domljavanju saske administracije i uslužnim djelatnostima. Bila je subota poslije podne kada smo stigli u grad, centar je nalikovao velikoj pivnici, bauljali su njime pijani radnici, ali je nešto odmah odvuklo pogled od ovog socinfernog i privuklo pogled reprezentativnoj zgradbi iz vremena kada su prosvjećeni saski vladari upravljali čak golemin prostorom »izborne« Kraljevine Poljske. Bio je to Zwinger, palača u kojoj je smještena dresdenska Galerija starih majstora, a ta je prioritetno restaurirana kako bi se u nju mogla vratiti svjetski poznata zbarka umjetnina koje su u pravo još vrijeme odvučene u dubinu SSSR-a, a sada su s pompom vraćene »prijateljskoj« Njemačkoj DR. Prije povratka umjetnine su izlagane u Moskvi... A na ulazu u Zwinger stajao je oglas: »Uvečer će se održati violinski koncert uz izložene slike Teniersa, slikara seoskih prizora, koji je, navodno, inspirirao Turgeneva!« Međutim, nije me samo profesija uvlačila u Zwinger; očito je to bilo pravo mjesto za kulturni odmor, zaštićeno od gradskih splaćina. A kao osobnu nagradu predviđao sam i razgledavanje Galerije, počam od znamenite *Sikstinske Madone* Rafaelove. Za pomno razgledavanje slika ipak nije ostalo više vremena. Svakako, isplatio se

odmor uz ugladene seljake i sjetnu svirku violina. Opis zbirke mogao se, uostalom, pročitati u Karamzinovim *Pismima ruskoga putnika*. Samo što je Rus, stalno u potrazi za europskim veličinama, mimošao vrijednosti saske renesanse, dakle Lucasa Cranacha, čija su platna viđena u Ufizzima, nedaleko od Botticellija, već postavila dilemu: s jedne strane *Rođenje Venere* koje već sam naslov ukazuje na savršenstvo, s druge strane skromne, ali profinjene figure Eva ili Venera, s prikrivenim erotskim nabojem — that is the question. A čim je nestalo granica između DDR-a i BRD-a, dovitljive su saske turističke agencije znale organizirati obilaske baštine luteranskoga slikara kakva se, dakako, u najvećoj mjeri sačuvala u Lutherovu i Cranachovu zavičaju.

U Dresden sam se vratio 1995. kada je obnova grada u novim okolnostima uznapredovala, pa je grad frontalno izašao na obalu Elbe i kompletirao restauraciju spomenika moći saskih vladara radovima na Katedrali koji su privođeni kraju. S terase se sada pružao impresivan pogled na stari grad u pozadini i na naselja s druge strane moćne rijeke. Gradu Dresdenu htio sam učiniti kurtoazni poklon time što bih u svoj referat o ruskom formalizmu unio prijevod predivne gradske vedute koju je napisao Viktor Šklovskij! Taj smo tekst pripredili četveroručno u Voćarskoj 110 i ponosili se našim prvim zajedničkim rusko-njemačkim radom, ali taj prijevod nije nikada objavljen: zbornik referata, usprkos nekolikim najavama nije nikada tiskan, a općenito uzevši, taj međunarodni skup ni organizacijski ni znanstveno nije odgovarao razini renomirane Visoke tehničke škole, ali što ćemo: tranzicija iz DDR-a u BRD nije bila mačji kašalj. Nova profesura se nije snalažila! O gradu Dresdenu nisu imali ni pojma, izlet u dvorac na Elbi organizirali su tako da smo brodom plovili uzvodno, a autobusom vraćali nizvodno, a o nekom izletničkom gablecu nije bilo ni govora. Međutim, slučajno sam sreo gospodina Kowalskog kojega sam upoznao u Akademiji u Berlinu, ali je otpušten i vratio se u Dresden. Pravi čovjek koji će mi reći zove li se brdo s kojega je Šklovskij promatrao grad i rijeku Hirschberg ili Kirschberg (Šklovskij se u tome kolebao!). Kowalski mi je predložio da to sami provjerimo: posjeo me je u auto i odveo na drugu stranu Elbe gdje je još uvijek postojala gostionica »Hirsch« i s njezine terase vidjelo se kako teče Elba s gradom u pozadini. I ne samo to! Sad me je još odveo nekoliko kilometara uzvodno po nekoj visoravni, ali smo odjednom zastali, napustili kola i krenuli pješice niz šuplju strminu koja se odjednom račvala i pružala mogućnosti penjanja i spuštanja kao u nekom imaginarnom žutom gorju — sve do rijeke. Taj su krajolik nazvali »Saska Švicarska«, a navodno je upravo taj fantastičan krajolik inspirirao Karla Maya za roman o Winetouu, pa i — dodao sam: *U zemlji Skipetara*. Podsjetio me je na Kačaničku klisuru i na »Šiptare«... Zahvalan sam Kowalskom za gostoljubivost u njegovu zavičaju!

Fašnik u Jeni (DDR)

Jena pripada onim njemačkim gradovima srednje veličine koji žive i od sveučilišne tradicije: Sveučilište je dobilo ime po Friedrichu Schilleru, ali je tu

već davno prije boravio Flacius Illyricus (Matija Vlačić iz Labina), a studirao je ovdje i Vuk Karadžić da ostanemo samo u »regiji«.

Dakako, u Jeni i danas postoji Schillerova kuća i muzej, ali je grad postao poznat mnogo više po vatrostalnom »jenskom staklu« koje su naše majke kupovale radi pečenja u »rerni«. A predemo li kat više sjećajući se firme *Carl Zeiss, Jena*, onda će nam pogled odlutati oštrinom optike Zeissove (bilo je skupo, ali dobro imati Zeissova stakla u naočarima) i prema najsavršenijem fotoaparatu vremena Drugoga rata, »Leike«. Napišemo li ime modela u nominativu (»Leica«) i pokušamo li ga fonetizirati u ruskoj cirilici, dobit ćemo ime »Lajka«, a to je bilo ime prvog pesa — kozmonauta! Dobro, znamo da je Lajka lala, ali vrag je tu imal svoje prste. Naime, Jena je dospjela u sovjetsku okupacionu zonu, a »Leicu« je tada zamijenio sovjetski fotoaparat »Zor'kij«! Sapijent sat!

Pa ipak, bez obzira kamo je nestalo precizno Zeissovo oruđe, vlasti su nekadašnje »cone«, koja je postala »Njemačkom Demokratskom Republikom«, čvrsto učlanjenom u »socijalistički lager«, odlučile sačuvati bar tradiciju firme koja se već oglasila na njemačkom zapadu pod istim imenom. I tako je usred Jene podignut veliki neboder u kojem je valjalo nastaviti istraživanja koja su se vršila u predratnoj firmi, a snabdjevala je i Wehrmacht! Međutim, neboder nije poslužio svrsi!

Naime, neboder se njihao, pa mjerni instrumenti nisu mogli raditi, a što će precizna optika bez mjernih instrumenata? Vlasti su zaključile: u neboder će ići sveučilište, prvenstveno humanistika, za istraživanje versifikacije nisu potrebni instrumenti! Prijašnje ostakljene prostorije prometnule su se u predavaone i tako sam u jednoj predavaoni govorio o ruskom pjesniku — u istočnonjemačkoj dosljednoj transkripciji Sabolotzkom, a zapadnonjemačkoj znanstvenoj transliteraciji Zabolockom, a kroz Zeissevo staklo u susjednoj predavaoni gledao kako kolega na ploči piše metričku shemu Schillerove balade. Ukoliko, kao da se *Big Brother* uselio u neboder: sve je bilo transparentno i to u predgorbačevljevu, doslovnom, značenju!

Onda sam išao pogledati Hodlerovu sliku *Izlaz studenata iz Jene* na temu otpora ovog sveučilišta Napoleonu. Naime, tu je sliku u 30-im oponašao socrealist Dejneka pod naslovom *Obrana Petrograda 1918.* I Hodlerova žanr-slika bila je monumentalna, Krleža bi rekao »pompjeristička«. Ali je toga dana bio fašnik i meni su pompjerizam i transparentnost prisjele. Predvečer sam lutao gradom i tražio gostionu. Prizor je redovno bio isti: zavjese na prozorima i natpisi: *Geschlossene Gesellschaft*. Sindikati su po granama imali zabave, ali po načelu netransparencije: zabavljamo se među sobom! U hotelu *Schwarzer Bär*, vrlo tradicionalnom, rekl su da će biti karnevala u njih. I bilo je: iznad bine visio je veliki transparent: »Za vječna vremena sa Sovjetskim Savezom!« Orkestar je počeo svirati stare njemačke i austrijske šlagere. Neke su se pucice okretale u starinskim ritmovima i samo je jedan mladi poljski restaurator

izvodio bipesne gliste plesne euroatlantske suvremenosti. Njemačkim je »dru-garicama« ljubio ruke i osvjetlao obraz naciji koja je plesnoj Europi dala mazurku i polonezu. Ali je meni uskoro svega bilo dosta: ispiš sam do kraja svoj *schoppen* (u Istri bi to bio »otavić«) crnjaka i pjevušeći »Hajdmo u Varaždin!« ili »Hajdmo u Segedin!« (u hrvatskim prijevodima *Grofice Marice*) otisao zara-na u crnomedvjedi krevet. U weimarskom me je parku već čekao kip Alexandra Sergejewitscha Puschkina kojega je Hermann (rus. German) jamačno već bio drukao za vječno prijateljstvo Rusa i (»demokratskih«) Nijemaca!

Valja, međutim, dodati da se Jena kao grad i sveučilište znatno promijenila otkako je pripojena Bundesrepublici. Dakako, neboder ne služi više Sveučilištu, karneval, doduše, nije bučan kao u Porajnju, ali nije ni ispolitiziran, a slavistika koju je u DDR-u obnašao prof. M. Schaumann sada je pripala mla-doj profesorici, Andreji Meyer-Fraatz koju poznaju kako članovi zagrebačkog »Pojmovnika« tako i Splitskog književnog kruga kao autoricu više kroatističkih priloga.

27

Pod podijeljenim nebom: Berlin

Kako doći do Berlina?

Podijeljeno nebo? Da, zaista je bilo. Iz Zagreba se JAT-om (Boeing) ili Inter-flugom (Tupolev) moglo stići na aerodrom Schönefelde i odatle autobusom preko Köpenicka u centar onoga što se tada ponosno zvalo: Berlin — Hauptstadt der DDR ili pak posebnim postrance skrivenim autobusima koji su put-nike što su nalazili više posla na zapadu nego na istoku prebacivali na Kurfürstendamm, na žilu kucavicu Zapadnog Berlina i to (za vlasnike putovnica SFRJ) bez viza. Kroz prozor zrakoplova moglo se lijepo pratiti socijalne prili-ke na zemljii: već u češkom prostoru očito je bilo ukrupnjavanje zemljjišnog po-sjeda, ali ste mogli primijetiti i opstojnost seoskih zgrada uz razasute gradiće. Poslije granice s DDR-om radikalna je kolektivizacija bila očita: sela su na-prosto nestala, a obradivim površinama ravnalo se iz gradića na rubu golemih kolektivnih polja. Pred samo slijetanje pojavile bi se vode koje bi plavetnilom potvrđivale opstojnost boje koja je u slikarstvu stekla ime: **berlinerblau**. Da-kako, drugi dio neba, prostor između sa svih strana opkoljena i zidom od Istoka odvojena zapadnog dijela grada, pripadao je vlasti američkih i zapadnoeu-ropskih kompanija koje su na životu održavale grad, a aerodrom smo po na-slovu poznavali još iz vremena berlinske Olimpijade 1936: Tempelhof koji je s vremenom morao dobiti i pomoćne luke, tako da se i meni jednom desilo da sam, već Croatijom, sletio drugdje, a moći su me prijatelji čekali u Tempelhofu, došlo je do jurnjave golemin i prenapučenim berlinskim već ujedinjenim prostorom. Željezničke veze povezivale su uglavnom Berlin/DDR preko Praga s Bećom, ali »istok« nije imao dolična kolodvora, dok se na Bahnhof ZOO sti-

zalo iz Münchena »tranzitnim« vlakom bez zaustavljanja na »istočnim« postajama, ali su noćnu kontrolu ipak obavljali *volkspolizisti*, milostivo u Hofu dijeleći i u Potsdamu oduzimajući »vize« koje su služile samo kao povrda suvereniteta Demokratske Republike nad prugom kojom se noću kretao vlak iz kojega se suverenost nije mogla primijetiti. Nikada nisam čuo da je netko iz takva vlaka iskočio sa željom da ostane npr. u zemlji koja je producirala iz vlastita uzgoja tolike lijepe i dobro obučene balerine umjetničkoga klizanja koje smo u osvit televizijskog medija tako rado gledali: spajale su školu ruskog baleta s »pruskim« drilom, ili? Ukratko, putovanja iz i u bilo koji Berlin nisu bila do sadna, a to će nam potvrditi

Berlinske anegdote

U Berlinu su me uvjerili kako je u Istočnoj Njemačkoj odnos sjever-jug obrnut od općeeuropskog shvaćanja prema kojemu su »južnjaci« vedri, spremni za šalu ljudi dok su »sjevernjaci« u sebe zatvoreni, disciplinirani, mrki i vojnim zapovijedima podatniji. Uvjeravali su me Berlinčani da je ovdje odnos obratan: Sasi su strogi, mrki i disciplinirani vojnici i policajci od Prusa, a Berlinčani (kojima je, uostalom, oduzeto zvanje »Prusa« koje su Saveznici u Potsdamu brisali s karte Europe, pa je Berlin postao, prema njihovim uredbama, glavni grad Brandenburške Marke!) su veseljaci, spremni na šalu i porugu državnosti. Tvrđili su npr. da se činovnički i represivni aparat regrutira pretežno iz Saske, a Berlin (onaj istočni), uza sve naglašivane atribute državnosti, ostaje gradom provoda i lakih teatarskih žanrova (najbolje kazalište je opereta, najbolji kabaret je »Distel« /hrv. čičak/, a najbolji se vicevi čuju u Berlinu!). Što se viceva tiče, mogao sam se uvjeriti vozeći se gdjekad taksijem). Samo jedan primjer koji se ticao cijele DDR aludira na boje zastave i grb u sredini: »Došli su **crveni** — obećali su nam **zlatna** brda, ali nam je postalo **crno** pred očima — pa sada moramo **šestarom** i **ravnalom** ispravljati njihove grijehove!«

A u sljedećim anegdotama pojavljuju se dva brata uboga, hrvatski znansvenici u podijeljenom gradu, za koje taj grad nije bio toliko podijeljen kao što je bio za njegove istočne ili zapadne građane. Naime, igrom slučaja u vrijeme dok sam bio gost Akademije znanosti DDR-a (tamo je postojala »prava« akademija po uzoru na SSSR!), u Zapadnom je Berlinu boravio moj tadašnji priatelj Ante S. koji je uživao sve blagodati Humboldtove stipendije koja nije bila vezana za određeni (zapadno)njemački grad, već je ovisila o željama i planovima gosta. Kontaktirali smo, dakle i ugovorili naizmjenične sastanke kurtoazne naravi. Bio sam prvi na redu. Problema nije bilo: pješice sam — bez čekanja — prošao Checkpoint Charlie, nemarno istočnim policajcima pokazavši putovnicu, skrenuo zatim malo u desno, prema adresi koju mi je dao Ante, još uvijek blizu Zida jer su tu bili jeftiniji stanovi, popeo se mimo turskih miomisira, do njegove sobe. Kamo ćemo sad, do večeri imam vremena, kupio sam,

naime, kartu za »Berliner Ensemble« — daje se inscenacija Plenzdorfova romana *Nove patnje mladoga W.*, a i o tome sam romanu bio pisao u *Prozi u trapericama*. Naime, upravo je od razgovora o tom romanu s Beatom Pinkernail (Žmegačevom znanicom) počela cijela avantura oko tog tipa proze koja je rezultirala prvim, njemačkim, izdanjem moje knjige. Dobro, rekao je Ante, idemo u centar, što je značilo otprilike oko Bahnhofa ZOO, ali je Ante insistirao na tome da, poslije šetnje Kurfürstendammom pogleda na čudesa Zapada (tek sam kasnije shvatio da robna kuća KDW — Kaufhaus des Westens — nije reklamni izlog Zapada koji bi imao privući svakog došljaka s Istoka — nego je ona postojala već u 20-im godinama, o čemu je svjedočio Šklovskij!), nego je Ante, zazirući od bilo kakve kupovine, predložio da se smjestimo zaišta centralno: u Europa–Centru, koji je privlačio oči stranaca nekim trgovinama i velikom »kavanom« odnosno bircuzom. I tako smo zasjeli uz prvu kriglu piva, promatrali šetače i kupce, razmjenjivali obavijesti o domaji i našem, vazda dragom, Faksu i... dobro se zabavljali, pretežno, dakako, na račun kolega u Zagrebu. Krigle, reći ćemo, berlinske »žuje« (premda, dakako, tada još taj naziv od milja nije bio pušten u promet, a osim toga ovo je pivo ipak bilo njemačke kvalitete!), su se redale jedna za drugom sve dok nije kucnuo čas kada sam morao misliti na povratak. I tu je došlo do kobne pogreške koju nisam smio učiniti. Žurilo mi se, a kako je moja »Wolga« (ime hotela) bila nedaleko Bahnhofa Friedrichstrasse, odlučio sam skratiti proceduru, odvesti se S–Bahnom do te »granične« postaje. Ali me je upravo ovdje čekala »klopka za uspomene«! Naime, s perona »kolodvora« koji to više nije bio, valjalo se spustiti u veliku halu gdje su putnike čekale tezge s policajcima i dobivalo se brojeve za pristup kontroli putnika. No ondje je stajala gomila »kandidata« za prijelaz te nesretne granice, a moj je broj ukazivao ne to da preda mnom čeka još preko 200 putnika. Toliko moj mokračni mjehur nije mogao izdržati! Obratio sam se učtivim pitanjem; odgovor je bio kratak i vojnički jasan: »Vorher oder nachher!« Vratiti se na kolodvorski peron — značilo je izgubiti red, a obaviti nasušne tjelesne potrebe »poslije« jedva sam mogao. Međutim, stvari su se povoljno odvijale: moj je broj izviknut uskoro (shvatio sam da sam privilegiran jer sa mnom nije bilo okapanja kao s gomilom posjetilaca sa »Zapada«), dobio sam žig u putovnicu i potrčao niz stubište, carinici nisu imali posla sa mnom jerbo prtljage nisam ni imao, i tako sam stigao do željenog cilja, ali ipak... prekasno! Bilo je prekasno i za Berliner Ensemble, pa mi je ulaznica propala. O svemu sam obavijestio i svog plaćidruga s one strane Zida. Dogovorili smo se za uzvratni posjet čim dobijem dvije karte za Plenzdorfa, s upozorenjem: stranci se služe prijelazom Checkpoint Charlie!

I tako je, dakle, moj Ante stigao u Hauptstadt der DDR, a da dotele nije bio nikad u kojoj državi »socijalističkog **lagera**«. Našli smo se negdje na samoj Friedrichstrasse i krenuli u teatar. Pažljivo smo pratili komad, primjećujući da je scenska izvedba izgubila auru salingerovsko–plenzdorfovske proze

i da čak sama zgrada koja je posvećena Brechту ne odgovara izvedbama tako »mladih« komada. Zatim sam pozvao Antu na večeru u obližnji »Ganimed« (postoji i danas u obnovljenu izdanju!). I tu se desila ponovo nepredviđena »anegdota«: još nismo ni završili večeru (bio je to neki srneći gulaš?), a već nam je pristupila konobarica s izgledom gazdarice ili obratno i izravno je napala Antu: »Prošli put niste platili večeru, i ako to smjesta ne učinite, zvat ću policiju!« Ante se našao u nebranu grožđu, sav se pokunjio, prestrašio se »istočnog« poretku i načina obraćanja gostima i ... ostao nijem. Onda sam tumačio gospodī kako to uopće nije moguće jer gospodin kao prvo, redovito plaća svoje račune, a kao drugo, on je danas prvi puta prekoračio granicu glavnog grada DDR-a! Ante je morao izvaditi putovnicu i pokazati žig s Checkpointa Charlie koji je nosio današnji nadnevak! Gazdarica je temeljito pregledala putovnicu, pa smo joj morali objasniti i to da je »gospodin« državljanin zemlje kojemu nije trebala viza za ulazak u Demokratsku Republiku! I kraj olakšanoga viznoga režima, prelasci granica nisu bili mačji kašalj. Uvijek bi se našli psi čuvati poretku! Ovaj puta nije bilo posljedica. Popili smo još jedan »Radeberger« (to se pivo uvozilo i k nama, pa tako živciralo zapadno-njemačke turiste koji su odbijali konzumirati pivo iz »istočne zone«) i krenuli prema Checkpointu (danasa muzejskom objektu).

Treću »anegdotu« ne pričam, izostavljam detalje, bila bi prežestoka. Nai-me, morao bih govoriti o tome kako sam se na svečanom UNESCO-vu primaju u Potsdamu potrovaao i vrativši se u hotel tražio lijeka kojega nije bilo: običnog ugljena (carbo medicinalis!). Nigdje na istoku, a zapad mi je bio u toj situaciji nedostizan! Poslije muka našli su se dobri ljudi, supruga prevoditelja s engleskog radila je u bolnici gdje se našao taj »rijetki« lijek. Krala je za me... ne...

Dokoni stranac na berlinskom »istoku«

I što da radim s vremenom koje mi je stajalo na raspolaganju i s dnevnicama koje sam osiguravao time što sam u novčarki čuvao i pregršt DMaraka? Dakako, najprije šetnja do zlokobne žičane ograde nasuprot Brandenburških vrata koja su, za sada, stajala kobno usamljena, ali sa zastavom koja je opominjala da su upravo tu sovjetski vojnici objesili crveni barjak, pa su sada pobjednici milostivo dopustili treperenje znaka njemačkog suvereniteta. Šetnja je uskoro dosadila; u Unter den Linden smještena su veleposlanstva veledržava, nešto je niže njemački vojnik sa sovjetskom kacigom čuvaо grob neznanog junaka, a ruska je knjižara nudala samo pregršt nezanimljivih sovjetskih izdanja. Ova se glavna arterija berlinskog istoka protegla zapravo sve do iz književnosti, a zatim i filma, poznatog Alexanderplatz-a na kojemu je s jedne strane podignuta visokogradnja »Hotela Stadt Berlin«, a kroz prozore tog hotela mogla se vidjeti velika reklama »Reisebüro« s globusom kao pozadinom, i to u glavnom gradu države iz koje se zapravo nije moglo nikamo putovati, pa čak samo

u vrlo malim dozama po zemljama istočnog bloka: omiljeni je cilj bio nadomjestak za južna mora — madžarsko Blatno jezero, a jedino jugoslavensko odredište za »paket« turizam bio je neko vrijeme Ulcinj, kao najudaljenija točka od veleposlanstva Savezne Republike Njemačke koje je znalo prihvatiti Nijemce ma otkuda dolazili. Pa ipak, očito je ovaj znameniti trg postao jednim od *Treffpunkta* Berlinčana pa bi, po sunčanu vremenu znao i oživjeti zbog jamačno dopuštene ulične prodaje bar nekih šarenijih artikala. Sam pak golemi hotel krio je restauraciju *Zille-Stube*, ukrašenu reprodukcijama znamenitog karikaturista. Nikada nisam uspio dobiti mjesto za stolom tog ugostiteljskog objekta koji je očito bio namijenjen tranzitnim putnicima. Kulinarika pak koja je znala namamiti čak rijetke goste iz Zapadnog Berlina nalazila se drugdje. Tu je u prvom redu stajala »Schinkelklause« kraj Državne opere, a nosila je ime arhitekta zasluženoga za sačuvani klasicistički dio grada. Dovršetak Berlina kakvim ga je zamišljalo doba Friedricha Velikog s Katedralom morao je čekati bogatiju vlast. Za sada se u Schinkelklausi servirao, prema strogim uputama pripunjeni, Hacke–Peter što je bila berlinska varijanta tatarskog bifteka, a pojavljivala se i na svečanim primanjima. Dok je konobar sjeckao meso, dotle je gost birao začine koji su mu stajali na raspolaganju. A na berlinski Eisbein (buncek!) odlazilo se u gostonu »Zur letzten Instanz« koja se nalazila u sačuvanoj Palači pravde. U većem broju samoposluživanja i skromnijih gostonica mogli ste, pored standardnih njemačkih jela, recimo klopsa (čufta) koji bi se »preko« smjeli zvati pravim imenom — »königsberški«, ali ovdje ipak nisu dobili ime »kaliningradskih« kako bi to priličilo topografskim promjenama koje su činili Rusi. Na jelovnicima diljem DDR-a tvrdokorno se pak pojavljivalo ime ruske čorbe — »soljanke« koje se održalo čak i danas u dijelovima Njemačke koji su nekoć pripadali »sovjetskoj zoni«.

A kada je riječ o kulturnim ustanovama, rado bih se išao odmoriti na Muzejinsel gdje je u velikoj palači smješten antikni grčki Pergamonski hram. Dakako, taj su hram poraубali Prusi kao što su Briti pokrali dio atenskog Partenona, a da o Napoleonovim osvajanjima tuđeg kulturnog nasljeda ni ne govorimo, možemo ih vidjeti u Louvreu. Ideju pak da iz Wilna/Vilniusa prenesе čipkastu gotiku Sv. Ane, jamačno je osujetio bijeg njegove armije 1812, pa intendant armije, Stendhal, nije dospio izvršiti nalog. Pruse ipak opravdava činjenica da nisu raubali umjetnine na vojnim pohodima, nisu nikada postali kolonijalnom velesilom. Povijest Pergamonskog muzeja priča je druge vrsti, jamačno povezana s bliskim prusko–turskim odnosima. Ali je taj hram sačuvan, posjetitelja je bilo malo, pa sve dok ne bi stigla autobusom koja skupina sa Zapada, vladao je ovdje potpuni mir. Bila je tu stalno čuvarica »hrama«, pa sam se znao zabavljati time da joj presijecam putove i vodim je u drugi prostor, a da je nikad ne nagovorim. Drugi moj omiljeni muzej nalazio se na nekom poluočiću usred grada, ali također izvan gradske vreve. Bio je to Märkisches Museum, posvećen prostoru berlinske regije (Mark Brandenburg). Naizgled

skroman, muzej je čuvao mnogo izložaka koji su zauzimali relativno manji prostor, ali bi mogli pomoći u rekonstrukciji povijesti berlinskih kazališta s početka 20. st. A ta je građa kako znamo, važna i za razvitak hrvatskog kazališta!

Pišući ove retke moram odati počast prof. Nikoli Batušiću koji se u posljednje vrijeme iskazao i kao putopisni autobiograf. Je li upoznao taj skroviti muzej?

Glavnina izložaka koji su nekoć pripadali pruskom naslijedu ostala je u Zapadnom Berlinu i smještena je u elitno predgrađe Dahlem. Dakako, odlazio bih i onamo, ako ni zbog čega drugoga, onda bar radi ona dva Bruegelova majmuna koji su me dočekali na svom lutanju po Europi — u Amsterdamu! Zapadni Berlin dočekivao me je i kasnije kao gosta moje nakladnice iz Propyläen-Verлага, Erike Wischer i njezina partnera, odvjetnika koji je rješavao mnoga pitanja Turaka, smještenih na Kreuzbergu. U Istočnom Berlinu moj je najdraži *Bezirk* bio, međutim, Prenzlauer Berg na kojemu je stanovao ponajbolji istočnonjemački rusist, koji je napustio služenje Akademiji DDR-a i postao slobodnim strijelcem koji je, osobito u »Reklamu« izdao cijeli niz prijevođa manje ideološki poželjnih pjesnika. Fritz Mierau pustio me je nekada pred svojim standom u Mesničkoj ulici (Metzgerstrasse) čekati, ali je preko puta bila birtija koja je sačuvala, kao i cijeli frtalj, štimung Berlina dvadesetih godina. Zalazili bi ovamo i sačuvani »Kollege« (tako se naslovjavalo radnike koje se nije htjelo zvati Genosse, tj. drugovima!), kao da su pristigli iz romana Hansa Fallade, pili su pivo s kobasicama i slušali orkestrijon, taj pradavni prethodnik juke-boxa. U našim krajevima takav sam starinski aparat vidio jedino u bohinjskoj Srednjoj Vasi, znao je zasvirati Radetzky-Marsch, ali i »U boj, u boj, mač iz toka, braće...« Orkestrijon pak na Prenzlauerbergu ponavljao bi stare berlinske šlagere, a ponešto i iz repertoara njemačkog varijetea, koji je — u širokoj lepezi — od Wedekinda do Brechta, bio pristupačan i u odličnom programu »Čička«! Ukratko, hvatao bi me onaj tip nostalгије kakav sam poznavao s »nadhodnika« ZagrebGlikola. Danas je Prenzlauerberg promijenio izgled, kuće su kupovali bogataši, ali — ipak — i intelektualci! Te mi je promjene pokazivao Karl Eimermacher, koji se, kao umirovljenik, nastanio u Fasanenstrasse, koja svojim imenom upućuje na to da se nalazila nedaleko carske »fazanerije«, a sada je zadržala »starinski« mir. Samo što kočija više nema, pa ni fijakera. Dobro, šalu na stranu, kako bismo, bez auta, stigli do Potsdamerplatz, nekoć kobno praznog prostora uza Zid, a sada arhitektonskog ponosa i multi-medijskog centra ne samo Berlina nego i svekolike Bundesrepublike. Možemo zamisliti kako su upravo ovdje Berlinčani, sjedeći uz goleme »zasalone« (hrv. ekrane), pozdravljali Leniniu pobjedu na »Eurosongu«! Zaslужila je...

S alpskih visova pogled na Domovinski rat Austrijski umetak

Pogled sa Schöckla: prediga

Schöckl je za Gradec Štajerski bio njihovo Sljeme. Pogled prema jugu dosizao je Zagrebačku goru, na istoku se video Mécsek iznad Pečuha, a sjeverozapad je dao naslućivati štajerske visove s Dachsteinom, dolje se pak prostirao sam grad, ali je i za načelno lijepa vremena znao biti prekriven oblacima žutoga smoga. Zaurale bi sirene, žitelji bi se povlačili s ulica, škole bi se zatvarale i zaista je ljepše bilo na vrhu obližnje gore negoli u gradu koji se gušio u dimovima obližnje industrije. Uostalom, taj je grad naprosto mamio ponudama šetnji od kojih je omiljena bila, dakako, do crkvice Marije Sućutne (Maria Trost, hrv. Trošmarija kraj Delnice), s »poučnom stazom« duž brežuljka koji se protezao usporedo s tramvajskom prugom, pa se, recimo, kod *Häuserl im Wald* moglo prezalogajiti i sići do tramvaja. Od Marije Sućutne moglo se preko šuma doći na onu stranu Graza — Andritz (Andrić!). Pogled na Sljeme nije pružao nikakve osobitosti, ali se moglo slutiti... Mnogima je već bilo jasno: horde, predvođene nekim Kertesom (Körtesz Mihaly?) već su uvježbavale »događanje naroda« u Vojvodini i Crnoj Gori, a prijetnje su izricane ljubljanskom Cankarjevu domu u kojem se okupljao cvijet slovenske inteligencije, pa i usputnom Zagrebu jer kako bi se došlo do Ljubljane, a da se rusvaj ne priredi Hrvatima koji su NB pomagali obrani Kosovara. *Casus belli* bio je pronađen: na Kosovu je polju neki Srbin nađen s pivskom flašom u dupetu. Dakako, zločin je počinio Šiptar, »milu mu majku...«

33

U toj je situaciji došlo do organizacije susreta intelektualaca pod naslovom *Das jugoslawische Labyrinth*. Susret je organizirao »Forum Stadtpark« kao nezavisna udruga širokih kulturnih ambicija. U pomoć je pozvan i Nenad Popović iz GZH, Zagreb i tako smo nas dvojica uz pomoć domaćina (Koleritsch mi pada prvenstveno na pamet i to ne samo zato što bi uzbajao odlične sorte vina!) sastančili u gostioni »Pam de Pam« (ili nekako začudno slično) i razšiljali pozive: Slobodanu Šnajderu i Dubravki Ugrešić u Zagreb, Filipu Davidi u Beograd, Dževadu Karahasanu u Sarajevo, Alešu Debeljaku u Ljubljani. Zvali smo i autora *Hazariskog rečnika*, ali je taj grubo odgovorio valjda i zato što smo se nedavno bili spopali u Rockefellerovoj zakladi u Bellagi (Como, Italy), kad je Srbe izjednačivao s (nestalim) Hazarima! Sastali smo se u Stadtparku i vodili načelne diskusije, ne usuđujući se reći ono glavno: Jugoslavija se raspada! Zapravo je vrhunac razgovora s publikom predstavljalo pitanje, postavljeno Slovencima, na koje je jasno i glasno odgovorio Dževad mjesto njih: postavljati njima pitanje o Jugoslaviji besmisleno je: ta oni imaju **Cankara!**

A kad je rat završio, Forum Stadtpark poželio je obnoviti takav susret. Stigle su i mlade srpske književnici, vojvodanski romanopisac Aleksandar

Tišma, slovenska mirotvorka Maruša Krese, Bosnu su predstavljali Dževad (poznat sada i po emisijama na radiju Ö 1) i Ivan Lovrenović. Vodile su se diskusije oko demokratskih sloboda u nekadašnjem »labyrinthu«, pa su padala i imena »vještica iz Rija« (nikad mi nije bilo jasno što su skrivile!), ali je aktualnost prevagnula: opsada Sarajeva i ubojstva po bošnjačkim selima još su predstavljali otvorene rane tog mladog porača, pa je najviše pitanja postavljano Bošancima obaju naroda, a osobitu je indignaciju domaćeg auditorija izazvala tvrdnja jednog pisca (ime prešućujemo) kako mu je zapravo svejedno umire li tko u gradačkoj bolnici ili u bosanskom selu! Kad je spomenuo ovdašnju bolnicu, sjetio sam se nemilog slučaja iz predratne godine kada je jedan gastarbeiter koji je u bolnici doživio kastraciju, držao kao taoce bolničarke prijeteći im smrću, a policija je ostajala nemoćna sve dok nije, u punoj ratnoj spremi, stigao *Sonderkommando* iz Beča i iznudio predaju jadnika. Grad je nemušto promatrao ova zbivanja, a kad su oklopnici postigli »pobjedu«, onda se po krčmama pjevalo »Deutschland über alles...« I tako je znalo biti u Gradecu Štajerskome koji su Zagrepčani poznavali prije svega po robnoj kući »Kastner i Öhler«. Ali se nemojmo praviti važni, sjetimo se kako su se u nas liječile ratne frustracije!

Pogled s Plešivice (njem. Kahlenberg)

Promijenio sam tada adresu: rjeđe sam odlazio na Kahlenberg i odavao počast pobjedniku Janu Sobieskom, ali i poginulom u toj presudnoj bitki Jurju Križaniću. Pa ipak, pogled s Kahlenberga ostao je u meni trajno: s jedne strane Klosterneuburg, s druge Dunav, a ispod brda Döbling s Tonkom, suprugom pazikuće koja je redovno mislila na zlo, pa i ono ratno, ali je ipak bila »naša«. Momački stan u Hietzingu pružao je druge senzacije: imao je veliku terasu s pogledom na rubove Bečke šume, a točno ispod nas vidjela se ona ludnica koja je ušla u sve kunsthistorijske priručnike kao dragulj secesionističke arhitekture. U grad sam se također vozio istovrsnim spomenikom: gradskom (sada djelomično podzemnom) željeznicom koja je vodila do careve rezidencije u Schönbrunnu i građena je (postaje!) također u secesionističkom stilu (Otto Wagner). *Tempi passati* ostavili su trag u gundjanju putnika u U-Bahnu, staračkog zanovijetanja u slastičarnama, tim okupljalištima dokonih gospoda, ali je to njurjanje imalo i nove izvore: Beč je mijenjao strukturu!

Jedno od središta obnavljana Beča bio je, dakako, *Naschmarkt*. Odlazio bih tamo u potrazi za omiljenim sirom s vrhnjem, ali moje »kumice« tu nije bilo, nije bilo ni šunke »od kosti«, pa kako da se u tom Beču prezivi? Došao sam do jednoga štanda s povrćem, stigao je i iznajmitelj susjednog štanda, s voćem. I onda se Turčin koji je prodavao paprike i pomidore gnjevno obratio svom susjedu koji je držao jabuke i kruške: »Du darfst nicht mehr Pitschkamater sagen! Verstest?« Srbin je poslušno kimnuo glavom i u sebi opsovao Turčinu mater, gnjevno je tresnuo trulu krušku o pod. I zašto su se onda bo-

rili na Kosovu? Turci su, čast Sisku i Erdödyju, stigli do bečkih bedema da bi ih onda porazio poljski kralj, a pred neki dan navodno su Poljaci ukrali auto mojoj studentici koja me je znala odvesti u Döbling, tako ih je bio loš glas u multietničkom labirintu bečkome (otac joj je kao Afrikanac radio u OUN-u, a imali su vilu u Opatiji).

Na istočnoj strani Naschmarkta nalazila se talijanska restauracija »Da Gino e Maria«. Tek pred Božić shvatio sam njezinu domoljubnu funkciju, pozvali su me na blagdansku večeru studenti iz HAK-a (Hrvatski akademski klub — Gradišće), pa se tom prilikom otkrilo da su vlasnici konobe Dubrovčani, ali je »dubrovačkijeh« oštarija bilo u ovom gradu ionako previše: jedna »Ragusa« bila je niže Schottenringa, u drugu pak »Dubrovnik« bili smo pozvani u povodu »Dana Hrvatske u Beču« da bi nas tamo častili Wiener schnitzlom, pa sam i ja uz kolegicu Dubrovkinju morao gnjevno podviknuti: »A gdje je rožata?« Gradišćanci su se rado i redovno na svojim domnjencima okupljali upravo ovdje. Tog je dana bila u Beču kao gost Akademije i Mirjana Gross, pa sam je pozvao da dođe među puk, bila je i Marija iz Sukošana koja se natezala s nekim Bibinjcem, a razumije se da je na čelnom mjestu sjedila zastupnica Gradišća u Austrijskom parlamentu, Madeleine Petrović. U HAK sam znao češće svraćati, znali su organizirati u svom podrumu u Argentinskoj (?) ulici zgodne priredbe poslije kojih bi se kušala vina gradišćanskih proizvođača, nekad bi koje predavanje održao povjesničar Drago Roksandić (Srbi u Hrvatskoj!), a jedna je od najzabavnijih priredba održana na temu »Hrvati i Židovi« koja nije govorila o novopovijesnim opterećenjima odnosa, nego o srodnosti »malih naroda« u povijesnim vrtlozima, a poslije kratkog uvodnog eseja na bizarnu temu, »razmjjenjivale« su se pjesme obaju naroda, dakako uz dominaciju Gradišćanaca (bogati folklor!), i pjesama koje je kao »židovske« izvodila jedna bečka grupa, a koje su prepoznivali i Hrvati kao pjesme ruskog porijekla. Na posljetku se otkrila i tajna: studenti koji su izvodili židovski dio uopće nisu bili Židovi, nego su to bili Bečani iz udruge koja je postavila cilj: održati u Beču bar djelić kulture koja se nekoć razvijala u ovom gradu. Što bi ili što je na to rekao autor *Heldenplatz?* A sam me je rat pratilo preko tranzistora koji je stalno ponavljao STOP THE WAR IN CROATIA ili glasom Relje Bašića zvao »mlade liberalce«, ali znao, s neke druge postaje, i deseterački prijetiti: »Al' je fina, devojka iz Knina.« Uzvraćao bih tom glasu: »Neka, neka, ne da vama seká od Osijeka.« Imao sam i svojih »pjesmica« na račun bilo »sladoleđara« (prvih »mirotvornih« izaslanika OUN) kao npr. »A kad dođe Carrington — igrat ćemo badminton«, ili »A kad dođe Boutros Ghali — svi smo brate na-jebali«, »A kad dođe Cyrus Vance — najebat će čak i pemci.« Ovo, dakako, u Hietzinškoj »momačkoj« osami. Ta je osama bila prekidana predavanjima u Liebigstr., ali i susretima s djelatnicima, pa i onim kulturnim, koji bi dolazili u Beč kao važno političko i kulturno križanje. Službenu je delegaciju još znao predvoditi ministar Vlatko Pavletić (kratka njegova rečenica na Jelačićevu trgu kada je smijenjen: »Ne trebam ja njih, nego Hrvatska mene!« pokazala se

savršeno točnom u vrijeme kada je kratkotrajno morao obnašati dužnost Predsjednika i spašavati demokraciju od mogućeg udara!), a s njime bi došao S. P. Novak (izložba), Nikica Petrk (predavanje u palači Pallfy), stigao je prilikom održavanja Kongresa PEN-a, i Nedjeljko Fabrio kao predvodnik plovidbe književnika do Dubrovnika pod opsadom, o čemu je referirao u posebnoj prostoriji kongresnog hotela uz znatan interes medija. Često je dolazio u Beč i Slavko Mihalić, redovno na književna »čitanja« u Alte Schmiede. U to sam vrijeme svoja predavanja otvarao s 10 minuta posvećenih književnosti zemlje u **obrambenom** ratu. Čitao sam »Ja domovinu imam...« ili »Hrvatsku mi moju objesiše...«, citirao Vojnovićeve gospare kada se spremaju **isploviti** iz Dubrovnika kao i Desničino bombardiranje Zadra, ali što je Slavkov *genius loci?* Sjetio sam se stihova koje sam često ponavljaо kada bi za vedra vremena dašak jugovine stvarao iluziju kako Zrinjevac miluje more. I u Olofovу prijevodu odlično je zvučalo... Tumačio sam kako je pjesnik, polazeći od detalja, obuhvatio sav hrvatski prostor sve do aforizma o brodu milijuna koji se ne predaje, a onda je slijedila diskusija u kojoj me je jedna studentica pitala *Jesam li Poljak ili Hrvat?* Kad smo izišli, Slavko joj je odgovorio: »Kad je ugrožena Češka, svi smo bili Česi — kad se prijetilo Poljskoj, svi smo bili Poljaci — sada smo pak svi Hrvati!« Ja sam ipak korigirao: iz Poljske sam poteškao, za Češku **sam** 1968. navijao, ali sam Hrvatsku više puta **izabrao** — ona je moj **dom!**

Pogled s Hafelekara

Dakako, u **Innsbrucku** sam bio više puta kao gost poznatoga komparatista, Zorana Konstantinovića. Svjetski je postao poznat po tome što je njegova katedra bila rijetkost u njemačkom govornom prostoru, a znao je okupiti oko sebe i ljude koje je smatrao prijateljima. Organizirao je golemi svjetski kongres komparatista ili pak »dvoboј« cijenjenoga znanstvenika iz Konstanza, H.R. Jauissa s direktorom Instituta u Berlinu, DDR, M. Naumannu, a kao »sekundante« pozvao je Viktora Žmegača i mene: pobijedio je istočni Nijemac, pljeskali su mu studenti, njegov blago »markssistički« diskurs bio im je razumljiviji od teorijski sofisticiranoga. Išli smo i na izlet, na kupanje, a ja sam drukao za vise kao pravi tirolski *genius loci*: ta Innsbruck je ugošćavao FIS-ova prvenstva i Zimsku olimpijadu, pa je tako postao pobratimom »Vučka«, a Sarajlije su bili rado viđeni gosti; Zoran je poznavao sve radnike na žičarama, redom iz Bosne.

Idilična vremena su prošla: Zoran je umirovljen, rat se u Bosni rasplamsao, a što je — za Tirol — najgore: ta je zima kada me je Zoranova (njemu neželjena) nasljednica pozvala na innsbručku komparatistiku, ustrajala — **bez snijega!** Stan sam imao na južnoj strani rijeke, u tipičnom »socijalističkom« bloku društvenih stanova (arhitektura takvih blokova možda je podnošljiva u Novom Zagrebu, ali ona strši i bode oči u gradovima usred alpskih visova,

poznamo to od ljubljanske »Metalke« pa dalje...). Sveučilište se nalazilo uz rijeku, a pogled s terase obuhvaćao je cijeli lanac gorja u kojemu je stolovalo brdo stoškastog oblika kojemu sam dao svoje ime: Popocatepetl! I kad bih se budio i pogledao kroz prozor znao bih ponoviti: »Kristalna kocka vedrine!« I tako svaki dan. Za bivšeg, ali ipak skijaša, nesnosno. Nadu je pružao Hafelekar, skoro iz centra grada vozila je onamo, najprije pokraj »alpskog« ZOO-a uspinjača, a zatim žičara, na visinu od preko 1500 m, dakle iznad Komne i Planine na kraju, najljepših slovenskih skijališta, ali željenoga pejsaža ni tamo nije bilo: po koji flek snijega i neki paraglideri koje je bilo bar lijepo promatrati: jurnuli bi po onom komadiću leda, otisnuli se, otvorio bi se šarenim padobran i onda ih se moglo pratiti kako se spuštaju polagano usmjerujući svoju »letjelicu« prema zelenilu livade na rubu grada! Utjeha, zar ne? Potkraj boravka nisam mogao izdržati: uputio sam se do obližnjega Axamer Linzuma, na visini od preko 3000 m, više od Triglava, platio skupe karte *aller-retour* za žičaru i osvanuo na visinskoj »kocki vedrine«, osunčanim plohama snijega, po kojima su se čas spuštali čas (»vlečnicom«) penjali rojevi čovuljaka ili, kako bi Mani Gotovac rekla, »čovječica«. Nisam im zavidio: snijeg je bio već izgažen i zaleden, »čovječice« nespretnе u padanju, stupio sam u razgovor s nekim Australikama koje su vjerovale turističkim uredima, ali ih ovdje djevičanski »priši« nije dočekao. Što se ovdje jede? »Tirolska šunka, valjda, ali pokušajte i najaustrijskije jelo **Beuschl**. To su vam plućica u sosu sa zemlknedlom, a kao »pajšl« doprlo je čak do Sarajeva«. Kad su čule »Sarajevo«, zgrozile su se, pa valjda Beuschl nisu ni pokušale... Rat je tamo još vladao, pa ni »pajšla« više na kolodvoru kao nekoć nije bilo. A bio je i tamo dobro, bosanski, začinjen i ukusan.

Putovanja u Innsbruck su me izmarala. Presjedati je trebalo s Mimare na prugu za Zürich, a na željezničkom raskrižju Schwarzach-St. Veit, najneugodnijem u Austriji, osobito kada je puhao ledeni sjeverac i moralo se ostati s prtljagom na peronu jer pokretnih stepenica nije bilo, a u kolodvorskoj zgradiji onako nije bilo ničega privlačnoga. Ali sam ipak na telefonski poziv morao hitno kući jer je **snijeg** (!) zatrpan moju terasu, curilo je već »pod-susjedima« na glavu, pa su morali zvati vatrogasce i policiju i čekati mene da ... potpišem zapisnik. A u Innsbrucku: kristalna kocka vedrine... Putovanja su nosila sa sobom nekada i zanimljive susrete, pretežno s izbjeglicama, rijetko, ali ipak i sa sasvim mirnodopskim putnicima kada bi se, recimo, dvije Parentine vraćale sa skijanja u Tirolu (sišle su u Villachu odakle su imale vezu za Trst) u zamjenu za ljetne ferije u Istri, pa je upravo takav razigrani susret razbijao monotoniju te pruge. S jedne strane žena se kao izbjeglica udala za austrijskog šlosera i sada ga vukla da pogleda njezino Brčko, a da nije pravo ni znala kako doći onamo, s druge strane Amerikanka koja se zapričala u vagonu i promašila izlaz u Kitzbühelu gdje su je imali čekati roditelji, a onda i mlada Petrinjka koja se zaposlila u Tirolu dok su joj majku primili u Poreču, ponudivši joj

gredicu za vrtlarstvo. A bilo je i onih koje je trebalo tješiti! Kako? Imao sam svoju bosansku priču: sve će biti bolje kada u Zenici otvori g. Meinl isti dućan kao što ga je već bio otvorio u Orašju, a isti će g. Meinl imati dućan u Stocu, pa zar da Meinl ratuje protiv Meinla, pa će Bosna i Hercegovina s Čitlukom i Čapljinom postati mirna, cjelovita zemlja gdje se ne ratuje nego trguje... Dakako, grijesio sam. Prvo, Meinlov je lanac koji je nekoć dosizao Zagreb (odatle ideja!) u to vrijeme propao (održao se samo dućan na trgu Am Graben u Beču), drugo kapitalizam (jer je o tome bila riječ!) ne spaja narode i ne vodi u mir, i napokon treće: diktat svjetskih mirotvoraca upoznali smo nešto kasnije i što nam je ostavio? »Arizonu« kraj Brčkoga i Republiku Srpsku s one strane Une koja još uvijek »maglu skriva«. Pa ipak, suze su mi došle na oči kad sam na telki gledao kako se Hrvatska vojska spušta u Bihać, ali je to bilo već za vrijeme **Oluje!**

Zagrebački intermezzo

38

Dakako, vikende sam redovno provodio u Zagrebu, lako mi je bilo među svojima, pa čak kad sam u svome stanu slušao topove s Kupe ili pak upozorenja telke o proglašenju uzbune upravo u mom gradu, negoli strahovati u neizvjesnosti koju nije mogao prekriti izvjestitelj Austrijske TV svojim reportažama sa Zrinjevcem, stoeći nedaleko od US Embassy (sicher ist sicher!), pa niti famozni Ledvay koji je razgovarao s viđenim ratnim sudionicima, pa tako i s Đindićem koji je, naravno, »imao krivo«, ali je jezikom i retorikom znao nadmašiti hrvatskog partnera.

Zagreb u ratu? Grad je djelovao mirno, tu i tamo čuo se neki pucanj, »nekome na veselje, nekome na žalost«, ali su ljudi strpljivo podnosili uzbune, pa je samo rijetko tkogod potrcao ili pretrčao (ulicu). Na Glkolu vlak bi stao i tek tu bi se obavljala granična kontrola, »tek onako«, te bi na Starčevićevu trgu putnici morali shvatiti da se ovdje ratovi vode, jer su tu stajala borna kola, kraj njih u crne kombinezone obučena posada, ali je malo ljudi znalo da su to »pravaši« koji su se dosjetili da je to »njihov« (Starčevićev) Dom. Nitko se ni tih »Paragvajaca« nije plašio. Zvali su ih po tadašnjem čelniku Stranke prava, Dobroslavu Paragi, koji je predizbornim plakatima svojim likom znao zasjeniti protivnike, ali većeg uspjeha nije imao, premda se iz Bosne javljalo o pobjedama »vitezova«, sve do nejasne pogibije Paradžikove. Kako je došlo do unutarstranačkog udara sam vrag neka zna! Znamo: Đapić je u Osijeku umjesto na natječaju primljenog projekta, svojevoljno postavio velikog Starčevića kakvom bi se protivio sam utemeljitelj Stranke prava. I dokle će Đapići odlučivati o izgledu naših gradova? A »vitezovi« su se dotle množili, pa je čak Predsjednik države imao ideju da imenuje »vitezove« iz reda onih koji bi pomogli državnoj blagajni. Titula se kasnije rastopila pa se njome ponose samo »Vitezovi malteškog reda« — Miomir Žužul i tadašnji predsjednik HAZU Milan Moguš

(druge nisam vidio!). S jedne je strane mirisalo na demokratizaciju u ophodenju: Predsjednika se zvalo »japa«, naprsto Franjo pa čak i Njofra, a u mom je krugu bio poznat kao »tata Štrumf«, vlast kao da je silazila među puk, premda su samom »puku« Srbi žustro oponirali jer u srpskom jeziku distinkcije *populus — natio* nema, pa su s Petrove gore trubili »nismo puk nego narod!«. »Razlikovnost« se širila, ali »gospoda« nisu ni u jednom segmentu zamijenila »drugove«. Dakako, »drugovi« su propali, pa se i neki mudrac u »Vjesniku« poveselio: »konačno nam je gradonačelnik **gospodin**« i to nakon što je Mato Mikić, obrazovani ekonomist, otplesao na punom Trgu novogodišnji valcer i gradu s arhitektom Siladinom podario čak stolice u »dnevnom boravku« Trga na koji će inicijativa Slavka Goldsteina vratiti Fernkornova Jelačića. A »gospodin« glumac B. uskoro je skiksao. Oslovljavanja s »gospodine« ili »gospodo« nisu se vratila u očekivanu opseg. Starija prodavačica u »Dioni« ljutito me je ispravila kada sam se obratio blagajnici s »Dragice«, »**sada se kaže gospodo** Dragice!« — »A ja ču moju dragu Dragicu zvati njezinim imenom...« U vrijeme »Morgenblatta« i »Novosti« u kazališnim se recenzijama pisalo »g. Dujšin« ili »gđa Cvjetičanin«, danas nitko neće tako titulirati Ninu Violić a bome ni Radeta Šerbedžiju! Štoviše, i »premijerku« rijetko tituliramo s »gospoda Kosor«, a iz nekih gospojinskih udruga dolaze čak prijedlozi da se njoj približimo s »naša Jadre!« E, baš nećemo! A zamislite titulu »gospoda ministarka«, onako, po Nušiću? Naprotiv, akademici poželješe da ih se stalno titulira po uzoru na ruske znanstvene i društvene moćnike... Vrijednosnu hijerarhiju htjeli bi obrnuti... Pa bismo tako i s obzirom na sklonost Hrvata prema hipokoristika mogli istaći sljedeći poredak: Akademik **Ivan** Aralica — Profesor **Ivo** Frangeš — Premjer **Ivica** Račan. Kako vam se dopada?

Zagreb tih dana nije izgledao porazno. Ali je »Plac« zjapio prazninom: na vrhu Dolca rasprostrlo se južno voće, od banana do kiwija, a njegovu utrobu osvajao je neki Jakopeč, zagorski mesar koji je, kasnije, pričalo se, odlazio na Kordun ili Liku da pobere napuštenu stoku koju ni Galbraith nije mogao zaštiti. *Se non è vero...* Svakako je njegovo ime nestalo kao što je mnogo toga u »Oluji« nestalo... Moja je kumica ostala na svom mjestu... Čak je zamijenila onog došljaka koji je prije rata bio prodavao »užički kajmak«, jer je sama naučila kako se pravi kajmak.

Iz Beča sam redovno slao dopise »Danasu«. Hrvatska je, doduše, bila (tako »krijesnice« u tramvajima!) »zemlja izlazećeg Ferala«, ali je taj osvajao više ubojitim fotomontažama, kakve su poznavali Grosz i Heartfield, dok je »Danas« privlačio Tanjom Torbarinom, tada još uvijek tobоžnjom TV-komentatorom. I desilo se da sam pozvan k. g. na svečano uručenje nagrade »Veselko Tenžera« u ovalnoj dvorani »Esplanade«. Okupilo se cvijeće hrvatskog novinstva: na vratima nas je dočekivala Jelena Lovrić, veteranka reportaža s još neukroćena Kosova, zaklonjena od pogleda mnoštva, sjedila je nedaleko s čipkama crnih rukavica Jasna Babić, kao zvrk se okretala dvoranom mala Alemka

Lisinski, danas urednica T-portala, jamačno je negdje bila i Ines Sabalić, i tako se sterao taj krug u kojega je središtu stajao u odori Hrvatske vojske elegantni i šarmantni Imre Agotić koji je u to vrijeme već bio završio pregovore u hotelu »I« (Remetinec) s generalom Rašetom, pa je tako, činilo se, osiguravao našu »bezbednost«! Listajte malo izdanja »Europapressa«, pa ćete vidjeti kako je »Danas« potmulo ugašen, ali je taj tip novinarstva ostao. Poslije druženja u dvorani, poveo nas je Ivan Zvonimir Čičak (ranije, prema Tanji, »Čičkolina«!) u hotelsku švemu i naručio da mu ciganska kapela odsvira »Po šumama i gorama«... Znao se uvijek vezati!

Međutim, do konačnog obračuna zaraćenih vojski moralo je doći! Počelo je to jednog dana kad smo imali skup suradnika »Pojmovnika« koji je nastavljao s radom, premda se neponovljivo društvene iz malog sobička u prizemlju Filfaka silom novih prilika moralo raznosmjerno raziči (crna je Dubravka postala profesoricom, Elvira Ratković ode u nastavu jezika, žuta je Dubravka otišla u Berlin, a Dubravka Zima bavi se valjda i danas dječjom književnošću). Te je godine skup bio izuzetno dobro posjećen. Ali je već završnog dana koješta postajalo jasno, idući prema Faksu čuli smo koračnicu — »Spremaj majko kreverte...« Da, oslobođana je zapadna Slavonija: »Bljesak«! Idućeg dana (većina je kolega i kolegica odletjela toga jutra) probudila me je eksplozija. Gdje? Kuća Mile Dimitrijević (sada Jugoambasada)? Šuškova rezidencija u Torbarevoj? Spustio sam se na Kaptol, ali su već u 12 h zatvarali »plac«! Koji im je vrag? Podučio me je sam vrag u obliku Ante S.: »Znaš. TO ti je bilo dolje, na križanju Draškovićeve i Jurišićeve...« Raketirali su GRAD! Nastavak će uslijediti!

»Oluja« u Gaminu

Kolovoz 1995.

Međunarodni skup o Dostojevskom održavao se u Gaminu. Očekivao sam samostan s ćelijama. Jest, bio je to (nekoć) samostan, ali je pretvoren u hotel višoke kategorije, pa me je mjesto ćelije dočekala soba s televizorom. Jelo se pak u menzi u kojoj su posluživale bosanske, izbjegličke konobarice, pa sam bio u tom skupu bar glede hrane »kontaktna osoba«. Dostojevski me nije mnogo zanimalo, napisao sam na njemačkom jeziku otprilike ono što sam namijenio Nedjeljku jednog prijašnjeg povjesnog dana. Namjerno nisam govorio ruski ne želeći da dode do polemike o sakrosanktnoj osobi Fjodora Mihajlovića kao ratnog huškača. Odlazili smo na kupanje do nedalekog, turistički nepotrošena jezera, sve je sličilo na idilu, ali su me morile čežnje za nekim drugim prostorom i drugim osobama... Međutim, sve su to prekrile TV-slike u dvokrevetnoj osami. Što ja zapravo radim ovdje, za čije babe zdravlje boravim u tom lažnom samostanu u ime jedne književne pravoslavne ikone i u ime jednog potrošenog poznanstva?

A slike su bile sve nasrtljivije, prikovale su me za ekran. Dominirale su emisije CNN-a, svako toliko pojavljivala se već legendarna novinarka, Asnapour koju sam ja zvao Aznavour iz mnemotehničkih razloga, priznavajući joj profesionalnu vrsnost. Ali je tu bio i ORF, s uvijek istim komentatorom koji njemački govori s mađarskim naglaskom i s nemoćnim ratnim reporterima — sa Zrinjevcu. Najednom se pojavio Wörthersee (slov. Vrbsko jezero), Wrantz u kupaćim gaćicama na plaži (ta bile su ferije). Bio je to prvi dan »Oluje« i njegov je odgovor bio pun prijezira: »Ma što će Tuđman sa svojim operetnim vojnicima?« Bio sam duboko ponižen i uvrijeden, preostalo mi je da promrmljam ironično u sebi: Felix Austria. Klimaks je gledanje TV-a došao samo malo kasnije: reporter CNN dozivao je dopisnika koji se nalazio u Kninu. »Kako je kod vas, what happens now?« Odgovor je stizao kao iz neke goleme bačve: »Ne znam ništa, ja sam u podrumu, ništa se ne vidi, samo čujem muklu grmljavinu, tuku po Kninu, it's the end.« Kraj znate: Galbraith na traktoru štiti izbjeglice od mogućeg linča. Bio sam uzbuden, slušao sam komentare kolega. Klaus je kratko rekao: »izvedeno je elegantno«. Ali me je posebno dirnulo spuštanje HV-a niz Plješivicu i ulazak u Bihać. Suze neke unutrašnje katarze došle su mi na oči. Bar je jedna »zaštićena zona« spašena, a opsada je Bišća trajala dugo, predugo. Hrvatska je vojska osvijetlila obraz svima nama: mogla je i na tom osjetljivom terenu s pravom dobiti atribut oslobođiteljice. Bio je to melem na rane...

Izlet u Salzkammergut poslije Gaminga i »Oluje« bio je zapravo suvišan. Lijepi alpski pejzaži nisu mogli prekriti dojam povijesnosti. Posebno ne u Bad Ischlu, u kojem je s jedne strane stajala rezidencija cara Vranje iz koje je proklamiran početak Prvoga rata, a s druge strane Lehárov muzej koji je dozivao u sjećanje vlastito operetno djatinjstvo. Ovdje je sačuvan svijet razapet između carske mladosti i operete koja je dobrano koristila multikulturu Carstva. U Salzburgu je padala prva jesenska kiša, pljuštala je po peronima, močila kovčege, valjalo se prekriti vindjaknom. Ferije su završile, ali i mnogo se toga osim »sekine katarčice« prelomilo.

Poslije »Oluje«: njemački gradovi

Frankfurtski čvor

Dakako, Frankfurt na Majni (tko bi uopće znao za »Frankfurt entweder — oder« da nije Slobodana Šnjajdera kojemu komade igra cijela Njemačka, a Fausta čak i bečki Burg!) poznat je svakom zračnom putniku u inozemstvo. Ideš li u N. Y. ploviš zrakom preko FfM-a, a čak sam i u Moskvu prije par godina letio preko FfM-a; u FfM. — Croatijom, iz FfM. — Lufthansom; uvjeravam Vas da nije mnogo skuplje od »Aeroflota«, a da je »ziheraškije« u to ne dvojimo. Ali današnji *Flughafen*, doduše, znatno obnovljen pred Hannover —

EXPO, nije ugodan za pješačko kretanje. Rijetki su liftovi, rijetki eskalatori, kratke su trake za pješake, a zgrada je golema, »ne vidiš joj kraja«, i s pomoću zrakoplova »sa nebom se spaja«: Dobitak je svakako podzemna željeznička postaja Ff Flughafen na kojoj staju skoro svi vlakovi istok–zapad, pa bez po muke možete otploviti u Baden–Baden na Kongres Dostojevskog — bez zastavljanja i putovanja nenađavršenijim U–Bahnom po velikom gradu s gustim prometom. Međutim, ovaj grad je rastao u visine, pa je jedini njemački grad s izrazitim sky-lineom, Ako je Düsseldorf središte velikih industrijskih tvrtki, onda je Frankfurt – centar bankarstva. Morate ga stoga gledati s one strane Majne, gdje nema nebodera nego je duž keja smješten cijeli niz prioritetnih kulturnih i umjetničkih institucija. Kad sam vodio münchenske studente na veliku izložbu »Kazalište i slikarstvo« u galeriji Schirn u samom središtu grada, onda smo se najprije iskrcali kod Städel–galerije gdje su bili izloženi konstruktivisti, a tek zatim pješice prešli preko atraktivnog željeznog mostića kojega ovdje zovu »stazom« i ušli u samo gradsko središte gdje nas je dočekala velika drvena konstrukcija koja je, prema zamisli Ljubovi Popove, imala odglumiti flamanski mlin u erotskoj farsi o kojoj je u nas pisao August Cesarec, oduševljavajući se Mejerhol'dom! Kasnije, već za vrijeme moga službovanja u Göttingenu gledali smo ovdje izložbu dokumenata i umjetnina našega stoljeća. Najviše nas se dojmio dokumentarni film o krahu cepelina »Hindenburg«, »letećeg broda« koji je s mnogo putnika(velika gondola!) imao preletjeti ocean i uprizoriti tako moć Hitlerova Reicha. Pri slijetanju je izgorio! Istom prilikom Ilja Kabakov pokazao je panoramu, ispunivši cijelu dvoranu prizorima iz (bivše već?) sovjetske svakodnevice, jedan je video bio posvećen Marini Abramovič, a vidjeli smo i niz drugih instalacija... Svakako, Schirn je bio obavezan, a Film–Museum (još jednom *The Birth of a Nation*, ali i suvremenim film o armenском martiriju podno *Ararata*) povremeni frankfurtski »punkt«. Među obavezne valja ubrojiti i slastičarnu *Eis–Christine* na ušću Stalburgstrasse na veliku gradsku arteriju sjever–jug, s tramvajem koji je glumio nekoliko postaja U–Bahna, ali neuspješno: nije bio niskopodan kao Bandićevi novi zagrebački »trambelajni«! A ovaj je grad tako bogat (ali eurima!). Kratak uvid u nastajanje toga bogatstva daju kako gradski muzej tako i židovski muzej koji je, dakako, novija institucija. Naime, u potonjem smo muzeju mogli pratiti uspon bankarske obitelji Rothschild, ali sam tom prilikom imao i druge asocijacije. Naime, Čehov ima novelu *Rotšil'dova violina*... Nije pisao o bankaru toga imena, nego o siromašnom sviraču u nekom zapadnoruskom gradiću s prezimenom Rotšil'd. Ali je njegova violina imala čarobni, neponovljivi zvuk... Kao kasnije, recimo Davida Ojstraha, ili pak, da promijenimo alat, Artura Rubinštejna... Kužite li, kamo idemo? Bankar Rothschild i violinist Rotšil'd porijeklom ne moraju obojica biti iz Frankfurta na Majni, ali su potekli iz istoga miljea: židovstva koje je na Rajni dalo Heinricha Heinea, s time da nisu svi Heinei ostajali u istoj zemlji, pa tako ni sam Heinrich kojemu je Njemačka postala »zimskom bajkom«. Prihvaćali su jezik miljea, prilagodivali svojoj fonetici i za-

tim tu vrstu njemačkog dijalekta koju su zvali **jidiš** prenosili na istok, u svojedobno tolerantnu Poljsku, a zatim i one dijelove Poljske i Litve koji su pri-pali ruskom imperiju: dalje nisu smjeli, vladao je **numerus clausus!**

Frankfurt ima i atraktivnu tržnicu na Konstabler Wache, u samom centru šopinga gdje čak kod urara i draguljara Christa možete nabaviti novi remen za Calvin Klein uru (svake godine novi po 20 eura!). Ali kad se budeste vraćali nemojte na aerodromu zaboraviti kupiti papirnatu vreću sa slikom žirafa (njem. čitaj: Giraffe) — one su simbol grada koji se penje u vis, podsjećat će Vas uvijek na grad prema kojem ste postali sentimentalni čim ste, šećući po ZOO-u, vidjeli valjda najvišu žirafu na svijetu i okolici, ali i skupinu ružičastih pelikana. Ako letite, FfM vas čeka!

Marburg, 1916.

Ne, nismo se zabunili. Datirali smo zapis godinom kojom je datirana Pasternakova pjesma, posvećena gradu u kojem je, kod Cohen-a, filozofiju studirao, jamačno jedna od rijedih pjesama u kojoj se lirski subjekt neimenovanoj izravno obraća priznanjem:

»Toga sam dana, svu, od češljeva do nogu,
kao tragičar u provinciji dramu Shakespeareovu,
nosio sa sobom i znao napamet,
lutao gradom i repetirao.«

Stihovi su ispunjeni neutaženim, gotovo petrarkističkim, erosom, ali u njima je nazočan i naslovni grad. Ljeto je, pločnik se kalio, i »ulice je lubanja / bila smeđa, i gledali su nebo ispod čela pločnici...« A slijede i konkretni podaci: »Tu je živio Martin Luther. Tamo — braća Grimm. / Pandžasti krovovi. Drveće. Nadgrobne ploče...«

I sve je tu: strme zaokrugljene ulice, popločane kao u našim primorskim uličicama (točan bi prijevod morao glasiti »kaldrme«, ali se u tom slučaju libimo turcizma!), kao da vode u nebo, grad je pun spomena prošlosti (Pasternak ne spominje Lomonosova koji je ovdje također studirao), krovovi su zašiljeni, prema vrhu brežuljka, podno gradine kneževa Hessenskih rasprostrlo se zelenilo parkova, a i nadgrobne ploče podsjećaju na povijesnost gradskog ansambla kakav ćemo danas rijetko sačuvan naći u Njemačkoj. Samo je razizmije grada dirnula arhitektonica reklama svjetlećih kutija; popnemo li se u »prvi kat« već ćemo se naći usred šarenila tamnocrvenih krovova i geometrije *Fachwerka* u izvedbama od gotike preko renesanse do baroka, s time što će nas najprije dočekati novogotika »Starog Sveučilišta« (novi je kampus izgrađen onostran Lahna), a u »drugom katu« i stara gradska vjećnica (XVI. st.). Gradski su katovi povezani liftovima koji predstavljaju nadomjestak za uspinjaču. Po tome Marburg podsjeća na Basel u kojemu se u »gornji grad« može doći običnim liftom neke visokogradnje. Liftove je, međutim, teško pronaći; kao da

ih marburški purgeri kriju od stranaca dobro znajući da pravi dojam o njihovom gradu stječemo penjući se zaobljenim ulicama prema nebesima, s time što je ipak posjet Hessenskom *burgu* najbolje obaviti autobusom, osobito kada pada kiša, ali i serpentine su vrlo strme, pa autobus poskakuje po izbočinama kao u Zagrebu nekoć po Grškovićevoj (bivša Gregorjančeva). Pasternak ne spominje uzalud Lutherovo ime: ima kuća u ulici Bosih fratara u kojoj je reformator 1529. prenoćio, ali svako hodočašće mora početi s crkvom Sv. Elizabete, prve gotičke crkve na njemačkom tlu, ne samo zbog toga što se nalazi u razizemlju grada i samo uznositošću zvonika dopire skoro do »prvog« gradskog kata, nego i zato što se ovdje nalazi i grobnica madarske kraljevine koja se udala za grofa od Thüringena i živjela kao udovica po načelima sv. Franje Asiškoga, uredivši u Marburgu bolnicu. Citira se njezina izreka: »Moramo ljudi činiti radosnima«. Sveticom je proglašena 1235., a Mađari su je priznali »svojom«, pa ćemo na njezinoj grobnici, sada praznoj jer su relikvije podijeljene različitim svetištima, naći vijence s madarskim zastavama, posvećene sv. Erzsebét. Kratko rečeno: našoj Eržiki! »Braća Grimm« jamačno su nazočni u Marburgu zbog bajkovitosti. Pasternaku je, uostalom, sve bilo »prividom«. Znamo: pjesnik je bio (studentski) zaljubljen.

Bamberg

O ljepotama toga grada čuo sam (od Ive i Vesne Franges) davno prije nenadnog posjeta tome gradu. Pokazivali su mi slike: Ha, rekao sam, Ivica i Marića...! A kad smo stigli i ugledali kazalište E. Th. A. Hoffmanna, stvari su postale još jasnije. Bamberg je, naime, sačuvao šarm starog njemačkog gradića iz Grimmovih ili Hoffmannovih priča, male kuće u *Fachwerku*, s drvenim letvama koje drže žbuku, uz ulicu pravilno nanizane, s pobočnim uličicama, pa samo čekaj da se pojavi Hänsel ili Gretel, vuk da proguta baku, da stigne lijepi kraljević i osloboди Trnoružicu ili da Snjeguljica povede patuljke (bez Neugebauerova porno, sram ga bilo!), na rad u šumu, a tu je negdje i *Orašar* (rus. *Ščelkunčik*) ili pak pustinjak Serapion, cijeli jedan svijet koji je gospodario djećjom maštom, osobito kad su se pojavili i critići Walta Disneya. Svijet njemačkih bajki svijet je zla, ali i dobra, pa kada dolazimo u Bamberg kao da se vraćamo u djetinjstvo, bez razlike jesmo li katolici ili evangelici, Splićani ili Zagrepčani. Da, Bamberg ima i svoj cijeloviti gornji grad s biskupskim i kraljevskim palačama, s »Bamberškim konjanikom«, kipom, navodno postavljenim u katedrali u čast Sv. Stjepana, ima i modernu koncertnu dvoranu na rubu grada, ali i restauraciju »Pelikan« s egzotičnim jelima. A sredinom gradića teče neka rječica ili kanal, po kojemu su te večeri plovili osvijetljeni vjenčci, uzvodno prema Majni i Rajni ili nizvodno prema Dunavu? Kakva je to bila fešta? Očarani smo gradom, pa hoćemo još i još dječjih svetkovina prije nego što se vratimo u Frankfurt.

Göttingen

Na mom zidu visi poster pod naslovom »The Göttinger«; autor teksta hoće dočarati situaciju romanopisca pred temom maloga grada, otprilike »ah, ta uska varoš, ah, ti uski ljudi«, a tekst je ilustriran karikaturalnim prikazom Göttingena (autor R. Gernhard) s glavnim trgom, kipom guščarice, jednom ulicom koju presijeca samo »Theaterstrasse«, a zatim i zemljovidnim prostorom: grad leži negdje između Francuske i Poljske, negdje u daljini nazire se brežuljak Harza i grad Hannover, a još je dalje more, London, Grenland, i tako u beskraj.

Grad zaista nije velik, nema ni toliko »Fachwerka« kao Bamberg, u jednom je od njih smještena »viteška« restauracija, pogodna za proslave sa sudjelovanjem gradskih poglavara (stara vijećnica nema ni pogodnih *facilities*: nalaze se u dvorištu!), već izvan užeg gradskog područja nalazi se kazalište, pošta, preko puta kineska restauracija, ali i mali kafić s najboljom (tako Zrinka Meštrović, lektorica za sve južnoslavenske jezike osim bugarskog i slovenskog) kavom, ako ne računamo »stojeći« kafić Illy (tršćanska firma!) na glavnom trgu.

Na glavnoj ulici nema velikih robnih kuća, ali je tu orijentalna zalogajnica »Ararat«, ali nije armenska nego (potiho došaptavaju na pitanje o jeziku) kurdska, tu su i knjižare, u kojima se moglo kupiti sve ono što treba student da ima, pa i »Vjesnik«, ako ste se htjeli informirati o domovini s »respektibilnom armijom« (tako F. T.), ali i raspravama o »razlikovnosti«, koje su u Institutu za slavistiku, dakako, morale odjeknuti. Tako me je na hodniku zaustavio lingvist, prof. L. i pokazao mi neku »tiskovinu«: »Pa što je to, dragi kolega, pa dokle ćete s tom razlikovnošću?« — Zavirio sam i nasmijao se: »dragi profesore, to su novine tiskane u Austriji, jezikom Gradišćanskih Hrvata!« A jednom je prof. Lauer, čelnici ne samo göttingenški, slavist, sazvao »hrvatski« simpozij na kojemu su sudjelovali: Dunja Fališevac, Maja Bošković-Stulli, Tonko Maroević (u »Vijencu« čitaj *Et in Saxonia ego*), Krešo Nemeć (»socrealizam u hrvatskoj književnosti«!), a neizostavan je, dakako, bio dugogodišnji lektor njemačkog jezika u Zagrebu i vjeran suradnik Zdenka Škreba, dr. Walter Kroll, koji se brinuo i oko mog boravka u G., smjestivši me u blok »Klinik« (busna postaja) gdje sam iznajmio prostrani jednosobni stan u zgradici koja je namijenjena stambenim potrebama bolničkog osoblja. Kroll se nije htio maknuti iz G. Doktorirao je, ali je zastao pred habilitacijom, pa mu je to omogućilo da ostane tamo gdje se bio okućio — kao asistent. Poznavao sam takve slučajeve i u Beču: ako hoćeš napredovati, seli na drugo sveučilište, široko ti polje... *Hausberufunga* nema! Takav je zakon njemačkih sveučilišta! Pa je Rosalie Ziegler, s naslijedenom kućom u Hietzingu, preferirala ostati u metropoli, dakako, kao vječna asistentica, a Aage Hansen-Löve, generacijama —

od Danaca koji su obučavali carsku vojsku, pa do oca–novinara, pravi Bečlija, putovat će i dalje u München! Ali kao profesor!

Karakteristična je, valjda, za Göttingen i putanja rođene u rodilištu göttingenške klinike Andree Meyer. Sudbina je htjela da u rodnom gradu završi ne samo gimnaziju, nego da studira i habilitira — ne samo sve u Göttingenu, nego u istoj zgradi u kojoj je ugledala svjetlo dana. Naime, klinika u kojoj se Andrea rodila, pripadala je Sveučilištu, ali su ti bolnički paviljoni prenamjenjeni i pripali su Institutu za slavistiku. I tu dolazimo do odgovora na pitanje: zašto Göttingen **nije** u sebe zatvoreni pokrajinski grad, nego je jedan od onih gradova kojih je ime nadaleko poznato, možda ne prema puci koja na glavnom trgu drži i miluje svoju gusku (da ne bude zabune: u njemačkim klinikama noćne se posude ne zovu »guskama« nego »patkama« — *Ente!*) nego po znanosti i doprinosu svjetskoj kulturi. Uostalom, Andrea je nakon doktorata i habilitacije morala napustiti ne samo **rodnu** kuću nego i rodni grad i potražiti mjesto na kojem drugom njemačkom sveučilištu: prvo joj je utočite pružio Frankfurt/M, pogodan po blizini rodnom mjestu i roditeljskoj kući, ali i sa sjajnim zrakoplovnim vezama prema Moskvi ili Varšavi, prema Kaliforniji, a »hajmo reć« i prema Zagrebu i Splitu! Andrea je poletjela!

Ali je Göttingen ujedno grad koji se spominje u ruskoj književnosti. To bar zna svaki rusist. Kad Vas gospoda Wolff pozove na redovnu kavicu i kekse u prostoriju kraj njezina kabinetra, moći ćete se »diviti« ruskom plakatu koji daje do znanja kako je »Puškin — sunce (ruske) domovine«. I taj je »sunčani pjesnik« (pokušajte Rusu reći da nije!) jednog od svojih junaka povezao s njemačkim sveučilišnim gradom: **Lenskij — getingenskij** glasi ta čuvena rima, i tu dolazi do još čuvenija dvoboja, dakako, ne zbog rime! Göttingen je ovđe mjesto njemačke romantike kojom je obilježen Oneginu suprotstavljeni karakter: Evgenij je, naime frajer, *dandy* porijeklom vezan za Byrona, u tom slučaju hladnokrvan i ciničan: u duelu ubija Lenskoga. Krenemo li kao poredbeni historičari (stalno smo u knjizi takvom profesionalizmu izmicali!) onda ćemo u dvoboju dvojice junaka koji se motaju oko obitelji Larinovih, moći razaznati dvoboj dviju europskih kultura na ruskom tlu, i pročitati poraz njemačke romantike koju je širio Puškinov prethodnik Žukovskij i koja će vladati nebrojenim ruskim pjesnicima sve do Aleksandra Bloka. Puškin je pak već na Crnom moru postao byronistom, *Kapetanova kći* zapravo je walterscottovski roman, *Boris Godunov* — šekspirska tragedija, a Tatjana Larina, bliža je romantičar od Evgenija, ali ni ona ne čita Nijemce, nego Richardsona! Slijedio je Lermontov! Ali ne smijemo zaboraviti: Göttingen je plijenio »duše« ruskih studenata, a Puškin je tu vjerodostojan svjedok, zar ne Frau Wolff?

JADRANSKI EPILOG

Poslije »Oluje« i povratka iz Göttingena vratio sam se »svojima« na Faks, tj. i kao »emeritus« dolazio sam svake srijede u prostorije Katedre, a i dalje sam surađivao na »Pojmovniku« koji je, kao urednica, preuzeila Jasmina Vojvodić, sada već profesorica ruske književnosti uz Mašu Medarić, Živu Benčić i Josipa Užarevića, a u taj su se rad uključile i »novakinje«: Danijela Lugarić i Ivana Peruško. Ojačali smo i u međunarodnoj suradnji, i njemačka »treća momčad« se proširila, a stižu, dakako, i Rusi. Sjednice održavamo sada u hotelu »Bristol«, Lovran. Osoblje je, za čudo, ostalo isto, pa u taj hotel dolazimo kao u familiju. Izvan hotela naš je najdraži restaurant »Najade«.

Kvarnerski otoci

Dakako, **Krk** sam posjetio neposredno poslije »Oluje«, Goga je imala više prijatelja među braniteljima koji su se s ličkih obronaka Plješivice vratili, ali bez Vukelićeva usklika »Dovojevah, evo...«, nego šutljivo, na sreću bez velikih žrtava, ali s očitom gorčinom. Nisam se raspitivao za njih, nego za ovog ili onog susjeda ili susjedu (gdje je npr. Beograđanka Slavica? itsl.).

Zatim smo krenuli na ferije u dvojcu s volanom i redom obišli Kvarner. Prvi nam je cilj bila, dakako, Malinska (čitaj ATG, 1), ali smo otišli po auto u grad Krk i nastavili kružiti sve do Baške i Jurandvora gdje nas je kraj temeljca hrvatske kulture (original je u HAZU, Zagreb) dočekalo samo magare, ali u susjedstvu ipak i mala konoba s odličnim pršutom, sirom i vinom, pa preko Vrbnika (zašto smo odsjeli u prenapučenoj Malinskoj kada je tu tako lijepo?!?) natrag u Malinsku gdje mi je pozilo (bio sam pod kemoterapijom!). Rastajali smo se sa suzama u očima... bilo je prekratko...

Cres nas je iduće godine dočekao pregrijan i prenapučen. Od Valuna ništa, i drugdje sve je zauzeto (a Martinščica?), po smo odsjeli u Zbičinama (je li tko zna gdje je to?), a odatle čas posla do Lubenica (samo se jedan talijanski par usudio spustiti *foto alla spiaggia!*), s druge pak strane do Orleca (tal. Aquila!) s plažom do koje se moglo stići pješice i popeti na vlastitu odgovornost (nagrada: janjetina u malom selu koje doziva supove). Preostalo nam je da se okupamo u Malom Lošinju i »odspavamo svoje« na čikatskom žalu. Tramuntanska se prašuma kao izletište tek anonsirala, pa nismo daleko stigli, ali ćemo se uvijek sjećati sladoleda na raskršću na sve četiri strane s prilazom trajektu do Valbiske pa i ipak obaveznim *capesantama* kod »Mattea« u Malinskoj. S tog se raskršća moglo gledati po kojeg bjeloglavca kako se zna strmolaviti po svoj obrok leštine!

Treći nam je otok bio **Rab**. Turistima je pružao više mogućnosti smještaja već zato jer grad ima toliko barkarjola koliko drugi gradovi ni taksi nemaju, pa ste za čas s Padove II. s plažom pred nosom u centru, uvečer možete plesati na donjem trgu uz odličan sladoled, a rado će vas odvesti i do Sv. Eufemije,

gdje će vas zateći na kloštru neugodan natpis kako je slikarska galerija upravo sada zatvorena, pa će te žaliti što izvornog Testena niste vidjeli a Ferić je upravo njega reklamirao. Naravno, popeli smo se i na onu terasu iznad parka na kojoj se možete odmoriti gledajući vrsnu rekonstrukciju starih rapskih crkava, pa vas neće dirnuti ni Ferićeva groteska na »dan Sv. Lovre« kada i na Krku padaju meteori i ispunjavaju sve želje zaljubljenika... Rab iz proze Slobodana Novaka nećemo spominjati; klasik je... Kroz prozor naše sobe u Padovi vidjeli su se svi zvonici rapski, ali se video i Pag s Lunom i bez njega. Barkarjoli nisu bili oduševljeni, vrijeme je već bilo jesensko, a izletnika.... nikad dovoljno za »poć na more«! Ostala je — za Pagom čežnja...

Dalmatinski otoci

Ponovo podudarnost: Mirko Tomasović pozvao je u Rimu Andreu u »Splitski književni krug«, a kad sam to čuo, rekao sam: zar nisam i ja komparatist? Dakako, pozvao je i mene. Preuzela je brigu Ankica Plazibat, a zatim — u Zagreb — i »Forka« — Cvijeta Pavlović. Za Splitski skup odlučili smo vezati kratke obilaske otoka. Prvi je na redu bio **Hvar** za koji su me vezala sjećanja na svjetski PEN-kongres na »Liburniji« 1993. kada je hrvatski PEN optužen jer priređuje Kongres u blizini ratišta (Dubrovnik!) i strance »hrani jastozima«, a upamćen i po tome kako je Željka Čorak, prateći Predsjednika do franjevaca, skratila njegova povjesna razmišljanja na ciglih sedam kartica! Sada smo se, A. i A., nastanili u uvali Majorica, nedaleko od »Bakarića« (rezidencija!), kupali se na licu mjesta, kada je trebalo uzimali taksi — do Jelse ili do Starog Grada, gdje nikako nismo uspijevali ući u Tvrđalj sve dok nisu naišli na promučurne Slovence koji su se domogli ključeva najveće starogradskе znamenitosti. Taksi je uvijek imao ušaltanu istu kasetu s dalmatinskim napjevima, samo meni među njih nisu pasali »Tulipan — jorgovan, to su cvita dva...« jerbo sam do sada čuo tu pjesmu kao najmiliju pjesmu hrvatskih domobrana 1943/44! Kada smo krenuli iz Splita prema Hvaru, nikako da isplovimo kojim katamaranom ili hidrokrilcem sve do večeri kad nas je pobratio trajekt »Hektorović« kojemu ni »valovi od sedam metara« (citiram prognozu) nisu mogli nadući. Sada smo se u »Pelegrina« predbilježili za izlet katamaranom do Mljetu i, vidiš vrata!, opet je stigla južina! Krenuli smo i cijelim putem: Stari Grad — Bol — Korčula — Mljet pratio nas je siloviti dažd! U mljetskoj lučici morali smo čekati pijuckajući odlični »Grk«, a zatim nas je mali kombi ili vlakić (?) vozio po nacionalnom parku, sve do bivšeg samostana. Na otoku nije više bilo mungosa (najprije su mungosi istrijebili zmije, onda su mještani istrijebili mungose!), ali ni Rusa koji su htjeli kupiti cijeli taj raj zemaljski — s mungosima ili bez njih! Riki-tiki-tavi, rekao bi Kipling! Pa ipak, unatoč kiša kojih u »Sunčanom Hvaru« ne bi smjelo biti, na Hvar bismo se rado vratili, ali svakako izvan sezone kada se u »Bountyju« može nesmetano jesti gregada od zubača, a valja priznati da smo probali i jastoga — ali »lijepo ukrašenoga«, a ne

»na buzaru« kako je Prosperov častio strane goste u skrovitoj *villi rustici* do koje se 1993. moglo doći samo motorinom, dok se Bobo rugao kako Hvarani ne mogu graditi cestu »bez tunela«!

A onda je došao na red otok **Vis**. Dakako, nije nas zanimala Titova špilja, ali je bilo očito da je taj otok prirastao srcu Engleza koji su već u 19. st. usidrili ovdje svoju mornaricu, a sada su počeli kupovati kuće za odmor. Pa ipak, dopustite da još jednom budem književni historičar. Naime, položaj tzv. »češke kuće« posve odgovara onome iz Marinkovićeva *Never more*, pa možemo zamisliti kako je Maćomali mogao neopazice odvesti »junaka« s terase do čamca koji je njih dvojicu čekao na vezu ispod terase. Je li Maćomali bio provokator ili partijski svodnik, nije na nama da ocjenujemo, ali sada smo se na licu mjesta uvjerili da je roman itekako vezan za povijesnu zbilju 1942. godine! Pa i za toponime! A usred grada dočekala nas je najbolja restauracija u ovom dijelu Dalmacije i šire. Je li se zvala »Calypso« ili drugačije, to nam je bilo svejedno kao što nam je bilo svejedno je li antikni dekor parka (na Visu će vas odmah dočekati cijeli palmin gaj!) pravi ili lažni, ali su konobari najprije pokušali posluživati engleski, a zatim nam servirali — ništa posebno — crni rižot, začinjen prošekom kakav nismo više mogli naći, pa ni na splitskom pazaru! Da je rožata bila takoder najbolje kvalitete, nemojte sumnjati! Takvu smo gozbu ponovili u Komiži, dakako s drugim *ingredients*. Proglasili smo cijeli otok hrvatskom kulinarskom metropolom za dišpet rubrici »Jutarnjeg lista«, a nismo se ljutili s Juricom Pavičićem, ozalošćenim zbog prodaje (Mardešićeve) tvornice sardina — u Niš! Komiška je luka s dviju strana zatvorena, pa možemo zamisljati kako je to izgledalo prije te »sramotne« prodaje. Uzgred rečeno, konzerve iz Postira (Brac) nisu slabije od komiških! A Komiža je ugrožena i bliskim uzgajalištem tuna... Kakogod okreneš, Vis je i prirodna tvrdava, ali je, osobito kada se brod približava otoku, i kao prirodna tvorevina ljepotom nenadmašiv!

49

Otok **Korčula**, iz Splita gledano, dostižan je najjednostavnije kroz svoj stražnji ulaz. Velu Luku, a odatle možete s volanom u rukama razgledati cjelinu sve do grada Korčule koji je odvajkada predstavljao prednji, paradni ulaz. Tu se zaustavio i brod sa sudionicima PEN-kongresa i to radi predstavljanja »Moreške« i štandova s obilnim gablecom — bez jastoga! Sada pak idemo odostrag i uskoro ćemo shvatiti da taj otok s oblikom palačinke ima bitno drugačiju strukturu od svojih srodnika. Naime, mjesta su smještена unutar »palačinke«, a svakom »kontinentalnom« mjestu odgovara pokoja plaža bilo s južne bilo sjeverne strane. U mještana nemojte tražiti »Grka« nego samo bijeli »Pošip« i to, redom, blaćanski, smokvički, tarski, uvijek različit kao što su raznolika i ta mjesta. Od mjesta na moru, »plaža« po imenu, nježnom i pomalo djetinjastom, učinila nam se najdražom Zavalatica, ali smo tamo tek na odlasku smazali maloga jastoga, a odsjeli smo kraj »smokvičkog vina« — u Brni (pazi: nema veze s Brnom u Moravskoj, nego sa sv. Bernardom, onim od bernardinaca!) s ugodnim hotelom i parkiralištem i gostonom »Lenko« par kora-

ka od mora! Samo mjesto Smokvice bilo je prilično devastirano, ali ljepšega groblja s kiparskim umjetninama valjda nema. Centar otoka zauzelo je, međutim, Blato s alejom — avenijom koja prolazi kroz grad, prašnjavom — kao da smo negdje u Slavoniji — i ulicama koje su numerirane kao u New Yorku! Blaćanske su plaže smještene u Prižbi, danas već turistički prenapučenom mjestu, ali nas ime podsjeća, dakako, na buffet istoga imena u Savskoj cesti nedaleko od novinskog (»Vjesnik«, ili u studentskom žargonu '68. — »Springer«) nebodera, dok samo »Blato d.d.«, poznatije kao Ujevićev »Tip-Top«, jedna je od boljih (svježe ribe) dalmatinskih gostionica u našem gradu. Grad Korčulu s palačom Arneri i mitom o Marku Polu već smo, po kiši, bili upoznali, pa smo se usredotočili na traženje gostione, sumnjajući u kakvoću one koja nedaleko luke reklamira turističke jelovnike s »filanom paprikom« ili »sarmom«, ali čim smo potisnuli naše predrasude i došli u verbalni dodir s prijaznom konobaricom, shvatili smo da ta gostiona nuđa najbolju ribu koji tek treba pržiti (prolaznici neka jedu »filanu papriku«!), a osim toga tu smo, ispod pulta, dobili bocu »Grka«, pa smo zadovoljno otišli na kupanje — u Lumbardu, gdje je to vino doma!

50

Kada nekog »čovjeka s ulice« pitate što zna o **Braču**, otoku nasuprot Splita, jedni će vam reći »brački kamen«, drugi pak »Bol«. Znamo te priče: od bračkog je kamena sagrađen bečki Parlament, ali što to znači za mene kad mi se psuedoklasična zgrada na bečkom Ringu naprosto ne sviđa? Onaj jezičac od pijeska koji predstavlja Bol prekrasan je kad ga gledamo s Vidove gore (s te visine svašta je prekrasno!), ali su sve pješčane plaže zamamne dok nam pijesak ne uđe pod kožu bilo to u Baškoj, na Loparu ili u (neprežaljenoj) Nidi na Baltičkom moru, a možemo zamisliti prenapučeni Bol kada je sve još skuplje nego u posezoni kad smo se vlakićem mogli odvesti na taj jezičac i doista uživati u kojih pola sata kupanja i plažiranja. »Svaki grad ima svoga Lera«, pjevali su nekoć s Ibricom Jusićem »Dubrovački trubaduri«, pa sve dok ne saznamo tko je taj »Lero«, budimo slobodni i recimo: Hektorović je, recimo, Lero otoka Hvara; Marinković – Visa; Šegedin je preozbiljan za korčulanskog Lera (koji je »Pošip« pio?), ali smo povrh grada na seoskoj cesti izmicali sudionicima skupa u njegovu čast! Kada je pak riječ o Braču, dvojbe ne može biti, zna se: tu je paron — Vladimir Nazor! Elem, smjestili smo se u Bobovišćima n/m, nedaleko do njegove spomeničke, vazda kozje bradice u apartman s dvije prostrane sobe, s puno sjene i s nadmorskom visinom od 1,5 m, pa kupanje u vali nisu mogli omesti ni junaci »Greenpeacea« koji su marendali u susjednoj nama konobi i otplovili, ustanovivši da je uzgajalište tuna u kanalu poprilično udaljeno od Milne i Bobovišća na Moru. Gospoda Ilonka nije nam samo iznajmila sobe, nego se gdjekad znala pobrinuti i za koji obrok viška (čitaj: ribe). Naravno, atrakciju su za nas predstavljale plantaže mandarina kao otočni *novum*! Od Postira valjalo je ući u sa svih strana od vjetra zaklonjenu valu i uživati u bogatstvu raslinja koje je također štitilo mandarine koje će se na našim stolovi-

ma pojaviti tek u kasnu jesen ili zimi. Slade su od neretvanskih, barba Luka, zar ne? Na kraju te divne vale čekalo nas je razočaranje: od »eko-hrane« ništa, a janjetina ispod peke naprosto je bila prastara! Na kraju ipak: brački kamen! Valjalo je otići do Pučića na suprotnom kraju otoka i doživjeti fascinaciju mramorom već duž serpentina koje su nas odvele u gradić, sav izgrađen od kamena, kakvog? — ta bračkog zaboga! Ta je ljepota dolazila posebno do izražaja kada smo je motrili s terase nekadašnje palače i uživali a) u rijetko brzoj posluzi i b) kvaliteti serviranih riba. Jedina primjedba: gradić je smješten duboko u vali, pa otvorenoga mora uopće ne vidiš. Valjda je Ivicu Račana znao njegov prijatelj odvesti motorinom na široko more, tj. u Brački kanal! A mi smo se sami vratili — na splitski aerodrom.

God. 2009. bila je Držićeva, pripremio sam referat o diglosiji *Dunda Maroja* i autobusom s komparatistima, zaobilazeći Maslenički most jer je, naravno, puhalo bura, stigao u Split. Privatni program sveo se na Šoltu. Otok je bio lagano dostižan, odmah smo shvatili da postoji autobusni promet, a i zašto. Otok ima, naime, neobičnu strukturu: unutrašnjost je trokatna: Sela gornja, srednja i donja (kao u Rabu ulice), Nečujam, dakako, kao ljetnikovac Marulov (*De bene et beateque vivendi?*), oko njega prošlogodišnja opožarenost, a zatim dvije lučice s gostonama i hotelima: Stomorska i Maslinica. Busevi su po tom prostoru cirkulirali, pa smo s lakoćom unutar tog kruženja pronašli Stomorskiju s velikom gostonom na obali, pojeli ovdje štогод ribe i ljubazno pitali gazdaricu ima li taksi — do Maslinice (u »Selima« uvijek iste crkvice, školice, đačići i učenice što usporava busni promet!). »Samo časak, ja će vas...« I u Maslinici, s velikom starom zgradom u kojoj je smješten hotel i kafićem u sjeni, ali zaštićenim od sve jače bure (kupanje otpada), također mjestom u kojem je ljetovala splitska sinjorija, sve je postalo jasno: Šjora od Stomorske gazdovala je i ovdje. Popili smo bevandu i dali smo se, uz bogatu napojnicu, odvesti do trajektne lučice s dojmom: Šolta je idealno mjesto za umirovljenike s naglaskom na formantu »mir«! Nije prestižno, ali je dostižno!

U Splitu smo uvečer izašli u konobu »Hvaraninu«, sjedište naših omiljenih splitskih pisaca, čakulali s Antonom Tomićem i Slobodanom Prosperovim Novakom (upravo se vratio s Dubrovačkim feštil!), ali smo potražili i onaj grafit u Đardinima, kraj pošte: *Medic i Buhica — zauvik!* Da nije onoga »zauvik« grafit ne bi imao ni pola šarma. I to nam je naš književni jezik: prema Dandu »našijenski«

Darko Hudelist

»Siminovci«

Poglavlje iz knjige *Između očaja i Krista*

52

Prva osoba od nacionalnog značaja s kojom su siminovci uspjeli uspostaviti blizak kontakt i zadobiti njezino povjerenje bila je srpska književnica, prevoditeljica, veliki svjetski putnik i kozmopolit, usto i prva žena akademik u Srbiji, Isidora Sekulić (1877. — 1958.).

Isidora je u Srbiji po mnogo čemu bila ekstraordinarna pojava. Pored svoje vrhunske obrazovanosti, golemih intelektualnih sposobnosti i raskošnog spisateljskog talenta, privlačila je pažnju i svojim nesvakidašnjim asketskim i usamljeničkim životom. Živjela je u jednoj skromnoj kućici na Topčiderskom brdu, uz koju se pružao omanji vrt, »od pola ari«, u kojem je s beskrajnom ljubavlju uzgajala cvijeće. Rijetko se kada odande spuštala u grad, ali su, isto tako, bili rijetki i oni koji su je u toj njezinoj kućici-slobodici posjećivali. Jedan od njezinih najviđenijih gostiju bio je, još prije Drugog svjetskog rata, hrvatski književnik Miroslav Krleža. Isidorina se filozofija života, po njezinoj vlastitoj interpretaciji, svodila na tri riječi: »rad, siromaštvo, čutanje«. Tvrđila je da je tajna njezina opstanka u samoodrivanju, skromnosti i sirotovanju. Bila je neu-moran radnik, po čitave je dane i noći čitala ili pisala, vrlo je rijetko javno nastupala. Beograd je to uvažavao, divio joj se i, dapače, odnosio se prema njoj kao prema svetici.

Uza sve ostalo, Isidoru je pratio glas i vrlo tajanstvene, gospodstvene, pa i mistične žena. Nije imala djece, živjela je sama, bez obitelji. I njezin je ljubavni život bio jedan veliki misterij. »Isidora je«, opisao mi ju je Dobrica Ćosić, »bila gotovo monahinja. Tako je živjela, tako se i oblačila, smjerno, skromno, u nekim dugim cicanim haljinama. Uvijek je nosila dugačku suknu ili dugačku haljinu, pundicu ali i naočale, jer je imala slab vid. Cijenila je vladiku Nikolaja Velimirovića, često je slušala njegove besjede i hvalila ga kao besjednika. Karakteriziralo ju je tragično osjećanje života, s time da je taj njezin tragizam, za razliku od mojega, bio apsolutno kršćanski. Isidora je smatrala da

će Gospod Bog nagraditi našu patnju, da je naša patnja iskušenje, vrlina i oda-nost Bogu te da postoje duboki razlozi zašto patimo. Smisao života nalazila je u kršćanskoj vjeri u vječni, nadgrobni život, za razliku od mene koji u takvo što nikada nisam mogao povjerovati.«

Važno je naglasiti da je Isidorin osjećaj Boga bio krajnje jednostavan i li-šen suvišnih dodataka te da su njegini religiozni osjećaji bili, zapravo, izraz njezinih stremljenja ka visokomoralnom i strogom asketskom životu.

Prema partizanstvu je Isidora Sekulić gajila ambivalentan odnos. Boljše-vičku ideologiju nije simpatizirala, prije bi se moglo reći da ju je prezirala, ali je uvažavala partizane s jedne strane kao patriote i osloboditelje koji su rato-vali protiv okupatora, a s druge kao mlade idealiste koji su iskazivali gotovo iste onakve asketske vrline kao i ona sama. »Odvajala je«, kaže Čosić, »njihovu borbu za otadžbinu, za oslobođenje zemlje, od njihove krajnje ideologije ko-ja joj sigurno nije bila bliska. Tu je ideologiju odbacivala, dok im je ovaj drugi dio njihova historijskog značaja i uloge priznavala.«

Nova vlast ju je kao takvu prihvatile, možda tek gdjegdje sa stanovitim rezervama. Odmah poslije Drugog svjetskog rata postala je prvim predsjednikom Udruženja pisaca Srbije, a na Prvom kongresu Saveza književnika Jugoslavije izabrana je za potpredsjednika (predsjednik je bio Ivo Andrić). Ipak, najviše se predavala svom profesorskom, pedagoškom radu. Voljela je odgajati mlade lju-de, osobito one koji su joj »legli« i za koje je smatrala da u sebi imaju dovoljno talenta i ljudskih kvaliteta da zaslužuju biti njezinim učenicima. »Sva ta njezi-na didaktika«, kaže Čosić, »bila je fina i visoko kultivirana, a argumentacija, na satovima poduke koje nam je davala, vrlo jaka i prostrana. Nas siminovce cijenila je kao darovite i intelligentne mladiće, i gotovo da je uživala u tome da nas odgaja i podiže u život. U odnosu na nas, sigurno je odigrala izuzetno značajnu profesorskiju i odgojniju ulogu.«

U prvoj siminovskoj fazi, prije nego što su u Siminu 9a došli Dobrica Čo-sić i Mića Popović, Isidoru su redovito posjećivali Žika Stojković, Dejan Meda-ković i Borislav Mihajlović Mihiz. Osobito joj se Žika uspio uvući pod kožu. Naravno, nije bilo teško odgonetnuti i zašto: mnogo toga što je krasilo Isidoru Sekulić bile su i karakterne osobine samoga Žike Stojkovića, u prvoj redu — asketski odnos prema životu, hipertrofirani idealizam i poistovjećivanje re-ligijskih moralnih principima. »Žika je«, kaže Čosić, »bio isidorinac u doslovnom značenju te riječi. On se sav posvetio Isidori, brinuo se za nju, slušao ju je, učio od nje. Mi smo svi bili Isidorini daci, ali on posebno. Njega je Isidora najviše voljela, kao čovjeka rijetkog poštenja i rijetke vjernosti. A nje-mu je, opet, imponirao način na koji ona živi. Bio je to gotovo isposnički život. Ona je postila, ona je sama, bez posluge, radila i održavala kuću. Sama je čis-tila, prala i peglala. Možda se jedanput u 15 ili mjesec dana pojavljivala kod nje neka žena koja bi joj posvršavala neke grube poslove, ali sve ostalo radila je sama kao domaćica. Takve ličnosti u Beogradu nije bilo i Žiku je to fascini-

ralo. I on joj je, osim što je bio njezin učenik, često pomagao, u svakodnevnom radu u i oko kuće...«

A Isidori je pomoć bila neophodno potrebna. Osobito zimi, kad, u financijskoj oskudici, nije imala dovoljno sredstava za kupnju ogrjeva pa se noćima znala smrzavati kraj hladne peći. Najkritičnija joj je, u tom pogledu, bila zima 1945. na 1946. Tada je Žikina pomoć bila možda i najdragocjenija.

— Žika je — kaže Čosić — volio te starce. I on se brinuo za Isidoru kao staricu, pomagao joj je u tim tehničkim poslovima, u nabavci drva i hrane. Kad nije imala drva za ogrjev, sam joj je nosio drva u kuću. Bio joj je kao neki njezin »spoljni momak« za sve. Za njega je ona bila svetica i majka. Žika je nas sve i poveo k njoj, na Topčidersko brdo. On je bio glavna veza između nje i nas, ostalih siminovaca.

Siminovci su Isidoru Sekulić u pravilu pohodili četvrtkom, između 4 i 6 popodne. Ona je sama tako bila odredila. »Mi bismo došli kod nje«, kaže Čosić, misleći na onaj period kad je i on sam postao članom te intelektualne držine, »i posjedali, a ona bi nas poslužila čajem i počela nam pričati o svemu što se događa u svijetu književnosti u Engleskoj, Francuskoj, Njemačkoj i drugim zemljama. Prepričavala nam je nove knjige, nove kritike, nove pojave u umjetnosti; sve nam je to do najsitnijih pojedinosti tumačila. A mi smo joj onda postavljali razna pitanja, vodili s njom duge dijaloge, izražavali svoje stavove. Kao mladi i još nedovoljno obrazovani ljudi, imali smo prilike razgovarati s nekim tko čita sve te strane jezike i može doći do informacija i spoznaja koje su nama bile nedostupne. Bila je upućena u sve ono što piše u najnovijim brojevima vodećih francuskih, engleskih i njemačkih književnih časopisa. I tako nas je, modernim jezikom rečeno, educirala.«

Iz »Spomenice« posvećene Žiki Stojkoviću, koju je na temelju njegove osobne pismene zaostavštine priredio publicist Radovan Popović, možemo doznati da je 13. siječnja 1946. kod Isidore Sekulić održana tzv. debatna tema pod naslovom »Individualnost i čovečnost«, u sklopu koje su na pitanja »Što je čovečnost?« i »Što je individualnost?« odgovarali njezini tadašnji učenici Žika Stojković i Dejan Medaković. Zanimljivo je da pojам »čovječnost« njih dvojica tom prigodom nisu definirali na isti način. Dejanovo je tumačenje bilo više negativno (pasivno), a Žikino više pozitivno (aktivno). Dejan je čovječnost definiрао kao »poštovanje svake ličnosti, nikakvo nasilno nametanje svoje volje niti mišljenja drugom«, drugim riječima — »ne čini drugome što nisi rad da tebi drugi čine«. A Žika je, za razliku od takvog, individualističkog objašnjenja, ponudio svoje vlastito, kolektivističko, u određenoj mjeri i kršćansko, viđenje čovječnosti: »Čovečnost je ljubav prema čovjeku koja zahteva rad za njegovo dobro, plemenitost sa čovjekom, uzajamni život. Prema tome, čovečno nije samo ne činiti zlo, već činiti dobro...«

Svoj izrazito kolektivistički odnos prema životu Žika je demonstrirao i odgovarajući na drugo pitanje u »debatnoj temi« kod Isidore, »Što je individual-

nost?«. Ovako je izjavio: »Individualnost je izolacija. Ona se prema čovečnosti odnosi kao centrifugalna sila prema centripetalnoj i u svemu bitnom se razilaže.« Isidora se s tim samo djelomice složila, rekavši: »Individualnost zbilja vodi izolaciji i veoma često jest egocentričnost. Tu se potpuno slažem sa kritičarima individualizma. Ali ona traži sklad ličnosti sa zajednicom... Zajednica mora priznati razliku ličnosti, kvalitet, sposobnost... Ličnosti treba dati mogućnost da se slobodno razvija u onome zašta ona jeste, da radi ono zašta je najspasobnija i da dode do svog izražaja...« Žika je na to dodao: »Ali upregnuta...« Isidora mu je uzvratila: »Da, da, upregnuta. Svakako.« Onda je Žika svoju započetu misao dovršio do kraja: »Individualnost je negativna zbog toga, što to nije samo svojstvo nekih izvanredno jakih individua... već zato što je to osobina običnog čoveka, naročito malogradanina koji je liberalni individualizam čiftinski shvatio, kao jedinu brigu za samog sebe... Taj tip je individualista jer neće da se upregne: to je sve uobražena vrednost, naduta sujeta, jalova ambicija, ili tek lažna boemija, lenjost, komoditet, egoizam...«

Sa svoje pak strane, Dejan Medaković je u istoj diskusiji iskazao svoje »neverovanje u postignuće«, koje se sastojalo u uvjerenju da »u životu ima stvari koje se ne menjaju i da on uglavnom ostaje isti«, pa »kad to (on, Dejan — op. aut.) uviđa, nekakve težnje ne mogu da ga oduševe i zanesu«. No, Isidora se niti s takvim stajalištem nije u potpunosti složila pa mu je prigovorila »da on beži u filozofiju, koja je i kod nje pesimistična što se tiče progresa i boljeg života — ali oštro odbacuje da ta filozofija treba da odredi stav izolovane indiferentnosti prema životu...«

55

U razgovoru sa mnom, u svom beogradskom stanu u Krunskoj, Dejan Medaković ovako mi je objasnio u čemu se sastojalo to njegovo »neverovanje u postignuće«:

— Stvar je u postizavanju, u procesu, a ne u kraju procesa. Kraj ne treba ni sagledati, jer on ne postoji. Kod mene točka B nije dohvatljiva. U tome je bit mog osobnog pogleda na život koji sam nazvao imenom »kreativni pesimizam«, naslijedivši tu sintagmu upravo od Isidore Sekulić. Jer, ona je meni sama jednom rekla: »Ja sam kreativni pesimist.« I ja sam to zauvijek zapamlio. Biti »kreativni pesimist« znači, po mom shvaćanju, raditi, truditi se i pokušavati pa makar bili unaprijed svjesni da u tome što radite nećete uvijek u potpunosti uspjeti ili da ono što ste započeli nećete dovršiti do kraja. Ali radite i dalje jer znate da je rješenje u radu kao takvome, a nadasve u oplemenjivanju i oduhovljavanju onoga na čemu radite ili čime se bavite, neovisno o tome kakvi će rezultati biti na kraju ili kako će ih tko sa strane vrednovati. Ta moja vjera, »kreativni pesimizam«, omogućila mi je opstanak u ovome životu i spašavala me od suicidalnih ideja i očaja.

Navodim sve ove primjere da bih pokazao kako su siminovci disali u svom, uvjetno rečeno, »nultom« razdoblju, i prije nego što će od njih nastati jedna čvršća i kompaktnija intelektualna zajednica koja je u poratnom Beogra-

du predstavljala značajniji društveni faktor. Diskusija kod Isidore Sekulić svjedoči nam o tome da su kolektivizam (osobito kod Žike Stojkovića) i pesimizam (osobito kod Dejana Medakovića) stajali u samom središtu njihova tadašnjeg mladalačkog svjetonazora te da će upravo s tih dviju (ali, naravno, i još nekih) polaznih pozicija oni krenuti dalje u život, kao tek upisani studenti humanističkih znanosti i budući društveno angažirani intelektualci, znanstvenici i pisci.

Mića Popović i Dobrica Čosić došli su u Siminu 9a približno u isto vrijeme, u rano proljeće (najvjerojatnije u ožujku) 1946. Mićina osobna veza bio je Žika Stojković. On je svojim prijateljima iz Simine o svom ratnom drugu iz 45. srpske divizije ispričao bajke, a ovi opet nisu mogli dočekati taj veliki trenutak kad će ga vidjeti i upoznati. Sva Mićina veličina i slava, još i prije nego što je kročio u Siminu, proizlazila je iz toga što je u svojoj vojnoj jedinici u Belom Manastiru izbačen iz KPJ i što je gotovo puna dva mjeseca proveo u vojnom zatvoru, jer je smogao dovoljno hrabrosti da se otvoreno pobuni protiv, kako je on to smatrao, štetnih i negativnih pojava (nejednakosti i privilegija) u vojsci.

Prizor koji je Mića, ulazeći u Mihizovu i Vojinu studentsku sobu u Siminoj 9a, ugledao bio je zaprepašćujući: Mihiz, koji je bio neobično mršav mladić, jedva da je težio četrdesetak kilograma, ako i toliko, jahao je neusporedivo korpulentnijeg i fizički razvijenijeg Dejana kao konja, a obojica su u tom smješnom položaju, naizgled šegačeći se, bili, zapravo, u punom stvaralačkom zanosu jer su pisali kazališnu dramu »Beograd«, kojom su se namjeravali prijaviti na natječaj Narodnog pozorišta u Beogradu, raspisan u »Politici«. »Mihiz je govorio da jedino kad mene jaši ima inspiraciju«, protumačio mi je tu njihovu »sadomazohističku« pozu Dejan Medaković. Mići je odmah bilo jasno u kakvo je to društvo upao, ali je i on njima, kako se to obično kaže, legao na prvi pogled, osobito Mihizu, čiji je sud imao naročitu težinu jer je u konačnici ipak on bio taj koji je odlučivao tko može postati siminovac, a tko ne, tj. tko u Siminu može dolaziti kao redoviti član njihove »lože«, a tko samo kao vanjski gost, bez prava da se u toj njihovoj sobi osjeća njezinim sustanarom.

O tome kako je Mića Popović naprečac osvojio Mihizove simpatije, Dejan je u svom dnevniku »Dani, sećanja« zabilježio: »Mihiz ga je od prve zavoleo, osetio je u njemu smisao za svetu ludost....« Mihiz pak u svojim memoarima piše: »U porodicu Miće Popovića primljen sam sa spontanom srdačnošću, kao treći sin i treći brat.« Taj je dvojac, Mihiz — Mića, ubrzo postao i nekom vrsnom anarchističke frakcije u Siminoj 9a, s tim da je u njemu Mihiz predstavljao razbarušeniju, a Mića introvertniju komponentu.

Dobrici Čosiću je, opet, ovako ostao u sjećanju njegov prvi susret s Mićom Popovićem:

— Bili smo kod njega u njegovu ateljeu, u kući njegova oca, u Zorinoj 4, u Beogradu. Mića je upravo radio svoj autoportret »Sećanje na Goju«. Stajao je

pokraj te slike i čitao nam svog »Svetog Antuna«, što ga je napisao u zatvoru. Mislim da je upravo to bio pravi početak našeg prijateljstva. Mićom smo svi bili fascinirani.

U svom novom, nešto popunjениjem sastavu: Mihiz — Žika — Dejan — Voja — Mića, siminovci se (ako na trenutak zanemarimo Dobricu Čosića) nisu baš doimali kao neko bajno cvijeće kojim bi se srpsko ili jugoslavensko socijalističko društvo u nastajanju moglo odveć ponositi. Životna je bilanca Miće Popovića u tom trenutku glasila: dva mjeseca provedena u vojnem zatvoru, izbačen iz KPJ. Žikina bilanca: isključen iz Partije, dobrovoljno raščinjen iz JA. Mihiz: u sukobu sa svima, a ponajviše s cijelim svijetom. Dejan: nekomunist-melankolik, podrijetlom iz redova krupne buržoazije. Jedino je Voja Đurić, kao dojučerašnji ratni komandant Okružne milicije u Pančevu, u tom otkvačenom društvu važio za malo pravovjernijeg i »normalnijeg«; ako ništa drugo, nije pravio nikakve skandale. Ali premašao da bi taj nonkonformistički *circle*, po tadašnjim vrijednosnim kriterijima, služio mladima kao uzor.

S koje god strane gledali, u takvoj svojoj postavi (Mihiz — Mića — Žika — Dejan — Voja Đurić) siminovci nisu bili sustav koji bi bio održiv na nešto duže vrijeme. Bio je to, naprotiv, »sustav« koji je naprosto vatio za nekim tko bi ga bio u stanju kanalizirati, usmjeravati, disciplinirati, voditi. A, prije svega, »legalizirati« ga. Legalizirati izvornu siminovsku pobunu. Jer, u suprotnom je prijetila velika opasnost da se on sam od sebe uruši, da se raspade ili rasprši, a u nekom najnepovoljnijem slijedu događaja, da netko od njegovih pripadnika (Mića Popović je takvo iskustvo već doživio) dođe i pod udar zakona. Točnije rečeno, da padne u nemilost vladajućeg režima.

To se isto može reći i na nešto drugaćiji način. Ono što su siminovci pokušavali, u što su vjerovali i čemu su stremili objektivno je predstavljalo sukob, i to jedan malo žešći sukob sa stvarnošću u kojoj su živjeli. I stoga je, da bi takva njihova nastojanja mogla funkcionirati na duži rok, trebalo pronaći *modus vivendi* s tom stvarnošću, tj. naći neko kompromisno rješenje između njihovih posebnih idea (za koje su i sami tvrdili da su bili »nerealni«) i općih pravila na kojima je ta stvarnost bila zasnovana. Siminovce je, drugim riječima, trebalo uklopiti u sistem (možemo ga nazvati jugoslavenskim socijalizmom, predvođenim KPJ) kojem pripadaju i u kojem djeluju.

Ali da bi takvo što bilo moguće, u njihovu je zajednicu trebala stupiti osoba koja će istodobno moći pripadati i tamo i ovdje, netko tko je već etablirani reprezentant vladajućeg režima i njemu pripadajućih struktura, a tko istodobno ima i žarku želju da bude zajedno s njima, siminovcima. Takva je pak osoba morala u sebi imati dva različita identiteta, koji jedan drugome proturječe, ali koji mogu egzistirati i paralelno jedan pored drugoga. U Beogradu, u Srbiji, u cijeloj tadašnjoj Jugoslaviji, postojao je jedan jedini čovjek koji je zahvaljujući takvim, izrazito ambivalentnim svojstvima svoje ličnosti imao tu sposob-

nost i moć da artikulira i legalizira siminovsku pobunu i njih, siminovce uklopi u sistem. Bio je to Dobrica Ćosić.

— Mi smo se unutar sebe permanentno sukobljavali — rekao mi je Ćosić — i pokušavali naći *modus vivendi* sa stvarnošću u kojoj smo živjeli. Trudio sam se koliko sam god mogao da uspostavimo *modus vivendi* i s politikom i s vlašću, uz vjeru da i jedno i drugo možemo popraviti. Naravno, ako budemo djelovali i ako budemo djelovali moralno i ispravno. Bili smo, dakle, idealisti, utopisti koji su računali da će ustrajavanjem u svojim idealima i u svom uto-pističkom, komunističkom projektu budućnosti moći utjecati na stvarnost. Ali kako smo istodobno uviđali da su naše političke ambicije nerealne, a bili smo svi redom kreativni ljudi koji su ili pisali ili slikali ili studirali znanosti, znali smo da nam je prava budućnost zajamčena upravo u znanosti, kulturi, umjetnosti... Tako smo se postavili i u tome se taj naš *modus vivendi* i sastojao.

Najjednostavnije rečeno: siminovci će, na čelu sa svojim novopečenim »guruom« Dobricom Ćosićem, pokušati djelovati globalno, ali će, za početak, svoja globalna nastojanja maksimalno usredotočiti na svoja uža profesionalna zanimanja pa će tek kroz njih i pomoću njih lagano ulaziti i na širi politički prostor i tako ga postupno osvajati. Sebe će, dakle, ostvarivati na dva različita područja, na dvije različite fronte, ali takve fronte koje idu jedna uz drugu a vrlo se često i isprepliću: u umjetnosti i znanosti s jedne te u politici s druge strane. U svemu je tome bilo najvažnije da od samog početka budu što više prihvaćeni, barem u svojoj matičnoj sredini (u Beogradu i Srbiji), da sve što čine bude »legalizirano« i ta da njihova pobuna, ako je to ikako moguće, bude pobuna unutar sistema. Zato im je i trebao vođa ambivalentnih svojstava, čovjek koji je izvana na vlasti a iznutra (dobrim dijelom) u opoziciji, poput Dobriće Ćosića.

Kanal kroz koji je Dobrica Ćosić ušao u Siminu 9a bila je literarna sekcija Omladinskog kulturnog društva »Ivo Lola Ribar« u Beogradu, čiji je osnivački sastanak održan 15. ožujka 1946. Tu su sekciju sačinjavali literarno nadareni beogradski omladinci (na osnivački sastanak došlo ih je oko četrdesetak), koji su se okupljali pod paskom starijih i puno afirmiranijih pisaca iz Udruženja književnika Srbije, delegiranih od strane CK-a. Njihovi zajednički sastanci održavali su se u Omladinskom domu smještenom u ekspropriiranoj vili prije ratnog ministra vlade Milana Srškića, na Kotež–Neimaru.

Jedan od članova literarne sekcije OKD »Ivo Lola Ribar« bio je i siminovac Dejan Medaković. »Partija je«, kaže Dejan, »slala na te naše sastanke razne poznate pisce, da nas instruiraju. Bili su to Jovan Popović, Branko Čopić, Desanka Maksimović, Dušan Matić, Oto Bihalji–Merin, Marko Vranješević, Milan Bogdanović, Čeda Minderović... Oni su bili naši dušobrižnici, iliti ispravitelji naših duša, koji su od Partije dobili zadatak da kao iskusni pisci–komunisti spašavaju jednu razbarušenu omladinsku grupu, koju njezini lokalni rukovodioci nikako nisu mogli ukrotiti. Nas se, dakle, doživljavalo nekom poten-

cijalom snagom Partije, a ti afirmirani pisci bili su tu da nam pomognu, da nas savjetuju i da nas, malo-pomalo, istešu. Oni su nam, na tim našim okupljanjima, trebali osvjetljavati puteve i, po potrebi, ideološki nas dosoliti...«

Dobrica Ćosić bio je u to vrijeme partijac i član skojevskog rukovodstva Srbije. Žarko je, međutim, želio postati i književnikom. U svojim memoarskim zapisima napisao je: »A ja sam prikrivao svoju čežnju za književnošću; sumnjao u sebe, poveravao se dnevniku, sa potajnom željom da napišem roman o svojoj generaciji.« To ga je motiviralo da dođe na jednu od književnih večeri na Kotež–Neimaru i pročita, pred svima, svoju početničku pripovijetku »Canna prva ljubav«. »Dobrica«, kaže Medaković, »nije tada imao nikakvu književnu aureolu, za nas je bio tek jedan nepoznati član ili funkcionar Partije, koji je vrlo simpatično nastupao i, moram priznati, vrlo se konciliјantno poнаšao. Tu sam ga, na tim našim književnim večerima, i upoznao. Bio je skromno obučen, na sebi je imao jedan stari šinjal što ga je sačuvao iz rata...«

Na sastancima literarne sekcijske OKD »Ivo Lola Ribar« bilo je uobičajeno: mladi bi pisac najprije pročitao svoj uradak, kojim se želio predstaviti javnosti, a onda bi se o njemu povela rasprava u kojoj bi sudjelovali kako mladi pisci, njegovi vršnjaci iz sekcijske, tako i njihovi stariji mentori, iz Udruženja književnika Srbije. Ovaj put, u Ćosićevu slučaju, javio se za riječ jedan od tri člana uprave literarne sekcijske Borislav Mihajlović Mihiz (to je, na neki način, bio nastavak njegova angažmana u literarnoj sekcijskoj »Stražilovo« u Sremskim Karlovcima) i Ćosićevu pripovijetku popljuvao, kao bezvrijedno štivo i »apologetsku« kvaziliteraturu. Sve ostalo je — legenda. Taj vahementan Mihizov istup protiv Ćosića, koji je šokirao sve prisutne, poslužio je Ćosiću, koliko god to paradoksalno zvučalo, kao ulaznica za Siminu 9a.

— Morate razumjeti moju motivaciju — rekao mi je Dobrica Ćosić. — Bio sam partizan koji je bio intelektualno probuđen još i prije stupanja u komunistički pokret, čitanjem filozofskih knjiga i slušanjem besjeda vladike Nikolaja. A u partizanima sam se družio s pravim intelektualcima, počevši od sekretara Partije u Kruševcu Španca do moje osobne zaštitnice i prijateljice, gospode Kriste Đorđević, koja mi je donosila Jesenjinove pjesme i druge knjige iz »Nolitove« biblioteke. Te su knjige u meni probudile jednu intelektualnu svijest, više radoznalost nego svijest. I taj radoznalac u meni je i mogao pretrpjeti tako oštru i nemilosrdnu javnu kritiku od Mihiza; Mihiz je tom radoznalcu mogao reći da to što je on napisao ne vrijedi ništa, jer je on već bio kondicioniran za kritiku, za istinu i spremnost na drugačije mišljenje. Ukratko: imao sam u sebi toliko radoznalosti da mi nije smetala nikakva Mihizova ubojstvena kritika moje, objektivno, loše pripovijetke. Svi su je hvalili, Mihiz je to srušio.

Po završetku književne večeri, Ćosić je smjesta pohrlio u zagrljaj svom »ubojici«. »Čim se«, kaže, »književna večer završila, ja mu pridem i kažem: 'Druže, jesи ли spreman da malo porazgovaramo?' 'Kako da ne', kaže. Odmah

na 'ti', bili smo generacija na 'ti'. Izašli smo na ulicu i krenuli u razgovore, u isповijesti. Dva mlada čovjeka koji si ispovijedaju svoje živote, svoju prošlost. I te noći mi smo vidjeli da smo si slični.«

Ćosić i Mihiz otvorili su jedan drugome duše u jednoj od slastičarnica na Slaviji. »Kafane su«, kaže Ćosić, »već bile zatvorene, ali slastičarnice su još ratile. Pili smo bozu, tada još nismo konzumirali alkohol. I ispovijedamo se on i ja, dva mlada čovjeka koji su se te večeri prvi put sreli. Jedan koji je u ratu živio u ilegalstvu, u Banatu, bivši karlovački komunist, i jedan eminentan predstavnik skojevskog i komunističkog pokreta u Srbiji, čovjek kojega se smatralo vunderkindom srpske Partije. Obojica smo, kao inteligentni i radoznali mladići, bili spremni na otvaranje duše; željni prijateljstva, željni povjerenja, željni drugačijeg pogleda. Mihiz je bio u Pančevu i sada je sreo komunista koji se razlikuje od svih dotadašnjih komunista, pa i od njegovih drugova iz Sremskih Karlovaca. I koji je drukčiji od svih. A ja sreo reakcionara, kobajagi, ali koji nije bio reakcionar nego, tako, slobodan čovjek čije je mišljenje tada na tom sastanku osuđeno kao reakcionaran napad na druga Dobricu Ćosića. Tako smo se on i ja te iste večeri međusobno zbližili. Doživio sam Mihiza kao neobično inteligentnog čovjeka, časnog, hrabrog u mišljenju, baš onako kao projekt mladog intelektualca koji je meni bio ideal. A on me već idućih dana upoznao sa Žikom Stojkovićem i ostalima iz Simine 9a...«

Valja nam sada odgovoriti i na ono ključno pitanje: što je to, zapravo, bilo zajedničko Dobrici Ćosiću i ostalim siminovcima, na čelu s Mihizom? Što ih je to povezalo, i to tako čvrsto, postojano i neraskidivo, sve do smrti? I kako to da je ljubav između njih planula, takoreći, na prvi pogled?

Postoji teza (u javnosti je plasirana već nekoliko puta) da je Dobricu Ćosića netko u Siminu 9a poslao, tj. da je on u nju ušao s nekakvim tajnim zadatkom. Možda čak poslan i od Udbe. Po onome što mi je rekao Dejan Medaković (a uvjeren sam da mi je govorio istinu), to nije točno. »Mi smo«, kaže Medaković, »bili čvrsto uvjereni da Ćosića nije nitko poslao nego da je on na prostu došao čuti i neka drugačija mišljenja o novonastalom stanju, u našoj zemlji. Došao je, dakle, privučen svojom radoznalošću, jer je po prirodi bio neobično radoznao čovjek. Jednako kao što će, nekoliko godina kasnije, i Đilas pristupiti Mihizu zahvaljujući svojoj radoznalosti, da čuje što to on misli i govori, pa će čak Mihizova supruga Milica podučavati Đilasa u znanju engleskog jezika...«

Po mome mišljenju, postoje tri bitne komponente međusobnog zbližavanja Dobrice Ćosića i siminovaca, svaka od kojih zasluzuje jedan malo opširniji osvrt.

Prva je komponenta pripadnost istoj generaciji. Riječ je, naravno, o »generaciji 1922.«. Većina siminovaca rođena je ili te godine ili samo koju godinu poslije. »Mi smo u osnovi bili genetski jednaki«, kaže Dejan Medaković, »bili smo jedna generacija. Jednostavno, rođeni smo poslije jednog rata (Prvog

svjetskog — op. aut.) za koji se, zapravo, pokazalo da nikada i nije bio završen, i da je razdoblje između Prvog i Drugog svjetskog rata bio samo jedan time-out, jedna pauza...« Ovdje nipošto ne treba ispustiti s vida da je te iste, 1922. godine, rođen i Mihailo Marković, čovjek koji, doduše, nikada neće postati siminovcem, ali s kojim će, kao vodećim pripadnikom beogradske Praksis-grupe, Čosić, u drugoj polovici 1960-ih, također uspostaviti jednu posebno blisku intelektualnu i političku suradnju, a uz nju i trajno, doživotno prijateljstvo.

Odu »generaciji 1922.« (u širem smislu svima rođenima oko te godine) Dobrica Čosić je ispjевao u knjižici »Prizori Miće Popovića« iz 1974. Njegova glavna teza glasi da je zajednički nazivnik te generacije — rat. Ovakvo je napisao: »Generaciju kojoj pripadam sa Mićom Popovićem sazdao je i sudbinski odredio rat; rat koji smo bezmernom voljom i silnim žrtvama preokrenuli u revoluciju. Tada se postajalo...« Osobito su pritom značajne ove Čosićeve riječi: »A nama kraj rata (dakle, 1945. — op. aut.) u duhovnoj biti i psihološki nije bio kraj rata. Taj kraj je našoj generaciji predstavljao početak 'budućnosti'; u toj 'budućnosti', i za nju, niko ni u čemu ljudskom nije mogao biti sam...«

Meni osobno, pak, Čosić je izjavio: »Kad je o nama, siminovcima, riječ, sigurno je kod nas postojala i odigrala svoju važnu ulogu determinacija samoga generacijskog starta.«

Sve to, zapravo, zvuči logično i relativno lako objasnjivo. Poanta je u tome da su pripadnici »generacije 1922.« rođeni vrlo brzo nakon završetka Prvog svjetskog rata i stvaranja jugoslavenske države, dok su postali punoljetnima u ono vrijeme kad se ta država, zbog niza neriješenih unutarnjih problema i međunarodnih napetosti, počela raspadati, na što se odmah nadovezao i Drugi svjetski rat. U travnju 1941., kad je Hitler napao Jugoslaviju, ti su mlađići imali između 18 i 19 godina. Taman su priveli kraju svoje srednje školovanje i stigli do polaganja velike mature (naravno, oni među njima koji su imali uredno školovanje), taman su postajali odraslima i s objema nogama stupali u život. A onda su se, s obzirom na početak Drugog svjetskog rata, morali prema tom istom ratu, upravo u tom kritičnom trenutku dosiranja svoje biološke zrelosti, odrediti. Iz toga sasvim prirodno proizlazi zaključak da je njihove životne staze utabao rat i da nitko ili gotovo nitko od njih ne bi kasnije imao onaku životnu putanju da tog rata i socijalističke revolucije u njemu nije bilo. Ali, isto tako, da nije bilo i njihova vlastitog doprinosa i uloge u svim tim velikim povijesnim previranjima (ili, barem, njihova određivanja prema njima).

U svemu je tome najbitnije da se biološko sazrijevanje pripadnika »generacije 1922.« vremenski poklopilo s razdobljem kada se puno toga vezano za Jugoslaviju na jedan posebno dramatski način prelamalo: slom prve, Kraljevine Jugoslavije; Drugi svjetski rat, sa svim strahotama građanskoga, međunarodnog rata na prostorima okupirane države; socijalistička revolucija pred-

vođena Titovom KPJ; stvaranje nove, socijalističke Jugoslavije i početak jedne posve nove, socijalističke epohe... Za pripadnike te generacije (tj. za one najhrabrije i najosvještenije u njezinim redovima) bila je to idealna, takoreći bogomdana prilika da i oni sami uskoče u vihor tih prijelomnih događanja, da »kormilo povijesti« pokušaju zgrabiti u svoje vlastite ruke te da na taj način upravo oni postanu njezinih najistaknutijim, ili, barem, jednima od njezinih najistaknutijih protagonisti.

Na području Srbije, gotovo svi pripadnici »generacije 1922.«, čije životne putanje pratimo u ovoj kronologiji, odredili su se prema NOB-u i socijalističkoj revoluciji pozitivno. U Hrvatskoj se, međutim, dogodilo posve obrnuto. Tamo je samo Franjo Tuđman, od naših junaka, bez mnogo razmišljanja 1941. otišao u partizane, dok se cijela plejada mladih zagrebačkih bogoslova i budućih katoličkih svećenika, rođenih oko 1922., a koji će u drugoj polovici 20. stoljeća odigrati iznimno važnu ulogu u povijesnim zbivanjima i preokretima u SR Hrvatskoj, a samim time i u SFR Jugoslaviji, prema KPJ i socijalističkoj revoluciji, iz posve razumljivih razloga, postavila negativno ili, u najmanju ruku, indiferentno: Franjo Kuharić (rođ. 1919.), Josip Gjuranić (rođ. 1922.), Tomislav Šagi-Bunić (rođ. 1923.), Bonaventura Duda (rođ. 1924.), Vjekoslav Bajsić (rođ. 1924.)... To će na kraju rezultirati time da ćemo u poslijeratnom razdoblju upravo od aktera »generacije 1922.« dobiti dvije izravno sučeljene fronte (jednu proisteklu od siminovaca, drugu od zagrebačkih bogoslova čiji se studij na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu poklopio s razdobljem NDH), u čijim će se odmjeravanjima i, na površini često nevidljivim, sukobljavanjima mnogo toga u Titovoj, socijalističkoj Jugoslaviji dodatno zakomplikirati i zaplesti, sve do onoga najsudbonosnijeg zapleta 1979. (o kojem će više biti riječi u trećem svaku ove knjige).

Drugu komponentu međusobnog zблиžavanja Dobrice Čosića i siminovaca možemo svesti pod kategoriju »princip razmjene« Ako je pripadnost istoj »generaciji 1922.« podrazumijevala ono po čemu su oni bili isti, »princip razmjene« upućuje na elemente po kojima su se oni razlikovali, ali na temelju kojih su različitosti i mogli uspostaviti jednu posve specifičnu vrstu suradnje i savezništva.

Osnovna razlika između Čosića i ostalih siminovaca bila je u tome što je 1945. na 1946. on bio komunist, a oni, kako ih je on sam nazvao, »polukomunisti«. On je bio čovjek na vlasti, značajna figura novoga, socijalističkog poretka, funkcionar sa stalnim zaposlenjem u Pokrajinskom komitetu SKOJ-a Srbije (gdje se bavio agitpropovskim radom); »jedan od 'mladih lavova' na koga će nova vlast veoma računati, pre svega u sferi ideologije i tzv. nadgradnje«, kako ga je u svojoj knjizi o Čosiću opisao Radovan Popović. S druge strane, siminovci su, u tom pogledu, bili — nitko i ništa. Ako je netko od njih nešto i značio u Drugom svjetskom ratu (npr. Žika Stojković i Mića Popović), sada je to definitivno prestao značiti.

Važno je istaknuti da će 1948. Dobrica Ćosić ući i u Agitprop CK KP Srbije (dakle, iz skojevske će agitpropovske strukture biti unaprijeden u onu glavnu, najelitniju) te će tako još više učvrstiti svoju poziciju u srpskom političkom establishmentu. A usporedo s radom u Partiji, angažirat će se i kao narodni poslanik — najprije, odmah nakon rata, u Narodnoj skupštini NR Srbije, a nešto kasnije i u Narodnoj skupštini FNRJ, kao poslanik za župsko-ko-paonički izborni srez. No ipak, njegov je stvaran politički utjecaj bio još mnogo veći nego što to funkcije na kojima se nalazio same za sebe govore. Zna se i zašto — zahvaljujući njegovim osobnim vezama i poznanstvima s najistaknutijim revolucionarima i komunističkim političarima u Srbiji. Mihiz u svojoj »Autobiografiji — o drugima« nije bez razloga naveo da Ćosić »u partijskoj hierarhiji mnogo više može nego što jeste«, a u istoj knjizi citira i književnog povjesničara i kritičara (neko vrijeme i upravnika Muzeja Vuka i Dositeja u Beogradu) Đuru Gavelu, koji mu je za Ćosića rekao: »E, taj može sve. Apsolutno sve! Čak ga i Mitra (Mitrović, prvi ministar prosvjete u Vladi NR Srbije i prva supruga Milovana Đilasa — op. aut.), ministar za kulturu, sluša, a tek njen pomoćnik Boško Babović koji i postavlja asistente, taj skače na noge kad ga vidi...«

Međutim, imali su i siminovci nekih svojih prednosti i vrlina koje su Dobrici Ćosiću itekako mogle imponirati. Oni su, prije svega, bili natprosječno obrazovani mladi ljudi (za razliku od njega, dojučerašnjeg seljačića iz Velike Drenove, koji nije završio ni drugi razred srednje poljoprivredne škole): u svojim gimnazijama, prije rata, superodlikaši, a sada, na fakultetima i akademijama, briljantni studenti i već napola formirani intelektualci. Kao takve, njih je u svom domu rado primala i jedna Isidora Sekulić, o čemu je Ćosić, prije nego što je kročio u Siminu, mogao samo sanjati. Jer, osim talenta za pisanje (tada još neotkrivenog i nepoznatog) i želje, tj. čežnje, da postane piscem, i to velikim, on na književnom i intelektualnom planu nije još predstavljao ništa. A htio je predstavljati, ništa manje nego i ostali siminovci; možda čak i više nego oni.

Dok su siminovci marljivo studirali, Ćosić je, 1946. na 1947., polazio Višu partijsku školu »Đuro Đaković« na Topčideru, partijsko-obrazovnu instituciju čiji je zadatak bio »vaspitavanje viših i srednjih partijskih kadrova«. Glavni predmeti u toj školi bili su (po B. Petranoviću): »Kratki kurs istorije SKP(b), Dijalektički i istorijski materijalizam, Politička ekonomija, Učenje o državi, Narodno-oslobodilačka borba naroda Jugoslavije i izgradnja nove države, Ustrojstvo partije, Ruski jezik i Pravopis«. Daleko od toga da je ta škola bila bezvrijedna, ali u njoj se sigurno nije postajalo piscem. Put do pisca, a samim time i put do Isidore Sekulić (ili bi možda prije trebalo reći obrnuto: put do Isidore Sekulić, a time ujedno i put do postajanja piscem), za Ćosića je mogao voditi, i vodio je, samo preko Simine 9a.

I tu sada počinje funkcionirati »princip razmjene«, u sklopu kojega siminovci, zahvaljujući svojoj vrhunskoj (za njihov uzrast) izobrazbi i talantu, postaju Ćosićevim »učiteljima«, dok Ćosić, kao jedan od već prepoznatih »mladih lavova« nove, komunističke vlasti, postaje njihovim ekskluzivnim zaštitnikom, pokroviteljem, patronom, mentorom... Svatko je onome drugome (drugima) davao i pružao svoje najbolje, o čemu sam Dobrica Ćosić kaže:

— Mi smo jedan drugoga podržavali i uzdizali. Bili smo neka vrsta intelektualnog saveza. Moji vršnjaci iz Simine imponirali su mi inteligencijom i obrazovanjem, ali i dobrotom i ljubavlju te jednom posebnom prisnošću prema meni. Među nama je stvoreno intelektualno bratstvo mladih ljudi koji zajedno kreću u život, koji su kritički raspoloženi prema stvarnosti, ali ih nose i neki veliki, opći ideali i životni ciljevi. I svi smo mi u te naše ciljeve duboko vjerovali.

Ćosić priznaje da je od svojih prijatelja siminovaca puno naučio. »Ja sam«, kaže, »bio neuk, samouk čovjek. I upravo sam od njih prvi put čuo za neke osnovne pojmove iz svijeta književnosti, likovnih umjetnosti, glazbe; za Crnjanskog, Goyu, Velasqueza, van Gogha, za Bacha, Händela, Beethovena... Cijeli taj period proveden u Siminoj 9a predstavlja neku moju duhovnu pripremu za moj budući književni rad.«

U Mihizu i Žiki Stojkoviću Ćosić je našao svoje kućne, »priručne« učitelje za područje primjenjene teorije književnosti: kad se bude bacio na pisanje svojih prvih romana kojima će se proslaviti kao jedan od najznačajnijih srpskih i jugoslavenskih pisaca (»Daleko je sunce«, »Koren«, »Deobe«), ta će mu dvojica, uz suprugu Božicu, biti njegovi prvi i najpouzdaniji (ujedno i najstroži i najiskreniji) interni kritičari i redaktori. Mića Popović, zajedno s još dvojicom slikara iz Simine 9a, Batom Mihajlovićem i Petrom Omčikusom, postat će Ćosićevim učiteljima i instruktorima za povijest likovnih umjetnosti. Vojislav J. Đurić bit će njegov podučavatelj za bizantologiju, Dejan Medaković za *Mitteleuropu*, a, npr., Mihailo Đurić, ondašnji student Pravnog fakulteta i budući filozof br. 1 u Srbiji (koji se u drugoj polovici 1940-ih također bude priključio siminovcima), savjetnik za pitanja iz oblasti filozofije. »Mihailo Đurić je«, kaže Ćosić, »bio moj peripatetički profesor filozofije. Postavljao sam mu pitanja kao postdiplomac, ili student, da budem skromniji, a on mi je profesorski znalački, sređeno, uvijek točnim iskazima, razlagao i najsloženije metafizičke probleme Kantove filozofije.«

Zauzvrat, Ćosić je siminovcima bio kišobran koji ih je štitio od svih stvarnih i potencijalnih opasnosti što su im, kao buntovnicima i »neprilagođenima«, mogle zaprijetiti od vladajućeg režima. »Preko njega«, napisao je u svojim dnevničkim zapisima »Dani, sećanja« Dejan Medaković, »mi smo uspostavili prvu vezu s dnevnom politikom«. U istome dnevniku Medaković spominje i izraz »posrednici između nas i Revolucije«, pa kaže: »Pojavljivali su se u Siminoj ulici i nekakvi posrednici između nas i Revolucije, dobromamerni prija-

telji koji su želeli da sačuvaju i nas i revoluciju. Dobrica Čosić je bio jedan od takvih, najčešće je nastupao kao čovek koga šalju odgovorni drugovi... Osećali smo se zaštićenima, bili smo skoro sigurni da će nas u slučaju neke ozbiljne nevolje on ipak sačuvati.«

Sam Dobrica Čosić rekao mi je o svojoj ulozi u Siminoj 9a (u razgovoru što smo ga vodili 10. veljače 2009.):

— Ja sam od Simine 9a napravio instituciju, intelektualnu i ideološku. To je bila grupa koja je razmišljala na jednoj velikoj historijskoj prekretnici, obuzeta pitanjima: kuda ide umjetnost, kuda ide kultura, kuda idu znanost i civilizacija... Jer, sve se to događalo u vremenu (Čosić ovdje aludira na razdoblje prije 1948. — op. aut.) u kojem se još nije mogao imati čist odnos niti prema novome niti prema starome, budući da je Partija tek nagovještavala svoju službenu ideologiju. Mnogo toga je još bilo nepoznаница. I mi se tu držimo kao jedna intelektualna grupacija koja ima svoju unutrašnju koheziju, svoju specifičnu interakcijsku atmosferu. Ne bismo mi imali razloga da se redovito, skoro svake večeri, sastajemo, da među nama nije bilo nečeg zajedničkog!

Zahvaljujući svojoj privilegiranoj poziciji u srpskom partijskom *establishmentu*, Čosić je svojim prijateljima iz Simine mogao pomagati, i pomagao im je, na bezbroj načina. Njegova je pomoć bila gotovo neprocjenjiva i nećemo pretjerati ako kažemo da nije bilo siminovca koji mu se zbog toga nije poklonio do poda. Mihiz u svojoj »Autobiografiji« priznaje da je do svog prvog zaposlenja, kao asistent u Vukovom i Dositejevom muzeju u Beogradu, došao na intervenciju Dobrice Čosića, koji je bio vrlo utjecajan kod ministrike prosvjete u Vladi NR Srbije Mitre Mitrović. Mića Popović je pak izjavio: »Stalo mi je da kažem da je u prvih petnaestak godina posle rata, iza svih mojih, recimo, uspeha i materijalnih dostignuća, kao i iza svih dobijenih uslova za rad, na ovaj ili na onaj način, stajao veliki Dobričin društveni autoritet.« Time mu je odao priznanje da mu je, gotovo kao kakav vrstan menadžer, izgradio karijeru vrhunskog profesionalnog slikara. Čosić će također biti najzaslužniji i što će Mihiz i Mića Popović (kao i još neki beogradski umjetnici) već početkom 1950-ih dobiti stipendije za višemjesečni boravak u Parizu, što je u ona poratna vremena, kada obični jugoslavenski građani nisu smjeli slobodno putovati u inozemstvo, moglo zazvučati kao prvorazredna senzacija. Povjesničar Predrag J. Marković ističe da je »kod slanja ova dva mlada čoveka (Miće i Mihiza — op. aut.) koji su bili daleko od partijskih kadrova, proradio... princip kamaraderije«, pri čemu je »kamaraderiju« definirao kao »neformalno povezanu društvenu kliku, nalik na 'old boys network'« koja »asocira na ratničko drugarstvo, koje je bilo stvarna osnova veza između jugoslovenskih komunista«. Na čelu te »klike« bio je, naravno, Dobrica Čosić, koji je, po Markoviću, »po svoj prilici, uložio svoje veze i politički uticaj da im izdejstvuje stipendije«.

U razgovorima sa mnom, uostalom, Dobrica Ćosić nijednoga trenutka nije tajio da je Simina 9a, s njim na čelu, bila, u osnovi, jedan klan koji je funkcirao i po raznim materijalnim kriterijima:

— Bili smo, kako da kažem, klanska grupacija, u kojoj je među nama bilo i materijalnog odnosa, pa i pozajmljivanja novca, ako je novac kome nužno zatrebao ili pomanjkao. U tom smislu bili prilično zatvoren krug, unutar kojega su vrijedila posebna, samo nama poznata pravila. Kod nas su, u Siminu, imale pristupa naše djevojke ili buduće supruge, ali ne i ulica, nepoznati ljudi...

Postoji, međutim, i ona treća, najdubinskija, a, na određen način, i najtamnija komponenta međusobnog približavanja i sklapanja savezništva Dobrice Ćosića i siminovaca. Nje sam postao svjestan tek nakon dugotrajnijeg druženja s Ćosićem i brojnih krajnje otvorenih i iskrenih razgovora s njime. O njoj ne postoji nikakav pisani trag u dosad objavljenoj memoarskoj literaturi, pa ni u Ćosićevim intimnim dnevničkim zapisima. Da bih u tu komponentu proniknuo, morao sam se osloniti na ono što mi je sam Ćosić, u trenucima svojih najdubljih unutarnjih preispitivanja, o sebi govorio, kao i na svoju vlastitu intuiciju koja mi u ovakvim slučajevima obično bude od vrlo dragocjene pomoći kada se maksimalno trudim što dublje prodrijeti u psihološku motivaciju osobe čiji me lik i djelo zanimaju. Ta, treća komponenta tiče se podvojenosti unutar Ćosićeve ličnosti, na njegovu, uvjetno rečeno, »slabu« i »jaku« stranu. Pod slabom stranom podrazumijevam recidiv njegovih samoubilačkih razmišljanja iz razdoblja prije Drugog svjetskog rata, dok je jaka strana ona koja je to samoubilaštvo suzbila i koja je stajala u samim temeljima njegova skojevskog i komunističkog opredjeljenja za vrijeme rata i u poraću.

Siminovce je zavoljela, njima se približila, za njih ih je zaintrigirala, s njima se identificirala tzv. »slaba« (suicidalna) strana Ćosićeva »Ja«. Upravo je preko nje on u njima prepoznao sebe samoga od prije rata: gubitnika, zbumjenka, »neprilagodenog«, očajnika, »čovjeka bez kompasa«, koji se, sada kad je rat bio završen, vješto prikrivao iza maske samouvjerenog partijskog ideologa koji sve zna i koji svima oko sebe autoritativno dijeli lekcije što i kako trebaju raditi i kako se trebaju ponašati. To što su oni bili sada, to je bio on sam u razdoblju 1937.–1939., kada je na gočkim livadama, pod vedrim nebom, u svojim beskrajnim duševnim krizama, uzaludno tražeći svoj kutak na ovome svijetu, gutao Nietzschea, Schopenhauera, Duranta i druge filozofe, čija su ga se mračna i pesimistična razmišljanja duboko dojmila. Naravno da je tu, slabu ili samoubilačku, stranu svog karaktera Ćosić, prešavši u jesen 1939. na komunističku vjeru, uspio nadvladati, ali krhotine su ipak ostale, duboko skrivene u nutrinama njegove ličnosti. I kad je, 1946., došao u kontakt sa siminovcima, on je u njima, kao u kakvu čarobnom ogledalu, prepoznao sebe, taj svoj zatomljeni i samo naizgled definitivno pobijedeni stvarni »Ja«: u njihovoj de-

zorijentiranosti prepoznao je svoju vlastitu dezorijentiranost, u njihovu pesimizmu svoj vlastiti pesimizam, u njihovu očaju svoj vlastiti očaj.

Ali kako je ona druga, antisuicidalna strana Ćosićeva »Ja« sada, nakon rata, ipak bila neusporedivo jača od njegove suicidalne strane, Ćosić se prema siminovcima, usprkos tome što se s njima dubinski identificirao, istodobno postavlja i naglašeno kritički, a nerijetko čak i antagonistički — i to od prvih trenutaka otkako je ušao u njihovu zajednicu. Prepoznaće u njima izvanredno jak intelektualni potencijal (književni, umjetnički, znanstveni itd.) iz kojega će prije ili kasnije sigurno izrasti nešto veliko, uviđa da su oni tijesto od kojega će se moći izmijesiti neka buduća intelektualna krema Srbije, koja će Srbiji danas–sutra služiti na ponos, ali samo pod pretpostavkom da ih se prethodno izvede na pravi (socijalistički) put. To jest — da ne skrenu u (antisocijalističko) bespuće. I tu on sad sebi stavlja u zadatku da on bude taj koji će ih na taj pravi put izvesti, za početak tako što će ih upornim, dosljednim, metodološki razrađenim agitpropovskim djelovanjem drilati i — »ideološki ubedivati« (njegov vlastiti izraz). Upravo zahvaljujući toj jakoj crti svoje ličnosti Ćosić se siminovcima odmah nametnuo kao nedodirljiv politički i ideološki autoritet, kao »čistač« njihovih onečišćenih i onespokojenih duša, kao neka vrsta njihova *paternitas*, naposljetku i kao faktički partijski komesar Simine 9a, što mu, doduše, i nije odveć teško padalo jer je u ratu obavljao (i) takve, komesarske dužnosti.

Ćosićev unutarnji rascjep, u njegovoj vlastitoj ličnosti, manifestirao se u Siminoj 9a kao vanjski rascjep između njega i ostalih siminovaca. Ali upravo zato što je taj rascjep primarno bio unutar njega samoga, dakle unutar Jednoga, on je, ujedno, odigrao i ulogu kohezivnog faktora, u toj njihovoj kontradiktornoj interakciji. I koliko ih je, osobito u početku, udaljavao i sukobljavao (kojiput i vrlo žestoko, gotovo do točke prekida u komunikaciji), toliko ih je, još više i još snažnije, zbližavao i ujedinjavao. Siminovci, u biti, i nisu bili drugo nego Dobrica Ćosić sam, u svom originalnom, izvornom obličju.

»Ideološko ubedivanje Miće Popovića nije išlo lako. Tada je on od svih nas bio nekako stariji, mudriji, zreliji«, priznaje Ćosić, sa zamjetnom dozom samokritičnosti, u svojoj knjižici »Prizori Miće Popovića«. Naravno da ga nije uspio do kraja »ideološki ubediti«, ni njega ni Mihiza ni Žiku ni ostale; prvo, zato što su oni (ipak) bili jači od njega; i drugo, zato što će ona predratna, suicidalna crta Ćosićeve ličnosti u doglednoj budućnosti (opet) nadjačati njegovu ratnu i poslijeratnu, antisuicidalnu stranu. Na kraju će »ideološko ubedivanje« siminovaca od strane Dobrice Ćosića završiti onako kako je jedino i bilo moguće: tako što će oni »ideološki ubediti« njega. Naravno, ne odmah nego kroz određen protok vremena; ipak je to bio jedan malo složeniji proces koji se nije mogao odvrtjeti preko noći nego je potrajavao duži niz godina, čak puna dva desetljeća.

U samim počecima, srpska nacionalna problematika nije stajala u naj-ujem fokusu javnog angažmana siminovaca; bilo je još, objektivno, prerano da bi oni funkcionirali i kao »nacionalisti«. Svejedno, jedna i ne tako beznačajna doza osjetljivosti za nacionalno mogla se kod njih osjetiti čak i u ona prva poratna vremena, iako se često skrivala iza nekih drugih motiva koji s nacionalnim, barem na prvi pogled, nisu imali ništa zajedničko. Ilustrirat će to jednim konkretnim primjerom: napadom Borislava Mihajlovića Mihiza na crnogorskog pjesnika i načelnika *Odeljenja za kulturu* u Đilasovu Agitpropu Radovana Zogovića na književnoj večeri u amfiteatru Pravnog fakulteta u Beogradu, što ju je u proljeće 1946. organiziralo Udruženje književnika Srbije.

Ta inače poznata epizoda gotovo da vapi za dodatnim rasvjetljavanjem, jer onakva, kakvu su je u svojim memoarskim zapisima prikazali sami siminovci, ima previše slabih točaka i nedorečenih mesta, a da bismo je mogli smatrati dokraja apsolviransom.

Nje se najopširnije dotaknuo, i to u svojoj »Autobiografiji — o drugima«, inspirator i glavni akter tog nezapamćenog incidenta koji je šokirao cijelokupnu tadašnju kulturnu i intelektualnu javnost Beograda i Srbije, Borislav Mihajlović Mihiz. On je priznao da je na zakazani književni skup na Pravnom fakultetu došao s isključivom namjerom da napravi skandal (»... osećam se kao da sam atentator...«), ali nije dokraja objasnio zašto je to učinio. O njegovim pravim motivima čitatelj stoga može samo nagađati između redaka. Generalno se, međutim, polazi od prepostavke (ne samo u toj Mihizovoj knjizi nego i inače) da su i Mihiz i svi ostali siminovci dolazili u konflikt sa Zogovićem isključivo zbog različitih gledanja na socijalistički realizam, tj. zbog toga što je Zogović, kao jedan od najmoćnijih agitpropovaca u Jugoslaviji, forsirao taj umjetnički (ili kvazijetnički) pravac kao jedini koji je politički dopušten ili poželjan, dok su siminovci to, po logici stvari, doživljavali kao znatno ograničavanje ili gušenje svoje »apsolutne« slobode. Ta teza, uostalom, nije lišena elementarne logike, ne treba zaboraviti da se sa Zogovićem, u studenome 1944., uhvatio ukoštar, upravo zbog socrealizma, i Mića Popović (na savjetovanju ratnih slikara u Beogradu).

No ovdje kod Mihiza i skandala što ga je on učinio u amfiteatru Pravnog fakulteta stvari su ipak bile malo složenije.

Mihiz je na toj književnoj večeri, posvećenoj Zogoviću, krenuo u unaprijed pripremljen napad odmah pošto je Zogović završio s čitanjem svojih pjesama, što ih je napisao u razdoblju od 1935. do 1946. Najprije se, međutim, obrušio na Miroslava Krležu, jer ga je, kako je opisao, iziritirala njegova, za mnoge, neočekivana pojava u prvom redu amfiteatra Pravnog fakulteta. Krleža je, kao što je poznato, bio žestok Zogovićev oponent u predratnom sukobu na književnoj ljevici pa je ispalio da mu se sada došao dovornički pokloniti i pljeskati mu kao velikom ratnom pobjedniku i novom vlastodršcu. Mihizovo je pitanje, upućeno iz publike, zato tako i glasilo: »Zašto Miroslav Krleža aplaudira sti-

hovima Radovana Zogovića?« Po Mihizovoj interpretaciji, izloženoj u »Autobiografiji — o drugima«, Krleža je, čim je on to pitanje izgovorio, ustao i, sluteći veliko zlo, napustio dvoranu. Medaković u svom »Efemerisu III« tvrdi, međutim, drukčije, da je Krleža otišao prije nego što je Mihiz bilo što izrekao. Kako god bilo, čim je Krleža otišao, Mihiz je udario paljbu po samome Zogoviću pa nije propustio citirati ni onu čuvenu rugalicu iz Krležina »Dijalektičkog antibarbarusa« »o tri ovna u našoj književnosti«, misleći pritom (kao što je mislio i sam Krleža) na Rad-ovana Zogovovića, Mil-ovana Đilasa i J-ovana Popovića, sve redom zagovornike i državne promotore socrealizma.

A onda mu je Zogović, zapanjen njegovim bezobrazlukom, vratio milo za dragu i pritom izgovorio neke rečenice iz kojih se dade naslutiti da glavni uzrok antagonizma između njih dvojice i nije toliko bio (ili čak nije bio uopće) socrealizam. Uz ostalo, spomenuo je i izraz »poražena buržoazija i nepokidani repovi četništva« (aludirajući pritom, naravno, na Mihiza), a na kraju mu je ovako zaprijetio: »A ti tamo, poruči svojim gazdama, koji su te i poslali, da naš pobedonosni put u socijalizam nijesu zaustavili ni Hitler i Musolini, Ante Pavelić i tvoj Draža Mihailović, a kamoli će to učinjeti ovakva bijedna zadjevanja i niske reakcionarne intrige...«

Mihiz je točno tako citirao Zogovića, s očitom namjerom karikiranja njegova crnogorskog naglaska, što sigurno nije učinio slučajno budući da je Zogović uviјek (pre)ponosno isticao svoje crnogorsko podrijetlo, čak dотle da se među prvima u Jugoslaviji i nacionalno opredjeljivao kao Crnogorac (dakle, kao ne-Srbin).

U želji da doznam nešto više o razlozima koji su Mihiza mogli inspirirati na »atentat« na Radovana Zogovića, prolistao sam primjerke beogradskog književnog časopisa »Mladost« iz 1946. U dvobroju 4.–5. naišao sam na kratak osvrt na Zogovićevu književnu večer, u kojem piše: »Od pjesama čiji su motivi iz Metohije, koju su velikosrpski hegemonisti pod nazivom 'obećane zemlje' za koloniste iz crnogorskih brda, pretvorili u poprište bezobzirnog iskorišćavanja i sijanja strašne nacionalne mržnje, Zogović je pročitao pjesme 'Parcele', 'Došljaci, pjesme Ali-Binaka' i 'Ljetna kiša'. Iz niza ostalih pjesama, koje su svestrano osvijetlile lik pjesnika–borca, spomenućemo 'Internaciju Crne Gore'... i 'Pjesme o biografiji druga Tita'... Poslije pjesama razvila se diskusija...« Mihizov napad na Zogovića u tom se osvrtu ne spominje.

Ako pažljivije procitamo članak objavljen u »Mladosti«, vidjet ćemo da su Mihiza u Zogovićevim pjesmama mogle zasmetati tri stvari od kojih nijedna nema apsolutno nikakve veze sa socrealizmom.

Prvi je moment Zogovićeve hipernaglašeno isticanje i veličanje njegova crnogorstva, a u opreci spram srpstva.

Drugi je moment njegova kritika politike »velikosrpskih hegemonista« prema Albancima na Kosovu i Metohiji.

I treći je, svakako ne najmanje važan, moment: Zogovićevo veličanje lika i djela »druga Tita«, tj. stvaranje i podstrekavanje Titova »kulta ličnosti«.

Kad sam, u jednome od svojih razgovora s Dobricom Ćosićem, spomenuo ovu epizodu i pritom mu iznio svoju pretpostavku, da mi se čini da glavni motiv Mihizova napada na Zogovića nije bio socrealizam nego upravo ta tri momenta (ili jedan od njih ili sva tri zajedno), Ćosić mi je posve otvoreno dao za pravo.

— U pravu ste. Nije samo socrealizam bio u pitanju. Kakav socrealizam, Mihiz je sigurno ovako istupio zbog Zogovićeva crnogorstva i anti–velikosrpstva! Pazite, sekretar srpskoga CK, srpske Partije, Blagoje Nešković bio je ogorčen na jednu Zogovićevu pjesmu, koju je on objavio odmah poslije oslobođenja Beograda. U toj pjesmi Zogović govori kako Srbija s pogačom i ubrusom, dakle na jedan ritualan način, dočekuje okupatora 1941. Ja nisam ni znao da takav ritual postoji. Htio je reći da je Srbija ritualno, kolaboracionistički dočekala Nijemce, da smo mi Srbi dočekali okupatora kao gosta! Tu je pjesmu Zogović napisao s izrazito antisrpskim, boljševičkim tumačenjem velikosrpstva. On je bio boljševik, a nacionalno se izjašnjavao kao Crnogorac. Onako kako je Kominterna odredila, da postoji crnogorska nacija, tako je on u to povjerovao. I Đilas i on; Đilas je to poslije »raskritizirao«, ali ovaj nije... I to je toliko povrijedilo sekretara Partije Neškovića da je on urlao i govorio meni: »Šta je onoj budali crnogorskoj, tu budalu treba najuriti! Zna se da su bombarma i štukama ušli u Beograd, a on govori o tome da smo mi na bijelom ubrusu i s pogačom i medom, i ne znam čime, dočekali Švabe!« Jer on, Zogović, toliko je mrzio velikosrbe, nas kao velikosrbe, toliko nas je mrzio kao Crnogorac, da nam je čak i okupatora pridodao kao grijeh. To jest — naš odnos prema okupatoru. Nakon Neškovića intervenirala je, kod Đilasa, i Mitra Mitrović, pa je Zogović odjedanput ušutio. Ta njegova pjesma više nikada nije bila objavljivana.

Na moje drugo pitanje, kako bismo, onda, mogli definirati »nacionalnu platformu« siminovaca u to doba (1946.), ako su već sami siminoveci Zogoviću prišili etiketu »boljševičkog crnogorstva«, Ćosić se, bez mnogo razmišljanja, odlučio za izraz »anti–antisrpstvo«.

— I kod Mihiza, i kod mene, i kod Žike, kod svih nas, postojalo je jako anti–antisrpstvo. Mi na to reagiramo. Mi to nismo prihvaćali, kao ozbiljnu realnost. Naročito kada su Crnogorci i Hrvati širili te razne priče o srpskoj eksploataciji između dva rata... Vidite, kad se odredivao otkup, kad je Boris Kidič razrezivao otkup za pojedine republike, on je Srbiji uvijek dodavao pokoju stotinu ili tisuću tona više. Đilas mi je o tome pričao. Postojala je neka mržnja prema Srbiji, kod komunista. Kod kominternovaca. Mržnja na velikosrpstvo. Svi smo mi bili sumnjivi. A tada se, ne zaboravite, zabranjuje i Konjovićeva opera »Knez od Zete«. Zogović i Đilas su je zabranili, zbog velikosrpstva. Slovila je kao velikosrpska. Sve se, dakle, to događalo već u ta poratna vremena...

Robert Perišić

Slike dolaska s mora

Baš nešto razmišljam o stoljeću sedmom i nacionalno–romantičnoj viziji »Dolazak Hrvata na more« Otona Ivezovića (1869–1939) gdje vidimo srednjovjekovne ljude, dosta fino odjevene (kao da su znali da će ih slikati), kako su došli do mora i herojski zbuđeni shvatili da *nema dalje*: dolje je more, a gore uzdignuti mačevi, štitovi, kacige, plaštevi, koplj...

Tako je to, romantizirano gledano, izgledalo pri dolasku. U međuvremenu se, pak, dogodilo mali migracijski obrat, koji još uvijek nije naslikan. Mene sad zanima taj obrat, možda malko manje romantičan, ali stvaran, čije isječke imam u memoriji: putovali smo vlakom, ubacili torbe gore na željezne police, provirili kroz prozor iz kupea, obitelj je mahala s perona — odosmo u Zagreb na studije, ili rađu, vlak je krenuo, sporo — i ne vratismo se.

Na koncu, nakon godina i godina, pomislih: bilo bi nužno imati sliku, kakvu–takvu, nešto po ivedovićevskom modelu »Dolaska Hrvata na more«. Samo obratno. Kao, »Dolazak Hrvata s mora«.

Inače, ovo migracijsko gibanje, u povijesnom kontekstu, relativno je novo. Primorci su zapravo tek u 20. stoljeću počeli ozbiljnije dolaziti s mora u unutrašnjost, prvenstveno u Zagreb grad. Mnogima danas sve to već izgleda prirodno, premda duže od milenija praktički nije bilo vraćanja: stoljećima je absolutni trend bio gibanje prema moru, što se dobro vidi po pomicanju čakavskoga dijalekta, koji je nekad zauzimao puno veći prostor.

Tako u 19. stoljeću Antun Mažuranić, jedan od utemeljitelja »Matice ilirske«, današnje »Matice hrvatske«, piše da se čakavsko narjeće »prije i prama Zagrebu mnogo dalje od mora pružalo. Stara pisma ne samo iz Ozlja, nego također iz Krašića i Draganića s ove strane Kupe, zaisto su čakavski pisana; ja sam ih video nekoliko iz 16. stoljetja.« Jezikoslovac Milan Moguš, pak, na osnovi usporedbe lokacija koje su dobile ime po mlinu, tj. toponima »tipa čakavskog Malin, Malinišće prema štokavskom Mlinište, Mliništa«, dolazi do zak-

ljučka da je čakavski »malin« bio prisutan i duboko u Bosni, sve negdje do crte Prijedor–Drvar–Jajce–Travnik... Jasno je, dakle, da su se stoljećima čakavci, a za njima štokavci, približavali moru, te je čakavski doslovno sve više *kopnjo*, dok nije gotovo sasvim okopnio. Danas ga po Dalmaciji jedva nađemo i na obali u očuvanom obliku, a dalje od obale opstaje jedino u Istri, te ponešto u Gorskem kotaru i Lici oko Brinja gdje Karakaševi likovi govore: »Ča... ča... ča mi kurvetina iz života napravi...« Drugdje ga je ostalo tek u tragovima.

Jasno je, dakle, kakav je bio trend — gibanje iz unutrašnjosti, povlačenje prema moru. Događa se to i danas: dovoljno je pogledati stanovništvo splitskih predgrađa... No, pojavio se i taj novi, zagrebački pravac.

Još u devetnaestom stoljeću dolazak s mora, posebno iz Dalmacije u Zagreb, uopće nije bio uobičajena pojava: dalmatinskih studenata nema u Zagrebu, nema ni pisaca, ni radnika, ni političara, ni sportaša, ni pjevačica. Dobro, došao bi poneki, naročito sa sjevernog Jadrana, poput Mažuranića iz Novog Vinodolskog ili Istranina Kumičića, dok je Dalmatinaca stvarno malo... Onda je, pak, jedan razred splitske gimnazije dao dvojicu pisaca, Vladimira Nazora i Milana Begovića — oba generacija 1876. — što možemo označiti simboličkim događajem, početkom trenda, jer su oba na koncu završila u Zagrebu, te je već tada neki vizionar mogao razmišljati o monumentalnoj kompoziciji »Dolazak Hrvata s mora«. Međutim, umjetnička artikulacija je značajno kasnila, kako to već ide u kulturi historicizma koja slabo cijeni blisku svakodnevnicu, a voli dalju i malo nakićenu povijest.

Prošlo je od tada dosta vremena, pa dodoh, dakle, i ja, vlakom, i evo gledam — još ni danas nema slike, kao da Nazor i Begović nisu došli, ni ja, niti vlak... Na žalost, nisam slikar, ali probat ću nešto, s ovo iskustva što ga imam, pa kako ispadne. Poslije će doći drugi i umjetnički snažniji, pa će postati jasno da je ovo moje samo jedna neozbiljna skica.

Dakle, razmotrimo prije svega onaj prizor kad Dalmatinac prvi put izbacuje iz vlaka svoje torbe na zagrebačko tlo i kad, tamo na kolodvoru, stane između njih, sa svake strane po jedna. Ako bi za sliku odabrali upravo taj moment, umjetnički najzahtjevниje tu bi bilo prikazati ono nevidljivo: unutarnju pomorsku orijentaciju. Naime, trebalo bi uhvatiti onaj izraz lica kad, tu na kolodvorskem betonu, Dalmatinac uključuje skrivena čula i kompase svoje pomorske orijentacije, te stoji između torbi i koncentriše se, stvarajući predodžbu o tome s koje mu je strane more. Nakon što odluči gdje je more, on se zapućuje u suprotnom pravcu, prema gore, jer — di će sad u more? I krene.

Na zagrebačkom kolodvoru sve to, začudo, bez greške funkcioniра te Dalmatinac, koliko god bio bio neupućen, nikad ne kreće nizbrdo prema Trnju, nego ravno gore u centar. Bit će da je taj kolodvor i napravljen za njega. Usporedbe radi, na ljubljanskem ili beogradskom kolodvoru Dalmatinac — to jest ja — osjeća se uvijek dezorientiran, nemajući žive veze gdje je more, a gdje centar. Tu baš moraš uzeti taksi.

Dalmatinac pak u Zagrebu upućuje se u centar točno kao mjesecar, a jedina moguća zabuna u orijentaciji nastupa kad, već stotinjak metara od kolodvora, Dalmatinac poželi negdje malo odmoriti.

Poželiš dakle tako sjesti i nešto popiti, te elegantno, frajerski uđeš u kafić »Bacchus«... Danas »Bacchus« nema istu reputaciju koju je imao one osamdeset osme, kad sam krenuo s obližnjeg kolodvora i stao se odmoriti. Ne, nije stvar u famoznoj dalmatinskoj lijnosti, to je običan mit, nego sam stao *na piće*, jer volim odmah sjesti u neki kafić: to mi je pravi dolazak u grad. Dok negdje ne popijem piće, ne računam ni da sam stigao.

I sjeo tako u »Bacchus«... I neki me tip pogledao, pa sam mu uzvratio letimčno, ali dovoljno mrko da vidi da ga se ne bojam, da bi on zatim, začudo, nastavio gledati, pa sam mu uzvratio dužim mrkim pogledom, nakon čega je njegov pogled postajao sve miliji, otvoreniji, što mi se u Dalmaciji nikad u životu nije dogodilo. Nisam znao što sad, neka me nervosa uhvatila, pa sam na brzinu dovršio piće i otišao u treće lice.

I eto, praveći se da se ništa nije dogodilo, Dalmatinac se od »Bacchusa« brzim korakom zapućuje prema Trgu. Ako bi za slikarsko uprizorenje »Dolska Hrvata s mora« izabrali ovaj moment, tu bi svakako valjalo uhvatiti njegov zbrzan pogled u kojem je i jedna stara bojazan: *Je li me ko vidija? Di san uša baš u pederski kafić!?*... I hoda on tako, i misli su mu uzburkane, sve dok putem ne naleti i logična spoznaja: *A ko bi me moga vidit?!*

Tu naš pridošlica, iznenada, osjeti lakoću anonimnosti... I nije samo stvar u tome što je ovaj grad velik, nego si naprsto daleko od kuće, osjećaš tu daljinu... Ovo nije Mediteran, nego neki drukčiji svijet. Nema tu one sile prepoznavanja, onog već znanog i nepromijenjivog... I možeš se, možda, iznova izmisliti, jer te ovaj svijet ne tjera da budeš uvijek onaj isti, da budeš ono što drugi znaju da jesi, pa ti, kad želiš okrenuti ploču, kažu: *Ne pizdi, znan te!*

Sve to Dalmatincu još nije jasno, ali osjeća to u zraku, i već lagašnim korakom nastavlja dalje, i prilazi Trgu. To je lakoća anonimnosti koju donosi novi, veliki grad.

Priznajem, ovu sam epizodu iz »Bacchusa« naprsto izmislio, puno kasnije, valjda da zabavim društvo, ali i da slici dolaska dadem oblik, te bi je u jednom ovakovom tekstu, autobiografsko–esejističkom, bilo šteta izostaviti, jer je kod prepričavanja uvijek palila, dočaravala taj susret s drugačijim. Ovo je i prilika da se kaže nešto o ovoj vrsti teksta, koji očigledno nije lišen fikcije, jer, evo, bilo bi šteta — pa i književno neproduktivno — govoriti o uplovljavanju u lakoću anonimnosti onako općenito, docirati bez te scene, ostati bez priče, makar bila izmišljena. To svakako dovodi u pitanje istinitost ove autobiografičnosti, s pravom, jer je ovo ipak književnost. Nisu ovo nikakvi povjesni dokumenti.

Dobro, bacimo pogled i na žensku stranu priče. Za razliku od ovih mojih uvodnih slika, poezija bilježi da Primorke dolaze malo drukčije i »ulaze u tak-

si / sa rastopljenim, tamnomodrim očima / noseći svoju posteljinu...«. To ne pišem ja, nego Arsen Dedić, jedan od rijetkih koji je doticao ovu temu (»*Već prvog listopada uvukao se u me / skupocjeni miris maksimirske šume*«), pa je tako pjesnički, u smjesi ironije i sjete, opisao dirljiv dolazak brucošica »*koje su majke njegovale / u podravskim, dalmatinskim / istarskim i osječkim kuhinjam-a*«, pa su stigle »*sa svojom tihom vjerom u poeziju / sa svojom potreborom da idu na koncerne / sa svojom dugo pripremanom garderobom / sa svojim sisama / da ih raznesu ove beštije...*« I tako dalje.

Je, nezgodno to zvući. Međutim, valja uvidjeti i ljepšu stranu ovoga dirljivog raznesenja, jer tu je također na snazi jedno oslobođenje. Ako su Primorci s razvojem turizma mogli osjetiti ponešto od blagodati seksualne revolucije, zašto da ih ne osjete i Primorce koje su, posebno u manjim mjestima, prilično prikraćene? Znamo, malomišćanskoj javnosti ne trebaju tabloidi da bi se informirala *o poznatima*. Ona, već s jutarnjom kavom, sjedi i, ispod sunčanih naočala, skenira sve što hoda. Kako, pak, naš Mediteranac uglavnom ne može sakriti svoj seksualni uspjeh, tako s te strane informacije cure brzinom svjetlosti... Svi su poznati i sve je poznato, a javnost čeka i sjedi na rivi kao golemi *paparazzo*. Pa ti, lipa moja, prošetaj ispred tog vjekovnog ocjenjivačkog suda, ako si bila neoprezna u životu!

Jasno, što je mjesto manje, oprez mora biti veći. Zbog te socio-seksualne situacije Primorce na domaćem terenu redovito igraju oprezno, čisti bunker ili, u boljem slučaju, *igru na čovjeka*. Kad ga nađu, zalijepe se za njega kao talijanski bek kad igra flastera.

I, što se onda događa kad djevojka dođe u Zagreb i odjednom vidi da ne ma *paparazza*? Znam, pokvareni velegradski čitatelj sad želi čuti kako Primorka puštena s lanca odmah luduje sve u šesnaest i ima višestruke tulume sve dok joj jednog dana pornić ne osvane na internetu. Ali ne ide to tako.

Koliko ja znam, njoj ispočetka uopće nije jasno da *paparazza* više nema i da ona nije *celebrity*. To je zato što ona stalno zove doma i priča s materom svaki dan, a zove i ostale. Tu je naravno i njen momak, jer ako je zgodnija sigurno ima momka, koji je pritom i nekoliko godina stariji, a počeli su hodati kad je bila u trećem srednje, pa joj je i nekakav autoritet... I izgubila je s njim nevinost, i da nije došla u Zagreb, gdje bi im bio kraj.

Ali polako sve to tone u neku izmaglicu.

Najgore je s tim momkom. Njemu je kao sve jasno, taj sve zna, a ne zna — sad to ona počinje kužiti, kad je daleko od kuće. Nakon dva–tri mjeseca, kad se malo snađe, on joj *nekako* počne ići na živce i ona se već ne veseli njegovim pozivima i ispitivanjima, a on to osjeća, njemu još doli pune glavu, lagano podjebavaju, tako da i on gubi živce — zna biti napeto.

Zato je najbolje da se što prije vide i sve raščiste, što se nekad događalo »za 29. novembra«, bivši *Dan Republike*, dok se danas valjda može odgađati sve do Božića, što je još nezgodnije. Ali svejedno, tu se ljubav uspješno obnovi,

jer ona jedva čeka riješiti probleme sa savješću, pa se brzo uvjeri da je sve sjajno, i uslijedi olakšanje. Može to potrajati i u više epizoda, ali na kraju... Ah, uglavnom je tako... Dode kraj.

Dečko je ostavljen, a još mu nije rekla. Kako će mu reći? Kad će mu reći? Na kraju semestra? Ma najradije bi ona da on nju ostavi, nakon neke telefonske svađe, jer će se on tako osjećati bolje, a i njoj je tako lakše.

I tako, spusti ona jednog dana slušalicu, pozove cimericu, prevrne očima, i kaže: »Ostavio me!« I odahne. Pa pokušava razmisliti o svemu... I uzdahne... I rasplache se... I ne zna što da misli. I svašta joj se mota po glavi, ali zna da je napokon stigla u Zagreb.

Ako je situacija i blago ironična, ne znači da tu nema emocija, jer svaki je rastanak težak, uvijek ostavljaš dio sebe. Cijeli jedan poznati svijet ostaje negdje iza. Žensku sliku dolaska zamišljam s puno iskričavog crvenila, kao na nekim pejzažima Slave Raškaj. Negdje u perspektivi je bjelina, zagonetka nekog budućeg ja.

I nije sve to, da se ne lažemo, neka ekskluzivna, primorsko-zagrebačka priča, nego priča o dolasku bilo gdje, naročito u veliki grad, bilo odakle.

75

Posrijedi je tu neko stjecanje, ali i neko gubljenje. A ni jedno, ni drugo, ne želiš si na glas priznati... Niti o tome govoriš osim zaobilazno, jako zaobilazno.

Ljudi ne vole bilježiti svoje promjene, posebno ne dok se događaju. To je baš ono što od sebe moraš sakriti, da bi se uopće događalo... Jer ako se mijenjaš, i to jasno znaš — kano da bi se tome morao *usprotiviti*... Kao da bi si trebao reći: ostajem kakav sam i bio, a ne da tu postajem netko drugi... Jer tko su oni da me mijenjanju, dušmani jedni, ne bude to tak išlo (dobro, greska)...

U stvari, čovjek to sebi i kaže. Obeća si. *Ostajem isti!* Da, ali ipak, pomalja se i onaj drugi, izranja ono što bi se moglo prikazati na nekoj horror slici gdje bi, recimo, Dalmatinac stajao uz obalu Jaruna dok bi se u pozadini, iza njegovih leđa, razjapilo čudovište poput onog iz Loch Nessa... Taj jarunski Nessie iz čijih će ralja jednom izaći *kaj*... On je ispočetka negdje tamo dubokoj u magli, neznan i neviđen, no izranja potajno, polako, hrani se vremenom, obuhvaća žrtvu neprimjetno. Proces se događa na svim razinama: od ponašanja i ukusa, izgovora i leksika, do milijun malih događaja koji život ukorjenjuju na jednom novom terenu.

Sve se to neprimjetno taloži: svi kvartovi u kojima došljak provede određeno vrijeme kao podstanar, sve one sobe s vječito razbacanom posteljinom donesenom od kuće, jedan vječiti radio koji nosi sa sobom, iznurenim telefonski adresar u džepu — sve su to mjesta rođenja jedne intime o kojoj nitko njegov ne zna ništa... Njegove žene, njihova mjesta ljubavi, prekidi i pijanke... Nakon nekog vremena Zagreb postaje njegova tajna, javlja se neka vrsta urotništva i posvemašnje neprevodivosti na onaj stari jezik. Sve se to događa Dalmatincu

u Zagrebu, iako se on pravi da se to ne događa, postajući tako paralelni čovjek.

Postajanje paralelnim čovjekom, u svakom slučaju, obuhvatan je i spor proces transformacije. S jedne strane, on će uvijek sebi i drugima, posebno ako je u južnjačkom društvu, pokušati dokazati da je još uvijek onaj *isti*, iako će mnogo toga u praksi govoriti da je u pitanju već netko drugi. Oton Iveković, priznat ćemo, teško da bi to uspio naslikati. Ovdje bi možda već trebalo razmišljati više nadrealistički.

Sjetimo se, našega smo Dalmatinca u sceni dolaska ostavili sa spoznajom anonimnosti kao nove kvalitete života, na prilazu Trgu... On, dakle, ulazi na tu tranzitnu pustopoljinu s puno neba, koje za morske pojmove stoji prilično nisko, i shvaća da nema dalje, ovo je centar. I ostane tu stajati, iako nije sa svim jasno koga čeka.

Dakako, već u neko doba Dalmatincu koji čeka prilazi spasitelj, neki rođak ili jednostavno stariji Dalmatinac u Zagrebu, koji kaže: »Šta'š, jebiga, skužaj, kužiš, gužvetina, sori!« A ovaj mu, dakako, odmah mora reći: »A jesи prominja govor!« Tu se ovaj stariji trzne: »Ko, ja?!« I, naravno, smrtno je uvrijeđen.

Slijedi informativno pijenje po birtijama i pokazivanje bitnih punktova u gradu, pri čemu je redovito onome novom Dalmatincu onaj stariji pomalo odbojna persona. Zna ga, a kao da ga ne zna. Ovaj je tu nekako drukčiji, i ima taj neki *njihov* ton, i drži se kao da sve zna, a očito je da pizdek od života nije napravio ništa, osim što se, čini se, malo propio od tih gumišta, pa naručuje novi, premda nakon svakoga izgleda samo umorniji...

Novi Dalmatinac, pak, kad se malo napije, stalno čeka da mu netko *nešto kaže otvoreno*. Da, najviše ga nervira *ta purgerska gluma*, to što mu se čini da oni stalno nešto umataju, kao da skrivaju nešto od njega, da okolišaju s tim svojim umanjenicama i pivicama. I ti njihovi izrazi lica doimaju mu se namještenu, tako da radikalnijeg lika može nervirati čak i ljubaznost u dućanima — jednom sam u gradskoj rubrici na pitanje »Što vam najviše smeta u Zagrebu« naišao na izjavu mladog Dalmatinca kojem su najviše smetali »neiskreni osmjesi«. Izrezao sam to misleći — svaka čast, ovaj je tek došao i baš je težak slučaj... Iskrenost očito za njega podrazumijeva drukčiji ton, ponešto *podjeavanja*, možda i natruhe grubosti, ili puku *ko-te-šiša* ravnodušnost, bilo što, samo da mu neko jasno, *drito*, kaže šta misli i točka. A ne uvijek neki zarez, te može ovako, može i onako... *Recite mi to otvoreno!* — to je vapaj novog Dalmatinca u Zagrebu, recite barem da vas nerviram, nema veze, priznajte to... Je, je, s vama razgovaram, šta ste tako pristojni, uh...

Uistinu, Dalmatinac u Zagrebu često i provokira, podjebava, traži točku otpora, razmaše se, pa još ako je duhovit, zna mu sve to ići i u prilog... Posebno kod žena.

A kako je Dalmatinki? Evo, kako se današnji selebritiji vole ispovijedati, dobije se i tu ponešto građe, npr.: »Zagrepčani su dobri i krasni ljudi, ali ovdje vlada i stanovito licemjerje spram kojeg sam ja, kao Dalmatinka, kojoj je sve što je na umu, i na drumu, bez takta i suptilnosti, prilično bespomoćna.« To kaže glumica i zvijezda trač magazina Dolores Lambaša, koju očito progone arhetipski dalmatinsko–zagrebački problemi. »Mislila sam da će s vremenom i ja postati barem donekle lukava u ophođenju, ali do danas mi to nije pošlo za rukom. I kad glumačko oko prevari na van, šibenski govor nadvlada«, kaže ona. Priča ponešto pati od stereotipa — ne vjerujemo, naime, da su Dalmatinske lišene lukavosti — ali jasno je, također, da je ovo tipična pritužba na drukčije komunikacijske kodove.

»*Kad danas dozovem u pamet prve dane svojega egzila u Antwerpenu... Užasno je bilo već i to što nisam bio u stanju proniknuti lica ljudi*«, piše Jean Améry koji je kao Židov morao bježati pred nacistima iz rodne Austrije. Onda dolazi u tudi svijet: »*Lica, geste, odjeća, kuće, riječi (čak ako sam ih i napola razumijevao) bili su zbilja za osjetila, ali ne i znakovi koje bih bio u stanju rastumačiti...*«

77

Zavičaj je, za Améryja, isto što i, recimo tako, semantička sigurnost, mjesto gdje »suvereno vladamo dijalektikom poznavanja–spoznavanja, vjerovanja–povjerenja«, dok je u onom Antwerpenu sve bilo drukčije... Ton Améryjeva razmatranja je tragički, on govori o nekome tko je brutalno lišen zavičaja, izbačen iz vlastitog svijeta, iz sebe. S dobrovoljnim odlaskom stvar je, naravno, drukčija, i drukčije psihološki odzvanja, ali ipak: postoji ponešto od toga Améryjeva antverpenskog osjećaja — premda manje dramatično, ponekad i komično — i kod dobrovoljnih Primoraca u Zagrebu, kao i kod drugih došljaka i dodoša. Svi oni ponekad nisu u stanju rastumačiti znakove. Neki se, kako rekoh, u Zagrebu razmašu, a neki nikad ne uspiju provariti ono što zovu zagrebačkom hladnoćom, vidjevši svuda neko neprozirno ponašanje, stoga jer su zarana, kao prirodan, usvojili neki drugi kod.

Traju ti nesporazumi po Zagrebu stalno, po tramvajima, po birtijama i za obiteljskim stolovima, pa i tamo gdje sjediš, kao svježi Dalmoš, u nedjelju, kod onog rođaka na ručku...

Da, doći ćeš još koji put, ali rođački odnosi, uglavnom, vremenom padaju na niske grane i događa se redovito da pridošlica, već nakon par ručkova i nakon što nabuba plan grada, rodbinu prilično zanemari. Pa nije zato dolazio tu, da se druži s rodbinom, nego da ga puste na miru. Tu je, bit će, negdje i razlog što da u Zagrebu nema dalmatinskih, istarskih, uopće primorskih kvartova i zona — nema tih Sesveta za koje će ti reći »tamo su sami Dalmoši«, kao što znaju reći za Hercegovce...

Osim što se teritorijalno ne grupira i što nije pretjerano rođački tip, naš Mediteranac nije ni kvartovski lik, nego čovjek centra. Pod imenicom *grad* on podrazumijeva centar, pa ne traži novi zavičaj u nekim pajzlovima na tržnici,

nego pikira *grad* i, ako ih ima, nemilice troši novce po centru, tamo gdje je najskuplje. Kako Dalmatinac ima naviku izlaska otprilike svaku večer, tako prvo vrijeme u Zagrebu nikako ne može skrpati kraj s krajem pijući po centralnim kafićima, sve u namjeri da sklopi koje pametno poznanstvo ili da bar zaigra dugu partiju pogleda s nekom ženskom. (Nakon što ona ode, on lakonski misli da je odradio vrlo uspješno ugrijavanje, i malo se iznenadi što je ne vidi sutra, ni preksutra...)

Upravo po tumaranju centrom, novi se Dalmatinac još neko vrijeme može izdaleka prepoznati u gradu. On još ne kuži da se život u Zagrebu ne odvija prvenstveno na ulici, i da običaji nisu isti kao na Mediteranu gdje je sav prostor grada, to jest centra, potencijalno odmorište, te možeš sjesti i na nečiji kućni prag — naravno, pomakneš se malo kad ljudi ulaze i izlaze. Sve to, pak, u Zagrebu predstavlja čudnu naviku. Nisu Zagreb i Dalmacija odviše daleko, ali šifre svakodnevnog života nisu iste. Dakle, ako vidite nekoga tko sjedi negdje gdje se inače ne sjedi, a ne sliči vam na prosjaka, znajte da se radi o novom Dalmatincu. Tumarao je po centru i mora se malo odmoriti. Ja sam tako znao sjediti na onim stepenicama, uz zapadni bok HNK-a, sam, na suncu zapalio bih cigaretu, jer je to baš dobro mjesto, no kako nitko tamo ne sjedi, nekako sam i ja odustao shvativši da me, tu i tamo, znaju pogledati onako: što on *radi* tamo? S vremenom se, i ne misleći, prilagodiš. Ne, nisam već nekih petnaestak godina sjeo na ono mjesto.

Gdje sjesti, gdje ne sjesti? Kamo uopće krenuti? Gdje je društvo? Da, znao sam sjesti tamo gdje se ne sjedi, i tražiti društvo tamo gdje ga neću naći... Kako sam stigao bez uigrane ekipe, moje društvo postalo je nepoznanica, otvoreno polje. Iz tog lutanja meni se događao grad.

Znao sam ući u kafiće po centru i ispijati piće za pićem, misleći da će se već nešto dogoditi, recimo u Melinu (to je kajkavska varijanta *mlina*) na vrhu Tkalče (koja je nekad bila potok), gdje su tada, koncem osamdesetih, dolazili Dalmatinci...

Traženje društva nije tek stvar toga da se s nekim popije piće, nego se radi o traženju svog mesta u društvu, pozicije s koje govorиш, a svega toga od jednom nema. Nešto govorиш, a onda vidiš da te ne razumiju, ili ih ne zanima, ili želete govoriti nešto drugo, govoriti drukčije, tvoj govor ih promašuje, jer ne maš svoje društvo i mjesto u njemu. Nitko ne prepoznaće tvoju priču, zrcalo te ne odsijava, sve negdje uprazno ide, pa se namještaš, tražiš taj kut iz kojeg ćeš se zrcaliti, dobiti neki feed back... I kao da mijenjaš svoj glas razgovarajući s tom ekipicom u Melinu, koji uopće nisu tvoja ekipa. Je, imali su malo prešminkersku priču za moj ukus, znao sam je iz Splita, gdje sam, stjecajem okolnosti, završio glupu Tehničku školu i nitko iz tog čisto muškog razreda nije došao na studij u Zagreb, a i da jest, velike koristi... Neko vrijeme sam se pojavljivao u tom Melinu, naručivao votka-džus i naslanjao se, naslanjao, *naslanjao*, na šank, na zid, na zidni šank, pa uz vrata, na prag, gledao ova-

mo-onamo, tko će doći, plaćao ta pića i odlazio. Probao sam i u klubu Šibenčana, među malo više narodskim Dalmatincima, ali tamo su znali pustiti Mišu Kovača i zapjevati, bez šale. To se u mojoj rokerskom društvu u Dalmaciji smatralo svadbenim folklorom, a gdje ču se sad, kad sam došao u veliki grad, folklorizirati?

Baš nitko od mojih prijatelja nije došao na studij u Zagreb. Ispostavilo se da sam se na ulici družio s potomstvom radničke klase — o čemu uopće nisam razmišljao, niti sam to tada imenovao — ali evo, nitko od njih nije došao, nema ih, oni doma kao traže poslove, ili studiraju dolje, jer je tako jeftinije, ili, što je puno češće: motaju se po ulici, godinama vjetropire, dok ih starci, djevojke, poslodavci i život ne natjeraju u te brakove i poslove, da se *smire*, da se *srede*, i postanu neki drugi ljudi... Osim ako su u onom vjetropirenju već pomalo zastranili prema drogi, alkoholizmu, sitnom kriminalu, psihijatriji — što, kad krene, obično ide u paketu. U svakom slučaju, nije ih bilo u Melinu, nije ih bilo ni u klubu Šibenčana, jer ovi s kojima sam se družio u Dalmaciji nisu slušali Mišu, nego Jima Morrisona, Led Zeppelin i U2, a i to sve nekako usput, jer im nisu davali džeparac za ploče... Ono što bi imali u džepu, potrošili bi na pivu i travu na kojoj su, istina, poneki od njih znali ponešto i zarađiti (za pivu). Takva ekipa, s njima sam se družio prije dolaska s mora.

Nije ih bilo u Melinu, ni u klubu Šibenčana. Viđat ču ih sve manje, s vremenom ih pogubiti, svi čemo se promijeniti. Jednom više neće prepoznavati moju priču i znat ču da nemam više ono mjesto u društvu.

A po Zagrebu, kažem, naslanjao sam se, namještao, dovijao, lunjao, šalababajzao. Dolje, na jugu, stekao sam naviku — kao i moji opisani prijatelji — da puno vremena provodim izvan kuće. Mi nismo izlazili, mi smo *bili* vani. Doma su živjeli roditelji, mi smo živjeli okolo. Nikad prijatelje, kao ni djevojke, nisam dovodio doma, to uopće nije bilo mjesto mog društva — što je također mediteransko načelo odrastanja — te su razine bile odvojene, pa bi se moglo reći da sam doma bio jedna, a u gradu druga osoba. Doma sam bio odličan učenik, i tu su osobu poslali u Zagreb, no došla je ona druga, gradska, koja lunja od mjesta do mjesta, ulazi u lokale, proviruje, računajući da će nekoga sresti, a nema mobitela, još nije izmišljen...

Prije ere mobitela bilo je puno više tog lunjanja po gradu, od mjesta do mjesta, naslijepo, pa se nisam baš toliko izdvajao, radeći ozbiljnu kilometražu, gradsku, s velikom potrošnjom goriva. Skužio sam tako jednu facu s faksa, nekog Metkovčanina, da isto tako lunja na potezu između Kvazara i OKC-a gdje sam počeo redovito ulaziti, primijetivši da su tu rokeri, ali nisam znao ljude... Popio bih piće, pa bih se spustio u Thaliju, gdje su kao bili kazalištarci, sve računajući da ču se nekako, tko zna kako, spandati s nekom glumicom... Ali, normalno, ništa se nije događalo. Za šankom u Thaliji radio je Beader, samo što ga tad nisam poznavao, pa bih opet kretao prema Melinu ili Kvazaru, te sam na toj ruti s vremenom počeo opažati onog Metkovčanina, kao kad se dva

broda sreću, te se vremenom počnu pozdravljati dubokom brodskom sirenom ili, u našem slučaju: Ee..

Ako se ne dogodi, dakle, po rođačkoj liniji, pridošlici se ipak, na kraju krajeva, dogodi da se relativno često sreće s drugim Dalmatincima u Zagrebu naprsto zato što se i oni bezidejno motaju po centru i vise po kafićima u nadi da će naletjeti netko poznat. Paradoksalno, upravo takvi, zbog svojeg ekstremno mediteranskog stila života, uspostavljaju s vremenom prisniji kontakt sa Zagrebom: upoznaju ljudе, nađu svoja mjesta, lagano se udomaćuju...

Oni, pak, koje se rijetko može sresti u lutanju gradom, dakle, oni koji se, *de facto*, ponašaju nemediteranski, upravo oni su, začudo, ljudi s vječitom prvom replikom: »Kaćeš doli?« To je paradoks dalmatinstva u Zagrebu — oni koji žive mediteranski postaju ljudi iz grada, a oni drugi ostaju u zavičajnim orbitama ili klubovima, mimo grada. Kako Mediteranac živi s gradom, moglo bi se reći da zavičajni klub, izolirano okupljaliste, jednostavno nije mediteransko načelo. Stoga tih klubova, uostalom, i nema puno.

80

»Nikad u Zagrebu nismo imali ni 'Dalmatinski klub' ni 'Društvo Dalmatinačaca' ili neko drugo zavičajno društvo. Tek su poslije neke dalmatinske sredine, gradovi osnovali svoj klub odnosno društvo. Ja sam uvijek bio protiv toga« — ovo piše Josip Stipanov, dugogodišnji ravnatelj NSB-a, koji ovo svoje *protiv* pravda takoreći nacionalnim razlozima: »Doista ne vidim razlog da u vlastitom glavnom gradu osnivamo svoj klub. Što mi to kao Zadrani u Zagrebu trebamo osobito postići da bi se na taj način udruživali odnosno povezivali? Pa nismo u Kaliforniji ili New Yorku! Što to hoćemo time postići, osigurati, zaštiti?!?« Ipak, ja u ovome *protiv* prepoznajem i mediteransku želju za gradom, a ne za nekim njegovim zakutkom. Mediteranac zato u Zagrebu uvijek ostaje djelomični stranac u kvartu, ali ne i u centru, gdje je nadzastupljen. To se i osjeća u zagrebačkom dnevnom micingu, posebno za sunčanih dana — izranjava tu nešto mediteransko, vrti se špica, miriše jug donešen s riva, kalelargi i fošala.

Naravno, znao sam ljudе koji su možda previše štrebali, ili su bili nečim uplašeni, ili ih je nešto drugo ometalo u izlascima i socijalizaciji, pa se nikad nisu uspjeli saživjeti s gradom. Takvi su me, nakon »kako si«, uvijek pitali »kaćeš doli«, kao da to ima nekakve veze s njima, kao da je to naša tema. Neki od njih bi se u Zagrebu iznenada počeli interesirati za klapsko pjevanje, pa bi gdjegdje iznebuha i posve trijezni zapjevali: »Maslina je neobraanaa, nima koga da je beree, prigiba se teeška grana...« Doista, imao sam poznanika koji je na spomen neobrane masline pravio sevdah facu, a da nije u životu prišao maslini bliže od deset metara, kamoli da je sudjelovao u berbi. Ali, eto, kad je došao u Zagreb, nekako je osjetio taj poriv, i eto tuge, žalosti, *nima koga da je bere...* On i par istomišljenika ponekad bi se obgrlili, ispred paviljona na Savi, i zapjevali o toj virtualnoj maslini, pokazujući prilično zakašnjelu želju za poljoprivredom. Zvali bi i mene da im se pridružim, ali naprsto, bilo

mi je malo neugodno. Zašto da pjevam u Zagrebu ono što nisam pjevao u Dalmaciji? Zašto se obgrliti u klapu kad to nisam u Dalmaciji napravio nikad? Zato što sam Dalmatinac na stranom terenu? To mi se činilo kao naknadna folklorizacija, pristajanje na unaprijed dizajniranu ulogu, zamka folklornog samopredstavljanja, prihvatanje nekakve pučke slike o sebi — koja neke ljude obuhvati kad dođu u veliki grad. Ili veliki svijet.

Za razliku od opisane subkulture, onaj Metkovčanin kojeg sam sretao bio je roker, pomalo smo se sprijateljili, pa mi je jedne večeri u OKC-u rekao da bismo mogli otići na koncert Marka Brecelja, izvornog člana »Buldožera«, u Omladinski klub Đuro Đaković...

Srećom da sam sreo onog Metkovčanina, jer nisam imao naviku pratiti najave događanja, nemam tu naviku ni danas, ostalo mi je to da izadem bez plana... Čak ne planiram ni to, da tako izadem, nego naprsto ni o čemu ne mislim, samo odem u grad, što je čisto mediteranska navika zbog koje sam propustio mnoge vrlo zanimljive događaje, i kad me pitaju — »Jesi bio?« — uvijek kažem: »Uf, nisam znao.« Otišli smo, dakle, na Breceljev koncert u stariog Đuru, bilo je dvadesetak ljudi, taj podbuhli Slovenac uopće nije bio popularan, predstavljao se kao *biuša rok zvezda*, ali bio je uvrnut, lud, nabrijan, ironičan, duhovit, bio je to najbolji koncert u mom životu — nije to toliko stvar glazbe koliko duha događaja i značenja za mene u tom trenutku — jer nekako sam prvi put u Zagrebu osjetio da sam na pravom mjestu, da sam napokon negdje stigao, tu se naziralo neko društvo.

Tražiti svoje ljude znači tražiti sebe. Ako ne možeš naći svoje ljude, čamiš u društvu, ostaješ nekako neizrečen, skriven, čak i samom sebi. U onoj, brusoškoj dobi prelamalo se to tko si, tko ćeš biti — nisi to otprije znao. Ta slatka izgubljenost obuhvaćala me svake večeri kad bih izašao u grad, te godine, a i idućih... Bilo je tu metkovačkih tuluma na Laščini gdje sam se uvijek osjećao zalutalo; pilo se u Dijani, rokerskoj pivnici u iličkoj veži, kao i u Grand Slamu u Vlaškoj, kasnije je radio Mali Lap, kao i Kulušić, no imao sam tu nevolju da su se ekipica s faksa koju sam stekao u prvom semestru, posve rasula već u idućem. Svi su, na čelu s onim Metkovčaninom, odustali od faksa — ne znam što im je bilo: jest da nismo bili baš u toku, ali računao sam kako ćemo se već nekako uključiti... Taj studij književnosti bio je svakako manje romantičan nego što smo zamišljali, ali meni nije padalo na pamet odustati sve ne dok me depešom ne potjeraju doma. I jest, potrajalo je to s književnošću, bilo je tu uspona i padova, mislim padova godina, ali spasio me to što smo na drugoj godini, koju sam baš padao, počeli raditi nekakav studentski časopis, kojem smo, u izumrloj socijalističkoj kavani u Moši, nakon puno popuštenog Filtera 160, nadjenuli neinventivno ime »Godine«.

Bili smo *nova generacija*, ispostavilo se ubrzo, premda mi o tome nismo puno razmišljali, žečeći samo objaviti te svoje, što drugo nego pjesme. Ipak, padao je Berlinski zid i nova generacija je, ispostavilo se, bila najlogičnija mo-

guća pojava. Imali smo promociju časopisa, upoznali smo neke starije pisce, shvaćali su nas donekle ozbiljno i dao sam izjavu za jutarnji program televizije, one jedne jedine, a malo me i samog čudilo kako sve to, za moje pojmove, ispada važno. Pa budući da si sad tu neki »urednik poezije« u časopisu *nove generacije*, trebalo je i nešto znati — bez tog motiva volja za učenjem, premda zakašnjela, teško da bi prevladala. Ovako, pak, kao netko tko je već uključen u literarni život, odjednom sam imao dojam da se nikako ne smijem osramotiti neznanjem. Dobio sam, dakle, osjećaj da se od mene nešto očekuje, osjećaj *povratak*, što je zanimljiva stvar: to mlađog čovjeka može odrediti, kao što ga izostanak *povratak* može učiniti zgubidanom i lijepčinom. To je ono što sam dobio u Zagrebu, osjećaj povratak. Vrata su bila otvorena.

I to je bio gradski život. Grad nije tek mjesto izlaska, nego i mjesto rada koji, istina, tada još nismo smatrali radom.

Tada to još ne znaš, ali grad, ljudi iz grada će ti vremenom sve više značiti, jer ćeš izgubiti zavičaj. Gubeći stare identifikacije, i generacija će ti vremenom sve više značiti, tražit ćeš u njoj novi svijet poznatosti, prisnosti, sudjelovanja, sve dok i generacija ne propadne u opći život.

Dolazak, pak, na studij u udaljeni grad predstavljaće uvijek posebno sjećanje: malo dirljivo i jedva prepričljivo. To kao da je u međuvremenu postala prva, samo tvoja priča, rez s pričama iz doba dijalekta, koje su se pričale u nekom drugom svijetu. Taj život bez paske i naslijedenih oblika, u svom ritmu, na svoj način, sva ta lutanja, sva pisanstva, od alkohola i svega drugog, sve opasnosti, sve nepomišljenosti u tom burnom vremenu, bila je to avantura iz koje se izlegao ovaj život koji živiš.

Ako se baš ne koncentriras dok gledaš, sve to ponekad izgleda kao slučaj. Ali nije — došao si kao netko, donio svoju prtljagu svake vrste, ali i svoju želju za slobodom, kao takav si birao, i tvoj život je puno više tvoj nego da si ostao doma. Ona mlada osoba koja je došla, još je živiš, još o njoj brineš.

Ponekad upamtim što ljudi kažu. Kad se ljudi opuste u jeziku, kad se malo podnapiju, znaju reći zanimljive stvari premda službeno nisu neki pametnjakovići, no u svakome čući neki filozof kad se jezik otpusti, pa mi je tako jedan pripiti lik, čijeg se lica više ne sjećam, jednom u Sedmici, kad smo pričali o nekome tko se prestao drogirati i posve se promijenio, rekao rezolutno: »Svašta sam u životu video, ali nisam nikad sreo nikoga tko se promijenio.«

Njegova lica se ne sjećam, ali se sjećam rečenice, jer ima u njoj nešto parodolsalno, što me nagoni na smijeh. Istina, kažem, istina, i smijem se. Čovjek se mijenja, ali uvijek ćeš ga prepoznati ako si ga upoznao. Negdje, u onom svom neuhvatljivom, on je uvijek onaj isti, samo što se njegov svijet promijenio.

Što se tiče zagrebačkog Dalmatinca, njemu se puno toga dogodilo otkad je došao, njegov je život to, a ne ono što je nekad bio. S time se suočava kad krene doma, kad već negdje u Dalmatinskoj zagori, na nekoj benzinskoj pumpi,

osjeti u nosnicama onaj rezak zrak djetinjstva, prošlosti koja je začudno svježa, takav je to zrak.

Mirisi Dalmacije, tamo na toj cesti, to su trenuci kad dišeš duboko, gledaš okolo, kao da se nečemu odaješ počast, jer znaš da neće trajati dugo... Brzo se navikneš na zrak, ti trenuci u kojima mu takoreći osjećaš okus, brzo isparavaju... Pa protežeš noge, šetuckaš uz cestu, kupuješ neko piće, na toj pumpi, i piješ ga iz limenke.

Dalmacija, moj zrak... I još poneka stvar, iz prošlosti.

Dalmatincu se odlasci doma vremenom sve više pretvaraju u bilježenje gubitaka: generacija stari na svoj način, za mlađe on je stranac i *barba*, došao je na odmor, kao neki domaći turist.

Ostaje mu, na koncu, obitelj i svekolika rodbina, informativni razgovori u kužinama i tinelima, a onaj paralelni čovjek misli na onoga starijeg Dalmatinca koji ga je jednoć pokupio na Trgu — gdje je on sad, zašto ga nikad nema? I tako, paralelni čovjek sluša, klima glavom, pije svoju bevandu, pogledava prema ekranu, pogledava kroz prozor, i podosta šuti.

To je završna slika dolaska s mora.

Tu zagrebački Dalmatinac postaje stranac u kulisi svoje prošlosti, s time da se osjećaj stranosti svugdje lakše podnosi nego doma, gdje se nikad ne izriče, gdje je zapravo tabu, pa se sve to mete pod tepih i svi s tobom govore kao s onim od prije... I sve je isto, uistinu, malo se toga mijenja; priče isto počinju i završavaju, samo su druga vremena i druga imena... To je onaj svijet koji automatski razumiješ, koji si naučio zajedno s jezikom, uplovjavaš u tu stvarnost i sve ti je jasno, potpuno, otprije jasno, ali gle, ti zapravo nisi u tome, nego nekako viriš iz slike, sa strane gledaš... Svaki ton rečenice i trzaj dijalekta vuče te u poznato, ali u prazno, vrijeme kojeg nema... Ti bi trebao biti tu, dijeliti taj svijet; drukčije ne ide, jer taj svijet ne zna za promatrače: on je sav u sebi. Nije to akademski jezik, niti jezik pristojnosti; nema privatnosti u tom jeziku, domaćem dijalektu, u njemu se apsolutno sudjeluje, u njemu se biva. Trebao bi biti tu, ali nisi unutra, nego krnje, napola postojiš i viriš.

To postaje prokletstvo komunikacije na tom jeziku.

Ako obitelj ima probleme, a svaka obitelj ima probleme, ti problemi te počinju nervirati na neobičan način, kao da ne možeš podnijeti da su još tu, da opet u njih treba zaranjati. Zar vam nisam već rekao što mislim o tome, zar... opet... Da... Ne, ništa se nije riješilo. Ne.

Tebi, ako baš želiš znati, ako ih baš vučeš za jezik, zamjeraju uvijek iste stvari, jednu po jednu, zapakirane kao Babuške, uvijek one iste stvari, što se izvlače jedne iz drugih, koje te u paketu mogu iznervirati supstancijalno, te stvari koje začudo uvijek pale, što te izluduje i razočarava — pa zar to već nisi *osvijestio*, zar se nisi toga riješio... Ne, nisi, samo si otiašao.

To se ne može riješiti. Vidiš to, i to te čini nervoznim, i neudobno ti je u toj poziciji — dok si na taj nahereni način unutra, u obitelji, ali kao da viriš iz

nekog drugog vremena, jer nisi u njihovom sada, u njihovim obavezama, što uključuje i obavezu zavičajnog načina života... Ne, nisi u njihovoj stvarnosti, u kojoj se događaju nebrojene stvari, koje se izlažu kao zaostalo gradivo nekome tko je imao upalu pluća, i dugo je negdje ležao.

Svi negdje rade, imaju takve i takve plaće, nešto trguju, imaju prijatelje ovdje i ondje koji im rade usluge, pa te usluge vraćaju... Da li te to zanima? Pratiš li što se govori? Kupuju se automobili, dižu se katovi, i govori se u povjerenju, taje se tajne pred onima koji... Onima, relativno bliskima, koji također taje svoje čudne tajne... Jer oni nama ništa ne govore, pa zašto bi mi njima!?

Ide se u posjete, ide se kod doktora, ide se vidjeti nekoga u bolnicu, ide se na sprovod... Odigravaju se svadbe s mlađenkama u trećem mjesecu trudnoće, rađaju se djeca, čestitaš, zaboravljaš imena, ta djeca okolo trčkaraju, gledaju tko si, pitaju tko si, ali — pitaju druge, ne tebe. Djeca se pred tobom sramne, premda im se smiješi, sklanjaju se iza nekoga, nečega, i škilje, pa im odrasli objašnjavaju tko si, ponavljam tvoje ime, i da si došao iz Zagreba i da tamo imas posao, valjda i brak, valjda i djecu, a ako ne, trebao bi... Mimo tih fakata, i djeca i odrasli, o tvom zagrebačkom životu imaju vrlo zamućenu sliku... I kao da ga malko negiraju, ne želete saznati previše. Slušaju te dok pričaš o tom svom udaljenom životu, ali kao da slabo čuju. To ne spada u jezik te stvarnosti, to prolazi kao radio val, bez otpora i trenja, bez težine.

Taj tvoj život kao da nekamo isparava dok o njemu govorиш... Ima u svemu tome nešto čudno, opet je nešto paralelno u igri, jedno paralelno vrijeme, dok svi razgovaraju s tobom kao s onim od prije, a tvoja te soba čeka, kao da je iz nje upravo izašao srednjoškolac — sve je isto, miris te sobe, samo što je malo hladnija i, zapravo, nema tvojih stvari, tvojih sadašnjih stvari, nego one davne knjige i ploče, i garderoba, sve ono što nisi vremenom odnio, što se pokazalo nepotrebним, a još su tu neke sitnice koje su ubacili jer nisu znali kamo bi s njima, tako da sve to pomalo sliči na skladište prekobrojnih stvari.

Spavaš tamo kao netko drugi, netko mladi, netko pomalo zaboravljen.

Nenad Popović

Dva zapisa*

I.

85

Titova Jugoslavija (1945–1991) doista se po mnogočemu razlikovala od ostalih zemalja »realno egzistirajućeg socijalizma«. Teze hrvatskih neonacionalista i neoustaša, koji su od 1990/91. godine pa tijekom čitavog jednog desetljeća taj period nazivali »komunističkom strahovladom«, kao i teze njihovih pandana u Srbiji, bile su u najboljem slučaju poluitstine. S realnošću nisu imale mnogo veze ni u političkom, ni u socijalnom smislu. Dovoljna je usporedba s uvjetima života i političkom stegom u zemljama pod moskovskom odnosno pekinškom dominacijom istočno od Jugoslavije, od Drave do Pjongjanga; da se ne govori o suptropskom komunističkom raju Maxima Lidera Fidela Castra na Kubi. U Jugoslaviji se daleko više moglo i daleko se bolje živjelo.

Više se moglo

Još na samom početku pedesetih, službeno 1952. godine, u Jugoslaviji je ukinuta dogma socijalističkog realizma. To oslobođenje trenutačno je dovelo do kreativnog procvata na polju likovnih umjetnosti. Emblematični primjeri su eksplozivno apstraktno slikarstvo Ede Murtića, i osnivanje zagrebačke grupe »Exat« koja je u slikarstvu, grafici i skulpturi promovirala (također apstraktni) geometrizam, kasnije nazvan op–artom. Stekla je svjetsku slavu, i već šezdesetih godina ustanovila redovit ciklus međunarodnih izložbi »Nove tendencije«, na kojima su redovito sudjelovala imena svjetskog značaja poput Victora Vasarelyja, Almira Mavigniera, Jesusa–Rafaela Sotoa ili teoretičara Abrahama Molesa.

* Tekstovi su objavljeni na mađarskom web siteu *Galamus*.

Od 1960. godine Jugoslaveni »dobivaju pasoše« i bez ikakvih ograničenja mogu putovati kamo god žele, a zemlja se potpuno otvorila kako za turiste tako i kamionski tranzit između Zapada i Grčke, Turske, Bugarske i dalje. Simbol toga je bio famozni »autoput« s tisućama automobila »gastarbeitera« kojima su se radnici prevažali od radnih mesta na europskom sjeveru, prije svega Njemačke, do svojih kuća na Peloponezu ili u Anatoliji.

Striktnih ideoloških tabua u književnosti i duhovnim disciplinama (poput filozofije, sociologije, povijesti) ostalo je u Jugoslaviji vrlo malo. U pitanje se nije smjelo dovoditi šefa partije, države i vojske. »Drug Tito« bio je jednostavno nedodirljiv točno koliko Kim Il Sung ili Staljin, unatoč liberalizmu zemlje i činjenici da je upravo on decenijama kritizirao upravo staljinizam i »kult ličnosti«. U malobrojne tabue ubrajali su se nadalje partizanski pokret u doba Drugog svjetskog rata (službeni naziv: »Narodno–oslobodilačka borba«) jer je iz nje i formalno izvirala legitimacija države i komunističke vlasti. Treći apsolutni tabu bila je Jugoslavenska narodna armija, »garant stabilnosti« i po riječima Latinke Perović »sedma jugoslavenska republika«.

86

Ako se zaborave Titovi lični politički protivnici — Tito je bio sujetan i njegove vendette nemilosrdne — poput Milovana Đilasa, Andrije Hebranga ili Aleksandra Rankovića, o svemu ostalom se na neki način moglo diskutirati: čak i o velikim svetinjama poput »bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda«, samoupravljanja, »vodeće uloge komunističke partije«, nesvrstane politike itd. Što znači to da se »na neki način« moglo diskutirati? Tako da se kod osjetljivijih tema na početku teksta napiše fraza »s marksističkog stanovišta«, a onda kao refren svako toliko ubaci u tekst. Na području umjetnosti, kulture, znanosti, književnosti ili umjetnosti denuncijantska frazeologija poput »buržujski«, »reakcionarno«, »nacionalistički«, »antisamoupravno« iščezla je vrlo brzo. Odnosno rabili su je samo beznadni paleolenjinisti, razočarani kriptostaljinisti i, dakako, kad bi to partija od njih zatražila, dežurni ideolozi, obično inferiorni intelektualci koji glasno laju i keze zube kad im to gazda naredi.

Šizofreniju između totalitarizma i liberalizma svatko može doslovno razgledati u pejzažu bivše Jugoslavije, na fenomenu »partizanskih spomenika«. Njima je bio obilježen svaki važan lokalitet neke bitke ili stradanja naroda od ruke domaćih fašista ili okupatora. Projekti onih najreprezentativnijih povjeravani su avangardnim modernistima. Vojin Bakić načinio je veliku i impresivnu apstraktну skulpturu odnosno arhitekturu od betona i nerdajućeg čelika blizu podzemne partizanske bolnice na Petrovoj gori kod Topuskog, lječilišta i toplica nedaleko od grada Karlovca, koji je u Drugom svjetskom ratu dugo bio slobodni teritorij. Najveći »landmark« partizanske borbe u Jugoslaviji uopće posvećen je i najstrašnjem pokolju izbjeglog (srpskog) civilnog stanovništva. To je na desetke kilometara vidljiv lamelirani toranj na Kozari svjetski renomiranog kipara Dušana Džamonje. Bogdan Bogdanović pak, zagovornik fantastične arhitekture, veliki areal koncentracionog logora Jasenovac — najvećeg izvan

granica »Trećeg Rajha« — oblikovao je kao simbolični park uz rijeku. Iz parka »izrasta« samo visoki, razlistani cvijet iz betona. Kad se uđe u njega, iz male prazne kripte na dnu šuplje građevine pogled se penje ravno u nebo, kamo su otišle tisuće nevinih života.

Nasuprot ovakvim vrhunskim modernim djelima, u provinciji, uvijek usred mjesta, i danas stoe brojni socrealistički kipovi ruskog tipa, s partizanima u herojskim pozama. Uglavnom upravo bacaju ručne bombe ili padaju razdržljenih košulja, držeći pušku ili mitraljez. Apoteoza ideološke premoći može se vidjeti u novoizgrađenom radničkom gradu Velenju, slovenskoj »Novoj Huti«. Na pravokutnom središnjem trgu стоји ogroman, s postoljem deset metara visok brončani Tito. Takoder u Sloveniji, na brdu Sabotin blizu talijanske granice, nalazi se sto metara dug i dvadeset i pet metara visok natpis od kamenih blokova »Naš Tito«.

Prešutno je važilo: bavi se svojim poslom, raspravlja o svojoj struci, estetskim ili filozofskim problemima koliko hoćeš, putuj, idi na more. Živiš sada, budi dio jugoslavenskog kolektiva. Te takoder: Mi, država, oprostili smo ti ono što si bio ili su ti bili roditelji — buržuiji, »kulaci«, vjernici, možda čak i kolaboracionisti (»neprijateljski sluge«). To je prošlost, zaboravi, ne spominji to. Ne prisjećaj se. A ako to činiš, onda je to tvoja privatna, nostalgična stvar. I ne uspoređuj. Zar Austro-Ugarska nije bila tamnica naroda? Otomansko Carstvo nas je tlačilo petsto godina, Venecija stoljećima pljačkala resurse »našeg Jadrana«, Mađari su nas mađarizirali, Kraljevina Jugoslavija bila je diktatura u kojoj radnici nisu imali svoja prava a drug Tito čamio u zatvoru. Ako već uspoređuješ, onda pogledaj kako je danas nama (Jugoslavenima) i tebi, a kako je nekom Poljaku, Rusu ili, ne daj bože, Albancu pod Enverom Hoxhom.

Bolje se živjelo

Još dan-danas može se razgledati i drugo veliko poglavje posebnog jugoslavenskog »puta u socijalizam«. Ako građani šutke prihvate idejni i politički paket apsolutne vlasti komunističke partije, omogućit će im se blagostanje o kojem žitelji SSSR-a, pa i Mađarske, za koju je Zapad podsmješljivo i cinično tvrdio da žive u »gulaš-socijalizmu«, ne mogu ni sanjati.

Uspješan put u komunizam Jugoslavenima je bio zorno prikazan u rodnom mjestu Josipa Broza Tita, selu Kumrovec kraj Zagreba, i malom arhipelagu Brioni na Jadranu, gdje je rezidirao kad nije bio u Beogradu. Kumrovec je bio Betlehem, a Brioni elizej, raj.

Apsolutni centar Betlehema/Kumrovcia, iz kojeg potječe radnik Josip Broz Tito (po struci bravar) njegova je rodna kuća uređena kao Isusova štalica: topao, intiman prostor u čijem se centru nalazi Njegova zipka.

Kao i njegova rodna kuća, i sve su okolne preuređene u ogledno etnografsko selo; prazne su i muzejske. Uglavnom ne govore ništa o privatnom ili in-

timnom život obitelji koje su tamo živjele. Prikazuju zanate i djelatnosti koje su — tako glasi teza etno-instalacije »sela« Kumrovec — navodno tipične za taj kraj. Tumačen tako, Kumrovec je bio napolna manufakturna, na korak do industrijske proizvodnje. To nije slučajno. Jugoslavija do 1945. godine jedva da je imala spomena vrijednu industriju pa ni radničku klasu. Bila je ruralna zemlja. A upravo jedno zabačeno selo »dalo« je vodu radnika i proletera; taj paradoks valjalo je naknadno korigirati i učiniti historijsko-dijalektički logičnim. Kumrovec prema tome nije smio živjeti od poljodjelstva i stočarstva, već je prikazan kao dislocirana proizvodna struktura. U jednoj se kući proizvodi jedno, recimo tka, u drugoj obrađuje željezo, u trećoj se radi nešto treće. Funkcionirao je malo kao slavenska mega-zadruga (uzajamnost), malo kao manufakturna, tj. prefiguracija industrijskog pogona i modernog doba: s jedne strane specijaliziranog, s druge strane integriranog društva. Tu nema »zaostalog« seoskog mentaliteta, a kamoli »kulaka«. Svi proizvode i žive za sve, i onda, pod konac devetnaestog stoljeća dolazi do dijalektičko-materijalističkog skoka: selo rada radničkog vodu.

88

Ambari s kukuruznim klipovima — stočnom hranom — doimaju se gotovo kao nostalgična dekoracija. Jer, pred rodnom kućom nalazi se Titov kip u vojnoj odori s čizmama i u malo nadnaravnoj veličini. Zamišljeno korača prema polju koje se otvara pred selom. Logično i konkretno, okreće leđa i maloj kući i selu, te se upućuje prema horizontu. Iz Njegove vizure Kumrovec već bliјedi i nestaje kao pozadina: *fade out*.

Sam, odlučno i zamišljeno iz Kumrovecu korača onamo.

Put je bio trnovit, Tito je doista bio i radnik i ratni zarobljenik u Rusiji, ratnik i vojskovođa u Drugom svjetskom ratu; na kraju krajeva, i hrabar čovjek. Godine 1948. riskirao je glavu izvukavši Jugoslaviju iz strašnog Staljinova zagrljaja.

No, put se isplatio. U finalu taj Jugoslaven, radnik, pa komunist (finale je trajao dobrih trideset i pet godina) na Brionima, svojem privatnom otočju koje čuva Jugoslavenska ratna mornarica, stoji nad grilom i peče ribe, kupa se, čita novine, drijema pod sunčobranom. Sin svih naroda i narodnosti, »ljubičica bijela«, nastanjuje elizej, kamo ne dopiru ni glasovi ni buka, gdje osim njega žive samo sretne životinje koje mu daruju šefovi svjetskih država, a vrtlari mediteranski pejzaž čine ljepšim nego što je to sposobna priroda sama.

On tu ne prima samo velikane ovoga svijeta — od Nehrua i Hruščova do Willyja Brandta — već i najljepše, najzamamnije žene, poput Elizabeth Taylor ili Sofiju Loren. Ugosti ih na par sati, priredi im banket ili večeru, popije s njima čašu šampanjca, a onda oni odu. Mali arhipelag »njegovi« su otoci, oko njih je sinje more. Na početku bijaše seoska kućica u Betlehemu, na kraju je nekadašnji luksuzni resort europskog gentrija: park, bijeli gliser, bijela limuzina, bijelo odijelo, panama šešir, cigara. I tišina. Jer, sa socijalizmom i komunizmom prestaje politika. Socijalistički heroj nije pristigao na politički Olimp.

U usporedbi s Brionima to grčko brdo čini se prenapučenim mjestom gdje se bogovi svađaju i udaraju gromovi.

U Jugoslaviji se bolje živjelo nego u drugim komunističkim zemljama, a najbolje je, naravno, bilo drugu Titu u njegovu raju kod Pule. No, on je tako živio simbolično, u ime ostalih dvadeset miljuna Jugoslavena — kako bi znali kojim putem idu. Fascinacija još traje. Jugonostalgični ljudi dan-danas u Kumrovcu u knjigu dojmova upisuju ode Titu. A na Brione su pušteni turisti. Navalna na male čamce s kopna u priručnoj luci Fažana ogromna je. Malo raja za malu pristojbu: Svatko može vidjeti na kako je dobrom putu bila Jugoslavija, i kakva je šteta što je propao komunizam koji, eto, funkcionira još trideset godina kasnije. Nećemo citirati turističke prospekte, već novinarku zagrebačkog Jutarnjeg lista Branku Žužić. Godine 2008. zapisala je što je vidjela: »Košute s lanadi preplaviše šume, parkove, perivoje i proplanke brijunskog otočja.... Ushićenje prizorom može se čuti i vidjeti i svaku večer na brodu kojim brojni posjetitelji iz Fažane kreću prema Malom Brijunu na predstave kazališta Ulysses. Ovih pitomih i plahih životinja, koje slobodno seću prirodom, sve je više u Nacionalnom parku Brijuni, što govori u prilog da im prirodni i klimatski uvjeti našeg najlepšeg otočja itekako pašu. Rano ujutro ili navečer svakoga dana mogu se vidjeti kako preplivavaju s otoka na otok u potrazi za bogatijim pašnjacima ili odmorom.«

II.

Tko je posljednjih desetljeća iz Mađarske putovao na Jadran zna. Prvo je od granice trebalo stići, u stvari probiti se, preko Varaždina uskim cestama do Zagreba — a već je vožnja od Budimpešte preko Balatona i Nagykanisze do hrvatske odnosno jugoslavenske granice bila spora i naporna. A onda, od Zagreba prema jugu — četrdeset kilometara četverotračne autoceste. I gotovo. U Karlovcu opet dolje i zatim provlačenje kroz stotine zavoja, prolasci kroz sela i provincijske gradiće, brdske pejzaže kod Plitvičkih jezera. Dva duga sata kasnije ogromni prijevoji velebitskog masiva s prvim mirisima mediteranskog bilja, čempresa i pinija. U daljini se ljeska more. Spuštanje prema dalmatinskim gradovima Zadru i Splitu ili, sjevernije, prema spektakularnom Kvarnerskom zaljevu s Rijekom i Opatijom i otocima Krkom, Cresom i Lošinjem. Ali, s time nije bilo gotovo. Još jedna teška muka tek je počinjala. Cestom uz Jadran, od Rijeke do Dubrovnika i dalje do Crne Gore, vozilo se puževim korakom kroz tisuće oštreljivih zavoja. Bila je to jedna od **najfrustrirajućih** prometnica u Europi. Samo da se stigne od Zadra do Dubrovnika, trebalo je skoro čitav dan i jako dobra fizička i psihička kondicija.

A onda se 2000. godine desilo čudo. Hrvatska je krenula u gradnju piramide. Jer samo se s time može usporediti građevinski, logistički i finansijski pothvat da se u samo nekoliko godina napravi integralna mreža autocesta: od

slovenske do srpske granice (nadomak Beogradu), od Osijeka do Splita i dalje do delte Neretve, te od granice kod Nagykanisze do Rijeke i Opatije, starog mađarskog k.u.k. ljetovališta.

Koja komedija! »Hrvatski san« o integralnoj naciji ostvarili su građevinski radnici, inženjeri i resorna ministarstva. A specijalista za ostvarenje »hrvatskih snova« zaista je bilo na pretek. Samo u razdoblju od 1941. do 1999. imali smo barem trojicu. Prvo advokata, opozicionara i desničara dr. Antu Pavelića koji je državu i naciju od 1941. godine stvarao nacističkim metodama kao Nezavisnu Državu Hrvatsku. »Stvarao«: progonima i eksterminacijom dobrog dijela stanovništva, prije svega Židova, Srba (pravoslavaca), Roma i lijevo orientiranih građanskih i radničkih slojeva. Ruinirao je usput i Bosnu, koju je od svojih sponzora, Mussolinija i Hitlera dobio kao protuuslugu za to što je Italiji prepustio praktički cijelu jadransku obalu. Kad je u svibnju 1945. godine bježao u Španjolsku i Argentinu, za sobom je ostavio zemlju porušenih mostova i duboko traumatizirano, podijeljeno društvo. Uz to, po prvi put nakon srednjeg vijeka »nezavisnu« državu svojim terorizmom učinio je jednim od sinonima zla europskog dvadesetog stoljeća.

Josip Broz Tito, makar po struci bravar, bio je također hrvatski doktor za ostvarivanje nacionalnih snova. Hrvatima je prepisao onaj jugoslavenski. Međutim, četrdesetak godina samo je manipulirao s nacionalnim interesima i bavio se polustaljinističkim socijalnim inženjeringom. S odgovarajućim »kadroviranjem«. Pod Jugoslaviju, zemlju »bratstva i jedinstva« i »samoupravljanja« postavio je pakleni stroj. Eksplodirala je 1991. godine. Osim Bosanca Alije Izetbegovića, svi drugi predsjednici zaraćenih ex-jugoslavenskih republika bili su bivši šefovi centralnih komiteta, generali Jugoslavenske narodne armije i tome slično. Titova nomenklatura pojela je svoju djecu. Uključujući i Hrvatsku.

Treće ostvarenje »tisućljetnog sna«, koji je proklamirao doktor Franjo Tuđman, od 1991. do 1995. godine stajalo je Hrvatsku devastacije trećine zemlje, stotine tisuća prvo hrvatskih a zatim srpskih izbjeglica. I ne samo toga. Tada implantiranom kulturom korupcije i nasilja zemlja se bavi i danas, jedanest godina nakon smrti ovog posljednjeg doktora-spasioca koji je rekao da je sretan što mu supruga nije ni Židovka ni Srpskinja.

Zašto su važne ove široke ceste i zašto smo ih nazvali čudom? Svakako, izraz su političke racionalnosti. Hrvatsku (ili prethodno Jugoslaviju, svejedno) ne mora se više voljeti, sad se po njoj može voziti. Došlo je vrijeme ekonomije, a ovakve infrastrukture poput autocesta postale su važnije od političkih parola. Vlade se više ne legitimiraju »pogledom u bućnost« (komunista), niti pogledom u »slavnu prošlost« (nacionalista). Nacionalno pitanje danas više nisu etničko — ili, sjećate li se još: klasno — porijeklo, već koliko stoje cestarine i gorivo.

A i psihološki, ceste koje mirno teku od jednog na drugi kraj zemlje, imaju sve jače sedativno djelovanje. Naime, kad ugledaš autobus ili kamion iz Srbije, više ne moraš klikati »evo naše braće« kao u komunizmu, a niti škr-gutati zubima i smrknuto pomisliti »evo naših vjekovnih neprijatelja« kao pod Tuđmanom. Nitko ne trubi, nitko ne histerizira, nacija se vraća u normalno stanje. Kamioni i autobusi iz Srbije namjerno su spomenuti, jer oni su došli prvi. Kamioni su odmah nakon 2000. preplavili hrvatske autoceste, jer Srbiji nema pogodnije luke od one u Rijeci, o najbržem putu u zapadnu Europu da se i ne govori. A posljednjih dvije-tri godine pojavili su se u velikom broju i osobni automobili. Bez viza za Europsku Uniju, srpske obitelji i nisu imale bog zna kamo na more osim u Hrvatsku.

U doba komunizma postojala je parola »Mi gradimo autoput, autoput gradi nas«. Odnosila se na mlade ljude koji su — što svojom voljom, što zbog političkog pritiska — odlazili na »dobrovoljne omladinske radne akcije«, nadasve transjugoslavenskog »Autoputa bratstva i jedinstva«. Smješnije marksističko–lenjinističke dijalektike nije moglo biti. Gradimo cestu lopatom, ali trasa »izgrađuje« nas, kao ljude (valjda nove, socijalističke). S vremenom je propagandni slogan postao i obljudjeni vic. A danas? Doduše ne kao graditelje, već kao vozače, autocesta ljude je smirila, vratila u normalnost. Jer, za pretpostaviti je da Srbi za volanom između Zagreba i Rijeke, kad ih neki idiot svjetleći i trubeći želi izgurati s lijeve trake, ne pomisle: »Evo ustaše.« A vjerojatno vrijedi i obratno. Nije svaki Fiat Punto s novosadskim registracijama »pun četnika«.

Gradnja mreže velikih autocesta — umjesto velebnih nacionalnih spomenika na primjer — posljedica je i pokazatelj racionalnog ponašanja društva. No možda je Hrvatska tom tehničkom modernizacijom pala i u klopku promjene mentaliteta. Koji seže dublje od recentne cestovne ljudske komedije o kamionima, autobusima, osobnim automobilima i registarskim pločicama. Evo debalkanizacije, evo europeizacije! — bila bi to zaista poslastica za one koji su tijekom rata u Jugoslaviji zastupali tezu o povjesnom zaostatku, prepolitičkom arhaizmu Srba, Bosanaca, Hrvata i ostalih južnoslavenskih Hutua i Tutsa. Po njoj, stoljećima su bili hibernirani u zamrzivačima velikih carstava poput Otmanskog i Habsburškog, a u zadnjoj fazi, od 1918. godine odloženi u zamrzivaču marke Jugoslavija, da bi onda, kad je 1989. u Europi zavladala sloboda, ta zaboravljena plemena zaplesala magijske plesove pred bitku, našarala lica ratnim bojama i drugog jutra s kopljima i otrovnim strelicama krenula na susjede. Balkanski »nationbuilding« sa stopedeset do dvjesto godina zakašnjenja, uz odgovarajuću dozu primitivizma. A vidi sad, malo ih moderniziraš, i 2010. Tutsi i Hutu / Srbi i Hrvati, na benzinskim pumpama mirno srču espresso i žvaču sendviče.

Doista, moglo bi se to tako interpretirati — da nema Njemačke koja je svoj »nation-state building« prošla kad je to u Europi bilo pristojno. A onda je ipak od 1933. do 1945. došlo do dvanaest godina stvarno nevidenog barbariz-

ma. (No, nije protudokaz samo Njemačka. U dosta drugih »starih« europskih nacija se još danas grupe muškaraca svako toliko preoblače u plemenske kostime, stave perjanice i muški, uz odgovarajuće nacionalne tam-tame, pjevaju pred »oltarima domovine« ili slikama Djevice Marije.)

Ali Njemačka je važna zbog autosesta. Jer tamo se nakon 1945. godine desio cestovni paradox nalik ovome u Hrvatskoj. Što su više gradene autoseste, to je više bilo demokracije. Već šezdesetih i sedamdesetih Zapadna Njemačka bila je ispremrežena autosestama kao nijedna druga europska zemlja, i paralelno s time izrastala u jednu od najrespektabilnijih demokracija na svijetu. Pitanje je možda suludo, ali intrigantno. Je li »autobahn« povratno djelovao na njemački društvo? Jesu li si potučeni i potpuno (samo) kompromitirani Nijemci u nevidenom građevinskom pothvatu sagradili jednu vrstu nove, horizontalno položene katedrale? Anti-katedralu: sivu, monotonu, izrazito impersonalnu i »tehnološku«, bez ikakvih ukrasa i viška značenja. Po desetak sati, tisućama kilometara čovjek se može voziti po toj velikoj i raznolikoj zemlji a da pred sobom ima uvijek istu sivu traku asfalta, na milimetar jednake bijele crte, jednake prometne znakove i ploče, identične izlaze i petlje na dva nivoa.

Je li doživljaj apsolutne egalitarnosti u vožnji i pridržavanje samo nekoliko prometnih pravila, činjenica da je ta cestovna mreža besplatna i, dakle, svakom dostupna te, konačno, da se radi o mreži pa ne vodi nikamo, a najmanje nekom »vrhuncu« ili barem centru, utjecala na kolektivnu psihu jedne u svakom pogledu razorene nacije? Bilo kako bilo, sivim grafizmom »autobahna« domovina je desakralizirana. Treba samo pomisliti na veličanstveni, brončanim kipovima ukrašeni željeznički most koji u Kölnu maestozno prelazi Rajnu i završava podno ogromne gotičke katedrale u srcu velegrada, pa to usporediti s autosestama gdje takve simbolične gradove signaliziraju uvijek iste, uniformne i indiferentne ploče. Može se skrenuti, ali može se i produžiti. »Autobahn« je poništio mitove »Vaterlanda«, »Reicha«, slavne Prusije, sve tako »njemačke« krajeve, rijeke i planine. Nema više »straže na Rajni«, a sa široke brze ceste nitko nema vremena pogledati neki »značajni« zamak ili dvorac.

Teza da mreže autosesta imaju sedativno-demokratsko djelovanje, a naročito nakon nacionalističke vrućice, jest malo suluda. Ali, onaj uobičajeniji odgovor, »eto, amerikaniziramo se«, vrlo je površan. Jer, baš njemački »autobahn« bio je izvorno Hitlerov projekt. Germanskom Übermenschu — supermu, trebao je i njegov super highway. A dogotovljen, postao je suprotnost: medij egaliteta, trezvenosti i sveopće depatetizacije »odabranog naroda« i njegova »Tisućgodišnjeg Reicha«. Totalitarni desni futurizam završio je u dosadi demokracije.

Hrvatsku su pak nakon njenog rata i etničke histerije ceste vratile u geografsku realnost: ona je zemlja tranzita između zapadne Europe i Balkana, Grčke i Turske, a istodobno između srednje Europe i Mediterana. Koliko god da su cestovni pravci od Varaždina do Splita ili od Osijeka do Rijeke stoljetni

pothvat državne integracije, mrežom su zaplovile tisuće i tisuće automobila sa slovačkim, slovenskim, češkim, austrijskim, mađarskim, njemačkim, poljskim i ukrajinskim, da i ukrajinskim, registarskim tablicama. U tolikoj mjeri da skoro pola godine i oko božićnih praznika te tablice u prometu i dominiraju. Od Budimpešte do Opatije vozi se četiri i pol sata, do Zadra pola sata duže. Isto vrijedi za Beograd, a skoro isto za Beč.

U stvari, Hrvatska nije sagradila cestu Zagreb — Split, nego Beč — Split (a to uključuje i Bratislavu i Prag).

Srednja Europa se vratila na svoje, mimo i ispod svake politike. Habsburški nostalgičari mogu biti sretni promatrajući slovenske, austrijske, mađarske i češke automobile. Mogu biti sretni hrvatski nacionalisti: propala je Jugoslavija, sad smo opet, kako kažu, »dio Europe«. Mogu biti sretni i panskavisti (ako ih još ima): Poljaci u tisućama hrle ka Dubrovniku, »slavenskoj Ateni«, a o slovenskoj, slovačkoj, češkoj i ukrajinskoj braći da i ne govorimo. Konačno, zadovoljštinu su dobili i jugonostalgičari; bosanskih i srpskih vozila je bezbroj. Glatki asfalt kao da opušta sve, a ne samo turske i grčke kamionaše koji konačno skoro drijemajući prolaze Panonijom i više se ne muče sa po život opasnim cestama.

Ostala je jedna nelogičnost. Ako se iz Pečuha želi u Dubrovnik i južnu Dalmaciju, zašto se ne ide ravno prema jugu, autocestom Osijek — Đakovo — Županja, pa najkraćim putem preko Sarajeva i Mostara do mora? Ne ide se, koliko god da je to prastari trgovački put. Zato što autocesta prestaje na sjevernoj obali Save, kod Županje. Ne ide se, jer je Bosna ostala izvan svega. Izmučena i doista herojska u proteklom ratu, lijepa, kulturno prebogata, ostala je »terra interior«. Bosna je prepuštena samoj sebi, već skoro dva desetljeća muči se s metastazama neprirodne političke i duhovne raskomadanosti. Na njenim granicama prestaju svi projekti. Hrvatske autoceste zaobilaze je što više u velikom luku, tako da na bosanskim granicama naglo prestaje integralna srednjoeuropska mreža. Ta je zemlja tužno naličje naših europskih i srednjoeuropskih euforija. Također, na njenom bezizglednom položaju možemo očitati svu ignoranciju i indolenciju europske politike. Kad je bila u plamenu rata i etničkih čišćenja, Europa ništa nije mogla napraviti. Danas također ništa ne može napraviti — a Daytonski mirovni sporazum potpisana je 1995. godine.

Kad se, dakle, budete spuštali na Jadran po lijepim novim autocestama i vozili brzo, ne zaboravite da cijelo vrijeme zaobilazite Bosnu. Pogledajte na kartu.

Na ničijoj zemlji

Tomislav Bogdan razgovara sa Zoranom Kravarom

94

TB: Vaša nova knjiga eseja, Uljanice i duhovi, privukla je pozornost brojnim memoarskim umecima. Kao jedan od naših vodećih književnih teoretičara i književnih povjesničara poznati ste, inače, po strogosti metajezika i svojevrsnoj distanciranosti zapažanja. U svakome, međutim, od radova iz Uljanica i duhova esejiistički se diskurz prepleće s autobiografskim. Kako je došlo do takve promjene?

ZK: Do promjene je došlo, a da je nisam svjesno programirao. Jednostavno, želio sam da tekstovi od kojih sam na kraju složio *Uljanice* budu drukčiji od mojih stručnih radova. Memoarski proemiji u kojima pokušavam povezati svakidašnja iskustva s temama stručne naravi sami su se od sebe nametnuli kao činitelj različitosti. Istina, i prije sam znao kombinirati struku i pričice iz života, ali samo u kraćim tekstovima pisanima za novine. U *Uljanicama* sam, međutim, pričice ubacio u radove koje smatram reprezentativnima za svoje spoznajne domete.

Stil moje nove knjige podosta se oslanja na način na koji o učenim temama razgovaram s prijateljima i kolegama. Kad u njihovu društву komentiram koju knjigu ili ideju, uvjek imam na umu i stručnu problematiku i biografski kontekst, pa mi se čini normalnim reći i gdje sam se, kada, u kojim okolnostima, zahvaljujući kakvu slučaju suočio s poticajima koji su mi se nametnuli kao tema za razmišljanje. Osim toga, sklon sam narativnim digresijama i kao predavač. Kad studentima tumačim pojmove i teorije u vezi s danim predmetom, obično im štogod kažem i o ljudima od kojih smo ih naslijedili. A neke od tih ljudi osobno sam poznavao, sjedio sam kao student na njihovim predavanjima, ili sam ih, kao profesor, susretao na simpozijima, s nekima od njih sam se družio, vodio stručne i izvanstručne razgovore, dopisivao se, pa su oni i dio moje biografije. Kad, na primjer, predajem teoriju stiha ili komparativnu

metriku, uvijek bude povoda da ispripovijedam štogod o Svetozaru Petroviću i o Ivanu Slamnigu. Razgovarajući nedavno s jednom studenticom koja je upravo čitala *Uljanice* trudio sam se da na učen način protumačim kako su i od čega komponirani pojedinačni tekstovi, na što je ona, bez čuđenja, odvratila: »Da, da, tako vi i predajete«.

TB: U prvim komentarima o Vašoj novoj knjizi ističe se kako je riječ o autobiografiji u kojoj prisjećanja postaju povodom za razmatranja složenijih teorijskih problema. Samome mi se, moram priznati, čini da su memoarski dijelovi u knjizi na neki način akcidentalni, gotovo puke ilustracije. Iako nesumnjivo predstavljaju osvježenje i čitaju se s velikim zanimanjem — pogotovo dijelovi o 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća, vremenu Vašeg odrastanja i sazrijevanja, koji oblikuju malu intelektualnu povijest toga razdoblja — oni se u knjizi zapravo organiziraju oko spoznajnih interesa a ne spoznajni interesi oko njih. Vi biste, da navedem samo jedan primjer, vjerojatno na sličan način pisali o vitalizmu u mladoga Miroslava Krleže i bez prisjećanja na jednu planinu u prvoj eseju, ali teško da biste tu planinu ikada spomenuli bez Krleže ...

ZK: Planina, po imenu Motajica, dobro je vidljiva iz okolice Broda. U tekstu *Panska glazba*, u kojem konfrontiram mladoga i staroga Krležu, usput spominjem da sam sredinom devedesetih godina s kolegama putovao u Osijek, pa smo se, ugledavši preko Save plavičast gorski masiv, sjetili Krležina teksta iz 1919. u kojem on pripovijeda kako stoji na prozoru vagona u Kapeli Batrini i promatra taj isti masiv. Naravno, Krleža u mom tekstu jest glavni predmet, dok je planina digresija. Ipak, i ona i krležijanska konverzacija njoj nadogled imaju svoje mjesto u mom upoznavanju s Krležom, napose s jednim njegovim stilsko-motivskim kompleksom koji opisujem kao spacijalizaciju glazbe i glazbenih dojmova, pri čemu pomišljam na figuralne izraze u kojima semantičko polje glazbe postaje izvorom metafora za fenomene prirodnoga svijeta, na primjer, za konture krajolika (»melodija gora«) ili za atmosferska zbivanja (»glazba dana«). U pasusima Krležina *Dnevnika* posvećenima Kapeli Batrini, koje sam iznova pročitao vrativši se s onoga putovanja, opis planine sav je protkan muzikalističkim metaforama, pa se one tu nameću kao problem. A upravo na taj problem nadovezujem se u prvim poglavlјima *Panske glazbe*, što me je potaknulo da se sjetim Motajice, i Krležine i one iz svoga iskustva, to prije što se onom zgodom pokazalo u kojoj je mjeri percepcija naših obrazovanih ljudi preparirana krležijanskom lektirom.

U *Uljanicama* su zorne slike i misaoni motivi, deskriptivni i stručni diskurs obično povezani stvarnom vezom — prostornom, vremenskom, uzročnom, supstancijalnom — a samo ponegdje metaforičkom. Slikovitim diskursom najčešće započinjem članak ili poglavlje, jer njime sažimljem iskustva ili događaje čije je djelovanje bilo anticipativno. U članku, na primjer, po kojem je knjiga dobila naslov, pripovijedam kako sam se našao u prigodi da nakon tridesetak

godina vidim film *Prošle godine u Marienbadu*. Odgledavši ga, osjećao sam se baš kao da sam protrljaо uljanicu te je iz nje izmiglio duh, onaj šezdesetih godina, koji je u doba kad sam film prvi put gledao bio svjetonazorska norma i kao takav neproblematičan.

Ili, uzmimo onu autobusnu epizodu na početku članka o Ortegi y Gassttu. Bilo je to ovako. U proljeće 2003. pisao sam knjigu o antimodernizmu, pa sam se bavio i pojmom mase, kako ga shvaćaju reakcionari poput Juliusa Evole i Edgara Junga, kojima su tradicijska odnosno nacionalna zajednica pore-dak i sistem, a moderno društvo masa i hrpa. I, jednoga od tih dana, vraćajući se iz samoposluge, sjednjem u svoj prigradski autobus, a na sjedalima iza me ne dvoje ljudi — ogorčeni, i vrlo glasni, neprijatelji aktualne (socijalnodemokratske) vlasti — razgovaraju o nekim dragovoljačkim demonstracijama i kako bi bilo dobro da one budu »masovne«, jer da samo »masa« može potaknuti promjene kakvima se oni nadaju. Toj nehotičnoj parodiji političkoga diskursa nasmiješio sam se iz dvaju razloga: s jedne strane, ona me je podsjetila na još jedan pojam mase, koji se odlikuje afirmativnim značenjem, a blizak je totalitarnom političkom ukusu (i lijevom i desnom), pa je bio dobro zastupljen i u retorici jugoslavenskoga socijalizma; osim toga, zgodno je bilo čuti kako se dvoje priučenih desničara razbacuje pojmom zapamćenim, po svoj prilici, iz Titovih govora. Njihov razgovor zadržao mi se u pamćenju podjednako živo kao Evolina teza o »kolektivizmu moderne civilizacije«. Pa, kad sam godinu dana poslije pisao o Ortegi (povod je bio novi hrvatski prijevod *Pobune masa*) i odlučio se da započнем kratkim osvrtom na značenja što ih je pojam mase stekao u socijalnofilosofskoj literaturi 20. stoljeća, valjalo je dometnuti samo još lijeve kritičare »masovnoga društva«.

Nego, napomenuo bih da me način pisanja koji dopušta prepričavanje zgo-da iz svakidašnjega života privlači i zato što donekle preobražava atmosferu moga radnoga ambijenta. Čisto misaone operacije od kakvih se sastoje moji stručni radovi zahtijevaju budnost i intelektualnu znatitelju, a njihovi rezulta-ti mogu izazvati određenu vrstu zadovoljstva, otrlike kao kad riješite pro-bljem u kompjutorskim igricama poput *Incredible Machine* ili *Gravity*. Ali, pri-zivanje i ispisivanje uspomena budi prave osjećaje, uključujući i njihov fizio-loški izraz, vraća nešto od topline, ili hladnoće, koja je bila prisutna na licu mesta. Nadam se da će se nešto od te osjećajnosti prenijeti i na čitatelje, i to ne samo na one malobrojne s kojima evocirane uspomene dijelim.

TB: U književnoznanstvenoj zajednici, u kojoj aktivno djelujete već gotovo četrdeset godina, posljednjih se desetljeća smijenio niz paradigmi. Za te bi se promjene, pojednostavljeni rečeno, moglo kazati da su se odvijale u zna-ku napuštanja formalističkih pristupa u korist kontekstualizacijskih. Reklo bi se da su se i Vaši znanstveni interesi razvijali u istome osnovnom smje-ru: od stilističkoga proučavanja baroka na početku karijere, preko stih-o-

logije, prema ideološkokritičkim čitanjima, čak i temama s područja popularne kulture. Vidite li i Vi sami tako svoj znanstveni put?

ZK: Vidim. U svojim prvim radovima proučavao sam književne tvorevine i njihove sastavnice više kao fenomene, a s vremenom sam se naučio promatrati ih u njihovim povijesnim kontekstima, donekle kao epifenomene. Ipak, i u svoje »epifenomenološke« radove prenio sam znanja o strukturalnim sastavnicama književnoga djela, osobito o figurama i o stihovnim formama. Više sam puta bio u prigodi da tragove konteksta u književnom djelu pokušam dokazati i analizom figuralnoga jezika ili načina na koji se dani pjesnik služi određenim metrom. Početkom devedesetih godina objavio sam jedan rad u kojem sam promjene u zvukovnoj organizaciji Ujevićeva jedanaesterca doveo u vezu s njegovim prelaskom iz pravaškoga tabora u jugonacionalistički.

Namjera da se smisao književnoga djela protumači u nekom izvanknjiževnom kodu može nas odvesti prema različitim područjima izvanestetičke stvarnosti. Mene je najviše zanimala prepletost književnosti sa svjetonazorima i ideologijama. Pritom sam se znao kretati u oba smjera, od teksta prema ideologiji, ili obratno, kao u svojim knjigama o antimodernizmu (*Antimodernizam, Svjetonazorski separei*). Moje, naime, upoznavanje s regresivnim idejama i ideologijama 19. i 20. stoljeća započelo se s filozofskom i teoretskom lektirom, a naknadno sam postao svjestan da se u istom ključu mogu tumačiti neke pjesme, pripovijesti, drame ili opere, koje sam već odavno poznavao, a neke od njih i volio. I u *Uljanicama* obradujem ideološkokritičke teme krećući se od ideologije prema njezinim homologijama u tematici i u fakturi estetičkih tvorevin, čak i onda kad se umjetnina prva spominje i ostaje u središtu pažnje, na primjer Krležin *Pan u Panskoj glazbi* ili Wagnerov *Ring* u članku »Nibelungov prsten« kao usputna tema.

97

Povremeno ipak osjetim želju da se književnim djelima i njihovim sastavnicama posvetim bez primisli na protumačivost njihovih tema i strukturalnih obilježja u ovom ili onom svjetonazorskem kodu. Rado bih se, na primjer, vratio stihologiji, koju, doduše, nisam nikada posve zapostavio, jer, i kad ne pišem o stihu, držim kolegije iz teorije stiha i komparativne metrike. Istina, i stihovnim se oblicima možemo baviti polazeći od konteksta, kao što pokazuju radovi moga učitelja Svetozara Petrovića, moga kolege Pavla Pavličića i moga učenika Slavena Jurića, pa i moji vlastiti, osobito oni okupljeni u knjizi koja pojam konteksta ima i u naslovu (*Stih i kontekst*). Ipak, o stihu bih danas radije pisao polazeći od njegove arhitektonike. I o toj bi se temi, premda mnogi vjeruju da je ona do kraja proučena, moglo reći još štošta novoga.

TB: Kako danas gledate na svoje bavljenje barokom? Kako vidite ulogu stilističkoga shvaćanja književnog baroka? Vi ste bili njegov najvažniji zastupnik u našoj sredini i među najzaslužnijima ste za pozitivno prevredovanje hrvatske književnosti 17. stoljeća. Čini se da barok kao stil još uvijek

nije postao samorazumljivim, čak ni u užoj struci, gdje se i dalje znade preopćenito govoriti o »baroknoj epici« ili »baroknom stihu«. Treba li to promatrati kao još jedan primjer zaborava već dosegnutog znanja, što je pojava do koje danas nerijetko dolazi uslijed povođenja za kurentnim školama i pristupima?

ZK: Moje razumijevanje baroka proizišlo je iz uvida da je europska književnost između, otprilike, 1590. i 1650. uniformna po načinu služenja poetskim ornatusom, ali ne i po vrstovnom sastavu, po umjetničkom karakteru ili po društvenom statusu. U Europi oko 1600. bilo je više konfesija, više oblika vlasti, više svjetonazora, a književnih djela s dominantnom estetičkom funkcijom i publike sposobne da djelo prihvati kao predmet estetičke kontemplacije bilo je samo u Zapadnoj i donekle u Srednjoj Europi, gdje se književna djelatnost temeljila na dostignućima renesanse, tj. na recepciji grčke filozofije umjetnosti, rimske retorike i na djelomičnoj reanimaciji antičkih književnih vrsta. Na europskom Istoku još je uvijek bilo mnogo književnosti predrene-sansnoga tipa, zatvorene u vrstovni sistem vjerske, dvorske i kancelarijske pismenosti. Dakle, iz činjenice da se slična metaforika može naći u pjesmama od Madrija do Kijeva ne treba izvlačiti zaključke o identitetu »baroknoga čovjeka«, »baroknoga duha«, »poetike« i sl. Europska književnost oko 1600. bila je poput aždaje s više glava, a s jednim repom, pa sam se zalagao da se barok kao periodizacijski pojам s univerzalističkom aspiracijom ograniči na rep, a da glave opisujemo i imenujemo odvojeno.

Ali, iz današnje perspektive naš »barokforschung« sedamdesetih i osamdesetih godina, uključujući i moje priloge, privlači pažnju ne samo svojim konceptualnim rješenjima, od kojih je moje bilo jedno, nego i svojom ideološkom pozadinom. Bilo bi zanimljivo kad bi tko pokušao protumačiti promjenljiv odnos hrvatske znanosti o književnosti prema pojmu baroka i heurističkim hipotezama što ih on uključuje. Pokazalo bi se, vjerujem, da je pojам bio bliži i razumljiviji povjesničarima književnosti koji su bez opterećenja prihvaćali misao o uključenosti starije hrvatske književnosti u europski književni horizont i pozitivno vrednovali modernizacijske procese, a da su mu bili neskloni uglavnom oni koji su vjerovali u izvanpovjesne estetičke univerzalije (croceovci put Hallera i Kombola) ili u lokalnu, domaću ukorijenjenost književne prakse, kako je na njoj inzistirala akademska povijest književnosti pedesetih godina. Iz perspektive pak društvene i političke povijesti očito je da je recepciji pojma bolje odgovarao srednjoeuropski multikulturalizam austro-ugarske Hrvatske (Vodnik, Prohaska) i europeizam posljednje trećine 20. stoljeća, nego idejna klima međuratnoga nacionalizma i dogmatskoga socijalizma nakon Drugoga svjetskog rata.

TB: Vratimo se Uljanicama i duhovima. U njima Vas, kao i u ostalim Vašim novijim radovima, zaokuplja tema antimodernizma. Antimodernizmom smatraste, sasvim općenito i pojednostavljeni rečeno, svjetonazorske suprot-

nosti procesima liberalno-kapitalističke modernizacije. Kako ste se počeli zanimati za tu temu?

ZK: Ako se sudi samo po mojim knjigama, zaista bi se moglo učiniti da je antimodernizam u moju radnu sobu pao s Marsa, i to relativno nedavno. Ali, nije tako. I u doba kad me je javnost znala više po radovima o baroku i o stihu povremeno sam objavljivao članke o modernim pjesnicima, i to baš o onima u kojih se zazor od tipičnih pojavnosti moderne civilizacije udružuje s gestom svjetonazorske regresije, s nostalgijom za arhaičnim oblicima društvenosti, kadšto i s pokušajem uživljavanja u biološki primitivno, kao u Rilkeovoj *Osmoj elegiji*, o kojoj sam pisao osamdesetih godina.

Ali, više nego u mojim radovima, iskustva s tematikom koja je ispunila moj *Antimodernizam* i gotovo sve što sam objavio poslije, akumulirala su se u mom estetičkom pamćenju, a ponešto i u mojim bilježnicama. To je bio dug proces. S jedne strane, oduvijek sam rado čitao nerealističku književnost nastalu u sjeni realizma ili nakon njegove »dezintegracije«, a u njoj je ugodaj civilizacijskoga pesimizma podjednako proširen kao i čežnja za prostorima »bilo gdje izvan ovoga svijeta« (Baudelaire). Ta je čežnja kadšto evazivna, kadšto utopijska, ali je najčešće regresivna i regresivno-utopijska, u smislu da spasenosnu budućnost zamišlja kao kopiju kakva arhaična prastanja, a njezin nadolazak podređuje cikličkom načelu.

99

Na taj početni interes nadovezala se lektira eseističkih i filozofskih tekstova u kojima se povjesni svijet proizšao iz procesa liberalno-kapitalističke modernizacije kritizira s regresivnih pozicija. Rano sam upoznao Spenglerovu *Propast Zapada* i njegovu opreku kultura — civilizacija, a čitao sam i autore iz kruga spiritualističkoga i vitalističkoga monizma čija su djela nastajala usporedno sa simbolizmom i secesijom u umjetnosti. Istodobno sam čitao marksističke kritike regresivnih filozofija, ideologija i kulturnih tendencija: Lukáczeve *Razaranje uma*, Adornovu knjižicu o Wagneru, Blochov *Princip nada*, Benjaminova Baudelairea. Bila su to komplementarna iskustva: s jedne sam strane upoznavao potencijalni predmet analize, a s druge se upućivao u metodologiju njegove ideološkokritičke prorade, uvježbavao se u prepoznavanju regresivnih svjetonazorskih struktura, ideologema i njihovih homologija u tematici i u fakturi estetičkih tvorevina. Ipak, s Lukácem, Adornom i drugima u jednoj se osnovnoj točki nisam složio. Oni, naime, kulturu regresije prilično jednodušno objašnjuju kao simptom »degeneracije« ili »krize« građanstva. Moji pak radovi o antimodernizmu temelje se na pretpostavci o tripartitnoj podjeli ideološkoga polja moderne i na uvjerenju da se protumoderne ideologije, umjetnički stilovi i poetske maštarije oblikuju u otvorenoj ili implicitnoj polemici s tendencijama i vrijednostima građanske civilizacije, a ne kao popratna pojava njezine dekadencije.

TB: Dosad ste se uglavnom bavili antimodernizmom u kulturi kasnoga 19. i ranoga 20. stoljeća, i to ponajprije u njezinim književnim svjetovima. Nakon što ste objavili zapaženu knjigu o antimodernizmu u europskoj kulturi

(*Antimodernizam, 2003*), pozabavili ste se i njegovim primjerima u hrvatskom kontekstu (*Sujetonazorski separei, 2005*). Područje Vašega interesa u novoj se knjizi dodatno proširuje. Analizu antimodernističkih tendencija primjenjujete na književne sastavnice opernih djela (Wagner, Szymanowski), na filmove, a i u samoj klasičnoj glazbi otkrivate antimodernistička, anticivilizacijska raspoloženja. Kamo bi Vas primjena Vaše metode još mogla odvesti?

ZK: U radovima prije *Uljanica* za očitovanjima i figurama regresivnih svjetonazora i ideologija tragao sam uglavnom u tekstovima, bilo onima estetičke i izvanestetičke namjene. Naravno, to je u skladu s mojim literarno-filozofskim obrazovanjem. U svojoj pak novoj knjizi, u kojoj sam sebi dopustio slobodu nagadanja, pokušao sam proširiti potragu i na druge umjetnosti, napose na glazbu. Pritom su me ponajviše zanimali korelati jednoga od antimodernističkih svjetonazora — vitalizma — u glazbi između Wagnera i ranoga 20. stoljeća. Krenuo sam od dojma da su skladatelji toga razdoblja uspijevali stimulirati ugodaje i uspostaviti kontraste homologne misaonim motivima i pojmovnim oprekama filozofije života, kako smo ih upoznali u filozofskoj i eseističkoj literaturi između ranoga Nietzschea i Ludwiga Klagesa. Osjećaj, na primjer, potonuća u pra-jedno, gubitka konkretnosti stečene u procesima individuacije — toliko važan za Nietzscheovo tumačenje dionizijskoga kompleksa — jasno se naslućuje već u podlozi Wagnerovih »beskonačnih melodija« i neumornih harmonijskih progresija, koje kao da nas iz pojavnoga svijeta, iz prostora individualnih oblika i njihove omeđenosti, prenose u kakav biocentrični *apeiron*, u sferu stvari po sebi. Dapače, mit o regresiji u pra-jedno, o ekstazi u svijetu bez transcendencije prati redukciju glazbenih mikro- i makrostruktura naslijedenih iz klasicizma i romantike ne samo kao polujasna sinestetička sugestija, nego, kadšto, i kao uglazbljeni tekst. U zaključnom prizoru *Tristana* Izolda pjeva kako se poistovjećuje sa svemirom, a u finalnom stavku Schönbergova fis-mol kvarteta posljednji parametri glazbenoga poretka, uključujući i tonalitet, iščezavaju uz stihove Stevana Georgea: »Rastapam se u zvucima ... , / Lišen želja prepuštam se velikom dahu.«

TB: Mogu li se današnji regresivni svjetonazori koji nalikuju antimodernističkim uspeti do statusa javnih svjetonazora? Imaju li oni potencijal za političko djelovanje? Drugim riječima, je li po Vašemu mišljenju moguće zamisliti takvu promjenu političkoga života u zapadnome svijetu koja bi omogućila uspon antimodernističkih idea?

ZK: U *Uljanicama* sam na više mjesta ustvrdio da svjetonazorā strukturalno podudarnih s onima što sam ih analizirao u knjizi o antimodernizmu još uvijek ima, ali više na rubovima normalne kulture. Njihove recidive nalazim tu i tamo u tekstovima pop- ili rock-popijevaka, o čemu sam nešto natuknuo

u članku pod naslovom *Razodgajatelj*, ali svestranije istraživanje te supkulturne ili kontrakultурne sfere preustrojio bih mlađima, jer se u njoj slabo snalazim. Uostalom, da mi onaj »kolega mnogo mladi od mene« (tj. Tomislav Bogdan) nije svojedobno poklonio CD grupe Radio Head, *rock* bi u *Uljanicama* bio posve izostao. U istom sam članku više prostora posvetio Danu Brownu i njegovu romanu *Da Vincijev kod*, zavirivši malo u iracionalističke tradicije i doktrine iz kojih on izvlači svoja mnijenja o gnosticizmu i o tobožnjoj ulozi žene i seksa u poganskim ritualima. Pokušao sam također pokazati da se ta mnijenja donekle poklapaju s vitalističko-monističkom interpretacijom poganske religioznosti i s koncepcijom ljubavi u filozofiji života, od ranoga Nietzschea do Klagesova »kozmogonijskoga erosa«. Napokon u *Uljanicama* sam se, na primjeru knjige Seana Kanea, pozabavio i idejama ekoloških holista, u kojih se sistemskoteoretske prepostavke prirodoznanstvene ekologije reinterpretiraju u iracionalističkom ključu. Dok je za prirodoznanstvenika prirodni okoliš sistem, za holiste je inteligentno biće. U Kaneovoj knjizi o paleolitskoj mitologiji kao alternativi modernoj filozofiji i znanosti (*Wisdom of the Myth-tellers*) načitao sam se o »inteligenciji Zemlje« i o lovcima-sakupljačima koji se toj inteligenciji, za razliku od civiliziranih ljudi, podređuju i prenose je, ne pokušavajući je zarobiti idejom subjekta.

Nego, da se vratim Vašem pitanju. Ne, ne očekujem da bi iz takvih svjetonazora mogli doći impulsi za oblikovanje korektivne ili čak konzervativno-revolucionarne političke volje. Najviše što oni mogu jest da osame pojedince ili da ih povežu u skupine na rubu društva. Jer, oni niču na ideološkoj ničjoj zemlji, u prostorima od kojih je društveni poređak — utemeljen na kapitalističkoj ekonomiji i na vlasničkim odnosima što ih ona diktira — digao ruke. Kapitalistički sistem nije, naime, svjetonazorski preskriptivan. Za njegov opstanak i funkciranje dovoljno je da pojedinac — kao posloprimac ili kao poslodavac — slijedi proceduralni racionalizam opredmećen u radnom procesu i u tržišnom poslovanju. U kojem ćemo pak ključu osmislići posljedne stvari — u prosvjetiteljskom ili u kršćanskom, u vitalističkom, spiritualističkom ili materijalističkom — privatna je stvar.

Po tome se kapitalizam razlikuje od realnoga socijalizma, koji je, kako su ga zamislili njegovi pokretači i provoditelji, bio osjetljiv na svjetonazorska pitanja i represivan. Od građana socijalističkih zemalja očekivalo se da — barem javno — vjeruju ne samo u partijski kurs i u racionalnost tekuće ekonomске politike nego i u cijeli onaj kompleks ontoloških, kozmoloških i povijesnofilozofskih prepostavaka koje zajedno tvore »dijalektiku prirode« i »historijski materijalizam«. Autor s idejama Seana Kanea bio bi tamo dospio u zatvor ili u ludnicu. Istina, i u socijalizmu su se na estetičkom području, napose u lirici i u pripovjednoj prozi s elementima fantastike, tolerirali oblici diskursa u kojima su se neortodoksnii svjetonazori mogli izživjeti maskirani u činitelje očuđenja, ali i to kako gdje i kako kada.

TB: Zaostatke antimodernizma otkrivate i u nekim sektorima suvremenog svijeta, od različitih ezoteričkih i popularnoznanstvenih učenja do popularne kulture. Ne čini li Vam se da pojам time pomalo gubi na preciznosti? Antimodernizam ste, naime, prvobitno precizno povezali s razdobljem svjetskopolovlješne moderne, dakle s vremenom oko 1900. Objasnit ću: promatra li se antimodernizam — umjesto kao osviješten estetički program, ili pak njegova ideološka pozadina — kao »ono iracionalno« u pojedincu koje teži povratku u totalitet, ne postaje li time prezastupljen, ne dobiva li stanovitu transhistorijsku crtu? Budući da čovjek nije samo biće racionaliteta, već mu trebaju odušci i »separei«, koliko je opravданo puki zazor od građanske civilizacije i strah pred partikularizmom modernoga svijeta smatrati antimodernizmom?

ZK: Naravno, svjestan sam da današnja iracionalistička scena obuhvaća mnogo više nego misaone tvorbe i vizije usporedive ili čak povezane s idejama kanonskih antimodernista. Ima tu svega: religijskoga radikalizma, praznovjerja i determinizma, reinterpretacija kvantne mehanike i velikoga praska u spiritualističkom ključu, jungovske psihologije; ima vidovnjaka, zvjezdoznanaca, egzorcista, враčara, vjeroučitelja. To je nepregledan kompleks koji još nije opisan i pročesljan, ali nam je njegova etiologija uglavnom jasna. Njegovo bujanje objašnjivo je, s jedne strane, već spomenutom činjenicom da iracionalizam i agresivnost prema tečevinama prosvjetiteljstva nisu zabranjeni, dok je s druge strane uvjetovano društvenim promjenama. Čini mi se, naime, da je u modernim društvima demokratizacija napredovala brže od edukacije, što znači da su do izražaja došli i društveni slojevi koji nisu usvojili obrazovanje temeljeno na rezultatima modernih prirodnih i povijesnih znanosti. Oni imaju svoje kanale javne komunikacije, svoje ceremonije, a njihov ukus i njihova kolektivna svijest, nezahvaćena procesima prosvjetiteljske demitolizacije, postaje mjerodavna i za tržište idejnih i kulturnih dobara. Odgovor tržišta jest snažan val estetički uboljelih iracionalizama, koji se šire u proizvodima popularne kulture, a prodiru pomalo i u visokokulturnu sferu.

Kako pak u toj zrcali prepoznati tragove antimodernističkih teorija? Njihovu dubinsku strukturu, polazeći od klasičnih tekstova, pronašao sam u svojevrsnoj filozofiji povijesti, koja ukupnu ljudsku filogenezu dijeli na predmodernu pradobu, obično smješteno onkraj historiografskoga pamćenja, nepovijesno i cirkularno, i na dugo razdoblje moderniteta. Moderna se, drukčije nego u našim kulturnopovijesnim periodizacijama, ne započinje s humanizmom ili s prosvjetiteljstvom, nego sa Sokratom (Nietzsche), s predsokraticima (Guénon), s kršćanstvom (Klages), sa slomom kastinskoga poretka (Evola). Nadmoć je predmodernoga protusvijeta u tome što je u njemu uvijek postojao neki oblik prisnosti između čovjeka i totaliteta, pri čemu se totalitet zamišlja u različitim svjetonazorskim kodovima, najčešće kao biocentrična prepletenu svega postojećega (Nietzsche, Klages, Lawrence) ili kao hijerarhična tradicijska zajed-

nica s elitom čiji je legitimitet zajamčen iz transcendencije (Guénon, Berdja-jev, Evola). Moderni je čovjek, naprotiv, sebični individualist, pa mu izmiče cjelina postojećega. Ona transcendira horizont njegovih svjetonazorskih konstrukcija i spoznajnih interesa: prosvjetiteljske filozofije čovjeka i uma, egzaktnе znanosti, ekonomske koristoljubivosti.

Kao recidive antimodernizma u današnjoj kulturi doživljujem misaone tvorbe i umjetničke vizije u kojima se replicira taj osnovni povijesnofilozofski nacrt. Njegovu možda najcjelovitiju reinkarnaciju našao sam u onoj podvrsti ekološke misli koju sam nazvao iracionalističkom ili holističkom, a koja se danas nazivlje i »dubokom« (*deep ecology*). Nju u *Uljanicama* zastupa knjiga spomenutoga Seana Kanea, gdje se paleolitski protusvjet, kao doba čovjekove poslušnosti prema inteligenciji Zemlje, odvaja od duge epohe antropocentrizma, koja traje od neolita do danas. Žao mi je što nije bila prigoda da se osvrnem i na druge civilizacijske pesimiste koji polaze od ekoloških teorija, ponajprije na Thomasa Berryja (*The Dream of the Earth*) i na Daniela Quinna (*Beyond Civilization*), ali budem li ponovno pisao o suvremenoj kulturi regresije imat će ih na umu.

Posljednje dvije godine podosta sam se zanimao i recidivima antimodernizma u jednoj popularnoj književnoj vrsti, u tzv. visokoj fantastici (*high fantasy*), ponavljajući u Tolkienu i u njegovih prethodnika (Eddisona, Lorda Dunsanya). Štošta sam tamo našao: iskonske protusvjetove čiji stanovnici žive u dosluhu s numinoznim silama ili u prepletenu i ravnoteži s biljnim i životinjskim svijetom; demonske *dark lords*, koji prepoznatljivo alegoriziraju osporene trendove modernoga vremena (instrumentalni um, tehničku eksploataciju, politički hegemonizam); pomazane vladare koji kao da utjelovljuju predodžbu antimodernističkih etatista o transhumanom porijeklu tradicijske elite. Rezultat je tih traganja i uvida omanja knjižica, koja bi uskoro morala i izići. Naslov joj je *Kad je svijet bio mlad*, što je, naravno, citat iz Tolkienna (*Silmarillion*). O Tolkienu i o visokoj fantastici držao sam u posljednje vrijeme i kolegije za svoje studente. Svi su oni pročitali *Gospodara prstenova*, a neki ga poznaju kao Jehovini svjedoci *Bibliju*. Morao sam kako paziti da ne pobrkam Merryja i Pippina (po funkciji) ili Gildora i Galdora (po zvuku).

Posljednju pak revelaciju doživio sam u kinematografu. Nedavno me je mladež iz moje obitelji povela u Cinestar na *Avataru*, a ruke sam počeo zadovoljno trljati već nakon pola sata. U filmu se život premoderne zajednice — smještene, istina, na drugi planet, ali zamišljene u skladu s antimodernističkim maštarijama o iskonskim ljudima — karakterizira podosta u duhu vitalističkoga biocentrizma, čak i u scijentističkim diskusijama učenih Zemljana, u kojima se (slično kao uz temu *midi-chlorians* u *Zujezdanim ratovima*) preslojavaju biologistička semantika i holistička sintaksa. Simptomatična je i ovostranost svetoga (boginja kao stablo), motiv poznat iz vitalističkih tumačenja poganske religioznosti, po kojima se paganin ne klanja transcendentnom

božanstvu, nego štuje »božanstvenost ovoga svijeta« (Klages). Prizor pak molitve nad ubijenom životinjom kao da je preuzet iz Kaneova *Mitotvorca*. Ipak, u *Avataru* moderni preobraćenik unosi u prazajednicu i lukavstvo modernoga uma, jer racionalno manipulira njezinim mitovima. Donekle je on još uvijek Yankee na dvoru kralja Arthur-a.

TB: Prije nekoliko godina preselili ste se iz Zagreba u izolaciju Samoborskoga gorja, gdje se posvećujete znanstvenom radu i svojoj velikoj strasti, klasičnoj glazbi. Je li i Vaše preseljenje svojevrsna antimodernistička niša?

ZK: Mislim da nije. Za Samoborsko gorje odlučio sam se uglavnom iz praktičnih razloga. Čovjek moje stuke, moje dobi i sličnih interesa obično je već skupio mnogo knjiga, CD-a, DVD-a, piše na kompjutoru, ima Hi-Fi, ima ili želi kućno kino, a sve to traži prostora. Do njega se pak mnogo povoljnije dolazi na selu, nego u gradu ili u prigradskim naseljima. Drugo, i moj profesionalni rad i moja dokolica zahtijevaju tišinu, a nje u gradskim četvrtima u kojima sam nekada stanovaao nisam imao u dovoljnoj mjeri. Napokon, i ja sam sa svojim kućnim koncertima potencijalno neugodan susjed, pa mi se činilo moralno ispravnim da se skrasim u prostoru gdje neću nikome remetiti rad ili san. Ovdje čak i u ljetnim mjesecima, kad su prozori i vrata otvoreni, mogu uzbunuti samo seoske pse ili privući mačke iz susjednih dvorišta. Mačke su životinje fina sluha, pa ne vole buku, ali kad čuju glazbu iz moga potkovlja znaju da sam kod kuće te da će štogod dobiti ako se popnu na stubište i zamjauču.

Na ideju da u Zagrebu boravim koliko zahtijevaju moje fakultetske obvezе, a da ostalo vrijeme provodim ovdje, navelo me je i to što se ugodno osjećam u krajoliku: među stablima, na ledini, u šumi, na brdu. Osjećaj ugode u prirodnom ambijentu, razdraganost što je izazivlje zuj kukca, šum krošnje, miris livade, sinusoida brdskoga hrpta, pripadaju, naravno, među povjesno uvjetovane »kulturne reakcije«. To sam i sam više puta dokazivao u analizama pjesama s pejzažnom tematikom. Ali, napokon, sve su naše sklonosti i nesklonosti društveno posredne i povjesno uvjetovane, što ih ipak ne čini manje intenzivnima.

I još nešto: dok sam ovdje u brdima, nisam u Zagrebu, pa sam pošteden raznih njegovih disfunkcija i njegovih nelijepih ambijenata, kojih je, nažalost, mnogo. Kad iz svoje seoske kuće podem šumskim putem do susjednoga sela kako bih tamo kupio sir i vrhnje padne mi koji put na pamet: da sam sada u Zagrebu, morao bih u najbliži supermarket, što za mene znači vožnju prigradskim autobusom do črnomerečkoga terminala, a taj je terminal neveseo, urbanistički nedefiniran, zbrkan periferijski prostor, gdje jedne do drugih stoje austrijske vojarne, oronule kućice iz predratnoga vremena, socijalističke deseterokatnice, jučerašnje novogradnje i punktovi našega trgovinskog neokapitaliz-

ma, od prenosivih drvenih štandova do prodajnih hala s prefiksom super- i mega-. Primjera takve urbanističke nedomišljenosti, kaotična preslojavanja anakronih zamisli od kojih nijedna nije bila dovoljno jaka da ovlada prostorom od nekoliko hektara te proizvede dobru arhitekturu i skladnu ili barem funkcionalnu cjelinu ima u Zagrebu previše, a suočenje s njima deprimira. Napokon, ni artikli koje bih u nekom od supermarketa oko terminala kupio kao sir i vrhnje ne bi bili usporedivi s proizvodima iz susjednoga sela. I macama je mnogo draža žlica domaćega vrhnja nego onoga iz plastične čašice.

Ali, nastranu šala, ja volim i gradove, a i u Zagrebu ima zgodnih ulica i trgova, recimo, između Frankopanske i Draškovićeve, koje možete povezati lagodnom šetnjom, uz zavirivanje u knjižare i prodavaonice CD-a. Ima još ljeđnih urbanističkih cjelina između Austrijske i Frankopanske i istočno od Burze, samo što je u njima promet gust, a nema privlačnih dućana i kavanica, čak ni dobre rasvjete, ničega što bi ih pretvorilo u prostor za flaniranje.

Naravno, i ovdje pod Plješivicom boravim s navikama i sa senzibilitetom gradskoga čovjeka. Od ideje da se bavim vrtom odustao sam nakon mjesec-dva jalovih pokušaja i prepustio taj posao ljudima koji ga znaju obaviti uz razumnu naknadu, a svoje ovdašnje boravište od početka sam uredio kao gradski stan. Nisam se, došavši ovamo, dao u potragu za starim ormarima, škrinjama i drvenim urama, nego sam naručio racionalno skrojene police i radne stolove, prenio ovamo dio knjiga, instalirao kompjutor i nastavio poslove započete u Zagrebu. Usput, i veći dio *Uljanica* nastao je ovdje. A onda, nema tu ni neke osobite izolacije. Ljudi vole izlete, pa me ovdje posjećuju češće nego što sam ih susretao kad sam živio u gradu.

TB: Lukavstvo liberalno-kapitalističkoga poretku komercijalizira svoje protusvjetove, čineći često od njih naplative životne stilove. Pretvarajući svaku kritiku i protivljenje u robu, ono otupljuje njihov subverzivni potencijal. Je li to doista neoliberalni kraj povijesti?

ZK: Nisam baš sklon teorijama po kojima tom ponudom iracionalizma — ciljano, zlonamjerno i znalački — ravna neki »meštar svih hulja« (»kapital«, »sistem«, *establishment*), s namjerom da mase zaglupi i pacificira. Prije je tu na djelu oblik samoregulacije, neka društvenopovijesna analogija prirodne selekcije: na tržištu uvijek ima svega, ali se masa orijentira na proizvode u čijoj strukturi i tematici odjekuju njezin mentalitet i njezini interesi. Naravno, kad ta roba postane kurentna, nađu se na poprištu proizvođači i posrednici, ali kao iskoristitelji već postojeće konjunkture. Kad bi mase odjednom zavoljele *Marienbad*, imali bismo *remake* svake pete godine.

Misao o kraju povijesti nekako mi je strana, premda sam Fukuyaminu knjigu istoga naslova, u koju je ugrađeno mnogo povijesnofilozofskoga znanja, čitao sa zanimanjem i s respektom. Mislim da će ljudski svijet, dokle ga bude pod zvjezdama i galaksijama, biti nesavršen, usavršiv i promjenljiv, pa utoliko

i povijestan, kao što je, protivno antimodernističkim maštarijama, bio povijestan od početka, odkad su naši preci sišli sa stabala. Samo, ima li ovaj čas političke volje ili organizirane sile koja bi mogla dovesti u pitanje neoliberalni *fait accompli*. Ne vidim tko bi mogao biti pokretač, a tko provoditelj njegove preobrazbe u smjeru »održivoga razvoja«, poduzetničkoga sistema s jakom državnom kontrolom ili čak socijalizma. Čini mi se da ljudski supstrat u formi organizirana i prosvijećena proletarijata, na kakav se u drugoj polovici 19. stoljeća oslanjao Marxov komunistički program, danas više ne postoji.

A onda, bi li takva gibanja velikoga stila bila i poželjna, što bi ona značila za naš privatni život? Revolucije, kao i ratovi, tjeraju nas ispod standarda tolerancije koje smatramo normalnima, jer nam nameću podjelu ljudi na uključene i isključene, percepciju istomišljenika i neistomišljenika kao realnih apstrakcija. Pogledajte što se ovih dana dogodilo u Grčkoj. Koliko sam se informirao, masa se pokrenula po crtici antikapitalističkih ideja, zapalila banku kao simbol poretki i prepriječila put vatrogascima. Percepcija bankovnoga činovnika kao sistemskoga šarafa i klasnoga neprijatelja blokirala je normalne ljudske reakcije poput obzira i sućuti. Ne bih volio biti upleten u takve događaje, ni kao promatrač, ni kao žrtva, ni kao činitelj.

S druge strane, iskušenje jest veliko. Danas su uzde u tako malobrojnim rukama, da se u diskusijama o svjetskopovjesnoj situaciji gotovo možemo zadovoljiti samim imenima i prezimenima. Prije nekoliko godina čitao sam članak Mikea Davisa *Planet slamova* o masovnim seobama agrarnoga stanovništva u nerazvijenom svijetu, o širenju divljih naselja na periferiji većih gradova i o formama bijede koja tamo vlada. Davis dokazuje da su te katastrofalne trendove pokrenule odluke lako odredivih institucija s malim gremijima na čelu. Čini se da danas realne apstrakcije postoje još samo dolje, dok se gore sve svodi na nekoliko imena iz sfere krupnoga kapitala, svjetske politike, vojnoga kompleksa i terora.

Ni na desnici ne vidim neke organizirane snage, ali postoji bojazan da bi se liberalni centar mogao pomicati sve više udesno, jer njegov oskudni ekonomski racionalizam nije obrana od iracionalnih iskušenja u kakva zapadaju oni koji su u svojim rukama koncentrirali mnogo vojne i ekonomske sile. Što je najgore, preobrazba se može dogoditi i da je ne zapazimo, bez one manifestne ludosti koja je pratila Mussolinijev i Hitlerov uspon na vlast. Moguće je da ostanu rituali demokracije i njezino ime, izbori, stranke i parlament, ali s državom koja još manje nego današnja arbitrira između kapitala i rada i s velesilama koje svako malo započinju neokolonijalne ratove, a na mjesto srušenih autokrata postavljaju kolaborante izabrane na »prvim demokratskim izborima«. Demokracije koje vode takve ratove nisu demokratične. U efikasnoj bi demokraciji ljudi koji ne žele nepravedan rat uvijek bili u većini.

TB: Iako ste humanistički znanstvenik, pokazujete izrazito zanimanje za prirodne znanosti, ističući njihovu formativnu ulogu u svom odrastanju i

intelektualnom sazrijevanju. Kako scijentistički, prirodoznanstveni pogled na svijet učiniti što dostupnijim u našoj sredini? On je, kako s pravom tvrdite, sve manje zastupljen, površno obrazovani su u današnjem društvu većina, a takve su i političke elite. Treba li nam danas doista, kako to na kraju svoje knjige God is not Great. How religion poisons everything tvrdi C. Hitchens, novo prosvjetiteljstvo?

ZK: Razmišljati o svijetu u oslonu na dostignuća egzaktne znanosti i na poimanje povijesti slobodno od mitoloških i metafizičkih elemenata bilo je normalno u doba moga odrastanja. Pedesetih godina otac me je vodio na Zvjezdarnicu u Gornjem gradu, gdje sam se divio Mjesecnim vulkanima i Saturnovim prstenima i slušao predavanja profesora Divjanovića i Randića o Sunčevu sistemu. Šezdesetih, kad smo već živjeli u Zadru, znali bismo navečer otići u Fošu, onu lučicu na kraju rive, pa iz mraka tražiti na nebu pokretna tjelesca, tj. satelite. Načela na kojima se temelji prirodna znanost — da su sistemi prirodnoga svijeta samoregulativni, da je anorganska materija u našem univerzumu starija od života i od svijesti — ostali su dijelom moga svjetonazora, premda sam se poslije u svom studiju i radu susretao s filozofijama koje u prapočetak stavljaju svijest (božansku, apsolutnu) ili život.

I danas me zanima što se događa na prirodoznanstvenim područjima, pa procitam tu i tamo *Scientific American* i popularnija djela viđenijih autora, na primjer, Stevena Weinberga ili Richarda Dawkinsa. Kritičan sam, međutim, prema pokušajima prirodnjaka da od svojih teorija načine filozofske sisteme i tzv. »konačne teorije«. Ono što me kod takvih pokušaja odbija jest jaka reduktionistička tendencija, osobito svojstvena teoretičarima elementarnih čestica. Hoćemo li, naime, ako objasnimo subatomarni mikrosvijet, dobiti temelje za »teoriju svega«? Lukács u *Razaranju uma* ismijava misao Charlesa Morrisa da je olovka na njegovu stolu samo »ludi ples elektrona«, ali dobre antireduktionističke argumentacije ima i na području prirodnih znanosti. U tom mi je smislu mnogo značio članak fizičara Philipa W. Andersona *More is Different* iz sedamdesetih godina. Sasvim pojednostavljen, njegova je teza da svaka znanost prepostavlja neku temeljniju znanost, koja, međutim, objašnjava samo jedinice više znanosti, a ne i njezine sisteme. Na razini sistema u području svake znanosti nastaje nešto novo, nesvedivo na sisteme niže znanosti. Danas se to nazivlje emergencijom, a proučava se i u okviru teorije kompleksnosti. Pravilo emergencije prepostavlja autonomiju znanosti bez obzira na stupanj izvedenosti ili elementarnosti sistema kojima se ona bavi: fiziologija nije primijenjena organska kemija; psihologija nije primijenjena fiziologija.

Jest, malo sam iznenaden kad uvidim da svoje zanimanje za spomenute teme dijelim samo s manjim brojem kolega iz humanističkih struka, a još više kad u razgovoru s ljudima osjetim da o dostignućima prirodne evolucije, poput oka, uha, šišmiševa radara ili daždevnjakove kože, razmišljaju, svjesno ili nesvesno, u okviru teorije »inteligentnoga dizajna«. Ne znam kako danas izgleda-

ju školski udžbenici iz prirodoznanstvenih predmeta te koliko današnja mlađež može iz njih naučiti. Čini mi se, ipak, da je sve manje ljudi, osobito mlađih, koji su iz spoznaja prirodne znanosti spremni izvući svjetonazorske konzekvencije. To je sigurno u vezi s valovima iracionalizma o kojima smo već govorili, a donekle i s utjecajem crkve. Od početka devedesetih do danas čitao sam tekstove stranih i naših teologa protiv Darwinove teorije pa čak i ocjenu da joj nije mjesto u školskim programima. Kršćanske crkve shvaćam kao udruge građana koji vjeruju u spasenje po Isusu Kristu, pa mi je razumljiva njihova tendencija da svijet reinterpretiraju na način koji dopušta da su se protuprirodni događaji opisani u Starom i u Novom zavjetu, na primjer, da je Jošua zaustavio sunce ili da je Isus pretvorio vodu u vino, mogli dogoditi. Bilo bi, čini mi se, prihvatljivo da crkva razvije i paralelno školstvo, gdje bi se prirodna i ljudska povijest tumačili kao rukopis božanske promisli, ali je loše da se iz tih krugova postavlju zahtjevi u vezi s programima predviđenima za državne škole.

108

U vezi s idealom novoga prosvjetiteljstva javljaju se pitanja i dvojbe slične onima koje prate razmišljanja o zamjeni neoliberalnoga poretku nekim drugim. Naime: tko će biti prosvjetitelj, a tko publika. Za svaku društvenu promjenu potrebna je privola širokih, što znači i slabije obrazovanih slojeva, a moja iskustva s ljudima koji pripadaju toj društvenoj sferi nisu optimistična. Njihov svjetonazor uvelike počiva na iracionalističkim pretpostavkama poput fatalizma, teorije urote, teocentrizma, kreacionizma. Drugim riječima, čini se da danas novo prosvjetiteljstvo priželjkaju samo potencijalni učitelji, a ne i učenici. Usput, u vezi sa sviješću nižih, konkretno, radničkih slojeva, ispričat ћu Vam i jednu zgodu iz moje nastavničke djelatnosti. Nedavno sam u kolegiju o ideo-loškokritičkom pristupu književnom djelu reinterpretirao Lukáćsevu tezu o svijesti radničke klase i o njezinoj nadmoći u odnosu na svijest buržoazije. Kad sam citirao ono mjesto iz *Povijesti i klasne svijesti* gdje stoji da je radnička klasa, za razliku od svih prethodnih, bacila pogled onkraj svoga klasnog programa te uvidjela da je klasni interes pokretač povijesti, studenti su prasnuli u smijeh. Taj je smijeh bio posve spontan i ideološki nevin, bez imalo staleške borniranosti ili zluradosti, jer mislim da su studenti s našega departmana skloniji lijevim društvenim teorijama. Ali, eto, misao da je radnička klasa najbolji filozof povijesti odudara od njihovih iskustava o temama o kojima ljudi ispod srednje društvene razine razmišljaju i govore.

A onda, je li prosvjetiteljstvo baš najbolji izbor kad je riječ o uporištima za kritiku iracionalizma i za obranu od njegova mogućega povratka na političko poprište? Prosvjetiteljstvo je steklo velikih zasluga u nastojanjima oko demisti-fikacije vlasti i učvršćenja demokratske legitimacije vladara, oslabilo je utjecaj crkve u građanskim slojevima, a čitateljsku publiku čije su estetičke potrebe u 17. stoljeću zadovoljavali *Tuba novissima* ili *Pia desideria* s vremenom okre-nulo prema *Candideu* i *Wilhelmu Meisteru*. Ali, *limes* njegove racionalnosti bi-

lo je dobro funkcioniranje tržišne ekonomije i prosperitet građanske klase. Njegove ekonomske teorije, napose njegovo povjerenje u sposobnost tržišta da privatni interes preobrati u javno dobro, izjalovile su se već u epohama koje su nam opisali Dickens i Zola, a čak su i mitologizam *Nibelungova prstena* ili, danas, ekološki holizam *Avatar* svojevrsne opomene o zlu koje ulazi u svijet kad tržišna vrijednost postane mjera svih stvari, bilo zlata iz nibelunških špilja ili rude s planeta Pandora. Naravno, ne plediram za rješavanja suvremenih svjetskih problema povratkom u diluvij. On je lijep, ili barem *kitschig*, samo u umjetničkim djelima, gdje se njime ori pjev rajnskih kćeri ili se svjetluca vrbovo pruće božanskoga stabla. Na današnjoj anti-neoliberalnoj fronti ima korektivnih modela racionalnijih i tematski obuhvatnijih od prosvjetiteljske filozofije društva i države, koji vode računa o blagostanju svih društvenih slojeva (što je donekle činila i socijalna demokracija šezdesetih i sedamdesetih godina), i o iscrpivosti prirodnih zaliha. Meni su bliži oni umjereni, koji uključuju slobodu privatnoga poduzetništva, konkureniju i tržište, ali uz efikasniju kontrolu države.

Nažalost, nijedna od tih teorija nije još postala platformom za stranačko okupljanje, premda u modernom društvu nema bolje metode za oblikovanje političke volje. Sad smo u paradoksalnoj situaciji: u teoretskoj literaturi koncentriralo se mnogo društvenokritičke pameti, a na ulicama se gomila sve više rušilačke energije. A kad poretki ruši ulica, posljedice su obično loše. Nestane tople vode, ljudi isprazne dućane, stanu tramvaji. A i glave se zakotrljavaju, i krive i nevine.

TB: Mislim da ne bi bilo pretjerano reći kako ste visokoj, elitnoj kulturi posvetili svoj život. Kakva je njezina sudbina u današnjem društvu, u vremenu simplificizma, kada se u medijima trivijalizira »javno znanje«, a čak i u studenata književnosti asocijacije slijede logiku popularne kulture i masovnih medija? Nije li jedan od uzroka Vašega interesa za antimodernističke tendencije upravo činjenica da one, iako možda svjetonazorski zazorne, mogu biti estetički privlačne i da su u pravilu pripadale visokoj kulturi?

ZK: Točno je da sam se kao čitatelj i kao uživalac u djelima likovne umjetnosti, a napose kao slušatelj glazbe, vezao uz kulturnu sferu koju nazivljemo visokom ili elitnom, premda, mislim da bi za nju valjalo naći neko podobnije ime, manje izazovno za autsajdere, koji više i ne pripadaju samo »neelitnim« društvenim slojevima. Danas Vam se može dogoditi i da u prilično otmjenu društvu kao glazbenu kulisu, namjesto Boccherinija ili Couperina, dobijete Pink Floyd ili Santanu.

Ali, i ja sam u svim životnim razdobljima imao doticaja s popularnom kulturom. U mladosti me je privlačila *rock*-glazba, a Fellinija i Bergmana video sam nakon gomile *westerna*, avanturističkih filmova i ratnih spektakla. Ni u

okviru struke nisam se ekskluzivno vezivao uz visoku kulturu: kao proučavatelj baroka nerijetko sam se bavio i pućkim nabožnim knjigama (molitvenicima, zbirkama propovijedi, crkvenim pjesmaricama), a odnedavno sam se, kao nastavnik i kao analitičar, upustio u *high fantasy*, koju sam prilično intenzivno čitao posljednjih nekoliko godina, kadšto samo sa stručnim interesom, a bez većega zadovoljstva — osobito kad je bila posrijedi posttolkienovska fantastika — ali kadšto i s elanom, kad su dolazili na red Tolkienovi prethodnici, od kojih mi se posebno svidio Lord Dunsany. On je, istina, neujednačen pisac, ali u kraćim stvarima, napose u svojoj prvoj knjižici *The Gods of Pegana*, zna biti orakulovan, epifaničan, metafizički duhovit.

Danas sam »elitist« osobito kad je posrijedi glazba. Ozbiljnu glazbu počeо sam slušati iz dana u dan potkraj gimnazijskoga školovanja, najprije preko zagrebačkoga Trećeg programa, a onda s longplejki i poslije CD-a, čiji je broj u mojoj zbirci rastao usporedno s mojim statusom i standardom. S vremenom sam stekao sposobnost da emotivno reagiram na glazbene jezike otprilike između Monteverdija i *minimal music*, premda najčešće slušam skladbe iz razdoblja između Wagnera i rane avangarde. Inače, čini mi se da je glazba jače od drugih umjetnosti pogodena sužavanjem recipijentske baze. Mladi ljudi s kojima kontaktiram čitaju bez teškoća kanonska književna djela i rado će odgledati Antonionievu *Avanturu* ili Tarkovskijeva *Stalkera*, ali mnogo teže nalaze put prema Beethovenovu gudačkom kvartetu ili Mahlerovoj simfoniji. To bi moglo biti u vezi s činjenicom da se veliki dio književnosti, a film gotovo u cjelini, temelje na priči, dubinskoj strukturi koja najlakše budi znatiželju i održava pažnju. Glazbeno djelo neuvježbanu se uhu može učiniti amorfniem: nemaš se za što uhvatiti ni što pamtitи. Kad početnicima objasnite da i tu postoji forma, kad im kažete »vidiš, ovo je prva tema, ovo most prema drugoj, a ova melodija oboe, to ti druga tema«, nastaju preduvjeti za razumijevanje djela i za drukčiji odnos prema njemu.

Možda je za rastuću ravnodušnost prema visokoj kulturi odgovorna i nastava umjetničkih predmeta u okviru nižega i srednjeg školovanja. Ne znam u kakvim se ona uvjetima odvija danas, ali u moje doba fatalno joj je nedostajala tehnička infrastruktura. Bilo je, istina, nastavnika s entuzijazmom, ali škole nisu imale gramofone ni fonoteke, a za likovnu umjetnost stajali su na raspolaganju uglavnom udžbenici s mutnim crno–bijelim reprodukcijama. Učenici su odgovarali na pitanja o Chopinovim nočturnima ili o Giottovim freskama na temelju onoga što su o njima čitali u Trude Reich odnosno u Momčila Stefanovića. Da je u mom slučaju sve ostalo na tome, danas bih stajao u repu za koncert *Deep Purple*. Ali, naravno, šalim se. Taj je bend jedan od posljednjih koje sam slušao u mlađenačko doba, pa kad sam video najavu njihova zagrebačkoga koncerta, zaista sam razmišljao da ih odem čuti, onako, iz nostalgije. Odustao sam kad sam na Wikipediji pročitao da su od šezdesetih do danas sedam puta izmijenili sastav.

Kad je riječ o estetičkim tvorevinama protumačivima u antimodernističkom ključu, mnoge su od njih ušle u moje vidno polje rano, dok još nisam bio osjetljiv na njihove ideološke implikacije. A, kad sam osjetljivost stekao, bilo je već kasno, pa je moj odnos prema njima ambivalentan. U *Uljanicama* to implicitno priznajem na više mjesta, na primjer, kad govorim o Krležinu *Panu* ili o Szymanowskijevoj operi *Król Roger*, a svakako i u eseju o *Nibelungovu prstenu*. Mislim da sam dovoljno jasno istaknuo i okarakterizirao njegovu antimodernističku narav i povezao je s tamnom stranom Wagnerove biografije, s njegovom otvorenom i tvrdoglavom privrženošću reakcionarnim i opasnim ideologijama, ali vidi se i da mi je *Ring* kao estetički predmet nezamjenljiv. I doista, neke njegove prizore, na primjer, dvomislen sukob Siegfrieda i Wotana, mača i koplja, u trećem činu *Siegfrieda* ili početak drugoga čina *Walküre*, gdje se Wotan unaprijed raduje Siegmundovoj pobjedi, a zatim ga Fricka, argumentirajući korak po korak, natjera da uvidi kako se pristranost prema Siegmundu kosi s načelima njegove zakonske vladavine, ubrojio bih među najbolje što nam je ostalo od drame 19. stoljeća, uglazbljene ili neuoglazbljene.

111

Na neka od djela regresivnih poruka naletio sam zato što pripadaju kanonu i zato što se o njima na sve strane govori, da bih se istom kasnije zamislio nad kvalitetom njihove ideologičnosti, ali otkako se u mene ustalilo zanimanje za antimodernizam, korpus relevantnih djela počeo se širiti ciljano. Negdje, na primjer, pročitam kakav citat o ljepoti arhaičnoga života i o strahoti modernoga, pa potražim izvor. Ili, u nekoj povijesti engleske književnosti naidem na sažetak Lawrenceove *Pernate zmije* (dvojica uglednih Meksikanaca želete iz svoje zemlje prognati kršćanstvo i oživjeti staru astečku vjeru), pa skoknem do Amazona i naručim. Kako sam već rekao, s vremenom se korpus počeo širiti prema dolje, u smjeru popularne kulture.

Djela poput *Kralja Rogera*, gdje glavni lik nagovara svoje bližnje da prihvate vjeru arhaičniju od njihove vlastite (u vezi s njim mi je i sinula misao o »razodgajatelju« kao tipskoj figuri secesijske književnosti), ili *Prstena*, gdje se lomljenjem Wotanova koplja i povratkom Alberichova prstena u Rajnu alegorički poništava bilanca građanske modernizacije, ne ostavljaju, doduše, nikakve dvojbe o svojoj ideološkoj retrogradnosti. Ipak, tko se njima zanima ne mora sam biti antimodernist, to prije ako je estetičkom zadovoljstvu pridodata sastavnica ideološkokritičkoga opreza. Za razliku od *die hard* regresivaca, ja ne mislim da bi požar Walhalle ili dionizijsko ludilo što ga oko sebe širi Szymanowskijev *pasterz* bili recepti za preuređenje realnoga svijeta. Uostalom, moj estetički kanon uključuje i mnoga djela suprotnih poruka. Isključuje, zapravo, samo ona gdje se odviše izravno beletrizira aktualna politička korektnost, a kojih danas ima jako mnogo. Korektnost je važna u svakidašnjem i profesionalnom životu, premda je i ona uvijek ideologična. Humanistički obrazovan čovjek, koji prihvata da u njegovu životu ništa nije samorazumljivo i ru-

tinsko te da je svaki pristanak donekle i prodaja duše vragu, ne bi smio imati iluzija ni u vezi s normama korektnosti.

TB: U Uljanicama i duhovima ima zapažanja i o krizi obrazovnog sustava, dotakli ste se i Bolonjske reforme visokog obrazovanja. Tržište radne snage progutat će, čini se, i one koji ga kao sveučilišni profesori hrane. Redovni ste profesor na Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Kako na temelju svoga bogatog nastavničkog iskustva vidite položaj nastavnika na Sveučilištu danas?

ZK: Ruku na srce, u *Uljanicama* sam daleko od institucionalnih pitanja u vezi sa sveučilištem. Pobjegao sam od njih »u pampase«, kako uzvikuje onaj poludjeli geograf u Iljfa i Petrova, žudeći za slobodom od bolesti, od ludnice, valjda i od socijalizma. Knjigu sam napisao onako kako jesam vjerojatno i zato što sam već neko vrijeme u statusu dvaput izabranoga redovnog profesora, pa za mene više nema reizbora. Tekstove poput *Panske glazbe* ili *Razodgajatelja* ne bih stavljao na popis stručnih radova.

112

Bolonjsku sam reformu negdje valjda spomenuo, a ako jesam, vjerojatno s kritičkim primislama, kao pokušaj da se preoblikovanjem sveučilišne nastave pogoduje tržištu kvalificirane radne snage. Mogućnost da se bira između trogodišnjega i petogodišnjega studija te da se u radni život krene sa svega tri godine visokoga školovanja shvatio sam kao izraz sistemske potrebe za kadrovima profiliranim više stručno nego intelektualno. Ali, reformu je sada pretekla recesija, pa pri potrazi za zaposlenjem teškoća imaju i trogodišnjaci i petogodišnjaci. Osim toga, u EU sve više prevladaju kapitalno intenzivni oblici proizvodnje, kod kojih se profit ostvaruje uz nisku zaposlenost, pa i otpuštanjem.

Reforme, kakve bile, za obrazovne su ustanove velika nevolja, jer se one tada namjesto stručnim temama bave same sobom. Jednom sam to već doživio, na početku svoje karijere, sredinom sedamdesetih godina, kad se Sveučilište prestrojavalo u skladu s organizacijskom mustrom jugoslavenskoga samoupravljanja. Alaj se tada sastančilo! A, zapravo, jedini je pozitivan rezultat bio u tome što smo se reformi nekako othrvali: uz nekoliko neškodljivih administrativnih inovacija bitne su stvari — rad sa studentima, prijam mladih kadrova, sistem napredovanja — ostale kakve su i bile. Pa, kad su osamdesetih godina OOOUR-i i SIZ-ovi povukli na dno jugoslavensku ekonomiju, Sveučilište je radilo i dalje, preživjevši bez velikih potresa čak i kataklizmične povijesne promjene 1990.

Premda sam u profesorskom zvanju od 1984, jedva da raspolažem iskustvima koja bi mogla poslužiti kao polazište za općenitije zaključke o smislu moje profesije. S jedne strane, svoj sam radni vijek, s manjim prekidima, proveo u istom ambijentu, u krugu zagrebačke komparativistike, a da sam se na početku karijere bio skrasio gdje drugdje, moja bi se iskustva sigurno razliko-

vala. Koliko sam se osvrnuo po drugim filološkim departmanima, domaćima i stranima, uvijek je bilo i sličnosti i razlika. S druge strane, radio sam samo u profesorskom i u pripremnim zvanjima, pa mi nedostaje svijest o tome što bi za mene značio rad u kojoj drugoj profesiji. Mogu, naravno, zamisliti da bi tada i moji stručni poslovi i moja dokolica bili organizirani posve drukčije i popunjени različitim sadržajima.

Kao i sve u nas za posljednjih dvadesetak godina, i život Sveučilišta normalizira se, u smislu da se približava zapadnjačkim standardima. Za socijalističke države bili smo u napetijem odnosu prema vlasti, premda je političkoga miješanja u kadrovsku politiku ili političkoga nasilja nad ljudima sa Sveučilišta bilo razmjerno malo. Ekscesivni pritisci nakon sloma hrvatskoga političkog kursa 1971. ostali su zabilježeni u povijesti institucije, ali nisu bili tipičan dogadjaj. Sedamdesetih i ranih osamdesetih ocrtavali su se pokušaji da se nad cijelom kulturnom sferom, uključujući i humanističke fakultete, uvede ideološka kontrola, ali, čini se da su zagovornici takve politike imali oponenata i u partiji, a nisu uspjeli okupiti ni dovoljno sljedbenika. Devedesetih smo godina dobili vlast koja je, premda izborna i liberalna u proceduralnom smislu, isprva pokazivala tendenciju da preosmisli sav kulturni život, stavljujući ga u funkciju nacionalne ideje i istjerujući iz njega »zloduh komunizma«. Ali, u životu moga fakulteta to se osjetilo samo utoliko što je dio kolega stao na stranu »duhovne obnove«, a dio joj se implicitno ili eksplicitno suprotstavio. Bio je to, zapravo, znak da smo prešli u razdoblje demokratskih pravila igre: slobodnoga izbora među alternativama i otvorenoga iznošenja suprotnosti i različitosti.

Ovaj čas, što je možda i krajnji korak naše okcidentalizacije, prevladali su u nas političari koji su napokon shvatili da stabilnost vlasti ovisi o funkcioniranju izvoza i uvoza, o padu ili o porastu zapošljavanja, o plaćama i mirovinama, a ne o proslavi Tomislavljeve krunidbe ili o financiranju kulturnopovjesnih monografija. Njih mi zanimamo uglavnom kao uživaoci državnoga budžeta, a naši poslovi ionako pripadaju sferi akademskih sloboda i autonomija. Čak i kad se izjasnimo protiv političke filozofije na kojoj počivaju njihovi planovi i potezi, ne događa se ništa osobito. Samo se širi ona nenadzirana ničija zemlja, koju dijelimo s utopistima i s regresivcima, s trezvenjacima i s mješćarima.

Aleksandar Stanković

Igore, kuda će ti duša

114

Igore, dao si se nagovoriti
da se javno slavi tvoj 70. rođendan
pa kuda će ti duša

već godinama su ti najdraža kombinacija
pivo i praxiteni
koji te otpremaju u krevet
kako bi sutra ustao u istu besmislenu svrhu
pa kuda će ti duša Igore

i kada mi kažeš
Srbi i Hrvati su braća
i da bi opet u federaciju
i da nam je jadna ova crkva
koja na svakom koraku
strepí od komunista
razmišljaš li kuda će ti duša

dok Slavicu varaš sa Scarlet Johansson
a naciju da si nekada mogao i do 10 puta dnevno
ne znaš ti kuda će ti duša Igore

ne znam ni ja
ali nekako vjerujem
s obzirom da je veliki Bukowski
već odavno mrtav
da ćeš upravo ti
zbog svojih vijuga
biti prvi čovjek
koji će da jebe
i na mjesecu

Denis Kuljiš

Portret kritičara u mladosti

Jebo sad teoriju, rekao bih nešto o čovjeku...

115

Bosanska kafanska

Igor Mandić bio je prvi hrvatski *celeb*. Slava mu nije donosila moć, jer nije bio pripadnik nomenklature. Nije bio poznat kao pjevači, ljudi s estrade koji su poznati jer je to u opisu njihova radnog mjeseta, ali, na neki način, ne tiče se osobe. Nametnuo se snagom osobnosti u području koje ranije nije generiralo slavne, ako već nisu bili geniji lovrom ovjenčani i nastanjeni u vilama sjevernog dijela grada. Igor Mandić bio je kritičar i novinski pisac, a njegova slava pratila ga je na ulici, u birtiji, u tramvaju. Kad sam ga jednom davno vidi u kinu, znao sam — tamo naprijed sjedi Igor Mandić, zvijezda novinstva, mladi kritičar odjeven u baršunasti sako i prugastu košulju s visokom kragnom, kakve su nosili u američkim filmovima, s leptir–mašnom koju tada nije nosio absolutno nitko mladi od trideset, nego samo postariji pozeri. Kod njega je to bio čisti stil, kod njih najčešće patetično agramersko šmiranje. Naočale s masivnim crnim okvirom poput Jean-Luca Godarda nosio je dok su ovdje još natičali na nos one strašne četvrtaste socijalističke čoroskope, poput generala Jaruzelskoga. Igor Mandić nije bio disident, nego kontrakulturalna pojava. A imao je sva tri osnovna svojstva intelektualca što su neizmjerno imponirala mladim ljudima u tom razdoblju između revolucionarne šezdeset i osme i kontrarevolucionarne sedamdeset i prve godine. Znači, enciklopedijsku erudiciju, sposobnost da iznosi britke, kategorične ocjene te odgovarajući izgled i držanje. Bio je absolutno *cool*.

Teško se sad uvrstiti u to doba kad je vladanje zapadnim kulturnim kanonom bio nezaobilazan uvjet za pristup boljem društvu. Ako nisi znao sve pisce, citirao pomodne teoretičare te pratio kritičare najvažnijih časopisa na svom

području, nisi mogao uloviti zgodnu žensku u mini–suknji. Najveći frajeri bili su novinski polemičari — pobjeđivalo se tehničkim nokautom, ako bi protivnika iznijeli iz ringa smlavljenog kao da ga je udario Thorov mistični čekić. Dosjetke, parabole, podruge, prenosile su se predajom, a ako se štos ponavlja i na ulici, bio si kralj. Svi tračevi bili su isključivo politički. Humanistička srednja klasa figurirala je kao elita, igrala važnu ulogu u državi, a književnost, go tovo potpuno politizirana, čak i ona eskapistička, bila je najvažnija stvar osim politike.

U tom okruženju pojavio se Igor Mandić i odmah nametnuo kao autoritet. Tako me se dojmio da sam, pročitavši u »Telegramu« njegov tekst o Zvonimиру Golobu, kojega je živa oderao, odlučio: Postat ću novinar! Želim biti kao Igor Mandić!

Prije nego se pojavio Igor Mandić, pisanje za novine značilo je manje–više ovo: radiš u gradskoj rubrici, pratiš prometnu regulaciju, lutkarski festival i gradsku skupštinu, a onda, ako se dokažeš, ulaziš u unutrašnju politiku, pa ti daju da izvješćeš sa sjednica republičkog sindikata i Socijalističkog saveza — čista mrtvačnica. Ako si bio dobar u lutkarstvu, prebac te u kulturu, ali ondje renomirani recenzenti pišu dosadne panegirike provjerenim autorima, dok mladi novinari s provjerenim autorima vode visokoparne intervjuve. Ako preko gradske skupštine dotjeraš daleko, pa pratiš CK, mogao si se kandidirati za inozemnog dopisnika — i cijelu karijeru čovjek bi tako proveo kao činovnik, bez ikakve akcije, sve dok Igor Mandić nije pokazao kako je žurnalist igrǎč na javnoj sceni, pa ako nema moć, ima ugled — što bi se u odgovarajućim okolnostima moglo prometnuti u novac i uspjeh. Mladom čovjeku ne treba puno da se u vidi u takvoj progresivnoj shemi!

U gimnaziji pročitao sam cijelog Krležu, pa počeo studirati i slušati predavanja o Rolandu Barthesu, a u »Telegramu« pratio sam Mandićeve polemike. Zaključio sam: radit ću u novinama, pisat ću, naravno, o pametnim stvarima — dobro, domaće knjige nisam bio spremjan čitati ni za kakvu lovnu, ali, računao sam, tu su film, kriminalistički roman, *science fiction*, stripovi... Ubacio sam se u omladinske novine. U njima se upravo provodila kadrovska smjena poslije '71. Poslali su nam za urednika jednog momka iz MUP-a, s kojim sam poslije dugo radio u »Vjesniku«. U »Studentskom listu« bio je pak drugi mušpovac, koji nam je na sastancima redakcije pokazivao pištolj — on je pod Tuđmanom postao pomoćnik ministra policije, držao na vezi Marinka Božića, predavao tihotapstvo na policijskoj akademiji te naposljetku otvorio zastupstvo šminkerske marke hi-fi uređaja.

Drugi momak koji je 1971. vodio omladinski list gdje sam počeo pisati, postao je pak urednik »Vjesnikova« pornografskog magazina »Erotika« što se tiskao u tristo–četiristo tisuća primjeraka te izvozio u Mađarsku i direktor poduzeća što je izdavalо porniće, stripove i krimiće s autorskim pravima kupljenim od insbruške tvrtke Ive Sanadera. Inače prostodušan mladić iz Velike

Gorice, predsjednik lokalnog dobrovoljnog vatrogasnog društva, okupio je ondje ekipu za nedjeljne pijanke, koja će u godinama hrvatske obnove preuzeti cjelokupnu hrvatsku revijalnu štampu i popularne medije — osim »Vjesnikovih« izdanja, dok je kuća još trajala do Obiteljskog i Narodnog radija, klastera bivših Kutlinih radiopostaja, do »Nacionala«, gradske televizije »Z1« te nacionalne novinske agencije »Media servis«... U »Vjesnikovoju« kaznenoj bojni kojom je on zapovijedao, u određenom času, zatekli smo se Igor Mandić i ja. Stradao sam kao šuvarovac u »Danasu«, a on pao u nemilost polemizirajući sa Šuvarovim kultur-referentom Goranom Babićem. Sad to više nije Mandić prve, najranije mladosti koji skandalizira kulturnu i nekulturnu zagrebačku javnost, nego zreo gospodin od četrdeset i pet godina s objavljenih dvanaest ili trinaest knjiga, čuven u cijeloj zemlji. No, zajednički poslodavac, direktor iz Velike Gorice, pozvao me k sebi pa rekao: »K vragu, svi ovdje imaju nekakvo mjesto i zaduženje, jedino ne znam što bih počeo s tobom i s Mandićem!« U realizaciji socijalističke doktrine pune zaposlenosti, ukazali smo se kao najveći problem. Igor je kritičar, eseist, novinar i literat, može pisati o književnosti, glazbi, masovnim medijima, feminizmu, povijesti i budućnosti, o bogu i vragu... Ja nisam nikakav enciklopedist, ali sam naučio puno novinarskih zanata — novine, časopise i knjige znao sam uređivati, redigirati, opremati i prelamati, čak sam radio kao slagar u tiskari, pa znam slagati naslove od metalnih slova, ravno iz regala, na cirilici, i to makedonskoj, naopako...

Dakle, kad mi netko priča o tome kako je novinarstvo danas u krizi, da stoji nikad gore, jer je spalo s nekih nevidenih visina, dosegnutih u doba kad su se poštivali boktepitaj kakvi profesionalni standardi, samo napomenem da je to razdoblje nečuvenih sloboda počelo dok su autori knjiga u kojima se o tome govori još bili glavni urednici, a smrtnе se kazne izvršavale javnim vješanjem u Dotršćini. Također, da je na samom kraju toga razdoblja čovjek bio egzistencijalno ucijenjen da radi kod likova poput ovog eks-mupovca, te da nisi nikamo mogao mrdnuti, u neki drugi biznis, ili kod konkurentskega izdavača. Neprijatelji koje si neminovno skupio u velikom broju ako si pisao kao Igor Mandić, ozloglasili bi te i onemogućili, istisnuli na marginu, a zatim upropastili i uništili. Možda im je i on nešto pomogao, a mora se također priznati da mu ni poslije nije bilo bolje — naprotiv, tada su mu se mogli napiti krvi svi oni osporeni nacionalistički korifeji, književnici i intelektualci malog talenta s velikom povijesnom ulogom, te čuvena zlopamtila, kaptolski popovi... Da je Igor bio čovjek novinarskih koterija i u birtiji iza zgrade »Vjesnika« s novinarima pio kavu, lakše bi se s tim nepravdama nosio, lakše branio, ali on je previše ponosan te, nadasve — tada i ne bi bio Igor Mandić. Nije se fraternizirao, ni spuštao na ulični nivo lažne tolerancije, u birtijaško novinarsko bratstvo. Nije ušao ni u jednu političku ili parapolitičku asocijaciju, klub, društvo, ekipu, škvadru, jer je individualac do asocijalnosti. Idealna predispozicija za pisca u bilo kojoj normalnoj kulturnoj sredini, gdje ti status ovisi samo o poziciji u novinama za koje pišeš i o javnosti. Novine u kojima je Man-

dić radio četrdeset godina — bijedni »Burevjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske«, koji se tek u zoru demokracije pretvorio u najgoru karikaturu »državnog« apologetskog lista, koji su kontrolorali bivši udbaši — nisu ga uzele u zaštitu poslije prevrata kad su glavnu riječ u javnosti preuzezeli divljaci i trogloditi po kojima će biti zapamćeno to Tuđmanovo zlatno doba. Uopće, histerično novinstvo toga poraznog razdoblja u kojem su razgrađene sve ustaljene građanske vrijednosti, bile su najgora moguća baza za beskom-promisnog frilensera. Morao je izgorjeti...

Kad me onaj valjani direktorski primitivac svrstao s Mandićem bila mi je to najveća pohvala u karijeri — usporedba se, naravno, nije odnosila na autorski doseg, reputaciju i karizmu, ali je zato govorila kako ti ljudožderi ne mogu ni mene progutati i svariti, pa me to zaista ohrabriло, ojačalo, navelo da ozbiljno shvatim svoje ambicije. Znači da me Igor navukao na novinarstvo, a zatim, pošto smo skupa neko vrijeme gulili u onom nesretnom »Vjesnikovu« odlagalištu za nepočudne kadrove, i jednom prijateljski, gotovo blisko razgovarali ispred lifta u »Vjesnikovu« neboderu, potakao da skupim forcu i poslije pokrenem nekoliko novina. Mladenačke ideale i idolatriju nipošto ne treba podcjenjivati — iz mog iskustva tvrdim da takvi primjeri mogu preokrenuti nečiju sudbinu te, u puno manjoj mjeri, promijeniti svijet.

Marko Grčić

Svjedok vremena izvana i iznutra

I.
Notes Igora Mandića

119

Matica hrvatska lani je, 2008, u knjizi od 625 stranica tiskala *Notes Igora Mandića*: 164 kolumnne koje je pisac objavio u *Vjesniku u srijedu* (VUS-u) od 1968. do 1972. Pozdravljujući ovu knjigu, u oduljem prilogu u *Jutarnjem listu* od 15. ožujka 2008, prof. Slobodan Prosperov Novak, uz mnoge lucidne uvide, iznio je i misao da su svi današnji kolumnisti, od Pavičića do Ivkošića i Baretića, duhovna djeca Igora Mandića. Ne znam da li bi se oni sami, podjednako različiti među sobom kao i od samoga Igora Mandića, i stilom i svjetonazrom, mogli s time složiti, ali je istina, unatoč svim opasnostima što ih donosi takva generalizacija, da na čelu duge povorke modernoga novinskog eseizma i feltonizma stoje dva pionirska imena, ime Igora Mandića i ime Veselka Tenžere, rodonačelnikā važne medijske tradicije.

Ima, dakako, kad se baci pogled unatrag, i autorā koji nisu nikli u toj brazdi, kao što su, navedimo samo neke, pokojni Zvonimir Berković ili Tanja Torbarina, ali mi se čini da je opća slika što je sugerira Slobodan P. Novak uglavnom vjerodostojna.

Nije ovdje mjesto da se potanje razlažu sličnosti i razlike između Mandića i Tenžere, ali bi se, možda, mogla spomenuti samo jedna važnija: Mandić je svoje tekstove, bilo da se odnose na tekuću književnost, pojavu novoga televizijskog medija, društvene fenomene ili gastronomiju itd., nekako uvijek nastojao ukorijeniti u objektivna moderna znanja o tim područjima, prateći tadašnju aktualnu stručnu literaturu na francuskome, talijanskom ili engleskom i prenoseći u naš milje, dotad zatvoren takvom tipu diskursa, autore kao što su Umberto Eco — koji je tada još bio samo estetičar i teoretičar modernih komunikacija, a ne i autor *Imena ruže* — ili Marshall McLuhan, teore-

tičar masovne kulture i masovnih medija, autor već klasične *Gutenbergove galaksije*.

S druge strane, Tenžera se više oslanjao na intuiciju i verbalni virtuozitet, bruseći svoje tekstove kao čiste eseističke, književne, tvorevine, po čemu oni žive i danas, katkada i unatoč tome što su ideje koje se u njima zastupaju mrtve.

Možda su te dvije različite stvaralačke strategije, koje međusobno nisu konkurirale, pripomogle njihovu dugom i pravom prijateljstvu. Nažalost, Tenžere već odavna nema među živim. No, bez obzira na tip kompetencije koji je u temeljima Mandićeva enormno bogatoga kritičkoga, eseističkog i feljtonističkog opusa — opusa tako raznovrsna kao da ga nije stvarao isti čovjek — njega i danas drži kao cjelinu temeljna značajka te javne ličnosti: *polemički eros* koji, više nego smiren dijalog, zapodijeva svađu sa svime i svakim kad se susretne s pojavama i ličnostima što oličavaju neku estetsku, etičku ili političku laž, ili ono što mu se, u pojedinom trenutku, takvim čini. Taj se *polemički eros*, dakako, ne susreće samo u njegovim polemikama: on je okosnica cijele Mandićeve javne ličnosti, bilo da, u ime afirmacije urbaniteta, kritizira protagonistе tzv. zavičajne proze, ili da, u ime propagiranja novih glazbenih fenomena, u knjizi *U sjeni ovcale glazbe*, ismijava najsvetiju muzičku tradiciju.

Obično se u temeljima takva kulturnoga stava, *jedan protiv sviju*, može nazreti herostratski egzibicionizam, ali, kad pogledamo unatrag, u Mandićevim se tekstovima može prepoznati ne potreba za destrukcijom nego strast za konstrukcijom novoga.

U opsežnom piševu opusu *Notes Igora Mandića* zauzima posebno mjesto. On se pojavio u tadašnjem najtiražnijem, i najutjecajnijem, hrvatskom listu u Jugoslaviji, u *Vjesniku u srijedu* (VUS-u), u jeku kontroverzija što ih je potakla privredna reforma 1965., dvije godine nakon pada Aleksandra Rankovića i godinu dana nakon Deklaracije. Ugašen je 1972. s gašenjem, dakako privremenim, svih političkih kontroverzija u zemlji i s nastankom tzv. hrvatske šutnje. *Notes*, pogotovo nama starijima, kad ga danas čitamo, ostavlja dojam kao da su svi sporovi koji su, prije četrdesetak godina, razbuđivali javne strasti, i danas nerazriješeni. Mandić nije pripadao, barem ne ortodoksnو, nijednome temeljnog toku novije hrvatske povijesti: nije bio ni Jugoslaven (misli se po političkoj orijentaciji) ni hrvatski nationalist. Kad je riječ o Jugoslaviji, bio je u otvorenoj ili prikrivenoj polemici s protagonistima partijske ideologije koja ju je držala na okupu, nikada ne napadajući nju samu ili neki njezin narod. Kad je posrijedi Hrvatska, prilično mu je išla na živce nacionalistička provincijalizacija koja je pratila emancipacijske procese hrvatskoga proljeća. Mislim da je on te dvije sfere, koje su mnogi i onda vidjeli, a neki i danas vide, kao nepomirljive, spajao u svome kulturalnom europeizmu. Kako nije pripadao ni jednoj dominantnoj struji, uvijek je bio izložen opasnosti da ga i druga

odbaci kao protivnika, to više što je on, katkada, i jednoj i drugoj pružao sâm razloge za to.

U predgovoru *Notesu Mandić*, možda proročanski, napominje da su njegove kolumnne još »žive i ranjive, neke su možda samo uspavane ili hibernirane, i samo je pitanje trenutka hoće li se, odnosno kad će se, reaktualizirati. Uostalom, živio sam polemički, pa to i drugima želim.«

Prije četrdesetak godina, kao urednik deska u *Vjesniku u srijedu*, bio sam, vjerojatno, prvi čovjek koji je čitao te kolumnе. Krešimir Džeba, koji je godinu dana prije, 1967., došao za njegova glavnog urednika, pokraj mnogih, za tadašnje vrijeme, revolucionarnih reformi u profesionalizaciji hrvatskoga žurnalizma, uveo je i *Notes Igora Mandića*. U to predtelevizijsko vrijeme VUS je bio najveće jugoslavensko lansiralište žurnalističkih inovacija i političkih ideja, rođenih iz potrebe za liberalizacijom društva, pa je Igor Mandić odmah stekao publiku, kako i sâm kaže, od Triglava do Đevđelije.

On je tada bio, vjerojatno, najautentičniji *individualni* glas na još uvelike *kolektivnoj* političkoj i društvenoj sceni tadašnje države, ali glas koji je dolazio iz Hrvatske, a nije bio zaslijepljen nikakvim parokijalizmom,

Ne znam kako će mlada kulturna publika primiti ove tekstove, ako je, kako naslućujem, već nije zahvatila progresivna amnezija. Možda neće biti kada prodrijeti u tamu društvenih odnosa onoga doba, i jasno razabratи opći kontekst Mandićevih glosa i polemičkih opservacija, ali mi se čini da *Notes* i danas, i kao književna tvorevina i kao dokument epohe, pulsira pravim životom. Hrvatski je novinski kolumnizam danas tako raznovrstan, i bogat čak i oprečnim svjetonazorima, da se uzima zdravo za gotovo postojanje tolike individualne slobode. Kad su pisali Mandić i Tenžera, njihovo je djelovanje, u svijetu gotovo propisane ideološke unifikacije, često bilo na granici političke diverzije, samim tim što su pisali u *svoje ime*. Oni su bili prvi *individualni glasovi* u našem medijskom prostoru. Možda je ovo prava prilika da se podsjetimo da je Igor Mandić uspostavio i praksu promoviranja knjiga, koja nam se čini da postoji oduvijek.

II. Autobiografski reality show u zadnji čas

Mandićeva knjiga *Autobiografski reality show u zadnji čas*, u izdanju *Profila*, ima 394 stranice, pa se može smatrati jednom od opsežnijih, a podijeljena je na trinaest poglavlja, s iscrpnim indeksom imena. Obuhvaća, više eseistički nego isповједno, gotovo čitav njegov svjesni život, od školovanja u Dalmaciji do dolaska u Zagreb, gdje je, zapravo, nastala glavnina njegova golemoga publicističkog djela. Mandić je, kao što je poznato, najbolje tekstove napisao kao *majstor* dijaloga sa svojim vremenom, koji se pak, na najživljim stranicama, redovito pretvarao u *polemiku*. I ovu knjigu, koliko ja razabirem, obilježava ta

orientacija, tj. dijalog ili polemika s prošlošću, čak i sa samim sobom. Pa ipak, ovo je jedan drugi Mandić i prethodna knjiga, *Sebi pod kožu*, kao da je izokrenula rukavici, i pred nama se, premda je i dalje stari srčani borac, pojavljuje mnogo ranjivija ličnost. Sad se, čak i onda kad se ne slažemo uvijek s njegovim političkim stavovima, s lakoćom poistovjećujemo s njim kao čovjekom.

Sintagma *reality show* u naslovu knjige može lako čitatelja zavesti u bludnju ako je shvati u njezinu doslovnom, intimnom, a ne metaforičnom, javnom, značenju: u njoj on, zapravo, javno ne razgoliće ni jedno doista intimno traumatsko područje svojega života. Ovdje se, dakle, toliko ne razastire ono što je privatno koliko se do gole kože odire ono što je javno, osobito u društvenom i političkom životu. Kakva je, dakle, ovo vrsta autobiografije, ako je uopće o tome žanru riječ? Uvijek sam se grozio isповijesti, autobiografija, pa čak i autobiografskih zapisa, najmanje iz jednoga osobnog razloga i jednoga neosobnog razloga.

Osobni je moja potpuna nesposobnost da se prepustim uzbudljivoj indiscreciji *javnoga razotkrivanja* sramotnih aspekata vlastitoga života, kakvo je, kao *ispovijed*, uvelo rano kršćanstvo, ali ga je ubrzo svelo na intimnost crkvene isповједаonica, i kakvo je, mnogo stoljeća poslije, u obliku *kritike i samokritike*, oktroirao revolucionarni marksizam na partijskim sastancima.

I u jednom i u drugom slučaju, barem u teoriji, osobnu neugodnost vjerske *ispovijedi* i revolucionarne isповijesti opravdavao je uzvišeni cilj *teološkoga* ili *ideološkoga* konačnoga spasenja čovjeka ili radničke klase. Na samim počecima javne isповijedi stoje Augustinove *Ispovijesti* u kojima se prvi put, ali ne pred ljudskom nego pred božanskom instancijom, izlaže ranjivost *pojedinca*: to se i danas, unatoč našem posve drukčijem modernom kulturnom senzibilitetu, čita kao remek-djelo psihološke introspekcije.

Kad je riječ o neosobnom razlogu moje odbojnosti, navest će samo gađenje prema *laži* koja hotimično hini istinu, s čime se najčešće susrećemo u takvoj vrsti javnoga razmetanja. Prvi moderni obrazac autobiografske proze, koja me uvijek užasavala, vjerojatno su *Ispovijesti* J. J. Rousseaua, koje sam, kao mlad, čitao u prijevodu Radovana Ivšića: autor, očito, poznaje samo dvije instance kojima se obraća: sâm sebe i suvremenu čitalačku publiku, i cijelo vrijeme zapravo *konstruira* intimnu prošlost da obmane svoju taštinu i da, istodobno, privuče publiku u vlastito intimno kazalište. To mu, dakako, nimalo ne smeta da napiše izvrsno *književno djelo*, ali se ono mora procjenjivati drukčijim, *estetskim*, kriterijima, različitim od *etičkih*, kojima, inače, procjenjujemo iskrenost i ljudsku autentičnost.

Predala sam ulomke Mandićeve knjige čitao u *Književnoj republici*, tek sam je kasnije uspio donekle dohvatiti kao cjelinu. Prvo me iznenadila — jer su moja očekivanja bila drukčija — njezina unutarnja strategija: pred nama uopće nije isповijest u nekom psihoanalitičkom, ili pseudopsihoanalitičkom, smislu, prepuna seksualnih indiskrecija, vlastitih i tudihih. Mandićev je spolni

život — ja ovdje govorim o izvješćima u knjizi, a ne o njegovoј privatnoј stvarnosti — zapravo *fanatično monogaman*: sve njegove erotske fantazije, isprepletene s opisima stvarnih zbivanja, gravitiraju oko njegove supruge Slavice, i ona je, osim što je živa osoba, neka vrsta njegove *Anime*, Vječnoga ženskog. Nikad se ne bih usudio ovako što kazati, jer je *odviše intimno*, da Mandiću ipak nije pošlo za rukom da, u nekoliko najdirljivijih odlomaka, Slavicu izdigne do svojevrsnoga *simbola*, o kojem se može raspravljati i na impersonalan način, a ne samo kao o stvarnoј osobi o kojoј ponešto doznajemo na temelju autorova svjedočenja. Ona je, u ovoј knjizi, njegova Laura ili Gala. Drugi je ključni lik iz intimne sfere pokojna kćerka Ada: ali kako su događaji vezani za nju tako bolni, i neprebolni, nećemo ih ovdje uzimati u razmatranje. Želim samo napomenuti da se Mandić, u dijelu knjige posvećene njoj, služi najizravnijim načinom izlaganja, bez samoutješne estetizacije, te je jasno kako je ispravno zaključio da je veličina njegove osobne nesreće tolika da se on ne smije, kao pisac, natjecati s njome pomoću stila.

Kakva je, dakle, pred nama autorova ispovijest i da li je doista posrijedi *reality show*? Mislim, prije svega, da se u ovoј knjizi Mandić uopće ne ispovjeđa: on, dakle, ne pripovijeda, bez sustezanja, o zbiljskim traumama svojega mладenačkoga života niti ih, štoviše, uopće priziva u svijest; on čak, poput nekih drugih autora, umjesto da ih jednostavno iznese, ne poseže za njihovom naknadnom konceptualizacijom, nastojeći izvrnuti prirodni poredak događajā, tj. da prije nastoji shvatiti čvorove koji ga guše nego što ih, pukim iznošenjem, naprsto *odriješi*. Jer, on sučelice sebi nema ni ispovjednika ni psihanalitičara, niti njegova izlaganja mogu zadovoljiti jednu ili drugu instanciju. On sučelice sebi ima samo današnjega sebe i nas koji ga čitamo i slušamo.

Ali on nema, poput Rousseaua, ni čisto beletistički ni čisto filozofski cilj — tj. ili da pruži užitak ili da vlastitu stvarnost prilagodi nekoј intelektualnoј konceptualizaciji. Njegov je cilj da samome sebi i današnjoј kulturnoj javnosti položi račun — kako zna i umije — o tome kakav je on sâm, u proteklo pola stoljeća, bio u pojedinim fazama čovjek i kakvi su bili događaji i ljudi s kojima se sukobljavao, na političkom i kulturnom području, te kako on danas vidi te odnose. To je utoliko važnije što je sve vrijeme koje pokriva ova knjiga bio i izvjestitelj oko političkoga i kulturnog ringa u pola stoljeća jugoslavenske i hrvatske povijesti, a često je i u samome ringu i zadavao i primao udarce. Ukratko, on je najzanimljiviji po tome što je istodobno bio svjedok i sudionik zbivanjā. Nije, stoga, neobično što je lijep dio teksta posvetio amblematskom liku svoje mladosti i razlazu s njime: Miroslavu Krleži. U susretu s njime fascinira ga površinska karizma koju je i sâm projicirao u velikoga pisca i dubinska nemoć te legende na odlasku kad se sâm Mandić, i njegova generacija, već bio suočio s pitanjima na koja stara proroštva više nisu imala odgovora, ali, sudeći po dubinskoj osjećajnosti što izbija iz teksta o njemu, kao da ga, unatoč gorkim kritikama, ni do danas nije napustila očaranost tom ličnošću! Krleža

je, i u ovoj knjizi, i njegova i naša velika kontroverzija. Nasuprot njemu izdiže se, u ovim uspomenama, samosvojna poetska figura Tina Ujevića, čiji mu stih *Strasno čute mrtvi u dubokom grobu* — pri čemu se pita da li ono čute znači šute ili osjećaju, premda su oba smisla neobična i sugestivna — zvoni u ušima pri pogledu na grob pokojne kćerke Ade.

Ova knjiga meandrira između različitih vremenskih zona, na asocijativno-emocionalnom načelu, zahvaćajući sad privatne uspomene, sad političke kontroverzije, davne i nedavne, hrvatstvo i jugoslavenstvo, Zagreb i Beograd, sad opet čisto literarne izlete. Ona je, ponajviše, repetitorij društvenih trauma u pola stoljeća povijesti socijalističke Jugoslavije i Hrvatske viđen kroz osobnu vizuru. Autorov je intimni svijet ograđen samo dvama likovima, suprugom Slavicom i kćerkom Adom i jednom velikom temom: gastronomijom. Na fonu ovoga područja užitka, kojemu su posvećene mnoge stranice knjige, još se jasnije ističu uspomene na osobni gubitak, kao i na onaj davno prohujali i na današnji traumatski društveni milje. U tom se privatnom svijetu, kao svojevrsna iznimka, izdvaja lik njegova prijatelja, i vjenčanoga kuma, velikoga novinskog pisca Veselka Tenžere, koji je, na svoj način, i sam trpio kao žrtva političkih okolnosti.

Premda se autor ne ustručava upotrebljavati riječi koje se, inače, tradicionalno izbjegavaju u boljem ženskom društvu — opravdano smatrajući da je čitanje strogo privatnog čin, ako već nije javno — on je, zapravo, dubinski delikatan i stidljiv; najoštriji je on današnji prema vlastitoj nekadašnjoj taštini, što mi se čini kao vrlo nehrvatska karakteristika: premda o sebi govori kao o provincijalcu, on ni svojom kulturom ni svojim životom nije provincijalan lik, jer je, kao jedan od rijetkih u nas, doista kadar sebe vidjeti i očima drugih. Godine i nenađoknadivi osobni gubitak mogu izazvati neku vrstu emocionalne anestezije. Slutim da je to, uvelike, pogodilo i Igora Mandića. Potreba da ponovo otvoriti neke stare rane u njega nije puki mazohizam: čini mi se da je posrijedi potreba da se, i drastičnim samoozljedivanjem, ponovo osjeti punina života.

Neće stoga biti neobično što je na samom kraju ovih zapamćenja, kao orijentir, naveo ulomak iz Montaigneovih *Eseja*: kriv sam za najgore i najčešće mane, ali ih nikada ne odbijam i nikada ne opravdavam...

Meni je ova knjiga, kao starijem Mandićevu vršnjaku, svojevrsni *vademecum* kroz vrijeme u kojem je on, za razliku od mene, bio jedan od najaktivnijih likova, pa, u neku ruku, čak i njegov simbol.

III. Put do sinteze

Notes Igora Mandića i Autobiografski reality show jesu lice i naličje istoga novčića: prvo je djelo prodor *iznutra*, strašću i analizom, u hrvatsku i jugosla-

vensku stvarnost u doba velikog prijeloma i — što danas znamo, a onda nismo ni slutili — uvoda u buduću političku kataklizmu; drugo je djelo pokušaj prodora u sebe *izvana*, tj. iz današnjeg pogleda na dramu društvenih zbivanja i njegovu povezanost s formiranjem intimnoga univerzuma. Ako nam je stalo do toga da Igora Mandića ozbiljno uzmememo kao svjedoka vremena, usuđujem se poprimiti vlastito iskustvo da se spomenute dvije knjige pročitaju jedna za drugom, kako bi se gotovo istodobno, osjetili impersonalni društveni procesi o kojima svjedoči i vrlo personalna reakcija autora kao pojedinca na vezu društvene i intimne drame. Na neki način, pred nama su dokumenti u kojima autor govori o povijesti i u kojima povijest progovara o autoru.

Teofil Pančić

Nježno srce u ringu

126

U doba bez političkog pluralizma imali smo književne polemike. U doba bez političkih stranaka imali smo intelektualce. Doduše, ne mnogo njih: rekao bih da ih je bilo manje nego što danas ima stranaka. U međuvremenu je došlo do znakovite inverzije: stranaka je sve više, a intelektualci polako izumiru. Zašto? Možda i zato što su mnogi koji su nastupali s pozom intelektualaca bili samo nerealizovani politički i etnički lideri, koji su čekali i dočekali svoj *povijesni čas*. Političke slobode donele su nam, dakle, otrežnjujuću spoznaju da je lakše osnovati stranku ili kakvo interesno parapolitičko udruženje nego izdržati na vetrometini kao intelektualac koji se pača u javne poslove, iz razloga načelne naravi, a i zato što mu je to posao. Dakle, izdržati onako kako je izdržao Igor Mandić, ne čineći ništa nego ono što je prirodna, samozadata dužnost boljeg uma: shvatajući i primenjujući zanat pisanja kao *totalnu kritiku*, što nije nadrndana kritika svega i svačega radi pukog okretanja kritičke mašine, nego je kritika koja se može i hoće primeniti na sve manifestacije duha vremena, od političkog života, javnog govora, književne ili novinske produkcije, pa do nekada tako prezirane svakodnevice kao uvek naajsavršenijeg pokazatelja stanja stvari.

Čemu je Igor Mandić – bez namere da ikoga ičemu podučava – naučio klince koji su se formirali negde u doba zrelog jugosocijalizma, u otvorenoj skepsi prema njegovim dosezima i perspektivama, i u žudnoj i žurnoj potrazi (pokazaće se – uzaludnoj) za alternativom koja neće biti ni marksistička ni nacionalistička? Ponajpre, tome da biti samostalni, od svakovrsnih partijskih i ostalih sprega postranjeni intelektualac nije nešto što ti omogućavaju nekakve »prilike u društvu«, nego da su takve prilike nešto što sebi stvaraš i krčiš sam, bez ičijih garancija. Mnogo kasnije, saznaćemo da ni u demokratiji nema neke osobite jagme za ovakvom društvenom pozicijom: uvek je sigurnije larmati u gomili, oko čega god da se gomila okupi.

Naravno, u doba u kojem je mrtvo more nedogađanja i grobna tišina u kojoj se zlokobno gomila Neizrečeno bilo neka vrsta neobznanjenog društvenog idealja, nisi mogao ne primetiti da taj Igor Mandić stalno drži nekakvu tenziju, da se kod njega reč očas pretvori u Događaj, a da inokosno mišljenje jedne famozne malenkosti – nekada hrabro do bizarnosti, nekada i bizarno do hrabrosti – produkuje više Smisla, više *akcije*, uostalom, negoli čitavi mrvotzorni forumi partijski ili kako drugačije regrutovanih intelektualaca, ili bi pre možda trebalo reći školovanih osoba koje bi možda bile intelektualci da su se usudile, ali pošto nisu, onda nikome ništa.

Iz onih je vremena ostalo nekoliko eksplozivnih i briljantnih Mandićevih knjiga svakovrsnih polemika, ređe sa prišipetljama i niškoristima, češće sa moćnicima i drmatorima koji su bili u poziciji – i rado su je koristili – da usmeravaju intelektualni život društva. Jedna od tih knjiga, među najboljima, zove se *Policajci duha*; tu je barem odmah sve jasno. No, ima i jedna koja se zove *Nježno srce*, a u tom će naslovu čitalac, verujem, prepoznati neku vrstu projektovane autoironije. I takvo je čitanje u redu, ali se zapravo može i bez toga. Naime, meni taj naziv deluje sasvim OK: Igor Mandić i jeste *žustri polemičar nježnog srca*, što je samo naizgled paradoksalno. Stvar je sa njegovim polemičkim – ali takođe i književnokritičarskim – opusom baš u tome da njegove polemike nikada nisu lične ili osobne na onaj ogavan način koji se odavno zapatio u ovim supkontinentalnim krajevima, i u kojem su oni koji se dopisuju neka vrsta zakravljenih rođaka koji će se sada, metodom uzajamnog nadvikivanja, obračunati na temu čija je majka veća i nepopravljivija kurva. U tome je smislu Mandić kroz sve svoje kritičke i polemičke poduhvate prošao kao mesečar, sasvim neokrznut trivijalnošću bezbrojnih povoda i bezbrojnih suparnika: takvo je šta moguće samo ako uvek staješ nasuprot knjigama i idejama, a ne ljudima. Ko je umeo i hteo, taj je od Mandićevog polemičarskog pristupa dobio jednu jako, jako važnu lekciju. Ko nije, taj se i sad valja tamo, u ringu u kojem nema pravila, a publika veselo urla ime onoga koga se ima zaklati.

Kada je jednu totalitarnu paradigmu odmenila druga, etnokratska, koja je ušla u naše živote razvaljujući vrata čizmetinom, i to, naravno, sa svom pripadajućom agresivnošću zadriglog ariviste, za Mandića kao da se nije promenilo ništa, osim što je samoća njegove pozicije morala izgledati još dubljom, i što je bilo teže i neugodnije nositi je. No, bio je to i novi izazov njegovom kritičkom i polemičkom nervu, iznova nabrušenom na site i samozadovoljne poštapalice novokonstituisane Glasne Većine, čiji bi sav misaoni obzor i sav intelektualni angažman mogao stati u naslov Mandićeve knjige *Za našu stvar*. A šta je to, molim vas, i koja je to »naša stvar«? *Zna se*. To jest, dok se dotična Stvar ne promeni. Kada će se, je li, ponovo *znati*, s ništa manjom samorazumljivošću.

A mogao je, pomislim ponekad, Igor Mandić fino, još tamo negde sredinom šezdesetih, naći uhljebljenje u kakvom institutiću za istraživanje ruda i

gubljenje vremena ili tako već nečemu, pa mirno i fino prodremuckati nekoliko decenija do penzije, spokojno trošeći zemaljske dane jedne tihe, ušuškane beznačajnosti, mogao je poštetedi sebe svega tog gombanja od kojeg na našem supkontinentu ionako obično ne vidiš nikakve osobite vajde, nego ti se nužno učini da je sve to otislo u vетар, a da su uši publike dlakave i tvrde kakve su uvek i bile. Mogao je, ali nije, na svu sreću, i hvala mu na tome.

Ivan Salečić

Igora Mandića hermeneutika svakodnevice

A na svršetku svih naših putovanja
Stići ćemo onamo odakle smo krenuli
I tako prvi put spoznati gdje smo.

129

T. S. Eliot, *Little Gidding*

S pozicije današnjeg ovdašnjeg spoznatoga *gdje smo*, rezon o svemu što se u minulih pedesetak godina pisalo o Igoru Mandiću bjelodano potvrđuje da se zapravo ništa nije pisalo o njemu, nego protiv njega. Iz dodatka *VUS u ogledalu*, koji je objavljen na kraju tekstološke sume u vlastitome Mandićevu izboru kolumnističkog naslova *Notes*, u izdanju Matice hrvatske 2007. godine, razvidna je masovna, uza zanemarive iznimke, čak totalitarna izravna negacija kritičkih i polemičkih vehemencija kojima je Igor Mandić jedinstveno subjektivistički *diem ex die* negirao kulturnu i političku, akutno ideošku i religiošku »fenomenologiju« predručnih mu desetljeća. U formi kriticizma nazvanih filozofskim jezikom još poodavno negacijom negacije, ispisao je Igor Mandić zavidnu količinu knjiga, koje su istodobno njegova individualna *opera*, djela; i opredmećena za hrvatsku nacionalnu kulturu nasušna potreba: *opus est*.

U toj dvojako vrijednosnoj instauraciji Mandićeve tekstoteke, dvije naslovne riječi: hermeneutika i svakodnevica streme jedna k drugoj na način na koji je razumijevanje zainteresirano za predmet razumijevanja. U najširoj primjeni egzistencijalne analitike na raznovrsne tipove tekstova, takav je odnos konstitutivan za poetsko-filozofjsku *téhne* tumačenja (hermeneia), koja je za Grke Platonove i Aristotelove životne dobi bila semantički jedno-jedincato-značna: *umjetnost*, da bi već u helenističko-rimsko vrijeme, kao *ars* (interpretandi), uz umjetničnost, označavala još *umijeće*, *umješnost*, *vještina*, ili se potpuno obesmisnila, postavši u novome vijeku etimon za *tehniku*.

U kontekstu ovoga teksta, *téhne* je u povezanosti s »hermeneutiké« ime za skrb ili brigu o događajima i pojavama ustanovljivo očinjeničenih u svakodnevici, te u tome svom svojstvu i statusu izručenih kritičko-polemičkom sučeljavanju. Svakodnevica je pak fakticitet života u zbilji dnevlja, ili faktični život *in dies*, što izrijekom poručuje Heideggerov »pozitivistički ustupak« tradicionalnome filozofemu »hermeneia«. *Die Existenz ist faktisch*, odnosno život je nešto faktički dano kao zapalo(st) u tustvo.

»Zbog toga«, ustvrdio je Wilhelm Dilthey u svome povijesnom prikazu nastanka hermeneutike, »tumačenje ili interpretacija u pismu sadržanih ostataka ljudskog bivstva predstavlja središte vještine razumijevanja«. (Cit. prema V. Diltaj: »Zasnivanje duhovnih nauka«, Prosveta, Bgd. 1980, str. 96–97).

Osim što je ovako apostrofirano razumijevanje bitno psihologiski »zasnovano«, ono, neopozivo otprve, smjera na Lockeov pozitivizam umske spoznaje svega, omogućen onim poznatim *quod prius fuerit in sensu* (što je prije bilo u osjetu). Stoga umska spoznaja dosegnuta hermeneutičkim »utvrđivanjem« da li nešto, i što, u sadašnjosti znače tekstovi nastali kronološki prije, čak davno prije — iziskuje, traži i *drugaciji tip razumijevanja*. Onaj, naime, koji nije više ni Platonovo jezičko »preslikavanje idealnih biti«, ni opstoj »unutrašnjih« utsaka-otiska W. Ockhama, ni Johna Lockea skupnost *ideas* (which) *are collected from the things*, ni Immanuela Kanta a-gnostički, dakle spoznajno-djelotvorno uzaludni »juriš na nebo« stvari po sebi.

Razumijevanje ovdje »prakticirano« bitno je metodički organon za sve u svakodnevici raz-umljeno, umom prožeto i okupljeno u odnos odlučujući za navlastiti značaj razumijevanja, koje po njemu, značaju, može biti neposredno svjedočanstvo, doslovno, u smislu »antiohijske hermeneutike« Ivana Zlatoustog, a može biti i simboličkog, odnosno alegoričkog naboja u »maniri« razumijevajućeg tumačenja pripadnika hermeneutičkoga kruga aleksandrijske škole, dotično Klementa i Origena. Jedna i druga ova razina hermeneutičkog »izviđanja« tekstoloških tradicija svetopisamske i diskurzivno svjetovne kulturne povjesnice rekonstruirana je prema *Suvremenoj katoličkoj enciklopediji*, t. I, natuknica »hermeneutika«. Obje razine filozofijski su krijepile svoje »umijeće tumačenja« nasljedovanjem Aristotelova pra-uzorka naslovljenog *Peri hermeneias*, »O tumačenju«. Bifurkacije kasnijih stoljeća, koje je osobito inspirativno pratiti od Matije Vlačića Ilirika do Friedricha Schleiermachera, i dalje do Martina Heideggera, Hans-Georga Gadamera i Jürgena Habermasa, u potpunosti napuštaju neposrednu doslovnost i, uz neupitni respekt prema simboličkoj i alegoričkoj »nadgradnji«, privilegiraju anticipacijske uvide što ih omogućuje »razumijevajući odnos« tradicionalno zvan »umijeće tumačenja«.

Dvije knjige Igora Mandića: *Šok sadašnjosti* (izdavač Centar za informacije i publicitet, Zgb. 1979.) i *Notes* (izdavač MH, Zgb. 2007.) više i razgovjetnije nego druge njegove knjige, zaokupljene su anticipacijskim vrijednostima faktičkog života kakav jest bio i kakav je u konsekvensijama svoje bilosti još dan-

danasm, dakako, činjenično razvedeniji, za pojmovno mišljenje dublje zahtjevan, pa utoliko kompleksniji. Sasvim pasažno, poželjno je uz ove dvije knjige napomenuti kako su tjesno susjedne povjesno–prototipskim knjižnim formama prispodobivim, prema mojim subjektivnim nalazima, s najstarijom riječi za knjigu, s riječi *kodeks*, latinski: *caudex*.

Sugestija za ovaj prisjećaj dolazi iz formulacije koja kaže: *Plurimarum autem tabularum contextus »caudex« apud antiquos vocabatur.* (A složaj od najviše ploča zvao se kod starih »knjiga«.) U smislu ove sugestije, dvije izdvojene Mandićeve knjige u bliskom su značenju s bunarima koji u sebi pohranjuju ono reprezentativno neke kulturne baštine, što se preporuča čuvati i uvažavati, kako bi život mogao biti samosvrhovit i nepovrediv. Stoga prednosti označene s *više i razgovjetnije*, kojima se *Šok sadašnjosti* i *Notes* uzdižu nad ostale, koincidiraju sa *spes longa*: s nadom nadaleko prostrtom, s nedogledivom nadom kojom se u »sekularnoj filantropiji« imenuje temelj idealizma čovjekove društvene zbilje, shvaćenog dvoznačno: u značenju ideala prosvjećenosti, kojemu su težile jednakom intenzivno antička *paideia*, ili odgoj i obrazovanje za najviše Dobro u javnosti svakodnevice, kao i dva–tri tisućečica mladi Lessingov spis *Odgoj ljudskoga roda* iz 1780. godine. Drugo značenje iste idealne orientacije u fakticitetu svakodnevica nedvojbeno je ono sadržano u pojmu filozovskoga idealizma, uznesenog do najviših vrhunaca u Hegelovu razumjevanju povijesti kao *napredovanja u slobodi*.

Projekt društva koje ničim zaustavlјivo napreduje u slobodi ima izgleda ostvariti se jedino uz uvjet da čovjek uzmogne svakodnevno biti i ostati svjestan sebe slobodnog u sferi javnog mišljenja, što u vidokrugu Mandićevih knjiga *Šok sadašnjosti* i *Notes* znači: da nitko od mislećih bića javnosti svakodnevice ne smije moći biti zadešen moćnjim od sebe ideologemima i dogmama, političkim i klerikalnim ortopraksijama, privatnovlasničkim interesnim autizmima, idolatrijama zakašljenih nacija (H. Plessner) i promašenih država (N. Chomsky) na hrvatski način. To pak dopušta elaborirati Mandićeve stavove nimalo optimistično iz perspektive vremena u kojem su nastajali tekstovi za *Šok* i *Notes*, ali utoliko to isto čini takvu elaboraciju jačom, dalekovidnjom u anticipativnosti s gledišta svakodnevice u vremenu i prostoru sada i ovdje.

Igor je Mandić u knjizi *Šok sadašnjosti* suprotstavio konvencionalnom shvaćanju medija koji zovemo televizijom poduze skaletu promišljeno gradiranih značajeva koji su strgali s nje »krinku otajstva« koja joj je osiguravala status nazvan već naslovno u jednome Mandićevu kritičkome eseju–prikazu *Mysterium televisionis*. Nakon toga, slijedom niza Mandićevih tekstovnih inviktiva, televizija se razgolićena prikazuje, s jedne strane, u sluganskoj ulozi tehnološkoga prijenosnika obavijesnih sadržaja; s druge strane u službi tendencioznog posredovanja događajućih–se sklopova političke, kulturne, sportske, masovnozabavne i drugačije oblične fenomenologije okolnog svijeta dominilne i izvandomicilne referentnosti; s treće pak strane omogućuju nam Man-

dićeva kritička razotkrivanja uvid u najambicioznu hotnju televizijskog pogona, u onu, naime, kojom se hoće samoiskazati kao odlučujuća sastavnica duha vremena, ako ne i kao sam duh vremena.

»Mi moramo kontrolirati televiziju da ona ne bi kontrolirala nas — to je sažetak bilo koje teorije odgovornosti suvremenih masovnih medija. Televizija raste kao pustinja, rekao bih Zaratustrinim rječnikom, jao onome tko pustinju skriva. Ona je organizam koji buja sam od sebe i od svojih potreba, da bi u nekoj lošoj budućnosti postao sveobuhvatno, totalitarno oko, kao u stravičnim vizijama Huxleya i Orwella. Pišem o ovome jer je to (naša) tema vremena, a ne dana.« (»Šok sadašnjosti«, 165).

Hegelova umska projekcija »loše beskonačnosti« raspametila se u svakodnevlu »loše budućnosti« nametnute nam medijima da bude tema vremena što uokolo vremenuje, dnevљe dana što u istoj uokolnosti danju, čineći najviše za nas što mogu: da više nemamo ni vremena ni dana. Orwellov totalitarni *svevid* televizijskog, ali i svakoga drugog medijskog pogona, osvsvremenio je vremenitost distopiskske obuzetosti ništavilom etičkog, moralnog, političkog i religijskog humaniteta, te tako nas »definitivno« učinio obnevidjelima *en masse*, ili poslovično: *visu carenti magna pars veri latet*. (Obezvidjelome skriven je veliki dio istine.) I dok je u Starih bio barem gramatičko vrijeme, medij danas, u svim raznoimenim produkcijama informativnih, reklamnih, zabavnih... u jednu riječ: komunikacijskih sadržaja, postao je u svakodnevici autoritarno ne-vrijeme u kojem je *odustao biti* »mekluanovska poruka«, pa sada sveobuhvatno teži lažno udomiti svoj sve brojniji, u svakom pogledu bitno tragično dezorientirani publikum: javnost i njezin svekoliki plebs.

Tehnabitak produciran televizijom i poduprt svim drugim bratskim i ses-trinskim medijima, uzajedničenim u Hobbsov levijatanski etatizam, premoćni je bitak svakodnevice što nesmiljeno nasrće na generičku čovjekovu arhetipsku ljudskost, s ciljem svih svojih ciljeva: osoviti, čvrsto usvjetoviti Brochova *kitsch-čovjeka* u nepreglednoj magmi praktično-političkog i duhovno preferiranog smeća. Utoliko, kako sam Igor Mandić reče precizno i neosporivo u poglavljvu *Šoka naslovljenog »Društvena kontrola televizije«* (ali i passim), zbijanja posredovana televizijom, njome i »kreirana« i uprogramirana u naše živote, nisu više, niti su uopće, pitanje dana nego vremena. Motren u toj patini estetike ružnog sjaja, *Šok sadašnjosti* je tekstualno tematski nerastemeljivo utemeljni suslijed paradigmatskih disolucija moralno-etičke, materijalističke, politeističke i nadasve antropoanalognične duhovno-povijesne egzistencije. Tekstovi su pisani u maniri megarske eristike neopterećene skolarnim elementima prepiranja i dvosmislenosti. Prepoznatljivo ciljano, i u tom smislu odlučno, Igor Mandić ovako rezimira slojeve, kako osobno kaže (Šok, 255), »majčinskog principa« televizije u *današnjoj* (alias: ondašnjoj) medijskoj kulturi: televizija se totalizirala u smislu kontrole masa kojima se obraća, radeći što radi po starem principu civilizacije manipuliranja *vulgus vult decipi, ergo decipiatur*

(svjetina hoće biti prevarena, neka dakle bude prevarena); na toj osnovi razvila je do savršenstva neosjetljivost za kritički diskurs, kao i prema kritici koju joj upućuju prosvijećeni kritičari; reklamokratizirala se; programski setovi emisija namiguju s ekrana programatski–doktrinarno precizno spram i najelementarnijih obzora pozitivnih očekivanja; potpunoma se, dakle, prepustila sluganstvu na dobrobit političko–koterijskih, danas–još–plus privatnovlasničkih osovina.

Kao tako usredištena u čovjekov okolini svijet, u svijet gdje subjektivno obitava s drugim ljudima kao njihov *Mit-Mensch*, napokon u njegov, čovjekov, svakog od nas osobni svijet, televizija je samo do najdubljih dubina obezvre-menila život u svakodnevici pustinji, koja sumjerljivo Mandićevu Nietzscheovu rezonu *raste*. Stoga su Mandićeve dijagnoze s kraja sedamdesetih 20. stoljeća ne samo dobro opisale telemedijsku in–visio: protu–viziju televizijske *téhne*, nego je poslovičnom preciznošću latinskoga frazema *acu tetigisti* (pogodio si srž stvari), Igor Mandić najavio sveprisutnu danas tehnokraturu telediskursa u riječi i slici koji latentno i očigledno onečišćuje svakodnevnicu kojoj i sami pripadamo. Čini se zato na toj osnovi umjesnim ustvrditi kako je *Šok sadašnjosti* zapravo Mandićev *šok budućnosti*. Riječju: iz perspektive vremena nastanka *Šoka sadašnjosti* danas vidno za sve nas prezentna svakodnevica, ili poredak fakata koji nam »život znače«.

Mnogi sigurno pamte da je sintagma »šok budućnosti« naslovljena knjiga Alvina Tofflera, u hrvatskome prijevodu M. Kirca objelodanjena 1975. godine zaslugom izdavačkoga pregaštva »Otokara Keršovanija« iz Rijeke. Igor Mandić se u *Šoku sadašnjosti* i formalno dotiče Tofflerove knjige onoliko koliko je smatrao da je u skladu s njegovim pogledima na sadašnjost nastanka *Šoka sadašnjosti*. Nije dakle da se može govoriti o kompatibilnosti Tofflerova i Mandićeva djela. Toffler verbalizira svoje projekcije u razmjerima konvencionalne temporalnosti za koju je budućnost negdje nešto pred–postavljeno čemu se stremi. Mandićeva i naša sadašnjost nastanka tekstova uvezanih u *Šok sadašnjosti* nije puka, optjecajna i u toj optjecajnosti iscrpljena kronologijska jednodimenzionalnost vremena, njegova jednokratna vremenitost. Ili jest, ali u specifično ontologiskom poimanju vremena kao kretanja od Logosa do Kronosa, od umne Riječi do njezina uvremenjivanja, kako bi mogla biti što je zapisano da jest, naime *kai theos n ho logos*: i Riječ bijaše Bog! Nešto malo opuštenije rečeno: kad je vrijeme tro–jedno, tj. kad je u sve tri svoje »protege« — kao prošlost, sadašnjost i budućnost, sveobuhvatno *Jedno*, naime *sadašnjost*, što je na primjer tvrdio filozof Schelling u svojim *Weltalten* (»Dobima/Vremenima svijeta«). Ili na još jedan mogući način *to isto* iskazano u ideji o vječnoj aktualnosti, u Mandićevoj formulaciji na kraju 150. Notesa, na 450. stranici knjige *Notes*:

»Aktualnost je, dakako, vječna, u tom smislu što još uvijek traje.«

Tri riječi: aktualnost, vječna i uvijek, težišne su za hermeneutički zahvat kojim se metodički oblikuje ovaj tekst. *Aktualnost*, to su *facta*: stvari i pojave, odnosi i djelovanja u sferi faktičkog života. *Vječno* u neprekidnosti trajanja je dimenzija vremena: vrijeme koje se ne obazire na činjenice, koje samobitkuje u otvorenosti za sva bića kao njihov »subjektivni objektivitet«. *Uvijek* je pak tek oznaka za vremenitost u vremenu, njegovo, tj. vremena, ljudsko ograničeno sabiranje sebe u-uvijek; ono običajno *navijeke*, kojim danas vjernici otpozdravljaju umjesto nekadašnjeg *vazda budi*. *Uvijek(e)*, *navijeke*, jedino je vrijeme sebepredstavljanja u pleterima subjektivnih svrhovitosti, što je pisanje moje, vaše, Mandićevog genuino. Zato je od besmrtnе važnosti za pisanje ono u njemu budućnosno, najčešće nevidljivo dano, i kao takvo — da parafraziram jednu Šoljanovu »frazu«, izručeno ospoznavajućem susretu u sadašnjosti, ili drugdje.

Mandićeva budućosna sadašnjost *Šoka sadašnjosti* iz 1979. godine anticipirala je danas totalno onemogućenu obuzdanost *uzaludnosti* egzistencije, s kojom smo sada i ovdje *via facti* suočeni, konfrontirani, kao s jedinim svojim svijetom. Uzaludnost egzistencije znači da je uslijed terorizacije svega postojjećeg sve vidljivo i nevidljivo *budućnosno* u svakodnevničkoj sadašnjosti postalo *opasnosno*, koje, za razliku od Hölderlinove romantične *spei longae*, ne sadržava u sebi nikakve izglede za spasonosno. Martin Heidegger to je prokomentirao jezgrovitno ironično: *Die Existenz ist faktisch*. Pa ipak, pokušao je identificirati neko tlo za filozofiju kao hermeneutiku fakticiteta baš u tom *faktisch*. U šezdesetom tomu svojih »Sabranih djela« (str. 11) napisao je:

»Faktično životno iskustvo jest nešto posve osobeno; u njemu *se* omogućuje put k filozofiji, u njemu se izvršava i (pre)okret koji vodi k filozofiji.«

Nije Heidegger, nego sam ja istaknuo »*se*«, za koje mi se ovdje čini da je Heideggerovo *man* (»*se*«) koje nije zamjenička riječ, nego je ne-osobna os koja osovљuje bića još bez-lična, ali k o-ličenju napućena. Početno stanje vremena u kojem se takvo što zbiva, pa tako i zbivanja samog, stječe status bivanja početkom ostvarivanja sebe čovjeka u svakodnevici — pitanjem: kako nas vodi i kamo nas vodi to omogućavajuće puta k filozofiji? Ima li, naime, ovo »*kako*« i »*kamo*«, i ovo »omogućavajuće« neke veze s onim što je za Mandića *šok*, koji za Heideggera, nota bene, ni kao riječ ni kao pojam, čak ni kao filozofem, nije nepoznanica, naprotiv, ime mu je *Stoss*. Što je najvažnije, vidokrug je zajednički.

Zajednički na taj način što omogućuje »vidjeti« da ono »*kako*«, s početka prethodnog pitanja, filozofija izvršava na dva načina: prvo, tako da se *vraća* iskustvu faktičnog života, njegovu fakticitetu, što je Heidegger pripadao intelektualno-filozofjski »husserliani«, drugi način izvršavanja onoga »*kako*« je izvorno Heideggerovo *zur-Kenntnis nehmen*, »uzimanje-k-znanju«, tj. onoga što egzistencijsko faktično iskustvo života u svakodnevici znači, a znači što

znači ono »mjesno« *tu* tubitka kojim se oprisuće svako konkretno biće u svojoj ustanovljivoj neposrednosti.

Ovo usvakidašnjenje filozofije u svakodnevnicu postiže se, dakle, razumijevanjem sebe filozofije kao mišljenja koje hoće postati svijetom (H. Lefebvre), i na toj osnovi zasnovanog razumijevajućeg odnosa prema događajima *in dies*. Za hermeneutiku je bitan razumijevajući odnos. Njime se ne cilja na dođeno, nego na ono događajuće–se u događaju, što bi bez takve zauzetosti filozofije za svakodnevnicu bilo neiskazivo. U tom smislu, filozofijski rječnici, kao i predmetna filozofska lektira, mahom jednostrano »opisuju« bit hermeneutičkog zahvata.

Polaze naime od fakticiteta za koji je odlučujuće da *facta sunt*, pa ustanovljive činjenice nisu za takvo polazište tek »materijal« svakodnevice, nego su za nju i konstitutivne, ili to prije od svega, ili pak jedino to. *Factum*, doduše, značenjski jest činjenica kao nešto u razvoju zaustavlјivo dano, ali je *factum* i participski lik srednjeg roda glagola *fieri*, dakle vezuje na se značenja »nastajati, bivati, potjecati, biti (ili ne) moguć«, pa stoga izražava dinamičnu, ničim zaustavlјivu i utoliko neustanovljivu u svojoj dovršenosti rezultativnost očinjeničavanja svakodnevice; ono njezino Mandićovo »vječno, u tom smislu što uviјek traje«. I tek na tragu takvoga razumijevajućeg odnosa prema činjenicama fakticiteta svakodnevice, moguće je misliti, govoriti, pisati, pa čak i šutjeti *anticipando*, što iskustvenome vidokrugu Mandićeve knjige *Šok sadašnjosti* osigurava svedodanašnju kompetenciju u razgoličavanju idolatrijskih nagnuća i lažnih idealova u okrugu »egzistencije kotidijane«.

Mandićeva naslovna odrednica »šok« nije dakle neočekivani, iznenadujući učinak obuzetosti cjeline bića nelagodom, uključujući i Freudovo tumačenje »nelagode u kulturi«. Šok je u Mandićevu prikazu šokovima zadešenih religija svakodnevice jednostavno stanje rastrojenosti koje ne dopušta čovjeku usredotočiti svoju egzistenciju, djelatno je dnevno oplođivati, čineći tako danomice životne »opcije« tjeskobnima i bitno ih puteći ususret »porivu k smrti«, ili rečeno za one kojima to zvuči preteško: provocira i održava »volju k nemoći«, kako se o tome izjasnio Cioran. U jednom trenutku sugestivne slutnje, šok je za Mandića, gotovo bi trebalo reći: *suрова vedrina*. U *Šoku sadašnjosti* na str. 98. stoji uspravno verzalom: »Šok je šik«.

Da je šok šik, to otvara mnoge dubine vremena nastanka Mandićevih tekstova, i vremena iščitavanja tih tekstova, njihovih moralnih, etičkih, duhovno-povijesnih aplikacija danas. Jedna je dubina bivanja šoka šikom »kunst-historijsko iskustvo«, koje nas poučava kako je šok tendencijski šik avangardnih estetika ružnog, što Igor Mandić izrijekom posvjedočuje opaskama o fovizmu i futurizmu, ali uz adepte tih i takvih umjetnosnih projekata dobro pristaju još dadaisti i ostali »isti«. Druga dubina, koju ne želim pripisati Igoru Mandiću, jer je primarno moj osobni stav prema kojem demonstrativni slogan »Šok je šik« ništi bilo kakvu mogućnost refleksivnog suda ukusa i estetičku praksu

kreativne kulture svodi na puki dnevni empirizam populističkog samozadovoljavanja. S te pak razine »puca pogled« u treću dubinu uvida kojim je Igor Mandić iz 1979. godine anticipirao samu srž orgijastičkih zabavnih pomračenja imenovanih »mega lokalitetom« Zrće:

»Diskač nije puki plesnjak, kako to starci zamišljaju, nego neke vrste akvarij za mlade, sačinjen od prikladno oblikovana interijera, prigušena svjetla ili svjetlosne igre, pop-glazbe kakvoj nema premca u muzičkoj kulturi našeg stoljeća, dima i galame, odnosno nekog specifičnog plemenskog razumijevanja koje svemu daje naročito obilježje.« (»Šok sadašnjosti«, 91).

Da je šok šik, može također biti igra značenjski različitim riječima, koje unatoč razlikama tvore jedno izvorište za kompatibilne poruke: šok, naime, kao distorzno, stresno djelovanje duha vremena svakodnevice može se razumjeti i tumačiti kao proizведен samodopadnim ironiziranjem krajnje oskudnog standarda duhovnosti tubitka ili egzistencije u dnevlu. Takav razumijevajući odnos prema šoku držim temeljnim za tumačenje Mandićeve kritičko-polemičke komunikacije s *modusima vivendi* onodobne i ovodobne, bitno jedne svakodnevice. Zbog toga formalno i sadržajno riječ ironiziranje iziskuje pobližu karakterizaciju. Ovdje, naime, preuzeto je tumačenje ironije u djelu Karla Jaspersa *Philosophie I-III* (dotično t. III. str. 436), koje upućuje na to da se njime, ironiziranjem, *osigurava sebe od skliznuća u neistinito posvećenje objektiviteta*. Posrijedi je, dakle, odlučujuće pitanje integriteta o kojem je neskriveno beznadno pisao Marshal McLuhan, koji je Mandića nadahnjivao i kojeg je Mandić osporavao. U jednome nalazim da su bez ostatka suglasni:

»Kad su pak u pitanju elektronski mediji«, zapisao je M. McLuhan u *Understanding Media*, »zapadni čovjek iskušava navlas isti 'povodanj' kao i udaljeni urođenik. Mi nismo nimalo pripravniji za susret s radijem i televizijom... nego što je urođenik u Gani sposoban nositi se s pismovnošću koja ga izdvaja iz njegova kolektivnog plemenskog svijeta i posprema ga u individualnu osamu.«

Elektronski medijski jezik i pismovnost tvore za hermeneutiku verbalnih struktura dosad gotovo nezamislivu koincidenciju suprotnosti, specifičnu po tome što usudno obilježuje naše Eliotovo »gdje smo« kao ljudska duhovna bića danas. Pismovnost koju zajedno s Mandićem smatramo epohalnim izazovom »Gutenbergove galaksije«, i elektronski jezični simulakrum ishodišno pripadan »Teslinoj galaksiji«, dva su moguća izbora između slobode i utamničenosti jezika. Ono suprotno u tim dvjema mogućnostima opredmećuje se dokidanjem produktivnog odnosa između pojedinačnog i općeg, individualnog i masovnog. Jedan izbor, naime pismovnost, *izdvaja* individualno i usuproćuje ga za nj potpuno anonimnom bitku mase; drugi pak, to jest elektronski jezik, »umrežuje« bez ostatka individualno u kolektivno, čineći ga anonimnim bićem bitka mase. Problem je pra-star. Postavili su ga već antički hermeneutičari u svojim prijeporima o Platonovim dijalozima, u kojima su (prijeporima) ospora-

vatelji pismovnosti vidjeli u njoj neprevladivu insuficijenciju izražajne moći koju ima »usmeni diskurs«, o čemu se mogu naći dragocjene informacije u knjizi Thomasa A. Szlezaka *Platon lesen* (»Citati Platona«). Ono pak koincidentno, strukturno zajedničko jednoj i drugoj suprotnosti, držim da je iz obje rezultirajuće jedno: *individualna osama*.

Kako dakle biti sam sa sobom, dvoumi Hamlet naših dana, koji čak nije više ni to, Hamlet? Potrošene su, naime, sve sumnje. Ostale su samo krležijanske daljine iz *Balada*: meglene i kalne. A Mandićevi šokovi svih naših sadašnjosti, s kojima nas ususrećuje i u sedamdesetima svoje životne dobi svakog petka u tjedniku »Novosti«, nastavljaju biti korisnima u preboljevanju kobnih nerazgovjetnih daljina, koje hoće biti našom svakodnevicom.

Predrag Matvejević

Igoru Mandiću

138

Mnogo i dugo smo polemizirali, Igor i ja. Prije dvije godine, u Zagrebu, na tramvajskoj stanici između Ilice i Frankopanske, ulazio sam u »jedanaesticu«. Mandić je na ista vrata izlazio. Obojica smo, nekako zbumjeni, promrljali nešto nalik na pozdrav. Odavno se nismo pozdravljali, godinama. Ovaj smo se put napokon pogledali nekako blaže i vedrije. Žao mi je bilo što se, u hitnji, nismo rukovali. Učinili smo to nekoliko mjeseci kasnije, na sajmu knjige u Puli. Razmijenili smo knjige izložene u susjednim dvoranama, približili se, sjeli za isti stol, porazgovarali. Kao da nikad nije bilo razdora među nama. Oni koji se sjećaju naših nekadašnjih polemika prolazili su kraj nas, iznenadeni. Kao da su se pitali je li moguće to što vide...

U jednom vremenu relativne monotonije, možda ipak plodnijem od današnjega, naše su polemike nudile neku vrstu osvježenja. Odbacivali smo jedan i drugi konvencionalni »dijalog istomišljenika«, pokazujući da on nije nužan ni koristan. U našim sporovima nije bilo važno tko je više a tko manje u pravu — važnije je da su se sami takvi sporovi mogli dogoditi. Bez njih bi tadašnji književni život, unatoč svemu, bio siromašniji.

Obojica smo bili izloženi kritikama i u prošlom režimu, svatko na svoj način. U takozvanoj »Bijeloj knjizi« dobili smo više prostora nego itko drugi. Izrekli smo dosta grubih riječi — on o meni, ja o njemu. Ali Matoš, koji nam je obojici bio u mnogočemu uzorom, rabio je u polemikama još teže riječi. Krleža također. Iz njihovih smo se kabanica iliši šinjela obojica ispili.

U ovim posljednjim godinama uvjerio sam se da je Igor Mandić dosljedan, vjeran sebi samome i svome djelu. Smatram ga darovitim — to želim ovom prilikom istaknuti. Dobro je što su hrvatska i bivša jugoslavenska kritika ima-

le takva kritičara. U nekim razdobljima morao je pisati više nego što je poželjno — ali živio je od pera. Svoje pero ipak nije prodao.

Pokazalo se na kraju da nam je još jedna stvar zajednička: u Beogradu, Sarajevu, Skoplju itd. primaju nas obojicu — nakon svega strašnog što se dogodilo među »našim narodima i narodnostima« — s osjećajem bliskosti, prijateljstva i možda neke nostalгије. Ja se tome radujem. Vjerojatno i Igor. Primljen je u Beogradu bolje nego ijedan hrvatski pisac. Možda tako pomažemo hrvatskoj kulturi više nego što misle naši nacionalisti — ogrezli u duhovnoj čamotinji.

Neka im bude.

Dubravka Crnojević — Carić

Mandić i pornografija ili Stanje kolebanja

140

— Odgovornost je, inače, u ogledalu — na jednom mjestu u svojoj knjizi eseja o vulgarnom *Prijapov problem* kaže Igor Mandić (Mandić, 1999: 239).

Rečenica zvuči snažno, na način da se zastane.

Odgovornost je, inače, u ogledalu? Ogledalo je kao što znamo maniristički pribor: ogledalo govori istinu i u isto vrijeme laže. Ogledalo je i magijski pribor. Privlači pogled, prikiva oko, ali ga i obmanjuje. Služi integraciji, ali i deorientaciji.

Mandić pripada ljudima »mogućeg«, kako bi rekao A. B. Oliva, ustraje na vlastitoj ambivalentnosti, na vlastitom stanju kolebanja te kao svaki manirist eksperimentira s različitim točkama gledišta (Sypher).

* * *

Igora Mandića znam godinama, kao zvijezdu i kao prijestupnika. Čovjeka koji dobro balansira rubnim zonama. Uvijek je u prostoru međe.

Ta pozicija nije laka. Ne samo zbog toga što su pitanja i teme međe osobito osjetljiva, u najmanju ruku kontroverzna — jer svaka granica sadrži barem dva opozitna elementa unutar sebe, već prvenstveno zbog toga što je tim zonama pridruženo ono teško uhvatljivo stanje koje teoretičari, pogotovo teoretičari postmoderne, vole zvati »fluidnim«.

Te je fluidnosti Mandić trajno svjestan. Zna on vrlo dobro da se granice pomicu, gibaju, teško ih je ustaviti, i taman kada se većina dogovori oko toga što jest u centru a što pripada Drugotnome — zona se međe ponovo pokrenula. A taj je pokret vidljiv malobrojnima. Upravo zahvaljujući tom specifičnom talentu da gotovo nanjuši što je to što je trenutno ušlo u područje abjecta (kako bi Kristeva rekla), tj. međe, u trenutku dok titraji još intenzivno vibriraju, dok se slika nije umirila — leži Mandićeva trajnost.

Čini mi se da je to njegov životni poziv, njegov zadatak, detektirati ono nešto ležeće u graničnoj zoni.

Nije to lako, te su zone — zone slutnje, naznaka.

Kad bismo pokušali detaljno pobrojati o čemu to Igor Mandić piše, ne bi nam bilo baš lako, on je šetač, onaj koji se elegantno kreće raznim poljima, otvara mnoga vrata: od književne kritike, društvene kritike, fenomenologije masovne i medijske kulture, antropologije a objavljuje i knjige, kako sam kaže, hedonističke problematike. A ipak, nekako je svima jasno koje bi mogle biti Mandićeve teme: sve one koje se poigravaju zazornim. Sve one koje otvaraju vrata dugo blokiranim, te pomiču granice »normalnog«.

Ponekad se autorova prijestupnička pozicija ogleda u samim temama koje odabire, ponekad u načinu na koji ih obrađuje, no najčešće je u igri i jedno i drugo.

No, dobro: odabравši za ovu prigodu njegove eseje o vulgarnosti koji problematiziraju pornografiju, erotiku, seksualnost, nagost, jasno je da sam se okrenula području koje vrlo lako možemo prepoznati kao Mandićovo.

Knjiga eseja *Prijapov problem* može se prepoznati kao povijesni prikaz seksualnosti ili kao niz sociološko-fenomenoloških studija o seksualnosti. No, istovremeno zadire u temeljna određenja naše kulture: Mandić se bavi ključnim dihotomijama: odnosom unutra/izvana, muško/žensko, osobno/javno, čisto/prljavo, život/smrt.

Prisutna je njegova sklonost ispitivanja zazornog.

A zazorno nije ono s druge strane, nije odsustvo. Zazorno je srednji put, mješavina, dvosmislenost. Ono što remeti identitet.

Zazorno i zazornost su ujedno međe, tj. granice naše kulture. Time se Mandić bavi.

Propituje kulturom postavljene granice, i upućuje na život sam koji je spoj naizgled nespojivog, paralelno postojanje različitih smisaonih enklava.

No, Sipino crnilo o kojem često piše Mandić, kod njega je trajno na snazi ne samo kao metafora već i kao autorski postupak: naime, autor ga prolijeva često, zakrivajući spretno bol, odnosno problem kojom se bavi.

Zašto spominjem bol?

Mandić tvrdi kako je riječ o vulgarnim esejima ili esejima o vulgarnosti. Istiće kako je zadovoljstvo u pisanju takvih eseja podvostručeno sviješću o nasladi koju izaziva kod čitatelja (Mandić, 1999:15).

Mada izrijekom ističe kako ne želi stručno obraditi problem: »nama je ovde do pabirčenja po raznorodnim motivima po kojima se može naslutiti uloga muškog organa u povijesti« (Mandić, 1999:22), ipak otvara terminološku raspravu: opetovano insistira na dilemi bavi li se on erotikom ili pornografijom?

Mandić¹ tu dvojnost artikulira i afirmira na niz međusobno proturječnih načina: čas ističući kako pornografija podrazumijeva eksplicitno pokazivanje dvaju ili više tijela pri seksualnom spajanju, dok je erotizam tek ono nešto naslućeno;² čas inzistirajući kako je mjerilo pri omeđivanju pojma pornografija stanje muškog spolnog organa — »potrebno je da penis obavi i prikaže puni krug svog uzbudjenja, onda je to pornografija... to je točni tehnički opis sadržaja pornografije« (Mandić, 1999: 159) i tu »nema varanja (...) ovo je zakon po kojem pornografija ispunjava svoj smisao — mora se vidjeti da je sve pravo i istinito, dakle da muškarac zaista svršava (...) sva njegova strast vidljivo se i očito iscrpljuje u tom mlazu, dok su njegove kolegice sve mogle glumiti (kao što često i rade)« (Mandić, 1999: 161) ili pak pornografiju predstavlja kao »snimanje spolnog života u idealiziranom obliku« (Mandić, 1999: 161).

No, često i sam autor ističe kako je erotikna prvenstveno u glavi,

Te da pornografija isključuje ljudsku emotivnost (»jasno je da pornografija ne uzima u obzir ljudsku dušu«). (Mandić, 1999: 120)

142

Pornografija stavlja akcent na čulnost bez osjećaja.

Erotika je, dakle, heretično spajanje tjelesnog i osjećajnog, te kao takva izvor moći i spoznaje, dok je pornografija po toj definiciji direktno poricanje erotike jer predstavlja potiskivanje osjećaja.

U tom se smislu, ma kako to možda nerado prihvaćao, Igor Mandić zapravo bavi erotikom.

Rijetko kada pornografijom.

Kada je Eros u igri sve je povezano: duhovno, čulno, emotivno, afektivno. Erotizam jest povezivanje, ali i gubljenje. Dihotomija više nema, nema odvojenosti vanjskog i unutarnjeg. Vanjsko uranja u unutarnje, unutarnje nadire preko granice, Eros i Thanatos, ushićenje i užas — sve je jedno s drugim u vezi.

Strah se gubi kada je Eros na snazi, u tim je momentima moguće prekoracići granicu, gubeći se — začepiti jaz.

* * *

Mandićeva je dobro skrivana, ali opsedantna tema — bijela zona inače osučanog tijela. Stid.

1 »Teškoća ovog lagodnog zaključivanja stoji u tome što je do danas malo napravljeno na jasnom razlučivanju prikazivanja tjelesne nagosti, erotičnosti, seksualnosti i pornografije — najčešće se ovi pojmovi rado i olako zamjenjuju — međusobno se podvodeći, a nejasnost provodi dodatnu zbrku.« (Mandić, 1999: 241)

2 »Erotičnost — da, pornografija — ne! Slutnja seksa — da, izričito prikazivanje tucanja — ne!« (Mandić, 1999: 174)

Mandić se zapravo bavi stidom. Mandić (raz)otkriva ono pokriveno — stidom.

A to su, kako sam kaže, ključna mjesta, mjesta straha, mjesta ulaska u erotično. Čini to na razne načine, ne samo baveći se seksualnošću, čini to i baveći se Krležom, pokušavajući otkriti neizgovorene glasove u pozadini, one što se skrivaju ispod normom određenih krpica kupaćeg kostima, čini to tranširajući svoj život, opisujući vlastitu nagost u zrcalu.

Mandić piše o seksualnosti na način onoga koji je trajno u graničnoj zoni, spajajući naizgled nespojivo: doživljavajući seksualnost kao razotkrivanje, mjesto spoznaje, nagosti, ali i kao bijeg, masku, veo, mayu. Mandić se trajno i predano, možda ponekad i mimo vlastite volje, bavi objektom. A objektno je sama granica ili rez. Rez koji povezuje, kao ožiljak, a koji nije ni subjekt ni objekt već participira u/od oboje (Kristeva).

* * *

143

No, ne zavaravajmo se:

Kad skinemo kupaći kostim (i kad se razotkrije bijela, suncu nepokazana put), ispod njega ostane vrlo često još jedna uniforma, uniforma kojom se ponosimo, jer smo na njoj mukotrpno radili: ostaje uniformno, u teretanama oblikovano izvježbano tijelo (bez nedostatka, bez osobnosti, bez stida). Bez onog što nas čini živim.

Baš tako, ponekad i u Mandićevim esejima o seksualnosti — nakon svlačenja krpica koje je, istina, neugodno svući, ali su svima vidljive — ostaje još jedan zaštitni sloj, sloj kože: anesteziran, umrvljen uniformnim seksom.

Mandić bi iznevjerio vlastitu poziciju, poziciju onoga koji je nužno u stanju kolebanja, kad ne bi i ovdje preokrenuo vlastitu sklonost u njezinu suprotnost: možda bi se moglo reći da su kod Igora Mandića afekti tako snažni da ih on nužno u jednom trenu mora anestetizirati prikazom seksualnosti kao pornografskog, teškog, mukotrpног, gastarbajterskog — rada mužjaka³.

Završni esej tematizira *prijapizam* — trajnu i bolnu napetost muškog organa koja nipošto ne pričinja zadovoljstvo, niti dotičnoga ne tjera da ganja ženske već da potraži (liječničku) pomoć⁴.

3 Potkrijepit će navedeno sljedećim citatima: »Muškarci su jedine žrtve pornografije, zato jer se moraju mučiti da održe erekciju i da javno ejakuliraju. A propos, jeste li vidjeli te mučne izraze lica pornojebača dok se trude da svrše« (Mandić, 1999:142); »S kojim trijumfalnim olakšanjem napokon ejakuliraju, znajući da su i obavili posao i zaradili svoje marke i dolare?« (Mandić, 1999: 142); »...zavidna potencija nekog 'glumca' (koji ne glumi jadan jer su u pornografiji jedino muškarci iskorištavane dakle jebene stranke!)« (Mandić, 1999:119)

4 Usporedi Mandić, 1999, strana 175.

Erotizam otvara put ka smrti.

Tako je možda i autor u neprekidnoj prisilnoj uzbudjenosti prijestupnika, koja nije više samo obećanje užitka, već i bol, trajna nemogućnost popuštanja, nemogućnost odustajanja.

* * *

Odgovornost je, inače, u ogledalu. U onome tko zapisuje oglede.

Korištena i citirana literatura:

Bataille, George: *Erotizam*, Beograd, BIGZ, 1980.

Kristeva, Julia: *Moći užasa*, Zagreb, Naprijed, 1989.

Lorde, Audrie: *Sestra autsajderka*, Beograd, Žene u crnom, 2002.

Mandić, Igor: *Prijapov problem*, Zagreb, Arkzin, 1999.

Mandić, Igor: *Sebi pod kožu*, Zagreb, Profil, 2006.

Mandić, Igor: *U zadnji čas*, Zagreb, Profil, 2009.

Oliva, Akile Bonito: *Ideologija izdajnika*, Novi Sad, Bratstvo jedinstvo, 1989.

Zdravko Zima

Pisac prezenta i prezentni pisac

U nastojanju da se čim preciznije odredi autorska pozicija Igora Mandića, najčešće se navode njegove književnokritičarske, esejičke, feljtonističke, polemičarske i slične (dis)kvalifikacije. Premda su u osnovi točne, one su u krajnjoj konzekvenciji svodive na jedan pojam i jednu atribuciju: kritičar. Koliko je kritika ignorirana ili subordinirana drugim i tobože izvornijim modalitetima književnosti, otkriva status Waltera Benjamina. Taj berlinski Židov tretira se kao filozof, marksist i teoretičar, a rijetko kada kao književni kritičar što je svakako bio, iako nije volio ono što drugi čitaju i iako se u svojoj melankoličnoj impostaciji opirao pravolinijskim i očekivano–opravdavajućim interpretacijama. Kritiku se s jedne strane gura u zonu teorijske sterilnosti, a s druge u niskopozicionirano polje publicističke improvizacije. Između tih dviju krajnosti prostire se vakuum u kojem pluta kritičar, osuden sam na sebe i na svoju taktiku. A da je svaka knjiga taktika, ako ne i svojevrsna strategija, tvrdio je upravo Benjamin. Živeći u vremenu velikih mijena, koje su mu se na najgori način obile o glavu, objašnjavao je da je gubitak aure kao iskonske čistoće umjetničkog djela uvjetovan mehaničkom reprodukcijom ili tehničkom multiplikativnošću.

Mogućnosti takve multiplikacije izmijenile su shvaćanje svijeta, vodeći ljudsko biće od magije i religije do autodestrukcije i otuđenja kao esteskog užitka prvoga reda. Kao što su dva ljudska stvora bliska i istodobno vrlo različita, tako su bliski i različiti Benjamin i Mandić. U ovom slučaju nastojat ćemo na onom prvom. Znamenita je Benjaminova tvrdnja o ironiji koja je napustila Njemačku. Izlišno je objašnjavati u kakvim je prilikama nastala ta tvrdnja, ali ako se povijest ponavlja, makar tako da u njenim očitovanjima identificiramo tragove nekih drugih epoha, onda bismo zajedno sa spomenutim filozofom i književnim kritičarem mogli ustanojiti da je ironija napustila Hrvatsku. Mandić je jedan od onih izuzetaka koji demantiraju takvu prepos-

145

tavku, u mjeri u kojoj je za takvo što kao intelektualni i izvaninstitucionalni saboter imao odgovarajuće mogućnosti. U pojedinostima i cjelini, Mandićeva biografija svodiva je na paradoks njegove duboko ucijepljene kritičarske intranzigentnosti, na spremnost da akceptira fenomene masovne kulture koji korespondiraju s etabliranim ukusom, ali da u polemičkoj konfrontaciji isto tako zauzme krajnje individualnu ili ekskluzivnu (o)poziciju.

Tu tezu moguće je ilustrirati pomoću knjige »Za našu stvar« (1998), u kojoj je objedinio feljtonističke i polemičke tekstove nastale između 1990. i 1998. godine. Nije slučajno da na početku, umjesto uvoda, citira Kafku, kao što nije slučajna činjenica da je jedan od prvih i najkompetentnijih tumača Kafke bio Benjamin. Kalendarski okvir kojim su određeni Mandićevi tekstovi ne može se zanemariti, jer se u tom razdoblju stubokom izmjenila geopolitička karta svijeta. Poslije pada Berlinskog zida raspao se komunistički blok, a njim su se raspale i multinacionalne komunističke države. Na najkrvaviji i najdramatičniji način raskomadala se Jugoslavija, u ratu koji je rezultirao etničkim promjenama, golemlim ljudskim i materijalnim žrtvama te stvaranjem novih granica koje su, nasuprot ujedinjenoj Europi, Balkan pretvorile u mozaik novih državnih enklava. Na stranu činjenica da je taj proces u suprotnosti s onim što se događalo i što se događa u reintegriranim dijelovima Starog kontinenta; jer, unatoč svim promjenama i (ne)zadovoljenim državničkim apetitima, Balkan je još daleko od toga da bi se mogao proglašiti zonom stabilnosti ili političke sigurnosti uspostavljene na dugi rok. Iako su tekstovi u knjizi »Za našu stvar« nastajali u doba kad je jedan politički koncept gurnut u povjesnu ropotarnicu i kad su se svjetonazori i ideologiska uvjerenja mijenjali kao košulje, Mandić se nije promijenio.

Već naslovom knjige, »Za našu stvar«, signirana je ona vrsta ironije koja se u Benjaminovoj ili, točnije, trećerajhovskoj Njemačkoj tako bespovratno izgubila. Kako ironiju shvaća Jankélévitch? Budući da pretpostavlja distancu, ironija onemogućava da budemo očarani, ali istodobno omogućava da ne budeмо razočarani. Čovjek koji nije opsjednut sadašnjošću, piše oporuku obilježenu srećom upravo onog dana kad mu se sreća dogodila. Unatoč magiji sadašnjosti, ostajemo skeptični i (samo)ironični, tvrdi Jankélévitch, zaključujući da je ironija modus mudrosti. Dakako da Mandić nije mogao pristati na nove oblike kolektivnog pijanstva, koji su vodili od nacionalističke mitomanije do klerofašizma, od »pokvarene povijesne probave« do nazdravičarskog buncanja, proizvodnje mržnje i degradacije duhovnih i književnih vrijednosti (vidi, primjerice, tekstove »Loš ideokrat i slab pisac«, »Ples književnih krabulja«, »Urbani rasizam«, »Travanjski ustašluci«). Da bismo ilustrirali njegovu polemičarsku (po)etiku, posegnut ćemo u ovom slučaju za jednim manje tipičnim tekstom pod naslovom »K. u. K. nostalgija«. Kad tvrdimo da je manje tipičan, želimo zapravo konstatirati da Mandić ne zazire samo od nacionalističkih mistifikaci-

ja, nego da se grozi svih politički friziranih mitova, pa i onih koji se u krajnjoj liniji tiču blagopočivajuće Habsburške Monarhije.

Priliku da šutne po jednom olinjalom mitu onako kao što je to u svoje vrijeme činio veliki austrijski pripovjedač i dramatičar Thomas Bernhard, našao je u »krštenju najmladeg Habsburga«, koje se dogodilo 21. rujna 1997. u zagrebačkoj Prvostolnici. Ali da se vratimo već citiranom Jankélévitchu, jednom od najvećih autoriteta u pitanjima ironije. Kad se u čovjeku rađaju neki osjećaji ili neka uvjerenja, on pretpostavlja da će ti osjećaji i ta uvjerenja u njemu trajati doijeka. To je razlog duboko ukorijenjenih nada ili takozvanog neizlječivog optimizma. Kad razotkriva tajne ironije, Jankélévitch se i sam koristi ironijom, objašnjavajući kako onima koje želi uništiti Bog najprije oduzme paramet. Nikakvo iskustvo nikome ne služi, povijest nije učiteljica života, pa je iluzorno odvraćati ljude od potrebe da se predaju nagonima, porocima, agresiji i ratovima. S obzirom na narod kojem pripada Mandić, bilo bi zanimljivo ustavoviti koliko je endehazijsko iskustvo koristilo Hrvatima, pogotovo u razdoblju nakon pada Berlinskog zida i uspostavljanja samostalne države. Nije lako odgovoriti na to pitanje, pogotovo bez jednog lijeka koji se zove ironija! Primjer, ironiju ne treba shvatiti kao put prema sarkazmu, niti je valja izjednačiti s bešćutnošću. Smisao ironije nije u tome da sruši sve postojeće marionete i na njihovo mjesto postavi neke nove; po Jankélévitchu, njen smisao je u uspostavljanju bezazlenog duha i nadahnućem ispunjenog srca. Koliko na Hrvate, pogotovo takve kojima su mitovi *modus vivendi*, mogu blagovorno utjecati Mandićevi feljtoni, svojim ironijskim bumerangom fiksirani »za našu stvar«?

Odgovor na takvo pitanje ne može biti jednoznačan. Jedno je sjaj monarhijskog Beča, svedenog na valcere, operete i prepariranu figuru cara i gospodara Franje Josipa I., kojem su se njegovi podanici obraćali kao »Njegovom Apostolskom Veličanstvu, našem najmilostivijem caru i gospodaru« (Seine Apostolische Majestät, unser allergnädigste Kaiser und Herr). Kakav je to Kaiser bio! Vladao je od 1848. do 1916. godine, a takav monarhijski staž zacijelo je bez presedana, ne samo u novijoj europskoj povijesti. O razmjerima njegove pedanterije dovoljno svjedoči podatak da je liječnika, koji ga je obišao na samrtnoj postelji, poslao doma da se propisno odjene. Za vrijeme službenih večera u Schönbrunnu, gosti su prestajali jesti istog časa kada i Kaiser. S obzirom na brzinu kojom je gutao hranu, mnogima su prisjele carske gozbe. Mnogima je prisjeo Mandić, ali ovaj nije zbog toga promijenio način pripremanja i špikanja vlastitih tekstova. Zna se koliko je trajala Habsburška Monarhija, što se dogodilo 28. lipnja 1914. u Sarajevu i tko su bili pripadnici terorističke organizacije Mlada Bosna. Na koncu, počeo je Prvi svjetski rat, a Hrvati su se trebali boriti za državu s kojom je njihova narodna politika odavno bila u raskoraku, u otvorenom ili latentnom sukobu.

Poslužimo li se frazom o povijesti koja se ponavlja, mogli bismo zaključiti da se situacija ponovila 1990. godine. Poslije pada Berlinskog zida, kad je Ju-

goslavija počela pucati po šavovima, Hrvati su (opet) trebali ginuti za državu s kojom je njihova nacionalna politika desetljećima bila u izravnom ili prikrivenom konfliktu. Sad smo na tragu svojevrsnog paradoksa. U postkomunističkoj Hrvatskoj jugonostalgija se tretira kao blasfemija, ali se zato zdušno plješće svakom obliku austronostalgije i habsburške reinkarnacije. Kako su se naši sunarodnjaci proveli na frontovima Austro-Ugarske Monarhije, kongenijalno je u zbirci novela »Hrvatski bog Mars« pokazao Krleža. Unatoč tome, francozefinskoj grandezzi malo tko može odoljeti; koliko je to točno, otkriva tragikomicna replika *Opernballa*, priredena u Hrvatskom narodnom kazalištu, ali i krštenje »hrvatskog kraljevića« koje u svom tekstu apostrofira Mandić. Nema dvojbe, Mandić ne bi bio ono što jest, kad ne bi upozorio da je umjesto anakrone kvazimonarhističke parade trebalo obilježiti 80. obljetnicu kraha habsburške tvorevine i kada ne bi pripomenuo da bi i sam svratio na svečanost u Prvostolnici da nije imao važnijeg posla (tražio je mačje konzerve, a potom igrao šah).

148

Mandić na svoj način izvrgava ruglu jedan mentalitet opsesivno zagledan u prošlost, mentalitet koji povijest shvaća kao kičersku razglednicu koju treba samo propisno frankirati i poslati na odgovarajuću adresu. Kao da je koračao stopama Krleže, koji je monarhiju video »u podjetinjenoj slaboumnosti jednog pseudobogatstva, koje se objavljuje na sve strane glupom euforijom kobasica, žemičaka, gulaša, lutrije i valcera«. Krležina subbina tek je usputni pokazatelj da mržnja uvijek u nekoj mjeri implicira ljubav, da negacija pretpostavlja afirmaciju i da ništa nije toliko jednostavno ili jednoznačno koliko smo to u svom vulgarnom apsolutizmu, lišenom Jankélévitchevih ironijskih klackalica, oduvijek prepostavljaljali. Nije lako objasniti zašto Hrvati, narod koji je, ako ne u stanju rata, onda kooptiran ili srozan na autodestruktivne i suicidalne instinkte, sklon povijesnim mistifikacijama, u ovom slučaju svedenim na tlapnju zvanu Austro-Ugarska. Osim iznimaka (koje bi bile iznimke, kad ne bi bile rijetke), otkako je uspostavljena samostalna Hrvatska, povijest je degradirana na razinu jeftinih i korumpiranih umova. Uputno je podsjetiti na Nietzschea, koji je tvrdio da se samo u najvećoj napetosti naših najplemenitijih osobina može pogoditi u čemu je prošlost dostojava znanja i što je u njoj uistinu epohalno. Kad je upozoravao da ne treba vjerovati historiografiji koja ne izranja iz glava najrijedih duhova, tvorac »Zaratustre« kao da je aludirao na južnoslavenske narode, koji se iznova koprcaju u grotlu svojih nikad apsoluiranih proturječja.

Ako se krsti najmlađi Habsburgovac i ako se taj obred obavlja u Zagrebu, ali ne potkraj devetnaestog nego potkraj dvadesetog stoljeća, onda to nije slučajno. Onda valja podsjetiti kako je Isidora Sekulić u jednom tekstu, publiranim 1911. godine, okarakterizirala Srbijance: »Mi smo narod koji u stvarnost ne veruje i koji stvarnost ne voli. Dok je ne poznamo, snevamo o njoj; a kada nam postane jasna, mi je potcenjujemo. Vere i ljubavi nikada nemamo za

nju... U mislima umemo biti stvarni, u delima ne.« Ne čini li se da se ove konstatacije s mnogo opravdanja mogu primijeniti i na Hrvate? Danas zaboravljeni filozof i etnolog Vladimir Dvorniković pisao je da južnoslavenske etnicitete odlikuje »etička fragmentarnost«, a Jovan Cvijić, antropogeograf svjetskoga glasa i jedan od najvećih autoriteta za Balkanski potkontinent, tvrdio je da se koristoljubje u tih istih naroda »ističe do bestidnosti«. Tako nas Mandić svojim naizgled neobaveznim varijacijama na temu jedne provincijske parade s okusom mumificirane Monarhije posredno vodi u grotlo najtežih pitanja, tamo gdje u časovima rijetkih otrežnjenja prepoznajemo vlastito lice. I vlastito naličje. Od Oca domovine prema njegovu galoniranom nasljedniku, a onda svom snagom natrag, u bespuća povjesne zbilnosti, tamo gdje vrlinama nema ni traga i gdje je povijest izjednačena s operetom ili prvostolničkim krštenjem u Zagrebu, u toplu jesen, godine Gospodnje 1997.

Na koncu, zbog čega se Mandić obrušava na nešto naizgled tako nedužno kao što je krštenje kraljevića, režirano zato da bi se fingirao naš austrougarski indigenat? Na to pitanje odgovorit ćemo indirektno, pozivajući se na Tenžeru. U ogledu sročenom u povodu 70. obljetnice Matoševe smrti, Tenžera je toga našeg najvećeg vandrokaša i nedosegnutog feljtonista, pjesnika i putosvitničara koji je bio nacionalist i kozmopolit, prozvao »pisem prezenta, toga opsesivnog vremena moderne kulture, u kojem se pisanjem mjere ulomci življenja, s perom kao instrumentom totalnog sudjelovanja u ovome i ovakvome životu, bez metafizičkih intervencija i zaklona u udobnim dogmama«. Mandić je tako, bez zaklona u udobnim dogmama, shvatio svoju kritičarsku vokaciju. Shvatio ju je kao pisac sadašnjosti, licem okrenut svim iskušenjima, znajući da ga štiti samo vlastita pamet i vlastiti argumenti i da iza njegovih leđa nitko drugi ne стоји. Mandić je pisac prezenta, ali isto tako prezentni pisac. Osim što je bez ostatka posvećen suvremenosti, to praktički znači da je vazda prisutan i da spisateljska očitovanja verificira vlastitim habitusom na način koji, poput onog tko se nađe u ringu, ne priznaje nikakva uzmicanja. Parafrazirajući jednu rečenicu iz vremena komunističke ilegale, moglo bi se bez pretjerivanja zaključiti da Mandić milost ne traži, ali da je nikome ne bi niti dao.

Najveći problem s kojim se ne suočava samo pisac, nego svako ljudsko biće, zove se vrijeme. Borges tumači kako je već Plotinu bio jasno da je vrijeme trojako ili razumljivo na način na koji je to versificirao Eliot u »Četiri kvarteta«. Jedno je zbiljska sadašnjost, drugo je sjećanje, to jest sadašnjost prošlosti, a treće je sadašnjost budućnosti u koju projiciramo naše želje ili naše nade. Opsesivno okrenut sadašnjosti, Mandić je blizak Benjaminu u onoj mjeri u kojoj povijest ne uskrsava nego je pokušava razumjeti. U knjizi »Jednosmjerna ulica« (*Einbahnstrasse*), taj znameniti njemački pisac objašnjavao je da se svi najvažniji udarci zadaju lijevom rukom. Po svemu sudeći, tako je činio i tako čini Mandić; ne samo zato što je u svjetonazornom smislu ipak ljevičar, nego zato što je dosegnuo majstorstvo koje mu mogućava da svaku

temu apsolvira s ležernošću svojstvenoj lijevoj ili rjeđe eksploriranoj ruci. U kršćanskoj ikonografiji ruka je simbol vlasti, a u Mandićevu slučaju je simbol izdvajanja. Ona se u krajnjoj liniji pretvara u oružje, u riječ koja je identična sa strelicom, dopirući onoliko daleko koliko strijelac napinje svoj lük. Kao u kakvog mitskog strijelca, ili modernog sportaša, pisanje i mišljenje ovise o izdržljivosti. Svrnemo li pogled na Mandićevu bibliografiju, ne bi se reklo da mu je nečeg takvog ikad manjkalo. Prema Susan Sontag, Benjamin je slutio da su slobodnomisleći intelektualci izumiruća vrsta, gotovo na isti način na koji su izumiruća vrsta polarni medvjedi. Možda to sluti i Mandić. Benjamin je vjerovao da živi u vremenu koje je osuđeno na propast i u kojem se sve vrijedno događa posljednji put. Možda to vjeruje i Mandić.

Nenad Popović

Igor Mandić *in real time*

O prvom svesku njegovih dnevnika *Sebi pod kožu*, Profil,
Zagreb, 2006.

151

S prvim sveskom svojih dnevnika godine Igor Mandić napisao je knjigu svoga života. Na prvi pogled, tako reći izvana, to ne izgleda tako. Naslov je prilično mandičevski: *Sebi pod kožu*. Opušteno i manirirano to podsjeća na njegov onodobni emblematski naslov *Uz dlaku*. Ni podnaslov *Dnevnički pabirci od kolovoza 2003. do kolovoza 2004.* kao ni dodatni podnaslov *Nehotična biografija* ne obećaju bog zna što, djeluju dapače bezvoljno. U prvi mah, otvarajući je, pomišli se: evo knjige književnog i publicističkog rutinera — sigurno je dobra i odnjegovana, ali ipak treba vidjeti što će te unutra privući, čega tu ima za mene. Jer, dnevnići, pogotovo svježi, vrsta su knjiga u kojima čitalac preko nečeg pređe ravnodušno, a nešto ga zaokupi i povuče.

Tako nekako knjiga i počinje. Mandić si uvodno razbija glavu što da piše i zašto to uopće čini, ima li dnevnik smisla, gdje su granice javnog i privatnog i tome slično. Međutim, to traje samo prvih pet–šest stranica. Nakon toga slijedi nešto što u hrvatskoj književnosti još nismo vidjeli. Mandić snažnim zamašhom diže zastor i pušta nas da uđemo u ukupni životni, umni i duševni laboratorij jednog pisca. To do sada u hrvatskoj književnosti još nismo vidjeli, a ponajmanje u kanonskim Krležinim dnevnicima koji se, u usporedbi s ovim, odjednom doimaju malograđanskim i bigotnim te kastriranom lektirom pisanim i izredigiranim *ad usum Delphini*. Kod Mandića, naprotiv, ništa nije »prosijano«, a najmanje izostavljeno. On ne prešućuje ništa od onog što mu je važno: od odgovornog javnog pisanja do najintimnijih aspekata tjelesnog života, od politike do obitelji, od snova do sjećanja i nadanja, od egzistencijalnih briga do bjesova, ljudskih padova, sreće, dosade, ljubavi, seksa, alkohola, slike iz djetinjstva i mladosti te, uvijek iznova, pisanja, čitanja, razglasbanja pojedinih riječi, čitavih traktata o kulturi, citata iz novina, knjiga, vlastitih novih i starih, nerijetko nikad objavljenih tekstova.

Umjesto publicističke ikone i kulturnog dobra »Igor Mandić«, iz stranice u stranicu čitamo Igora Mandića za pravo, *in real time*. Vremenski prozor od godine dana dovoljan mu je da pred nama nacrtava anatomiju jedne egzistencije do u svaki detalj. I ne samo to. Njemu pri tome uspijeva da sav privatni, javni, kaotični materijal ritmizira u interesantnu, često uzbudljivu prozu izvan svakog uvriježenog žanra, knjigu u kojoj je pisac gospodar svoga teksta, u kojem se ignoriraju takozvano »objektivno« i takozvano »subjektivno«, a govori »ja« jednog intelektualca 20. stoljeća. Svjedočimo čistom, oslobođenom erosu pisanja na tragu Rolanda Barthesa. Nadnevci Mandiću tek su tanka, formalna mreža. Ispod svakog počinje nešto drugo. Jednom komentar banalnog dnevno-političkog događaja, jednom bilježenje dosade, jednom streloviti esej, jednom neki san, drugi put traktat o pisanju — čak i o tehnikama pisanja — da bi potom uslijedio izvještaj o nekom jelovniku ili kupovini. No na takvoj raznorodnosti autor se ne zaustavlja. Virtouzno se upušta u paralelne montaže: reprodukcije novinskih članaka, fotografija, u prepisivanje vlastitih tekstova zaostalih u ladici. Idući mnogo dalje od Bore Čosića i njegove knjige »Mixed media«, on prkosí neumitnom vremenskom protoku, postavlja prepreke — *flashbackove*, kako ih sam naziva, tako da se ljetopis stegnut korzetom od godine dana do na milimetar približava romanu: ne romanu onog paleo- i neolatinoviczewskom, ne onom magičnog i ne znam sve kakvog najnovijeg realizma, već onom koji svoje repere ima u složenim i halucinantnim romanima kao što su Sem-prunova »Nesvjestica« ili »Druga smrt Ramona Mercadera«, monumentalnom »Dnevniku Gesine Cresspahl« Uwea Johnsona ili Magrisovu »Naslijepo«.

Tako uz jedan u hrvatskoj književnosti neviđen primjer otvorenosti dnevničke odnosno autobiografske literature — sjetimo se još jednom beskonačne dosade, ispravnosti Krležinih profesorskih dnevnika — čitamo i odlično, zahvaljivo komponiran tekst. I pametan. Po njemu su razasuti pravi dragulji, poput sljedeće, divlje i wildeovske refleksije: »Treba pisati upravo o onome što te se ne tiče, ma koliko to vrijedilo tek kao osobni zapis. No pisanje koje se ne trudi postati javnim, jalov je posao, *masturbiranje u mraku*, a toga valjda kod sviju ima i previše.«

Da stvarno, Igor Mandić je u ovoj knjizi veliki gospodar teksta — i njegova stila i njegove strukture. Međutim, upravo to mu se i na najgori mogući način osvetilo. U jednom trenutku, baš nekako nakon što je prošlo lijeno i dosadno ljeto na Brionima i započela zagrebačka jesen, kćer jedinica Igora Mandić počinila je samoubojstvo. Živjela je u Švicarskoj, suprug joj je bio ugledni liječnik, upravo je završavala doktorsku tezu. No, bacila se u betonsko dvorište. I tu, u posljednjoj trećini dnevnika, prestaje sve o čemu sam do sada govorio. Prestaje žanr, prestaje dnevnik, nastaje autobiografija. Ali, ni to nije važno. Strašan događaj izdigao je Mandićev tekst u Tekst pisan s velikim slovom, literarni zapis kakvog — barem ja — nikada nisam čitao: kroniku čiste

boli, divljanje od očaja, protokol inferna koji je izazvala eksplozija u srcu jedne obitelji.

Tko je pročitao knjigu zna na što aludiram, a one koji nisu uvjeravam da je čitanje zapisa o toj strahoti šok usporediv samo s razmjerima zaprepaštenja i užasa koji smo osjetili kada smo 11. rujna prije osam godina gledali kako se pred našim očima ruše newyorški tornjevi puni ljudi — s kojih su neki skakali sa stometarske visine bespomoćno mašući rukama i nogama i doimali se poput larvi leptira. Te stranice Mandićeve knjige nadilaze praktički sve parametre kojima obično ocjenjujemo knjige. Njezina posljednja trećina sazdana je od materijala od kojeg su sagradene klasične grčke tragedije. A s aspekta ruke s nalivperom koja drhti nad papirom predstavljaju ekstremni domet onoga što se uopće može napisati — u hrvatskoj, u svjetskoj, u bilo kojoj i bilo kada napisanoj književnosti.

Klanjam mu se i zahvaljujem na željeznoj disciplini da ostane pisac i u tom najstrašnjem času. Time što je inkorporirao neizrecivo u jedan literarni tekst vratio nam je — ili barem meni — vjeru da granice literature ipak nisu dosegnute, da ih pravi pisci uvijek mogu pomaknuti. Zahvaljujem mu na ultimativnoj demonstraciji da je tekst svet, i da se piše do kraja: u sibirskim gulažima na komadićima starog papira kao i u trenutcima kad ti se ruši sve, te se shrvan od boli valjaš po podu. Zahvaljujem mu na tome što je baš na ovom našem malom, jadnom hrvatskom jeziku pokazao da literatura još uvijek ima smisla. — To što mi je tom prilikom skinuo nekoliko mojih privatnih bogova s kućnog oltara — medu njima pisce dnevnika Thomasa Manna i Miroslava Krležu — opraćtam mu rado. Biti živim svjedokom datuma jedne nacionalne literature veliki je privilegij, naime.

Bljesak strašnog dogadaja koji je zapisao, Igoru Mandiću sigurno je spalio rožnicu kao kad se izbliza gleda atomska eksplozija. Međutim, on ipak tekst zbog toga nije zatvorio samog u sebe. Razgolitivši se, Igor Mandić okrenuo je svoj tekst prema nama kao što se od sebe okreće pokretno zrcalo. I rekao nam: Evo vam Igora Mandića, evo. No ja u tome vidim i neizrečeno, gromoglasno i sardonično pitanje: Ali, kako stoje stvari s vama, moje dame i gospodo?

Da, kako stoje stvari s nama, drage kolege i kolegice? Gdje su naši takvi tekstovi? Ne vidim ih baš mnogo. Da mi to možda *ne drkamo u mraku?*

Helena Sablić Tomić

Žanr: Mandić

154

Jedan od najznačajnijih autora postmoderne kulture Michel Foucault u knjizi »Znanje i moć« tvrdi da je »istina od ovoga svijeta: ona je stvorena zahvaljujući mnogostrukim prisilama¹. I sadrži obvezatne efekte moći. Svako društvo ima svoj režim istine, svoju opću politiku istine: to jest istu vrstu diskursa koju prihvaca i čini da djeluje kao istina... Isto to društvo ima mehanizme i instance koji omogućavaju da se razlikuju istiniti ili pogrešni izričaji, način na koji se sankcioniraju jedni i drugi; ima ono i tehnike i postupke koji se koriste da se dođe do istine kao i status onih koji su zaduženi za to da naznače što funkcioniра kao istinito.« Upravo je taj spomenuti Status pojedinca koji je pravu na istinu, na govor o njoj, dobio iskustvom vlastite kože, povod ovom mjestu pisaju.

Čitajući *nehotičnu autobiografiju* Igora Mandića »Sebi pod kožu« (Zagreb, 2006) važno je unaprijed znati kako se ovaj, uvodnim okvirom najavljeni jednogodišnji dnevnik (kolovoz 2003 — kolovoz 2004.), nije odmaknuo ili udaljio od autorove osobne umreženosti s »istinosnim« zbivanjima u političkom, društvenom, kulturnom i privatnom prostoru što je već prepoznato u njegovim predhodnim knjigama.

Rastvarajući vlastitu prošlost, prisjećajući se nekih zbivanja unazad pedesetak godina, ilustrirajući citatima iz novina ili knjiga recentna ideološka previranja, kulturne sukobe, licemjerje tzv. intelektualizma, Mandić posve jasno

1 Ovaj tekst je prvotno objavljen u mojoj knjizi »Hrvatska autobiografska proza«, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008., str. 188–192. Nakon toga sam ga procitala u prostorijama HDP povodom 70. obljetnice rođenja Igora Mandića, a potom me je nazvao Velimir Visković koji je pitao zašto tekst nisam poslala za tematski blok naslovljen *Igor Mandić*. Nisam ga mislila još jednom objaviti. Činim to, ali uz neke izmijenjeno–umetnute rečenice u odnosu na izvornik. Naravno, samo zbog omiljenog mi i nadasve vještog kozera, Mandića.

upućuje pozornost čitatelja na detalje koji govore u prilog promjene moralne paradigmе odnosa pojednica i vladajućega sustava do koje dolazi u posljednjem desetljeću dvadeset i prvoga stoljeća. Bez ustručavanja prepričava on osobne neprekinute komunikacije s kulturnim i književnim krugovima s nekim »nepoželjnih« prostora bivše Jugoslavije ilustrirajući iznesene bilješke brojnim *flashbackovima*. Njihova povijesnost i vjerodostojnost prepoznaje se u dokumentarnosti objavljene datirane fotografije, u novinskom tekstu tipa što se je dogodilo na »današnji dan«, u prisjećanju na ono što se je tada slušalo na radiju ili gledalo na televiziji odnosno što je Igor Mandić čitao u sada već zaboravljenim knjigama. Krajem svibnja 2004. zapisuje: »Osjećam da je 'nešto jebežljivo' u zraku, ali dok listam raskupusane teke, iz kojih sam neki (da, pod nadnevkom *flashback od 27. svibnja 1979. g.*) prepisivao svoje do sada zatajene anti-režimske elukubracije, iz tih mi se teka neumitnom logikom slučajnosti za prste lijepi jedan, ali nešto raniji, također svibanjski nadnevak. Kako uživam ovako unatrag odmotavati (pa neću, valjda, »unaprijed« od-motavati?) svoj život (po već zapisanoj tezi, da mi je prošlost bila zanimljivija od sadašnjosti) to me nešto nuka da ga ovdje prepišem. Riječ je (bila), zapravo, o jednoj anegdoti, ne baš urnebesno zanimljivoj, ali barem ilustrativnoj za moje ondašnje, trajno raspoloženje (ili trajno sranje).«

Nije se ovaj oštar, drzak, provokativan, često puta do zla Boga lascivan, dovoljno samodostatan i samodopadan pa samim time narcisoidno, strašno šarmantan kritičar, želio predstaviti kao Onaj koji nema petlje uvući se sebi u svih pet slojeva epiderme, pa potom krenuti još dublje do onog ontologiskog počela intime kada se osobna krhkost posve raspada pretvarajući se u razbijeno ništa. Nije se zaustavio u dnevničkom bilježenju ni u trenutku osobne tragedije već je upravo tada posve rastočio sebe od sebe.

19. kolovoza 2004. godine njegova kćerka Ada pokušala je izvršiti samoubjstvo, prezivjela ga je da bi onda iz gotovo nevjerljivih razloga preminula šest dana kasnije. Nagomilana količina očaja pretvorena je u završnu dnevničku rečenicu: »Nema više (ništa od) Mandića!«

Na tome se mjestu polidiskurzivnost njegova dnevnika, velika količina već spomenutih odstupanja do kronološkog jednolinjskog opisivanja dnevnih zbiranja, upletanje različitih diskursa u *dnevničarenje* okuplja oko snažne autorske personalnosti dovodeći ovo svakodnevno bilježenje do neočekivanog sklada između iskazivanja osobnosti onakva kakva ona jest i izraza kojim to autor čini.

Posve oslobođen od sebe i Drugih, oslobođen od nametnutih konvencija, ovo iskustvo vlastite kože autoru daje za pravo da Drugima, njihovim pogledima u svoju nutrinu, njihovom »iskriviljenom« mišljenju, kaže sve na *svoj* način ne birajući iskaz kojim to čini. Takva rastvorenost, raslojenost identiteta kreće se amplitudom od energičnog, beskompromisnog samoprikazivanja u javnosti preko prepričavanja dnevnih privatnih rituala kao što su pranje zubi, kuha-

nje, »jutarnje promatranje spolovila«, kupovanje hrane za mačku, do intimnog utiskivanja u riječi čiji kodovi obično ostaju kod hrvatskih književnika nepričazani, neiskazini, duboko potisnuti.

Upravo je taj postupak postupnoga raslojavanja figure osobnosti u dnevničkom diskursu osigurao Igoru Mandiću pravo na žanr, kojemu će jedna od karakteristika biti pisanje o biti slobode — u fenomenološkom smislu riječi. Piše u njegovom dnevniku na jednome mjestu: »Prevladati se, posjedovati se, biti u posjedu sebe, imati svoju vlastitost.«

Otvorenost odnosa preme sebi samome kao unutarnje omogućenje spoznaje ispravnosti postupaka temelji se upravo na slobodi iskazivanja istine koja dominira dnevnikom. Bit je istine, one ispod izvanske oklopne tjelesnosti, potpuna prepuštenost tekstu, čista sloboda. Poput čiste ljubavi. Čistog užitka. Zadovoljstva.

Barthes je u »*Užitku u tekstu*« govorio o tome kako je najerotičnije mjesto tamo gdje odjeća »zijeva«, ondje gdje se nazire tijelo koje u potpunosti nije razotkriveno. Mogućnost interpretacije je ta koja omogućuje užitak; mašta i fantazija svoju inspiraciju crpe upravo iz takvih »zijevova«, viška značenja — kakve se bradavice kriju ispod dekoltea?

Mandićeva je *nehotična autobiografija* ona koja želi puniti zijevove prošlosti i sadašnjosti, u kojoj autor cijelo vrijeme ima nakanu narativno erotizirati čitatelje »viškom značenja« i informacija, a oni će potom žudjeti za uspostavljanjem *mira* u ovim »dnevničarenjima bez reda i norme«. Prebiranje po osobnim sjećanjima, javnim tajnama, intimnim ritualima, po jutarnjim kućnim stereotipima uz obavezno, kako piše na zadnjoj korici knjige, »provokativno 'svlačenje do gola«, ono je čemu Mandić kroz jezik lišen svake cenzure teži. I pri tome se strašno dobro zabavlja. Zabavlja se i u onim trenucima kada su se dijelovi dnevnih bilježaka pojavljivali u *Književnoj republici* Velimira Viskovića koji i jest »krivac« što one uopće postoje.

Premda je knjiga nagrađena nagradom *Kiklop* za najbolje publicističko djelo u 2006. godini, čini mi se kako Igor Mandić u ovoj knjizi pomiče granice autobiografije kao literarnoga žanra, pa ladica publicizma u kojoj se dnevnik našao nije baš najsretnije rješenje za nagradivanje. Naime, on se inteligentno, precizno, dovoljno polemično i provokativno, kao malo tko u hrvatskoj suvremenoj autobiografskoj prozi, upušta u güntersovsko *ljuštenje luka* tijekom jednogodišnjeg razdoblja. Njegove dnevne bilješke na nekim mjestima posve nježno i intimno, propituju ideološku, kulturološku i privatnu prošlost u sadašnjosti ostavljajući pri tome dojam oblikovanja *poetike duše*, a ne pukog kroničarenja od slučaja do slučaja.

»Sebi pod kožu« duhovna je autobiografija koja kao da je izrasla iz Nietszscheove misli: »Svaka je velika filozofija ispovijed svoga tvorca i vrsta nehotične autobiografije.«

Između prakse i teorije, između sociologije i medijske teorije, između ideo-
logije i historiografije, ovaj dnevnik je s jedne strane omeđen antropologijom,
a s druge »pornografijom«. Upravo se »pornografskim« ogoljavanjem javnih
zbivanja u prostorima politike, kulture i društva sve do ispisivanja detalja iz
autorova intimizma uspostavlja poetički kanon jednog autobiografskog tipa o
kojemu nisam pisala u knjizi »Intimo i javno« (2002).

Mandićev stil i jezik su specifični. Nije ih ovaj autor želio iscrpljivati samo
u tome da mu bude sredstvo sporazumijevanja. Do ove knjige isključivo ih je
koristio kao oruđe kojim je pisao »protiv« drugih, usuprot društvenosti i kul-
turnosti. Kako bi zaštitio sebe od njihove gluposti, svoju je »ranjivost« prikri-
vao bučnim govorenjem, lupanjem vrata ili traganjem novina (*Vjesnika*) u jav-
nosti. Njegov je jezik izrazito ekspresivan. Objavljajući *Sebi pod kožu*, Mandiće-
v stil i jezik ulaze u bitku s njim samim. Upravo je njegova poznata osob-
na javna »drskost«, ironija i autoironija, možda je čak riječ *nadmoć* u odnosu
na druge najbolje u ovom trenu, dala za pravo da u dnevničkim bilješkama ne
potone u bjelinu papira već da nastavi ispisivati žudnju za otvorenošću kojom
je kroz tekst o sebi i bližnjima raslojavao vlastiti identitet. I uspio je preći ru-
bikon svoje derme, prešao je energijom riječi najdublju intimnu tragediju, nas-
tavljajući hotimično, namjerno pisati, uvodnim okvirom najavljeni, jednogo-
dišnju dnevnu istinu.

Njegov kritički jezik oblikovao je u ovim autobiografskim bilješkama po-
sve osoban prostor teksta koji sadrži ono promjenljivo okružje odgovornosti,
ali i samovolje i galame ovoga autora koja ga često puta dovodi do javne pro-
pasti i intimne zbrke. Čak i u tom »stravičnom finalu knjige, kada se dogada
obiteljska tragedija« Mandić se ne odrče ironije. »Ovdje je to autoironija. To
mi je splav za preživljavanje. Samo s ironijom mogu se izvući iz ove močvare
u koju me sudbina zavukla«, rekao je u jednom intervjuu nakon predstavlja-
nja knjige *Sebi pod kožu*. U njoj je naglašena slojevitost i polidiskurzivnost au-
tobiografskog diskursa u koji, barem u hrvatskom korpusu tekstova, nije još
nitko dovoljno duboko *zarezao* kako bi narativno ušetao *ravno do dna*, onog
javnog i onog intimnog. Igor Mandić to čini.

Imao je petlje i ovoga puta nakon Igora pronaći Mandića!

Milana Vuković Runjić

Memoari monogamnoga Casanove

158

Dobro je što govorim pri samome kraju, pa prepostavljam da je sve već rečeno o Igoru Mandiću, a meni preostaje blažena sloboda da budem osobna, privatna, »ženstvena« i »otkačena«, kako bi rekao gospodin Visković. Svakako, ja se neću samo šaliti, već ću govoriti o fenomenu koji se dogodio u poslovnočno monotonoj literarnoj Hrvatskoj, vječno zabavljenoj dnevnom politikom, burnom poviješću i neznatnim položajem na karti Europe, a to su Mandićeve dviće knjige dnevničkih zapisa, koje smatram repaticama naše novije literature. Valja napomenuti da je Visković potaknuo nastanak obje, kako *Sebi pod kožu*, tako i *U zadnji čas*, koje su prvotno pisane poput dnevnika za »Književnu republiku«.

Prva nas je sve potresla svojim tragičnim završetkom, dok nas je druga prilično zaintrigirala eksplisitnim, necenzuriranim erotskim zapisom o navodnom preljubu.

Početkom godine, negdje u vrijeme izlaska druge knjige, za »Jutarnji list« u ediciji »Tko su supruge poznatih muževa« intervjuirala sam Slavicu Mandić, te sam tako vrlo brzo, iz prve ruke doznaла što supruga misli o takozvanoj ljubavnici. »Ma, on je odan suprug, nalikuјe kućnom mačku«, rekla mi je Slavica, »taj vam se jedva miče iz svoje biblioteke i to, evenualno, do televizora! U društву je povučen, dapače, uvijek pušta mene da govorim za njega i sebe! Voli samo svoju kućicu i dekicu!«

Čovjek ne može, a da se zapita, kakav je to Giacomo (Mandić)? Doduše, i Casanova se u nekim godinama povukao u biblioteku izvjesnoga velikaša, gdje je i napisao svoje »Memoare«. No, između Casanove i Mandića velika je i ne-premostiva razlika: za Casanovu ne možemo utvrditi da je preko četrdeset godina bio nekome vjeran suprug. A Mandić, ne samo da svoju supružinsku ljubav ne taji, već je o njoj napisao cijelu baladu, paradoksalno, u istoj knjizi u kojoj se dotični eksplisitni erotski zapis i pojavljuje. Knjiga koja je istodobno

lauda bračnoj ljubavi, začinjena imaginarnom izvanbračnom pustolovinom rijetko se, ako ikada sreće. Postoje knjige o braku i knjige o ljubavnim avanturama, no sretni brakovi, kao što Tolstoj kaže, prilično su neprobavljeni kao književnička *prima materia*.

Iz tog razloga, književnosti, što pratimo još od Flauberta, preostaju izvanbračne avanutre, no to nije slučaj Igora Mandića.

U zadnji čas je knjiga o bračnoj ljubavi, na koju ni pridodana erotska fikcija, gdje autor samog sebe prispolobljuje s taštim gusanom (u magli!) što se u susjednoj državi upušta u erotsku anegdotu s nekom pohotnom mladom ženom, ne čini manje vrijednim doprinosom ne prevelikom nizu književnih djela ispisanih u slavu supruge.

A ljubavnica, pak, bez obzira što ne ostavlja dojam nekog vrhunskog rafirnmana (o čemu nam svjedoče pamučne gaće što prilično razočaraju našeg erotomana), površna ljubiteljica sporta, ipak dobro zna što je on pisao o najlon čarapama, dakle, donekle je načitana. Upravo na tom detalju dottična nam se poznavateljica opusa Igora Mandića može učiniti dvojbenom: ništa u njezinom ponašanju ne odaje čitateljicu književnih eseja, a opet, citira Igora (vjerujem, njegovu rečenicu o čarapama kao o neukusnoj napravi za pakiranje ženskih nogu i stražnjica)! Takvo što moguće je samo u fantazijama literata.

Taj »preljubnički« dio knjige podsjetio me na »Giacoma Joycea«, moj omiljeni komadić literature, u kojem Joyce ispovijeda žudnju za svojom učenicom u Trstu, isti Joyce koji je autor dirljivih ljubavnih pisama supruzi, Nori.

A Giacomo su, naravno, i Joyce i Casanova.

Giacomo Casanova dobio je cameo ulogu i u »Zadnjem času«, gdje vješto, jer bio je Casanova snalažljiv na jeziku koliko u krevetu, odgovara na neku doskočicu o spolovilima.

No osim opisa seksualnog odnosa u beogradskom hotelu, na kojeg je utrošeno nekoliko stranica Mandićeve knjige, ostalo je sve — sretan brak s Casanovom. Kućni mačak, lojalni suprug, bez obzira na detaljno razlaganje svojih erotskih fantazija, najviše je stranica potrošio u nježnim opisima svoje i Slavičine ljubavi. Od upoznavanja, kad se on kao student doselio kod Slavice i njezine majke Cvijete, do braka, zajedničkog života, sve dobrog i lošeg što su proživjeli.

Slavica, supruga, omiljeni sugovornik, glavni čitatelj, glavni kritičar, glavna kuharica, najveći prijatelj, majka njegova djeteta.

I za kraj: kako preživljavaju monogamni brakovi? Igor nam objašnjava: »Svake večeri, polupijan, buljeći u televizor pitam 'ženo, jesam li ja jebao ju-tros' prvih dvadeset godina, a sljedećih dvadeset, svake večeri, polupijan, buljeći u televizor, pitam 'ženo, jesam li ja popodne odspavao...'«

Nikica Mihaljević

Odjeci napisā Igora Mandića u dijelu emigrantskog tiska

160

Za ovaj članak odabrali smo dva hrvatska emigrantska glasila u kojima se kulturnim i umjetničkim sadržajima pridavala veća pozornost: najpoznatiji iseljenički časopis, *Hrvatska revija*, i najtiražnije iseljeničke novine, *Nova Hrvatska*. Za razliku od ostalih emigrantskih periodičnih publikacija, navedene publikacije puno su svoga prostora posvećivale zbivanjima u domovini. Prva manje, a druga — *Nova Hrvatska* — svoje je programsko i koncepcionsko usmjerenje upravo gradila na praćenju, komentiranju i prenošenju informacija iz domovine. Tako se nastojao uspostaviti svojevrsni most između iseljenih i domovinskih Hrvata. Da bi se to koliko-toliko moglo postići trebalo se što više udaljiti od ratne i endehaiziske prošlosti i približiti se suvremenosti ondašnje socijalističke Jugoslavije i Hrvatske u njoj. *Hrvatska revija*, na valu svog tradicionalnog antikomunizma i protujugoslavenstva, manje ili više prikrivene nostalgije prema tzv. NDH, ipak je ostavljala dovoljno širine u svojoj uredničkoj praksi za različitost ideološko-političkih mišljenja. Ali ogromna većina njezinih urednika i suradnika nikad nije pravila bilo kakvog kompromisa sa stanjem u poslijeratnoj Hrvatskoj i Jugoslaviji do 1990. Po njihovim nazorima bilo je to privremeno i neprirodno stanje — stanje »porobljene« Hrvatske u Jugoslaviji pod, k tome, »neprirodnim« komunističkim režimom (kojega su prokazivali kao, zapravo, »srbokomunistički« i »velikosrpski«) — koje će se, kad–tad, morati promijeniti (ovakvim ili onakvим sredstvima) u korist stvaranja samostalne hrvatske države.

I *Nova Hrvatska* imala je u svom osnovnom političkom opredjeljenju antikomunističko, protujugoslavensko stajalište s težnjom stvaranja samostalne Hrvatske. No njezini su pristupi u ostvarivanju tih opredjeljenja bili posve drugačiji. Prije svega, na osnovi uvida i sudjelovanja u političkom životu razvijenih demokracija Europe i ostalih kontinenata, gdje su živjeli hrvatski iseljenici, urednici *Nove Hrvatske* zalagali su se za izričito nenasilne i demokratske

metode rješavanja »hrvatskog pitanja«. Oko svoga lista okupljali su i, na koncu, uspjeli okupiti vrlo širok krug istomišljenika, kako suradnika, tako i čitalaca, iako stranački različitih opredjeljenja. Zatim, obraćali su se mlađim naraštajima i novim, prvenstveno, ekonomskim emigrantima, rođenima i odgajanima u socijalizmu, ali podjednako uporno i Hrvatima u domovini. Napokon, urednici *Nove Hrvatske* potpuno su svoju koncepciju gradili na uvidu u stanja i zbivanja u domovini. Smatrali su da se sudska Hrvatska i njezinih građana može razriješiti jedino na domovinskom tlu (bez »pametovanja« i »mudrovanja« onih izvana), pri čemu su zastupali gledište o jedinstvenom hrvatskom etničkom prostoru, pišući o »užoj« (u avnojevskim granicama) i »široj« Hrvatskoj (u endehaziskim granicama).

Između brojnih imena političkih, kulturnih i umjetničkih djelatnika već od kasnih 1960-ih godina zapaženo je u emigraciji i ime Igora Mandića (Šibenik, 1939). Kao plodan novinar i književni kritičar, kroničar i analitičar ondašnje hrvatske i jugoslavenske stvarnosti svojim je publicističkim radom »pružao« obilje materijala kojega su u emigraciji nastojali koristiti na uhar svojih stremljenja. Pregledavajući navedene publikacije pronašli smo u *Hrvatskoj reviji* 10 priloga (od 1969. do 1987) te u *Novoj Hrvatskoj* 12 priloga (od 1972. do 1985.) u kojima se reagira na napise i stajališta Igora Mandića.

Prilikom prikazivanja i obradbe tih priloga u ovome pregledu trudili smo se zadržati neutralno stajalište, ne opredjeljujući se ni za jednu vrijednosnu opciju, ali nastojeći ispraviti i popraviti očite netočnosti i zastranjenja te orisati barem najnužnije okvire konteksta u kojem se pojedina zbivanja, doticana u prilozima, događaju. Podjednako, nismo ništa mijenjali u jeziku, ispravljajući jedino tiskarske pogreške, tako da se u napisima emigrantskih pisaca naziru ostaci starih pravopisnih i gramatičkih pravila.

Pristup s potpunom negacijom

Prvi odjeci tekstova Igora Mandića dogodili su se u *Hrvatskoj reviji*. U dva kraća nepotpisana članka, 1969. godine, u br. 3. Prvi članak nosi naslov *Da navuče na svoj kalup — Igor Mandić krivotvori* (str. 352–353). U njemu člankopisac (po stilu, rječniku i zainteresiranosti, reklo bi se sâm urednik Vinko Nikolić) najprije ocjenjuje novinarski rad Igora Mandića i daje mu određenu kvalifikaciju: »Zagrebački novinar Igor Mandić u serijama piše o svemu i svačem, surađuje u više listova i na određene rokove. Nitko ne može pisati o svečemu, a da kod toga ostane — ozbiljan. Tako se to dogada i s Mandićem. On ima unaprijed određen kalup, pa onda na nj nateže svoju temu.«

Za potvrdu svojih (pr)ocjena autor članka navodi sljedeće: »Tako je, na pr., u 'Vjesniku' od 14. lipnja ov. g. napisao feliton 'o rodoljubnom osjećanju'¹.

¹ Radi se o članku čiji ispravan naslov glasi *O rodoljubnom osjećaju*, u stalnoj Mandićevoj rubrici Kvadratura (kulturnog) kruga, Vjesnik, 14. VI. 1969., str. 13.

Pohvalno govorio o rodoljublju općenito, pa ističe, da šovinizam nije rodoljublje, zatim prelazi na rodoljubno pjesništvo, pa zagovara, da 'treba... sabrati i sačiniti jednu rodoljubnu, nacionalnu, u ovom slučaju hrvatsku pjesmaricu', te nam, usto, otkriva, da takvu knjigu priprema Matica hrvatska.² Slažući se s dovode iznesenim Mandićevim stajalištima člankopisac navodi glavni razlog svoga polemičkog prosvjeda: »Nakon toga ističe Mandić, da je 'osjećaj rodoljublja (je) bitno različit od svake nacionalističke, šovinističke zagriženosti, od te sitne, politikantske začahurenosti što raspiruje zle strasti i što je stoljećima izazivala toliko krvavih, bratoubilačkih sukoba na našem terenu. Pravi pjesnici, uostalom, nikada nisu bili na toj pogrešnoj strani. Pogledamo li, u tu svrhu, neke od antologija što su svojevremeno bile pravljene u slavu izolacionističkog, šovinističkog hrvatstva (kao 'novije hrvatske rodoljubne pjesme' u odbiru Vinka Nikolića i izdanju Nakladne knjižare 'Velebit', Zagreb, 1943. godine), onda ćemo vidjeti da se tu nikada nije mogla okupiti i nastati prava pjesnika riječ'.«

162

Potaknut Mandićevom kvalifikacijom autor odgovara, između ostalog, ovim protustavovima: »Mandić je, međutim, *krivotvorio*, kad je napisao, da je Vinko Nikolić *'odbirao'*, a na 2. str. iste knjižice piše, da je *'sabrazao i uredio'*, što znači, da je i Nikolić bio posve svjestan, da se ovdje ne radi o nekoj antologiji, pa ni rodoljubnog pjesništva, o kojem on misli uzvišenije od samog Mandića.

U samom pogовору sabirač-urednik je napisao, da: 'prva je i najvažnija svrha ove knjige: stvoriti priručnik rodoljubnih krasnoslovki za domoljubne priredbe'... 'dakle, ona nema, bar ne u prvom redu i kao cjelina, umjetničkih zahtjeva'.

Ovo je bila jedna posve skromna knjižica, bez ikakvih pretenzija, osim službe rodoljublju. Bila je danak svome vremenu. To još ne znači, da nema u njoj i nekih pjesnički uspjelijih stihova, koji će sebi osvojiti mjesto i u nekoj umjetnički priređenoj antologiji hrvatskog rodoljubnog pjesništva.«

I drugi članak u istom broju *Hrvatske revije*, pod naslovom *I sama suradnja u »Spremnosti« je — »zlocin«* (str. 353) prema istim indikacijama najvjerojatnije je napisao V. Nikolić. Ono što je nepotpisanoga autora članka zaintrigiralo navodi odmah na početku, citirajući Mandića: »Ako je netko u *Spremnosti* tiskao čak jedino i meteorološke izvještaje, on danas nema nikakva moralnog prava da nam soli pamet o tome kako moramo urediti našu federaciju, kako se trebamo odnositi prema reformi, on nema nikakva prava da nam putem lista što ga potpisuje kao urednik servira lekcije o 'pravoj' demokraciji, o bratstvu i jedinstvu, napokon o tome tko jest, a tko nije šovinist — piše nitko drugi nego Igor Mandić u 'Vjesniku u srijedu' od 28. 5. 1969.², u osvrtu na

2 Odnosi se na Mandićev članak *Stare mušterije — pod istom kapom*, *Vjesnik u srijedu*, 28. svibnja 1969, u seriji *Notes Igora Mandića*.

jednog suradnika³ *Hrvatskog književnog lista*, koji je, navodno⁴, bio jedan od suradnika *Spremnosti*⁵, — a 'Spremnost je bio i ostaje ogavan list: od 1942. do 1945. godine on je služio kao idejna i politička platforma ustaškog pokreta, kao apologija najgorih zuperstava počinjenih u njegovo ime, kao rasistički, antižidovski, protusaveznički bastion', — piše Mandić.⁶

Ovakvim stajalištima autor članka podstire sljedeće protuargumente: »Da je Mandić krivotvoritelj i denuncijant, očito je svakome, tko poznaje pisanje tjednika *Spremnost*, koji je bio i ostaje ne 'ogavan list', kako piše Mandić, nego *uzoran kulturni tjednik*, vrhunac hrvatske publicistike, koji nisu nikad kulturno nadvisili 'naši' 'socijalistički demokrati'.

Spremnost je u ondašnjim ratnim prilikama, za koje veliki dio krivice snoсе Mandićevi gospodari, bio ponos hrvatske žurnalistike. Njezini su je uredniци, mimo, a često i u sukobu sa službenom politikom, uredivali vodeći se kulturnim načelima, nastojeći objaviti što više ozbiljnih i vrijednih znanstvenih i književnih priloga. Mandić lako podvaljuje *Spremnosti*, koja je pristupačna samo rijetkim, pa mu, prema tome, širi slojevi čitatelja moraju 'vjерovati'.⁶

3 Nije točno. Mandić izrijekom kaže da se radi o »uredniku HKL-a«, koji je bio suradnik *Spremnosti*.

4 Ni to nije točno, a ovakva opaska anonimnog autora članka trebala bi kod čitalaca unijeti sumnju u točnost Mandićevih tvrdnji.

5 Suradnik *Spremnosti*, na kojega Mandić u svom članku cilja, bio je Mihajlo Maruševski, koji se u *Spremnosti* potpisivao pseudonimom (Michel de My, Michel de M-y).

6 Tvrđnja o dostupnosti samo je djelomično točna. Te su novine u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici bile dostupne svakom zainteresiranom, kao i sve druge novine koje NSK posjeduje u svojem fondu. Prije će biti da i onda, kao i danas, malo tko uopće zagleda u taj fond u NSK, pa je — kako se nikome ne bi vjerovalo »na riječ« — korisno uputiti na kritičku i analitičku bibliografiju tjednika *Spremnost* u: Trpimir Macan, *Spremnost 1942–1945*, Matica hrvatska, Zagreb 1998. Macan za *Spremnost* tvrdi da je bio »dobro uredivan i sadržajan tjednik«, a kad se radi o stranicama kulture daje sažetu ocjenu: »Listanjem kulturnih stranica možemo uočiti neka obilježja: složenost kulturnoga stvaralaštva u autoritarnoj državi kakva je bila Nezavisna Država Hrvatska u listu nije temeljito problematizirana, ali nema ni trajnoga, tvrdog i totalnog ideološkog tlaka; oko lista se okupila skupina pisaca, valjda ne najreprezentativnija kakvu je tadašnja hrvatska kulturna zajednica mogla dati, ali dovoljno zanimljiva da čitatelju pruži sadržajem i kvalitetom različno štivo i da zadovolji i onoga čitatelja koji nije mogao ni htio prihvatići političku stvarnost pa ni druge rubrike u *Spremnosti*; pregled tih stranica napoljetku potvrđuje poznatu tvrdnju kako je u NDH postojala stanovita autonomija kulturnoga života.

Dakako, na tim stranicama (kulturnim — op. N. M.) ima ratne propagande, ima nacionalne ideologije od glorifikacije naroda, njegove kulture i povijesti, do isticanja nekakvog etičkog poslanja Hrvata, ima zahtjeva da intelektualci budu u službi naroda i države, ili da kazalište bude pozitivno i u ideološkom smislu. Neki se pisci nisu mogli oduprijeti suvremenim znanstvenim ili umjetničkim zabludeama ili su jednostavno u svoje tekstove ubacivali prazne krialitice, režimske note ili dopiske, suvišne generalizacije. Strogoj znanstvenosti izmiču, politizirani su ili ideološki prilagodljivi članci o ustaškom pokretu (uglavnom žurnalistički), rasama, jeziku, poneki likovni zapisak ili putopis.

Ostali članci svojom ozbiljnošću, obavjesnošću i zanimljivošću daju — uz osvrte i bilješke — dosta dobru sliku kulturnoga života. U njima nema apriornoga negativnog odnosa prema povijesnim razdobljima i ljudima, nema isključivosti, mržnje i laži. Ima, doduše, nacionalnog

Uostalom, u *Spremnosti* je surađivao i prof. dr. Antun Barac, i to ne s 'meteorološkim izvještajima', a da ga nitko na to nije prisiljavao.

Ako smo dužni čuvati 'bratstvo i jedinstvo', onda smo najprije dužni čuvati hrvatsko bratstvo i jedinstvo. Dužnost je kulturnog radnika razvijati ljudski snošljive odnose među ljudima, napose među pripadnicima istoga naroda, a on, Igor Mandić — tko je taj Igor Mandić?! — on ni poslije četvrt stoljeća ne opršta nekom ni suradnju u *Spremnosti*. Kako je *ogavno ovo puzanje!*«

Nepunu godinu poslije, Mandića je opatrnuo Bonifacije Perović⁷ u dučačkom ogledu o demografskom stanju hrvatskog naroda, pod naslovom *Nastavak Bleiburga: raspučivanje Hrvatske* (1970, 1, str. 54–71). Kao glavne razloge odumiranja, po njegovu mišljenju, hrvatskoga naroda u socijalističkoj Jugoslaviji, Perović među glavnim uzročnicima toga stanja navodi gubitke u II. svjetskom ratu, »izumiranje sela« zbog poslijeratne kolektivizacije, razvlašćivanje seljaka i onemogućivanje »pristojnog vođenja poljoprivrednog gospodarstva«, »nesolidno i neracionalno« provođenje industrijalizacije, odljev stanovništva na tzv. privremenim radu u inozemstvu, zatim dodaje »nerazboritu privrednu politiku«, ali i propagiranje kontracepcijskih sredstava u borbi protiv neželjene trudnoće u okviru prodora »materijalističke i ateističke ideologije marksizma«, povećani broj rastava, pobačaje koji da svojom pogubnošću predstavljaju pošast jednaku »bleiburškoj tragediji«. Na pitanje tko je odgovoran za takvo porazno stanje, Perović odgovara da je »odgovoran onaj, koji bi se imao brinuti za opće dobro državne zajednice. Ni prva ni druga Jugoslavija nijesu izvršile tu svoju bitnu funkciju, to jest: ostvariti pravo na rad, jednakopravnost svih naroda i građana i promicati privredni i društveni razvitak«. One koje smatra odgovornima Perović nabraja neke ondašnje hrvatske političare, ali među odgovornima vidi i — Mandića: »I sveznadar Igor Mandić je zabrinut 'drugarski'. On prigovara Hrvatskom Književnom Listu, što je ovaj, navodno, dodao književnoj kulturi još jednu bitnu značajku 'propagandu crkveno-natražnjačkih antikontrakoncepcijskih⁸ metoda. U stilu i duhu, kaže

idealizma, državotvornosti i integracijskih gledišta i htijenja, ali sve u granicama razumna, potrebna i razumljiva patriotizma.« (str. 126–127).

7 Dr. fra Bonifacije Perović (Arbanasi kraj Zadra, 24. XI. 1900 — Bologna, 5. IV. 1979) Školovao se kod franjevaca u Zadru, a za svećenika posvećen 1923. u Kotoru. Studirao (1928–32) najprije u Njemačkoj, a potom u Parizu. Do 1936. djeluje kao profesor u Splitu, Makarskoj i Dubrovniku. Na poziv nadbiskupa Stepinca dolazi u Zagreb, na čelo *Domagaja*, gdje ostaje do 6. V. 1945. U izbjeglištvu u Rimu, predaje sociologiju na *Antonianumu*, a od 1947. odlazi u Argentinu gdje ostaje 20 godina. God. 1968. seli se u Bolognu, gdje je dovršio svoje tri knjige: *Hrvatsko društvo u revolucionarnom procesu* (1971), *Društvo u svom ljudskom licu* (1979) i *Hrvatski Katolički Pokret — Moje uspomene* (1979). Za biografske podatke o autorima tekstova iz *Hrvatske revije*, koje ćemo u ovom radu prikazati, konsultirali smo: Milan Blažeković, *Bio-bibliografski leksikon suradnika Hrvatske revije*, Školske novine — Pergamena, Zagreb 1996.

8 Tako je napisano u originalu. Da li je riječ o pogrešci prilikom prepisivanja ili o nečemu drugome, teško je reći. Pogotovo što se ista pogreška, nekoliko redaka niže, ponavlja.

on, papine enciklike ‚Humanae vitae’, a u zboru s Gl. asom Koncila sada i jedan književni list... hoće u križarski pohod protiv ideje suvremene populacije (ili točnije depopul a cije, m. op.)⁹ Po Igoru, neka nestane i hrvatski narod, ali neka se to obavi ‚znanstveno’.¹⁰ Ali što onda, ako znanost dokaže, da su za bolji razvitak naroda potrebni mladi ljudski životi, da antikoncepcionizam, u konačnici, djeluje kao kolektivna fizička i psihička zaraza? ‚Corriere della Sera’ donosi s nekog sastanka ‚Unioncamere’ održanog u Rimu, uz ostalo i ove riječi: drugi čimbenik koji zabrinjuje sastoji (se) u trajnom smanjenju radne snage od g. 1959. do danas (7,1%).¹¹ Komunistički pak rukovodioci i službeni organi, nesposobni da ostvare opće dobro i razvitak, ipak su zadovoljni, jer im pritiču devize, što im omogućuje da se održe na vlasti i ne padnu ‚pod stečaj’.¹²

Neposredni postkarađordjevski »grijesi« Igora Mandića

Nakon sloma *Hrvatskog proljeća* i smjenjivanja rukovodstva Saveza komunista Hrvatske na 21. sjednici Predsjedništva SKJ u Karadžordjevu (2. XII. 1971), urednici i suradnici emigrantskih publikacija s osobitom pažnjom prate oglašavanje jugoslavenskih i hrvatskih političara, ali i pisanje istaknutijih novinara, književnika, znanstvenika ili drugih intelektualaca povodom novonastalih političkih prilika. Tako se s pojačanim zanimanjem prate i tekstovi Igora Mandića.

Londonška *Nova Hrvatska*, koja je potkraj 1960-ih i 1971. rijetko izlazila zbog finansijskih poteškoća, godine 1972, u ožujku, izdaje br. 1-2 i donosi dva članka u kojima se negativno i negatorski kvalificiraju Mandićeva stajališta.

Prvi, nepotpisani članak, nosi naslov *Vjesnikova pera teža od pendreka* (str. 10). U drugom, također nepotpisanom članku, u istom dvobroju *Nove Hrvatske*, *O piscima koji govore kad treba šutjeti* (str. 19), komentira se »držanje« pojedinih političara i intelektualaca nakon 21. sjednice, aludira na neke njihove članke i izjave, ali se ne navode izvori i tekstovi. Među tim piscima nalazi se i ime Igora Mandića.

No mnogo vještiji, prožet profinjenom ironijom i stoga ubojitiji (do jedva prikrivene prijetnje smrću) polemički napis o Mandićevim »grijesima« napisao je Boris Maruna u *Hrvatskoj reviji* (1972, ožujak, br. 1, str. 153–156), pod naslovom *Hrvatska kultura između požara i novinarskog banditizma. U spome-*

9 Cit. po Glasu Koncila, br. 17, 2. III. 1969. (Bilješka B. P.)

10 Teškoća je kod ovoga citata dvostruka. Prvo, ne zna se gdje počinje i završava Mandićev tekst, a nije ni razvidno što su Perovićeve intervencije, komentari i sl. Drugo, Perović u svojoj bilješci ispod crte navodi da Mandić citira »po Glasu Koncila, br. 17, 2. III. 1969.«. Pokušali smo provjeriti, ali u tom broju *Glasa Koncila* (a i u nekoliko brojeva prije i poslije navedena broja) nismo pronašli tekst koji bi se odnosio na Mandića.

11 Od 15. XI. 1969. (Bilješka B. P.)

nar Igoru Mandiću. Ovdje ga donosimo nešto skraćenoga (sa svim jezično-stilističkim, recimo tako, osebujnostima), smatrajući ga zanimljivim artefaktom vremena, a i zato što nije uvršten u Maruninu zbirku publicističkih radova *Što je čuvalo nadu* (Matica hrvatska, Zagreb 2008): »Prva stvar koju sam pročitao od Igora Mandića govorila je jezikom naše mularije i agramerske rafiniranosti o bijedi dekora i provincijskom izgledu zagrebačkom u predblagdanske dane prosinca 1971. U tim je danima ta tema bila ne samo izvanredno odabrana i vrlo zahvalna, nego i savršeno neutralna. Dozvoljavam: u našim uskim kulturnim prilikama naći će se zlobnika koji će tvrdili, da zaključujem naprečac, i da Igor Mandić ustvari nema tako mnogo smisla za stvarnost, kako se može učiniti na prvi pogled. Bit će i takvih koji će histerično upozoriti na činjenicu, da su u isto vrijeme srpski panduri na današnjem Trgu Republike odgajali studente i ostali kontrarevolucionarni svijet, dok je Igor Mandić razmišljaо o dekoru i iz svog stana u 'neboderu' u šumi razbitih lubanja i okrvavljenih glava vidio samo nekoliko neukusno okičenih jelki. Naći će se vjerojatno i onih koji će jednostavno konstatirati, da je Igor Mandić nesretno čeljade, koje pati od melankolije i pomanjkanja velegradske atmosfere i čijem kozmopolitskom duhu licitarsko srce našega tradicionalnog dekora ne čini Nove godine ni blagdanskog štimunga. Ukratko: bit će ljudi koji će tvrditi, da Igor Mandić boluje od sitnoburžujskih sentimentalnih raspoloženja. Ali sve to ovdje nije bitno sve kad i ne bi bilo zlobno. Nepositno je, međutim, da Igor Mandić znade uočiti i apstraktirati pravu stvar u pravo vrijeme. Pročitavši taj njegov članak, i budući još uvijek pod jakim utjecajem engleskoga, ja rekoh: 'Wow!' I zatim: 'Kakva sveta jednostavnost!'

Zadnjih dana prosinca ja sam se nalazio u Barceloni, na čiju je blagdansku rasvjetu bilo potrošeno vjerojatno više struje od one, koju veći hrvatski gradovi potroše na kućnu i uličnu rasvjetu u godinu dana, i šećući starim gotskim središtem grada, ja sam malo razmišljaо o našoj narodnoj sudbini unutar europske ornamentike, a malo se pitao u čudu: zašto se neki ljudi ponekad ljute na Igora Mandića. Za to zbilja nema razloga. Po mom mišljenju, Igor Mandić je zlatan momak koji je prokužio svijet od šuba, kao Slamnigov Apostol starozavjetne knjige; ušetao u srce problema, i sad živi na račun svoje pameti. Zašto mu ljudi zavide na njoj? Zašto svi ne počnemo misliti u kategorijama Igora Mandića? Postali bi narod idealnih realista i naša kultura nikada ne bi dolazila u pitanje.

Kako bilo, ja se nisam naljutio na Igora Mandića ni par dana kasnije, kad sam u novogodišnjem Vjesniku pročitao njegov članak '*Nezamračeni prozori hrvatske kulture*'.¹² Štoviše, ja sam se olako složio s njime, da 'kontinuitet hrvatske kulture nije, niti može biti prekinut: ako otpadaju suputnici i kenj-

12 Igor Mandić, *Nezamračeni prozori hrvatske kulture*, Vjesnik — Novogodišnja panorama, 31. XII. 1971, 1–2. I. 1972., str. 7.

kala, tamburaši i politikanti, to ne znači da nastupa sumrak naše kulturne svijesti'. Lako sam se složio, jer znam: dok imamo SUP i Igora Mandića, hrvatska je kulturna svijest osigurana tvrdoćom Novog dinara i *Vjesnikovim* žiro-računom kod Narodne banke. Kultura se u konačnici uvijek jede, ili nije kultura. Složio sam se i u tome, da je gregorijanski kalendar neprecizan i historijski neopravdan. 'Ako ćemo pravo', Nova godina je započela za hrvatsku kulturu Titovim govorom u Karađorđevu. Bilo bi neoprostivo, kad bi taj sjajni primjer naše kulturno-kalendarske nadogradnje ostao zaboravljen u azbuci naše nepismenosti. Najbolji način da se to izbjegne jest novo računanje vremena. Ako je francuski Konvent mogao sebi dozvoliti takvu stvar 1793., ja ne viđim nikakvog razloga, da se to ospori revolucionarnom Igoru Mandiću danas.

Kad bi u tom članku uopće bilo nešto što bih ja privatno zamjerio Igoru Mandiću, onda bi to bilo ono poveliko citiranje poodavnog Krleže. Ne vidim zapravo posebnog smisla u citirajući čovjeka, koji je još uvijek živ i na dohvati ruke i, pretpostavljajući, nešto misli, a ne sumnjam ni u to, da se s Igorom Mandićem ophodi *per tu*. *Igor Mandić* je, dakle, mogao lako saznati Krležino *aktuuelno* mišljenje, koje bi možda bilo zanimljivije od njegovog mišljenja iz 1919., 1949., ili pak iz 1952. Takav postupak nije bio opravдан ni zbog toga, što će mnogi pomisliti, da bi kronološki bilo opravdanje, da se Igor Mandić pozvao na Krležin stav iz 1967., ili njegovu današnju šutnju. Sjećam se, na pr., da je Vlado Gotovac svojedobno zamjerio Milošu Žanku njegovo brzopletno pozivanje na Krležu. Nešto slično moglo bi se zamjeriti i Igoru Mandiću, a to nije bilo potrebno. Što se tiče šutnje kao apolitike i apolitike kao politike, Igor Mandić može mnogo naučiti iz govora i spisa Haydée Santamaría. Da je kojim slučajem poznavao njezine izvode kako je poznavao Žankovo negativno iskustvo, Igor Mandić je mogao danas imati dvije muhe u džepu. Mogao se i pozvati na Krležu i eliminirati ga, što bi bio veliki doprinos našoj kulturnoj svijesti, novom humanizmu i socijalističkoj misli uopće.

Vrhunac mog susreta s Igorom Mandićem bio je njegov članak »*Nikoga se ne može braniti u ime književnosti*« (*Vjesnik*, 25. siječnja 1972.). Taj je članak smišljeniji od bilo čega što je ikad napisano u obranu književnosti od književnika. Barem ja nikada nisam pročitao ništa briljantnije. Nešto slično ne bi mogao ni Marin Franičević. Kad je prilikom 'slučaja Padilla'¹³ njih pedeset i šestero potpisalo protestno pismo Castru, meni je glas moje intuicije govorio da se radi o literarnim mulcima, premda su se među njima nalazili i Sartre, i Enzensberger, i Italo Calvino, i Julio Cortazar, i Susan Sontag, i Octavio Paz, itd. (Sve neka bezvezna imena.) Danas znam pozitivno da je moja intuicija bila na mjestu. Već to da su nasrnuli u čopor, poput Enzensbergovih vukova,

13 Heberto Padilla (1932–2000), kubanski pisac. Zbog zbirke pjesama *Fuera del juego* (*Ivan igre*, 1968), u kojoj je kritizirao Castrova režim, prisiljen da se javno ogradi od svoga djela pred stranim diplomatima. Zatvoren 1971., a od 1980. u progonstvu, najprije u Španjolskoj, a potom u SAD.

značilo je pogrešnu koncepciju. Igor Mandić strši sam i ide li, ide samo i jedino uz dlaku. Dok su Sartre i njegovi dripci stajali na stanovištu, da slobodu književnog izraza i, prema tome, književnost samu treba braniti u ime revolucije, iz čega očito proizlazi, da će književnosti biti, da je književnost moguća samo tako dugo dok ima ljudi, Igor Mandić, je držeći se establishmentskih realnosti, neosporno dokazao, da se u ime književnosti nikoga ne može braniti. On je također, vjerojatno prvi, upozorio na to, da 'književnost postoji dokle je god jednog pismenog čovjeka, dokle je barem jednog člana Društva hrvatskih književnika (a tih nam zaista ne fali) dokle je jedne knjige na svijetu'. Iz toga je, nadam se, očito da je razlika između Igora Mandića i Sartrea u brojevima. Ili točnije: Sartre nikad nije shvatio Zenov regresivni način mišljenja. Igor Mandić je svojim pisanjem sada ustanovio jednom zauvijek, da se nije radilo o obrani Parmenida i ataku na Pitagorinu teoriju brojeva, nego o legitimnom ustoličenju kornjače. Razlika između Igora Mandića i Sartrea je i u tome, što Igor Mandić bolje shvaća politiziranu i politikantsku književnost. Prema njegovoj originalnoj definiciji, lučenje je jednostavno: političari vas plaćaju, a politikanti su u zatvoru. Zbog svega toga držim, da ne pretjerujem kažem li, da je Igor Mandić najviši domet do kojeg se vinula hrvatska kulturna i književna svijest nakon Drugog svjetskoga rata. Plastičnošću kičme nije mu ravan ni stari gospon Krklec. S tim bih zapravo mogao i završiti ovaj slavopjev Igoru Mandiću, kad me neke stvari ne bi snažno podsjećale na *Celestinu*, odnosno onaj delikatni momenat, u kojem izgleda da se sve nezaustavljivo kreće prema sretnom koncu, a tragedija tek započinje. Upravo zbog toga i pišem sve ovo. Pritom me nimalo ne zanima uloga zloguke sove, kao što me ne zanima kako će završiti Pavletić, Gotovac i druga kenjkala (o ekonomistima, profesorima i ex-generalima ne ču ni gubiti riječi). Zabrinut sam isključivo za budućnost i sudbinu Igora Mandića. Već sam spomenuo, da Igor Mandić ima sjajni smisao za stvarnost, ali treba se bojati da i stvarnost ima svojih ograničenja. U ovom se pak slučaju teško odhrvati dojmu, da je čulo Igora Mandića za stvarnost hiperetrofiski prešlo samo sebe i razlilo se preko rubova stvarnosti. Predpostavljam da je Igor Mandić i na laganiji način mogao utući koju paru. Kad u našim prilikama netko tvrdi, da će književnosti biti sve dotele dok je jedne knjige na svijetu, onda on mora računati s time, da će čak i dobranamjerniji među nama zaključiti, da se radi o obrani uništavanja i spaljivanja knjiga u 'Školskoj knjizi' i Matici Hrvatskoj i, u konačnici, o obrani Hitlerovih metoda. Jer, ne treba sumnjati, da je i Hitler rezonirao na isti način: nikada mu nije palo na pamet, da spali *Mein Kampf*, a to je bilo sasvim dovoljno da osigura kontinuitet njemačke kulture i postojanje književnosti u svijetu.

Ne znam, a trebalo bi svakako znati, u kojoj je mjeri kod Igora Mandića razvita težnja prema smrti. Ako misli da je vječan, on očito grieši. Tako dugo dok se Hrvatskom upravlja iz Karadordjeva Igor Mandić je vječan, ali kao tip, ne i kao pojedinac. Na njegovom mjestu ja se nikad ne bih usudio pisati poput

njega, jer se ne bih usudio uložiti toliko u tako relativnu vječnost. Htjeli mi to ili ne htjeli priznati, mi smo zapravo još uvijek pretežno seljačka zemљa, u kojoj svi ljudi nisu toliko kulturno svjesni, da ne bi bili opasni. Kod nas u tom smislu postoji i neka tradicija. Mnogi još uvijek živo pamte Lenca i ostale žrtve barbarluka u Banovini Hrvatskoj. Nema dugo tome kako mi je jedan po-stariji čovjek pričao, da su Lenac i ostali bili žrtve jednog zagorskog seljaka, koji se uopće nije razumio u kulturu, književnost i novinarstvo, ali je slijepo vjerovao u poetsku pravdu. Ništa nam ne jamči da i danas nisu mogući takvi i slični ljudi. Na mjestu Igora Mandića ja im ne bih toliko izlazio na ruku, a čini mi se da Igor Mandić upravo to čini, kad kaže, da on ne će vaditi za nikoga kestenje iz vatre. Da bi se sasvim razumjeli: ja mislim da je to u potpunosti ispravno stanovište, gledali mi kroz prizmu kulturne svijesti ili kontinuiteta hrvatske kulture. Ja se također slažem s Igorom Mandićem, da svi ne možemo biti odgovorni 'ama baš za sve'. Slažem se s njime i u tome, da on nije odgovoran. Ali to ne znači, da se ne bi mogao naći kakav seljak koji bi mogao pomisliti, da je Igor Mandić, odbijajući da vadi kestenje iz vatre za Pavletića i Gotovca, zapravo išao zatim da potpiri oganj pod njihovim tabanima. A tu se već radi o ljudskim glavama (bez obzira na naše kulturne svijesti) pa bi, ako taj seljak još k tome vjeruje u poetsku pravdu, mogao doći do vrage. A čemu?

Hrvatska je kultura čekala čitavu generaciju, da Marin Franičević dobije dostoјnog i dosljednog nasljednika. Ja se ne usuđujem ni misliti kakvu štetu bi pretrpjela ta ista kultura da ga sada izgubimo u ime nekakve poetske pravde. Neka mi zbog toga bude dozvoljeno, da završim preporučujući Igoru Mandiću da u časovima, kad mu izgleda da je stvarno zajašio stvarnost, potraži kakvu Melibeu, umjesto da se izvljava na kulturi. U procesu čovjek izgubi nešto novaca, ali žensko je uvijek zdravije od kulture, Igor Mandić bi mogao doživjeti i zrelije godine. Toliko.«

Zlatko Markus prosuđuje Mandića

Na valu prilično uopćene i neselektivne kritike političkog i kulturnog stanja koje je zavladalo poslije 1971. godine i o nastojanju redogmatizacije društvenog života, koju je tadašnja vlast pokušavala provesti, Zlatko Markus se u nekoliko navrata osvrnuo na stajališta Igora Mandića. Prvi put u članku *Epidemija paranoje antikroatike* (*Nova Hrvatska*, 1973, 4, str. 15) u kojem prikazuje polemičke okršaje koji su nastali u domovini oko antologije hrvatskoga pjesništva na francuskom jeziku u izboru Slavka Mihalića i Ivana Kušana (*La poésie croate des origines à nos jours*, Seghers, Pariz, 1972). Kako je narečena antologija priređena još 1971. a pojavila se u siječnju 1972. dočekala ju je stvarnost zagrižljivih protivnika *Hrvatskog proljeća*, među koje Markus ubraja i Mandića. Ironično, pomalo intimizirajući svoj odnos s Mandićem, Markus piše: »U međuvremenu, drugovi koji mašu s 'našim kriterijima' progovorili su

odlučno o toj poetičnoj zavrzlami preko Igora Mandića.¹⁴ I neki se sada ljute na njega a to je zaboga nepotrebno, pa on radi svoj posao. Sjeća li se još tko vremena kad kroz njega nisu progovarali moćnici? Ove danas na vlasti on je, očito s talentom, slušao i prije Karadordjeva. Igorove anticipativne potencijale nikad se ne smije podcijeniti. I da se ne bi pomislilo kako sada odavde iz londonske zavjetrine bezbrižno pljuckamo po Igorovoj očito ne lakoj službi, dopustit ču si mali citat, malu reminiscenciju na ono što sam o njegovoj prvoj i jedinoj knjizi 'Uz dlaku' pod naslovom 'Uzdlačno i nizdlačno' napisao u tjedniku 'Hrvatsko sveučilište' od 8. travnja 1971. Tu piše slijedeće: 'Mandić je u isto vrijeme, barem za moj ukus, prečesto imao iste neprijatelje kao i njegov visokotiražni izdavač. Može se vjerovati, i ja zaista vjerujem, da su ti državni neprijatelji bili zaista iskreno nesimpatični i samome Igoru, no s obzirom na to da su oni u isto vrijeme neprijatelji moćnika, čini mi se da je Mandić trebao ponekad šutjeti, ako već ne iz etičkih, onda sigurno iz estetičkih razloga. Kao što bi rekao jedan zajednički znanac Igora Mandića i pisca ovih redaka, zbog otmjnenosti valja šutjeti i ne napadati onog kojeg dohvaća bijes moćnika. Ovako se prečesto mislilo da se bijes državnih moćnika na 'krivce' sručuje kroz Igora Mandića...'. Pouka: Igor ni danas ne radi ništa novo.«

U okviru svoje rubrike *Raščlambe u Novoj Hrvatskoj* (1974, 3) Markus je, pišući o političkoj i idejnoj orijentaciji *Praxisa* te praksisovskom prokazivanju štetnosti građanskog potrošačkog društva, usput spomenuo i Igora Mandića koji je, zajedno s piscem Mirkom Božićem, dao ostavku na članstvo »u 'Oku'« (ne kaže se u kojem tijelu ovoga lista)¹⁵ a koji su »svoje ostavke u 'Oku' motivirali upravo time što se tamo pojavio sovjetski tekst koji je napao principe potrošačkog slobodnog društva« (ne kaže se o kojem je tekstu riječ i kad je objavljen).¹⁶

U istom godištu *Nove Hrvatske*, ali u broju 12, u istoj rubrici *Raščlambe*, Markus pod naslovom *Moj Igore, bit će još i gore* (str. 14), vrlo intimno i s odobravanjem piše o Mandićevu kritičkom osporavanju službenih reakcija po-

14 Odnosi se na tekst Igora Mandića Kržljavi križanac, »Hrvatska poezija od početaka do danas«, (*La poésie croate des origines à nos jours*, na francuskom jeziku, u izboru Slavka Mihalića i Ivana Kušana, »Seghers«, Pariz, Vjesnik, 15. II. 1973; kasnije uvrštena u njegovu knjigu *101 kratka kritika*, August Cesarec, Zagreb 1977, str. 198–202).

15 Radi se o Savjetu redakcije u kojem su tada bili: Goran Babić, Mirko Bošnjak, Mirko Božić, Zdenka Gjanković, Damir Grubiša, Fadil Hadžić, Stanko Horvat, Branko Juričević, Rade Kalanj, Veljko Knežević, Miloš Kordić, Igor Mandić, Vatroslav Mimica, Antun Petak, dr. Mirjana Poček-Matić, Petar Pletikosa, Branko Puhařić, prof. Milan Prelog, Ivica Račan, Ive Siljan, Mladen Škiljan, Stipe Tonković, prof. dr. Predrag Vranicki, Dušan Vukotić, Mladen Žuvela. Doista, nakon 34. broja, u narednom sastavu Savjeta redakcije (br. 35, 26. XII. 1973) ne navode se imena M. Božića i I. Mandića.

16 Dakako, nije riječ ni o kakvom »sovjetskom tekstu« nego o tekstu sovjetskog sociologa J. N. Davidova *Mistika potrošačke svijesti*, objavljenom u četiri nastavka u *Oku* br. 31–34, 14. XI. — 12. XII. 1973.

vodom zbivanja na jednom pop-koncertu u Ljubljani. Bio je to prvi znak otopljanja odnosa između *Nove Hrvatske* i stajališta Igora Mandića.

Napokon, da se ne bi shvatilo kako je ono malo simpatija iz prethodnoga članka prema Igoru Mandiću, možebitni izraz nekakva Markusova zaokreta, obrušio se Markus za nekoliko godina na Mandića, ali ovaj put u *Hrvatskoj reviji*. Povod mu je bio Mandićev poveliki članak o 130. godišnjici Matice hrvatske u VUS-u od 2. veljače 1972. godine: *Matica hrvatska mamica ili mачеха?*.

»Omekšavanje« stava prema Mandiću

Prvi znak pozitivnog odnošenja prema Mandićevim stajalištima i na stranicama *Hrvatske revije* pojavio se u opširnom članku Ante Franića (o kojem autoru ni Blažekovićev Leksikon ne daje biografskih podataka) pod naslovom *Opet hajka na Hrvatsku i hrvatstvo. U povodu Bulatovićeva romana »Ljudi sa četiri prsta«* (1976, 2–3, str. 278–291). U nastojanju da opovrgne i razobliči stvarne, po Franiću protuhrvatske, motive pisca romana *Ljudi sa četiri prsta*, člankopisac navodi primjere negativne kritike toga romana, koje su se pojavile u Zagrebu, pa ističe: »Suprotno Beogradu, zagrebačka kritika je oštro obračunala s ovim 'romanom' srpskog pamphletista Bulatovića. Za kritičara Josipa Pavličića,¹⁷ Bulatovićeva knjiga je 'osrednja, dosadno štivo'¹⁸, dok će poznati zagrebački književni kritik Igor Mandić u beogradskoj reviji *Duga*¹⁹ sahraniti ovaj pamphlet u temeljima, dokazavši, da je to samo jedna 'zbrka perverznosti, bez neke književne vrijednosti, ali politički štetno'. Za Mandića, to djelo je: 'zasaćeno gadostima i prljavštinama, perverzijom i zločinima, forsiranim opisima to djelo izaziva mučninu kod čitaoca a to nipošto nije umjetnički efekt... Bulatović više politizira kriminal nego što bi to koristilo razgoličavanju (u originalu: našem razobličavanju — op. N. M.) njegove moralne niskosti... Ne dotičući

17 Pogrešno. Riječ je o Vjesnikovu kritičaru Josipu Pavičiću.

18 Autor članka u *Hrvatskoj reviji*, Ante Franić, ne navodi iz kojega teksta Pavičićeve kritike citira navedenu ocjenu. Njemu su do trenutka pisanja (a i objavljenja) njegova članka bili poznati Pavičićev osvrt na Bulatovićev roman *Zlo na tisuću načina* (VUS, 7. veljače 1976) i Pavičićev polemički odgovor Bulatoviću *Pod okriljem poezije* (VUS, 3. travnja 1976). U prvom članku Pavičić na kraju piše: »Roman *Ljudi sa četiri prsta* privlači temom, a odbija (zamara, ponekad i gnjavi) načinom na koji se tema postavlja. Kad se sve zbroji, dobiva se: prosječno literarno štivo.« U drugom članku, pak, piše da je Bulatović »izdao roman koji se svojim literarnim odlikama ne razlikuje mnogo od prosječnih primjeraka dosadne literature velikih ambicija«. Doista, proizlazi, po Pavičiću, da je Bulatovićeva knjiga »osrednja, dosadno štivo«, ali to u Pavičićevim tekstovima nismo pronašli tako napisano. Usput, autor Ante Franić piše naslov Bulatovićeve knjige *Ljudi s četiri prsta*, a ne kako u izvorniku, na srpskom jeziku stoji: *Ljudi sa četiri prsta* (kako su ga apostrofirali i svi zagrebački kritičari).

19 Misli se na tekst kritičkog osvrta Igora Mandića pod naslovom *Roman kao došje morbidnosti* (Duga, 6. III. 1976).

brojne i složene razloge kontradiktornih emigrantskih sADBina... Bulatović je posve u krivom, čak štetnom smjeru orijentirao ovaj svoj dosje morbidnosti. Ta surova, dosadna knjiga je prije gubitak (u originalu: čvrste — op. N. M.) moralne osnove naše literature, nego književni slučaj koji treba hvaliti (u originalu: pred kojim treba mudrovati — op. N. M.)... Ta knjiga, za koju i Igor Mandić kaže, da je 'koncentracija gadosti koja je toliko ekscesivna da se obraća u vlastitu karikaturu'²⁰, ustvari je pokušaj sataniziranja Hrvatske i Hrvatstva... Usvojivši mišljenje Igora Mandića, da su Bulatovićevi Ljudi s četiri prsta 'najvećim dijelom dosadan i mučan roman, manifestacija najpomodnijih uvezenih ali nevaljalih tendencija šok-umjetnosti, čija je kompozicija dobrim dijelom hirovita, nerazumljiva'²¹, čime se uglavnom i iscrpljuje književna ocjena ove knjige...«

Nakon ovakvog dobrohotnog preuzimanja i usvajanja Mandićeva stajališta, možda će biti razumljiviji relativno blaži, uz obligatno kuđenje, a poneki put i neutralno pozicionirani pristupi Mandiću kad se njegovi pogledi plasiraju u formi vijesti. U *Novoj Hrvatskoj* može se pronaći nekoliko takvih primjera (1977, 4, 13, 15; 1984, 11).

Na koncu, bez ikakve negativne kvalifikacije, tako reći »normalno«, uvrštavajući ga među respektabilne domovinske eseiste i književne kritičare piše o Mandiću Vinko Grubišić,²² pjesnik, dramski pisac, književni kritičar, teore-

20 Iz navedene kritike I. Mandića u *Dugi*. Ali, ispravan citat glasi: »Koncentracija gadosti u Bulatovićevom romanu zaista je ekscesivna, tako da se obraća u vlastitu karikaturu.«

21 Autor nespretno i netočno kombinira Mandićeve iskaze, iz dva odvojena odlomka. Točni citati bi trebali glasiti: »Zatim, kompozicija ovoga djela dobrim je dijelom hirovita i nerazumljiva...«, odnosno »Dakle, kao najvećim dijelom dosadan i mučan roman 'Ljudi sa četiri prsta' posve su začudujuća manifestacija najpomodnijih, uvezenih, ali nevaljalih tendencija šok-umjetnosti.«

22 O dr. Vinku Grubišiću čitamo u Blažekovićevu *Leksikonu*: »Rodjen u Posuškom Gracu 5. travnja 1943., gdje je polazio pučku školu, a osmogodišnju u Posušju. Godine 1952. počinje pohadati u sjemeništu kod franjevaca u Zadru 2. razred gimnazije, a 3. razred u Dubrovniku. U gimnaziji na Širokom Brijegu završava 4. razred i maturu 1962. te se upisuje na Filozofski fakultet u Zagrebu (Slavistika i latinski). Nakon šest završenih semestara 1965. bježi iz Zagreba u Austriju. Iz logora odlazi na studij u Švicarsku kao stipendist Ost-Kirche Hilfe, zahvaljujući pok. Lucijanu Kordiću i pok. dru Mirku Čoviću. U Friburgu studira germanistiku, klasičnu filozofiju, psihologiju i antropologiju. Diplomirao je iz poredbine slavenske filologije i pedagogije 1970. godine. Od 1968. do 1974. radi u Foyer St. Joseph u Courtepinu (kanton Friburg) kao pedagog te iste godine postiže doktorat iz slavistike na sveučilištu u Aix-en-Provence.

Od godine 1975. živi u Kanadi baveći se raznim poslovima. Od 1988. godine profesor je na Prvoj Katedri hrvatskog jezika i kulture u Waterloo, Ont. Kanada.

Knjižnica Hrvatske Revije objavila mu je dvije zbirke pjesama (1974. i 1989.) te knjigu 'Grafiјa lapidarne hrvatske čirilice' (1978). ZIRAL je objavio knjigu 'O hrvatskom jeziku' (1975), Tri drame (1981), 'Ne začudjuju čudesa' (1982) te pjesme 'Bitarion' (1987) Robotov poljubac, 1974; Gregorijanske šutnje, 1989 ... Suradivao je u raznim hrvatskim i stranim časopisima — među njima i u Studia Croatica u Buenos Airesu (1984. i 1986) te Jurnal of Croatian Studies u New Yorku. Sudjelovao je na mnogim međunarodnim lingvističkim simpozijima. Knjižnica Hrvatske Revije objavila mu je 1990. 1991. godine djelo 'Hrvatska

tičar, publicist i profesor iz kanadskog Waterlooa. U opsežnoj studiji *Poteškoće uz suvremenu hrvatsku književnu kritiku* (*Hrvatska revija*, 1977, 3, str. 381–391) kao reprezentativan primjerak književne eseistike Grubišić ističe Mandićev rad *Promatranje jasnosti u pripovijetkama Ivana Slamniga, Razlog*, 1963, 1–2 (kasnije uvršten u knjizi izabranih eseja *Književnost i medijska kultura*, NZ MH, Zagreb 1984) s ovakvim komentарom: »U Promatranju jasnosti u pripovijetkama Ivana Slamniga I. Mandić sagledava Slamnigovu prozu kroz tri odnosa (:odnos prema mogućnosti, prema apsurdu i odnos prema prirodi). Govoreći o ovoj višestruko zanimljivoj hrvatskoj prozi, Mandić naglašava kako nas sama uznemirena jasnost Slamnigovih pripovijedaka ne bi smjela odbijati. To što je Mandić napisao samo uz jednu Slamnigovu knjigu proze ('Neprijatelj', 1959.) moglo bi zapravo stajati kao predgovor cijelom Slamnigovu opusu (proznom, a donekle i poetskom, iako ovo potonje povlači za sobom i govor o poetici, za kakvu je baš Slamnig tražio potvrdu), što opet nikako ne znači, da se je Slamnig odrekao novih potražnja, nego samo da je prvom knjigom zacrtao krug traženog i izrekao nemogućnost svih okomitih i horizontalnih pretraga.«

I. Rumora, G. Borić i J. Kušan, također, prosuđuju Mandića

Posebno mjesto među autorima koji se na neki način bave Mandićevim pisanjem pripada Ivanu Rumori²³, publicistu koji se u svojim sastavcima u *Hrvatskoj reviji* strasno bavio i polemikama vođenima u domovini. Tako nije mogao zaobići Mandićevu knjigu *Policajci duha* (*Globus*, Zagreb 1979), pa objavljuje veći osvrt o njoj (*Hrvatska revija*, 1980, 3, str. 468–472). Razvidan je autorov ambivalentan odnos prema Mandićevim stajalištima, ali i njegovoj osobi. Rumora, što je uočljivo i kod drugih emigrantskih pisaca, bez imalo ustezanja montira Mandićeva stajališta prema svojim političkim i svjetonazorskim opredjeljenjima, pokazujući, zapravo, svoju pravu narav, ali ponekad i povlađuje Mandićevim stajalištima.

književnost u egzilu' i time završila svoju dugogodišnju izdavačku djelatnost u hrvatskom iseljeništvu.«

23 O njemu Blažeković u Leksikonu piše: »Roden je 4. lipnja 1926 u Zagrebu, gdje je 1945. maturirao, a 1948. diplomirao na višoj geodetskoj školi. Radio na geodetskom i geofizičkom (nafta) premjeru u Hrvatskoj od 1953. do 1963. te od 1960. do 1969., dok je u razdoblju od 1963. do 1966. radio u Egiptu. Prilikom »ilegalnog« pokušaja bijega 1951. bio je uhićen i osuđen na 10 mjeseci zatvora, koji je izdržao u »KP« u Mariboru i Lepoglavi. »Legalno« je emigrirao 1969. u Calgary, Kanada, gdje je djelovao u »Društvu prijatelja Matrice Hrvatske« kao predsjednik i tajnik. Godine 1975. učlanio se u MO (Mjesni odbor — op. N. M.) Calgary Hrvatskog Narodnog Vijeća pa mu je postao predsjednikom, dok je više puta bio biran za sabornika HNV-a. Pisao je u čikaškoj »Danici«, »Hrvatskoj Reviji« i drugim publikacijama hrvatske emigracije.«

Još jedan poznati emigrantski publicist u nekoliko je navrata »pretresao« stajališta Igora Mandića. Gojko Borić,²⁴ možda u emigraciji poznatiji po pseudonimu Hrvoje Vukelić, »koji je prvih godina *NH* pisao gotovo isključivo za kulturnu rubriku« — kako piše prvi i jedini glavni urednik *Nove Hrvatske*, Jakša Kušan — »dolaskom na njemačku radio–postaju *Deutsche Welle* piše također o vanjskopolitičkim i raznim drugim temama. Kao još neki Hrvati, koji su radili u uredništvima njemačkih radio–postaja, i Borić je za *NH* slao povjerljive vijesti, prijevode važnih članaka iz njemačkog tiska i sve što je moglo koristiti boljoj informiranosti našeg uredništva.« (J. Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, Otokar Keršovani, Rijeka, 2000, str. 109).

O I. Mandiću Borić se prvi puta oglasio u okviru članka *Život u kulturnoj Bijafri*, s podnaslovom: *Krije li se netko ili nešto iza polemike Goran Babić — Ante Šoljan — Igor Mandić?* (*Nova Hrvatska*, 1977, 4, str. 15–16., potpisani inicijalima H. V. — Hrvoje Vukelić). Riječ je o jednoj od najznačajnijih polemika vođenih u Hrvatskoj u drugoj polovici XX. st.²⁵ G. Borić, opravdano, naslućuje da u pozadini ovog samo naizgled književničkog okršaja trešti mnogo značajnija politička bitka, čiji će se konačni ishod dogoditi tek poslije 1990. godine.

U dugačkom kritičkom članku *Prijetnje čvrstorkaških demona u Zagrebu* (*Hrvatska revija*, 1984, 3, str. 405–435), potpisanim pseudonimom Hrvoje Vukelić, Borić predstavlja inozemnom čitaocu tzv. *Bijelu knjigu*.²⁶ Situirajući

-
- 24 Blažeković u svom *Leksikonu* o G. Boriću piše: »Rođen je 29. rujna 1932. u Podgovri, županija splitsko-dalmatinska. Po dolasku u emigraciju (Graz, Austrija) godine 1954. počeo je suradivati u Hrvatskoj Reviji. Ponajprije pod vlastitim imenom, a kasnije pod raznim pseudonimima (Hrvoje Vukelić, Nikola Jurčević, Andrija Ivanić). Započeo je suradnju književnim osvrtima i kritikama. Objavio je i niz pjesama. Kasnije je se je u svojim člancima posvetio političkim raščlambama prilika u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i 'Jugoslaviji'. Svojim dokumentacionim radovima nastojao je dokazati neravnopravnost hrvatskog naroda u 'Jugoslaviji', pri čemu se služio podacima iz domaćih i inozemnih publikacija i izvora. Svojim radovima sudjelovao je kao 'nepoznati sudionik' iz domovine i na dvama sipozi jima Hrvatske Revije. Objavljivao je radove u brojnim ostalim hrvatskim publikacijama kao u 'Novoj Hrvatskoj', 'poruci slobode Hrvatske', 'Hrvatskom Vjesniku', 'Kroatische Berichte', 'Osteuropa' (Aachen) itd.«
- 25 Podrobnosti kao i kontekst za ovu polemiku može se vidjeti u mome preglednom članku *Polemike u hrvatskoj književnosti 1941. — 1978.*, *Forum*, 2009, 4–6.
- 26 U Vujićevom *Hrvatskom leksikonu za Bijelu knjigu* čitamo: »U Hrvatskoj od 1984. popularni naziv za tzv. 'radni materijal' o idejnim tendencijama u kulturi, u povodu kojega je u svibnju 1984. Komisija CK SKH za idejni rad održala savjetovanje o 'idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva'; neostaljinistički napad na hrvatske, slovenske i srpske liberalne intelektualce. Sastavljena na poticaj i pod vodstvom S. Šuvara, pokušaj je zaustavljanja raspada totalitarizma i oživljavanja represivne kulturne politike.« Inače, puni naslov tog »radnog materijala« glasi, kako navodi sam Borić: »O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke«, datirana je u Zagrebu, 21. ožujka 1984., a ima 237 stranica.«

Mandićevu tadašnju poziciju, ponešto i mijenja svoj odnos prema Mandićevu angažmanu.

U sljedećem, podjednako dugačkom kritičkom pregledu Borić (također pod pseudonimom H. Vukelić) objavljuje u *Hrvatskoj reviji* (1985, 3, str. 463–487) tekst pod naslovom *Hrvatska kultura u raljama politike*. U žiži Borićeve pažnje bile su diskusije među piscima za predstojeći Kongres književnika Jugoslavije²⁷, izbor hrvatske delegacije i opća kulturno-politička situacija. Za razliku od prethodnoga članka, Borić uočava da nakon godine dana dolazi do izvjesnih promjena nabolje, ističući Mandićeve priloge radu plenuma Kongresa.

Ocjenu Mandićevih istupa na Kongresu daje glavni urednik *Nove Hrvatske*, Jakša Kušan, takoreći neposredno nakon Kongresa, u uvodniku za prvi svibanski broj 1985. godine. Tekst uvodnika naslovljen je *Zadnja obrana dogme o monopolu na vlast i politiku* (NH, 1985, 9, str. 3–4) i u njemu autor kaže: »I najokorijeliji dogmatici u Jugoslaviji na riječima su za javnu borbu mišljenja, za odgovor knjigom na knjigu, a neki čak i za pretiskavanje emigrantskih članaka. Jedan od njih nedavno je dvaput potvrđio da se zalaže za objavlјivanje i takvih tekstova 'koji izriču čak i smrtnu presudu Savezu komunista i našem putu socijalističkog razvijitka, a da ih onda argumentima pobijemo u idejnoj borbi za utjecaj na najširu javnost'.

Deveti kongres književnika Jugoslavije, održan u Novom Sadu od 18–20. travnja, bio je idealna prilika da se na djelu vidi ta 'dobra volja' i 'velikodušnost' partijskih funkcionara. Ako nikad tom je prilikom moglo doći do dijaloga između priznatih predstavnika inteligencije i tzv. političkih struktura. No, umjesto do dijaloga došlo je do omalovažavanja, prijetnji, jednostranih političkih osuda, do bojkota... To je bio prvi Kongres nakon deset godina i mnogi su se morali podsjetiti davne 1954. kad je Krleža na istom takvom kongresu obračunao sa 'soc-realizmom' u Jugoslaviji. Da ovaj put ne dođe do nekog novog i još opasnijeg obračuna, pozvana je npr. kongresna delegacija hrvatskih književnika pred Miku Šmiljkom i Čedu Paićem, predsjednicima Partije i Socijalističkog saveza. Dva dana nakon toga Igor Mandić otkrio je na kongresu da je 'komunistima piscima iz Hrvatske rečeno da začepe usta argumentima onima koji drukčije misle'.

I prije te Mandićeve 'izdaje' iznevjerili su Partiju i njezini najvjerniji 'književnici'. Jedan od njih, neki Milan Rakovac, kapitulirao je još mjesec dana prije Kongresa, za koji je u 'Poletu' prorekao: 'Ja vam kažem da će on biti naš definitivni 'poraz'. To će biti i definitivni 'poraz' jugoslavenske lijeve

27 Riječ je o IX. kongresu Saveza književnika Jugoslavije, koji je održan u Novom Sadu, 18–20. travnja 1985. Već početkom lipnja pojavila se knjiga *IX kongres Saveza književnika Jugoslavije — Dokumenta* u izdanju Saveza književnika Jugoslavije i Književne zajednice Novog Sada, u kojoj su tiskana izlaganja svih sudionika, replike i diskusije.

književnosti... Mi ćemo biti ispljuskani do kraja. Bit će naprsto veselo kada naši vrli potpisnici peticija i naši dragi sudionici u Amnesty International kre-nu visoko uzdignuta čela...»

Kao ilustraciju stavovima iznesenima u uvodniku, odmah ispod uvodnika (str. 4) tiskan je prilog *Kroz oči i usta književnika* u kojem se navedene tvrdnje i stajališta nekolicine učesnika Kongresa (V. Parun, M. Komnenić, R. Qosja, M. Egerić, G. Babić, C. Zlobec), a među njima i I. Mandića: »... Sve dok moramo drhtati u strahu kad po noći pišemo svoj dnevnik, da nam ga netko ne uzapti i optuži nas za privatno mišljenje koje je ostalo u okvirima našeg stana, sve dotle absurdno je govoriti o nekakvoj stvaralačkoj slobodi... Moralno politička nepodobnost prvenstveno pogarda pisce jer im oduzima egzistencijalna prava...«

Oproštaj, malo nostalgičan, malo prijekoran

176

Posljednji rad u dvama emigrantskim glasilima, koje smo za potrebe ovoga teksta pregledali, a u kojem se reagira na osobu ili pisanje Igora Mandića, pronašli smo u tekstu koji je mješavina kritičkoga ogleda i memoarskog zapiska, autora Marijana Batinića,²⁸ pod naslovom *Sedam godina poslije. Jugoslavija na raskršću dogmatske i demokratske svijesti* (*Hrvatska revija*, 1987, 4, str. 665–689). Vremenska odrednica iz naslova odnosi se na 7 godina poslije smrti Josipa Broza Tita. Na trenutke zanimljiva, pa i instruktivna proza, daje nam plastičnu sliku pogleda intelektualca iz emigracije na mnoge naše, domovinske događaje. Kad je riječ o Mandiću, Batinić najprije o njemu ovako piše: »Uzbudili se duhovi u zemlji seljaka na brdovitom Balkanu. Književnici govorile na svom kongresu u Novom Sadu maltene kao i gospodin Desimir Tošić²⁹ iz Londona. Igor Mandić, književni kritičar i intelektualac britkog jezika, naziva u Novom Sadu naš sistem 'pornokratskim' i na taj način dovodi diskusije o sistemu do apsurda.

I ja razmišljam o tom Igoru Mandiću, s kojim sam na Zagrebačkom Sveučilištu zajedno studirao komparatistiku, i prisjetim se, da sam ga ja u suradnji sa Zrnkom Novak (jednom i danas vodećom novinarkom — marksistkinjom iz Zagreba, o kojoj je nedavno veoma pozitivno pisao 'Frankfurter Allgemeine Zeitung' u prikazu njena interviewa s generalom Jaruzelskim i s obzirom, da ja više volim L. Walesu, nego poljskog generala, morat ću se javiti

28 O kojemu niti Blažeković niti bilo koji drugi, nama dostupan, izvor ne pruža bilo kakve biografske podatke. Iz samoga teksta može se nazrijeti ponešto, ali ne dovoljno.

29 Desimir Tošić (Bela Palanka, 19. II. 1920 — Oksford, 8. II. 2008), srpski i jugoslavenski političar, prvak Jugoslavenske demokratske stranke, publicist, povjesničar, emigrant, urednik emigrantskog mjesečnika *Naša reč* (1948–1990) te obnovitelj Demokratske stranke (1990). God. 1992. biran za zastupnika u Narodnoj skupštini Savezne Republike Jugoslavije.

staroj prijateljici, s kojom sam prije 25 godina bio nerazdruživ) početkom šezdesetih godina izbacio iz Saveza komunista.³⁰

I baš ja, koji je nekoliko godina kasnije (1965.) ne samo bio izbačen iz partije, već 1966. zaglavio u zatvoru kao neprijatelj naroda, kao klasni neprijatelj, ili, kako me je ocijenio Marinko Grujić, u to vrijeme sekretar gradskog komiteta SK grada Zagreba, u 'Vjesniku': 'intelektualna prišpetlja željna vlasti'.«

A kako je karijerizam zaveo samoga Batinića i kakve mu je perspektive otvorio, pokazuje sam Batinić, ne zaboravljajući stare drugove, u sljedećem odlomku: »1958. vratih se u Zagreb i upišem studij komparativne književnosti i povijest umjetnosti. Po biću aktivist (masovik, kako posprdno reče moj prijatelj Mihajlov) angažirao sam se u studentskoj organizaciji (zajedno sa Zrnkom Novak), ali u partiju nisam htio. To je trajalo sve do 1961/62. Postadoh i predsjednik studentske organizacije na 13. grupi, organizirah radne brigade za izgradnju autoputa Niš–Đevđelija. Povedoh i Mihajla Mihajlova na gradnju autoputa Bratstvo–Jedinstvo i naprsto je bilo nemoguće da i nadalje budem po strani i, konačno, postadoh član SK zajedno s Igorom Mandićem. Karijera mi se otvorila i ubrzo 1964. postadoh predsjednik socijalističke omladine općine Maksimir u Zagrebu, ali vrag ne spava. Mihajla Mihajlova nisam mogao uvjeriti, da uđe u SK, čak sam ga i protiv volje Zrnke Novak i predložio — a on odbije. Prijateljstvo s Mihajlovim sam, usprkos mom političkom angažiranju, ne samo i nadalje njegovao, nego i učvrstio, tako da je bilo kao normalno, da 1966. odem u Zadar i zajedno s M. Mihajlovim i još nekolicinom prijatelja pokušamo osnovati prvi opozicioni list u Jugoslaviji. S partijom je bilo završeno, s karijerom takoder, i nakon uhićenja, istražnog zatvora i gubljenja posla odoh 1968. u S. R. Njemačku — trbuhom za kruhom — kao i stotine tisuća drugih jugoslavenskih Gastarbeitera.«

Kako se može vidjeti u ovih nešto više od 20 priloga u kojima su na neki način odjeknuli stavovi i kritičke prosudbe Igora Mandića, publicisti u emigraciji najprije su ga potpuno negirali, zatim manipulirali njegovim stajalištima kako je njihovim interesima odgovaralo, da bi napokon prešutno, bez ograde i osvrтанja na ranije mišljenje, prihvaćali Mandićeve ocjene i procjene kao ozbiljnu kritiku vlasti u Hrvatskoj i Jugoslaviji koja je polazila s liberalnih, građanskih pozicija. Taj put i takva usmjerena Igora Mandića bili su plodotvorni, sve do 1990., a nakon te prijelomne godine pokazali još veću snagu, suprotstavljajući se novom totalitarizmu pod krinkom demokracije.

30 Da je život pisac bez premca, prastara je stvar! Eto, i u ovom slučaju, život je ispisao — kako po čijem ukusu — ali meni se čini tragikomediju. Naime, dok je jedan sudionik zbog karijerizma završio u zatvoru, drugi je zbog karijerizma ostao na slobodi. O toj epizodi svoga života I. Mandić u autobiografskoj knjizi *U zadnji čas* (Profil, Zagreb 2009) piše da nikad nije bio primljen u Savez komunista, iako je to silno želio još u srednjoj školi. Kad je došao na studij, prijavio se osnovnoj organizaciji SK Odsjeka za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta, obećavajući drugovima da će njegovi papiri već stići. Nisu dolazili, jer nisu ni mogli. Štoviše, zbog jednoga prekršaja bio je i izbačen iz SK! Isključen kao ULJEZ U PARTIJU, kako je sam napisao!

Tomislav Brlek

Slovo o pohodu Igorovom

178

*Da, to znači skoru propast zbog toga što sam samo riječ,
A to je kobna zadaća i uzaludno krunisanje.*

— Yves Bonnefoy, u prijevodu Igora Mandića

Ne bi li nam priličilo, kolegice i kolege, dame i gospodo, drugarice i drugovi — svatko neka se prepozna po želji i nahodenju — starim riječima započeti žalostivu povijest o pohodu Igorovom, Igora Mandića? Slavuji naši starodavni, da o toj vojni zbole, gromopucateljno, kako već znadijahu, zacijelo bi počeli, kao što nesumnjivo često i započinjahu, na priliku, ovako:

Motori bruje za Sutlom —
Zvoni slava u Zagrebu;
Trublje trube u Beogradu,
Stoje stijezi na Peristilu!

No, neka se ipak započne ovo slovo po zbivanju našeg doba, kakvo god ono bilo, i ma koliko se ni mi sami ne slagali oko toga kakvo doista jest, a nekmoli kakvo bi moglo ili trebalo da bude. Započnimo onda, kolegice i kolege, dame i gospodo, drugarice i drugovi, povijest ovu, od staroga Igora (kad bijaše mlad) do Igora sadašnjega (kad mu je sedamdeset), kako je u ovoj svečarskoj prigodi uostalom i prilično, hvalom Igora što opasa um voljom svojom i izoštari srce muževnošću svojom, s jedinom namjerom i jasnom svrhom — Igor mišju polja mjeri.¹

1 Nije, doista, potrebno napominjati — ne samo stoga što naslov na to izrijekom ukazuje i što ćemo to, uostalom, odmah razjasniti — što se u ovom odlomku parafrazira, ali je red spomenuti kojim smo se izdanjem služili: *Slovo o vojni Igorevoj: izvornik i prijevod*, prijevod i komentar Marko Grčić (Zagreb: GZH, 1988).

Kao što je zacijelo (mada se, kad je o njemu riječ, nikad, zapravo, ne zna) dobro poznato, Igor Mandić — posve s pravom, uostalom — ne voli familijarno oslovljavanje, kao ni ostale oblike neprimjereno i nepristojnog ponašanja. Razlog što smo posegnuli za tim oblikom isključivo je, dakle, stilistički, odnosno žanrovski; naime, *Slovo o vojni Igorevoj*, djelo kojim smo se poslužili u prethodnom odlomku, žanrovska je nečistoća: bilo je tako smatrano i *bilinom*, i vojničkom pripoviješću, i pjesmom, i spjevom. A slovo (besjeda), pjesan, spjev i pri/povijest, jedino je — čitamo u jednom znamenitom komentaru (tvrdi to također Igor, Igor Eremin) — jedno te isto u retoričkoj prozi (ili »u djelima ceremonijalnog stila«).² A žanr je Igorov, Igora Mandića, u mjeri u kojoj je nje-govo inokosno pisanje u neki žanr uopće moguće smjestiti — literarna retorička proza.

Dodatni je razlog što smo posegnuli za prvim (ne, jasno je valjda, u kronološkom, nego u epistemološkom, ako se tako može reći, smislu) djelom ruske književnosti, osim očite, ali utoliko i banalne, da tako kažemo, onomastičke podudarnosti, što navedeno određenje nipošto nije neprijeporno prihvaćeno. Naime, priznajući uvjerljivost Ereminovih argumenta u korist retoričke proze, Lev Dmitrijev ipak tvrdi kako se ne može zanjekati ni »osobita bliskost *Slova usmenoj narodnoj predaji ili njegova lirska narav«³ koje kao da proturječe takvoj klasifikaciji. Riječ je, smatra on, o posve specifičnom spoju »poetike usmenog pjesništva i visokih postignuća pisanih djela«⁴ o jedinstveno protejskom tekstu koji se intertekstualno može lako povezati s počasnicama i tužbalicama, ali istodobno demonstrirati zavidnu erudiciju u pitanjima vojnim i društvenim; koje može svjedočiti o visoko razvijenoj dvorskoj kulturi na temelju koje je nastalo, a istovremeno izražavati narodne ideale.*

Mandićevi su tekstovi, to ipak valjda sad već baš svi, a ne samo poslovični vrapci na poslovičnim granama, znaju, sve samo ne neprijeporno prihvaćeni. Zapravo, jedino što bi moglo biti neprijeporno u vezi s Igorom Mandićem upravo je njegova (njegovih tekstova, naime; razlika nije uopće nevažna, mada ju se često zanemaruje) općepriznata prijepornost, kako u pogledu iskazanih stavova, tako i s obzirom na način njihova iznošenja, to jest, dakle, pisanja. To se u prvom redu, mada ne isključivo, odnosi na sklonost miješanju stilova, koje uključuje posizanje za formulaičnim govornim izrazima, ali i izrazito literarnom (pa čak i lirskom) metaforikom; dok se, s druge strane, očita, često upravo maniristička, retorička konstrukcija rabi u svrhu što preciznijeg saobraćaja ili jasnijeg priopćavanja.⁵ Žanrovi se, naravno — kako su to pokazali,

² Usp. Lev Dmitrijev, »Slovo o vojni za rusku zemlju«, u: *Slovo o vojni Igorevoj*, str. 125–126.

³ *Ibid.*, str. 126.

⁴ *Ibid.*, str. 122.

⁵ U to smo se, spomenimo i to uzgred, osobno imali prilike uvjeriti na najzorniji način, kad smo kao studenti anglistike na prijevodnim vježbama dobili zadatak na engleski prevesti i

između ostalih, Blanchot i Derrida⁶ — mogu miješati samo ako ih se dobro poznaje: suprotno uvriježenom mišljenju, za miješanje žanrova potrebna je izrazito izražena žanrovska svijest. A tu svijest Mandić posve nedvojbeno posjeduje, dapače neprestano je iskazuje pišući kritike, prikaze i recenzije, kolumnе, kozerije i eseje, autobiografije i znanstvene radove (kao što će se niže vidjeti, ogledao se i u tom, krajnje nepopularnom, žanru), ili pak sastavljući antologije i studijama pogovarači antologische izbore. Povodom potonje kategorije, recimo, iznosi zapažanje koje je, zapravo, definicija, iz kojeg je lako zaključiti kako mnoge knjige što ih naslovi ili podnaslovi određuju antologijama zapravo to nisu: »Antologija sabire, prepostavlja se, najbolje pjesme, koje kao takve nemaju zavičajno mjesto u pojedinim zbirkama.«⁷

Ukratko, sve nam se navedeno o *Slovu o pohodu Igorovom* činilo više nego očigledno primjerenum upotrijebiti kao polazište za opis Igorova — naime, Igora Mandića — pohoda, vojne ili borbe za svoju i našu kulturu (koje ćemo pobliže određenje ovaj put otkloniti). Osobito pak primjerenum u tom smislu ostaje, na žalost, Puškinov komentar kako je Igorovo (u Mandićevom, a i time i našem, slučaju kritičko) slovo »osamljeni spomenik u pustinji naše ... književnosti«.⁸ Razloge toj tvrdnji pokušat ćemo iznijeti u onome što slijedi.

Kao prvo i najvažnije, na pisanom je brisanom prostoru, držali ga mi pustinjom ili ne, kritičkog promišljanja svoju raznovrsnu učenost Mandić upotrebljavao kako bi se posvetio najraznorodnijim temama — a mnoge su od njih bile teške i baš stoga izbjegavane teme — ili ju je možda morao steći da bi to bio u stanju. Već je po toj, nije neprimjereno reći, neustrašivosti gotovo posve usamljen. Pritom je, kako je rečeno, nerijetko, zapravo u pravilu, izazivao neslaganja najrazličitijih vrsta. No, zahvaljujući svojoj žanrovskoj svijesti, Mandić neslaganja u stvarima kritičkim ne može i neće zamjeriti. Uostalom, količina tekstova što ih je napisao (i još ih piše, a nesumnjivo će tako i nastaviti) tolika je da bi bilo posve nerazumno očekivati, te on to zacijelo i ne očekuje, da je sve što je objavio od trajne vrijednosti. Svaki je, međutim, njegov izneseni stav, uslijed težnje k jasnoći izraza, ma koliko prijeporan bio, uvjiek — posve jasan. Osim toga, kao kritik, Mandić je »na svoje večne 'tri kartice' umeo da bude dovoljno precizan i dovoljno glasan ne samo kada se dotiče pitanja svakodnevice nego i kada zadire u temeljne 'mitove i floskule' jednog društva«, pa je tako, na primjer, već 1970. dao »možda najbolju dosadašnju en-

jedan Mandićev tekst, o Eastwoodovu filmu *Unforgiven*. Kompleksnost stilematike koja nam je zadavala nemale poteškoće, uvijek se iznova pokazivala opravdanom upravo težnjom k maksimalnoj preciznosti.

6 Usp. M. Blanchot, »Comment la littérature est–elle possible?« Faux pas (Paris: Gallimard, 1943), 92–101; J. Derrida, »La loi du genre«, Parages (Paris: Galilée, 1986), str. 249–287.

7 Igor Mandić, »Umjesto pogovora: bilješka o metodi«, *Jedna antologija hrvatske poratne poezije* (Prokuplje: Drainac / Zagreb: Znanje, 1987), str. 286.

8 Usp. L. Dmitrijev, »Slovo o vojni za rusku zemlju«, str. 121.

ciklopedijsku definiciju krležjanstva« te time ispunio »kao i bezbroj puta do tada i u mnogo navrata kasnije, svoj osnovni profesionalni zadatak — pokazao da jako dobro oseća probleme«.⁹

Žanr u kojem sve navedeno najjasnije dolazi na vidjelo, i po kojem je, najširoj publici barem, Mandić uostalom i najpoznatiji, je, dakako — polemika. A to, kako — što etimološki, što iz iskustva — znamo, znači rat. U ratu je pak neizbjegljiva linija razgraničenja, dakle, granica, a to nas, opet etimološki, dovođi do drugog ključnog elementa Mandićeva opusa — kritike. Ta je odrednica, u svom najširem smislu, zapravo primjenjiva na sve što piše, kako, posve očekivano, na kritike i eseje, tako i, manje očekivano, na autobiografske zapise, koji su ništa drugo nego obračuni sa samim sobom. Sva je Mandićeva proza, u stvari, kritička jer je u njegovu pisanju kritika ne samo žanr, nego i forma, temeljni oblik mišljenja. Ta bliska povezanost, zapravo nerazlučivost, kritike i polemike, nije, dakako, promakla njegovoj pažnji:

Polemička dimenzija kritike čini mi se najboljim nasljedjem Krležina kritičkog i eseističkog rada. Danas, kada je šuma teorija neprobojna i kada kritika, više nego ikada, koleba između znanosti i umjetnosti, ta dimenzija je ona koja je barem može učiniti čitkom i privlačnom, ako ne i nešto više.¹⁰

U nebrojenim se kritičkim sukobima mišljenja i polemičkim okršajima ri-ječima Mandić uvijek držao toga načela, kao i (barem u njegovu slučaju, komplementarnog) shvaćanja da je književnost, kako god joj pristupali i što god od nje očekivali ili u njoj nalazili, nerazdvojno i konstitutivno vezana uz svoj medij — jezik. Jer: »Pjesma je u sebi bez ostatka.«¹¹ Sve se ostalo mora sagledavati u odnosu na tu temeljnu činjenicu, neuvažavanje koje se ničime ne smije, a zapravo i ne da, prikriti: »Antologičarsko–kritičarska koketerija koja dolazi do izraza u paradiranju podacima nameće se kao privid ozbiljnosti i teškoće. Čitajmo pjesme, a ne pjesničke živote.«¹² Odnos prividne ozbiljnosti i stvarne teškoće, ozbiljnosti privida i teškoće stvarnosti, zapravo je ključan i trajan a, čini se, posve neprepozнат *casus belli* Mandićevih kritičarskih obračuna, kod kojeg se god korala vodili.

Naravno, i njegovi su se vlastiti tekstovi mnogo manje čitali nego njegov život, čak i kad su ti tekstovi bili o tom životu, o čemu možda najbolje svjedoče svi oni koji smatraju da je *Zbogom, dragi Krleži* knjiga o Krleži, to jest o njegovu književnom opusu, a koji, očigledno, u čitanju nisu stigli dalje od na-

9 Predrag Brebanović, *Podrumi marcipana: Čitanje Bore Ćosića* (Beograd: Fabrika knjiga, 2006), str. 300–1.

10 Igor Mandić, »Krležine *Balade* i razlozi govora« (1964/68), *Književnost i medijska kultura: izabrani eseji* (Zagreb: NZMH, 1984), str. 40.

11 *Ibid.*, str. 39.

12 »Umjesto pogovora: bilješka o metodi«, str. 286.

slova a to znači niti do podnaslova — *polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe*. Mandić je, naprotiv, posve u pravu kada odlučno tvrdi: »Nikada nisam mislio da svojim pisanjem nanosim ikakvu štetu Krležinom opusu.«¹³ Jer, taj se opus, naime tekst, kao i svaki drugi, mora biti u stanju sam (o)braniti, dok njegova knjiga, koja se bavi njegovom (toga opusa, naime) recepcijom i mentalitetom onih koji Krležine tekstove brkaju s vlastitim zanosima i zabudama, kako je to točno uočio Velimir Visković, »provodi ironijsku egzegezu stavova o Krleži i analizira samu bit krležijanstva«, pri čemu Mandić »u krležinskom stilu« i sâm svodi račune »sa svojim idolom«.¹⁴ Kao i u nekim drugim sferama, i u stvarima je književno-tekstualnim idolatrija štetna, ako ne i pogubna, a zadaća je kritike, među ostalim, da je prokazuje, upravo stoga što je toliko raširena. A široko je prisutna zato što je lakše prodavati maglu bažeći se nečime što je i samo u neuhvatljivom agregatnom stanju, negoli onime što ostaje zapisano, te stoga dostupno bilo čijoj provjeri.

No, kako rekosmo, Mandić se nikada nije utjecao liniji manjeg otpora, kao što zorno pokazuje jedan vrlo rano izneseni metodološki imperativ (upućen, dakako, prvo samom sebi), koji bi mogao biti i *motto* njegovu ukupnom, dakle ne samo pisanom, radu: valja se »sačuvati i od ishitrene ozbiljnosti i od prazne trivijalnosti — sama je ozbiljnost trivijalna, a sama trivijalnost može biti ozbiljnija nego što se čini«.¹⁵ Za razliku od brojnih autora čije pisanje lako poprima osobine predmeta kojim se bave, Mandić je kao pisac uvijek bio ozbiljan, a kao kritik je to bio naročito kad se bavio trivijalnim. To se može lako provjeriti na primjeru teksta »Tradicija i sadašnjost đavola (od Satane do Freuda, od Kaldejaca do Dänikena)« iz knjige *Književnost i medijska kultura* iz 1984, kojom bismo se ovom prilikom željeli nešto podrobnije pozabaviti. Tu su sakupljeni, žanrovski govoreći, ozbiljni radovi, studije, u kojima se na jednakom ozbiljan način bavio ovjerenom ozbiljnim temama, kao i onima čiju ozbiljnost nastoji — i bez iznimke uspijeva — dokazati. To što, sebi svojstvenom skromnošću, mada žanrovski donekle neprimjereno, Mandić u podnaslovu knjige *Književnost i medijska kultura* u njoj sabrane tekstove određuje kao *izabrane eseje*, posebno je zanimljivo jer zbirci pridaje funkciju samo-predstavljačke antologije — izborom vlastitih ogleda autor pokazuje kako sebe vidi. K tome u pogovoru izrijekom tvrdi kako se eseji pišu iz želje da se autor »u razmjerima odredene kulturne tradicije dokaže dostoјnim prethodnika i doraslim novoosvojenim vrhovima.«¹⁶ No, istodobno, budući da većina uvrštenih radova

13 Igor Mandić, *Zbogom, dragi Krleža: polemike o mentalitetu post-krležijanske epohe* (¹Beograd: Književne novine, 1988; ²Zagreb: Profil, 2007), str. 9.

14 Velimir Visković, s. v. »Mandić, Igor«, *Krležijana*, ur. Velimir Visković (Zagreb: LZMK, 1999), sv. 2, str. 9–10.

15 »Promatranje jasnosti u pripovijestima Ivana Slamniga« (1963), *Književnost i medijska kultura*, str. 7.

16 »Književnost i medijska kultura: pogovor«, *Književnost i medijska kultura*, str. 248–9.

nije ni iz jedne od već tada brojnih njegovih knjiga, to jest, nemaju »zavičajno mjesto« u skupnim knjigama ili časopisima u koje bijahu bili uvršteni, te kako se odlikuju formalnim obilježjima (kao što su duljina, bilješke, itsl.) nekarakterističnim — upravo, naime, nisu, strogo uzevši, eseji (no pogovor nudi znatno širu definiciju eseja: »slobodna igra intelekta«¹⁷) — za većinu Mandićeve produkcije (riječ koja za njega, pa stoga ni ovdje, nema negativne konotacije), postaje jasno da Mandić sebe kao autora vidi drukčije no što se obično misli.

Nije se zgorega s tim u vezi spomenuti kako Mandićovo razumijevanje zadataka kritike možda najbolje iznosi, a onda i demonstrira, jedna antologija, karakteristično pomno naslovljena (jer sebe smatra jednom — od, dakle, raznih mogućih — a ne jedinom) upravo *Jedna antologija hrvatske poratne poezije* iz 1987, inače zapravo sramotno nedovoljno poznata. Usmjerena je (konkretno antologija, a općenito i kritika) naime na sadašnjost, pri čemu je izrazit anti-historicizam Mandićeve koncepcije vidljiv u odabiru abecednog, umjesto kronološkog, slijeda izabralih pjesnika, upravo kao što će se, recimo, u tekstu o Slobodanu Novaku njegov opus razmatrati obrnutim redoslijedom, od *Izvanbrodskog dnevnika* prema *Izgubljenom zavičaju*.¹⁸ Sve to potvrđuje naglašenu svijest ne samo o vremenu u kojem se piše, nego i o stvarnim kauzalnim odnosima prošlosti i sadašnjosti. Kada, dakle, sastavlja antologiski izbor vlastitih tekstova i naslovljuje ga *Književnost i medijska kultura*, Mandić vrlo dobro zna što radi: uvrštava tekstove iz svih razdoblja svoga pisanja, o većini tema kojima se bavio, a kojima se drugi — nekima ni do danas — nisu bavili, te ih objedinjuje provodnom perspektivom, problemski i interesno, naznačenom naslovom, a eksplikite protumačenom u završnoj rečenici pogovora, prema kojoj nas medijska kultura »danasa toliko bitno određuje, koliko nas je književnost bitno oblikovala.«¹⁹

Osim što dokazuje tvrdnju kako se zavidna erudicija (navode se tu Baudelaire i Rilke, Jung i A. C. Clarke, Marcel Brion i Ernest de Martino) može i mora upotrijebiti i u raspravi o djelu kojim je izazvana »masovna psihoza široke publike«²⁰ — naime, u ikonološkoj raščlambi »šokantnog« filma Williama Friedkina *Egzorcist* — gore spomenuti esej također izvrsno oprimjeruje Mandićevu kritičku metodu te za nju tipičnu argumentacijsku strukturu. Polazeći od prikazanoga na platnu, on tako u Friedkinovu filmu vidi »pozitivnu demonstraciju (erotske) podsvijesti«, a njegovu zanimljivost u opće kulturnoj

17 *Ibid.*, str. 250; formulacija, naravno, priziva Kantovo utemeljenje estetskog rasuđivanja; usp. *Kritik der Urteilskraft*, § 9; *Kants gesammelte Schriften* (Berlin: de Gruyter, 1908–13), 5: 217.

18 Usp. »Od pastorale do ironije: o prozama Slobodana Novaka« (1978), *Književnost i medijska kultura*, str. 61–79.

19 »Književnost i medijska kultura: pogovor«, str. 252.

20 »Tradicija i sadašnjost davola (od Satane do Freuda, od Kaldejaca do Dänikena)« (1975), *Književnost i medijska kultura*, str. 108.

21 *Ibid.*, str. 120.

perspektivi nalazi u »kršenju barijera puritanizma«²¹ dok Ranko Munitić u svojem tumačenju u film učitava ideoološka (konkretno, geopolitička) značenja te ga u skladu s tim podvrgava ideoološkoj kritici, to jest umjesto da analitički promišlja gledano, proglašava ga skrojenim »po uzoru bogobojažnog građanina«.²² Munitić se, međutim, pritom sam pokazuje takvim (malo)građaninom kad ksenofobiju, praznovjerje i religiozni misticizam vidi ondje gdje ih (na ekranu) nema. Nesuvrlost kritike u konkretnom slučaju proizlazi iz nerazumijevanja fantastičnoga (koje se izjednačuje s nemogućim); brkanja psiholoških i logičkih argumenata; obezvređivanja ikonologije filma (nerazumijevanje značenja Asirije i Kaldejaca ili grčkog podrijetla Karrasovih); zanemarivanja čitavoga niza tekstualnih činjenica (kao što je uloga znanosti, od arheologije do psihologije); a što sve neizbjegno dovodi do toga da se kritik zaplete u logici »kao pile u kućinama«.²³ Općenite pak metodološke pouke toga primjera tiču se Mandićeva temeljnog uvjerenja kako se djela

u raznoraznim analizama, rastvaraju u kompleksnosti svoje slojevitosti. Dakako, svaka je takva analiza sama za sebe opravdana . Ali, ako su polazišta u takvima analizama pogrešna ili ishitrena, naivna ili super-racionalizirana, nelogična, neobjašnjena i kulturno-povjesno neutemeljena, onda ni sama analiza nema smisla.²⁴

Shodno tome, kada se problematika odnosa teksta i kritike, djela i komentara, pisanja i interpretacije, posve jasno postavi kao nužno polazište kritičkog razmatranja na primjeru Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*, očito je da bi, po Mandiću, i inače u kritici valjalo prevladati »kerempuhovski obzor«, to jest baviti se djelom umjesto da se ono bavi nama.

To će reći da moramo zanemariti povijesne, sociologijske, ekonomiske parametre *Balada*, da moramo napustiti teren po kojem se one kreću. Treba govoriti o samoj pjesmi, što će reći da se ne smijemo dati podjarmiti od izričajne strukture Krležina govora. Njegova je moć tolika da su malne svi koji su ikada pisali o njegovim djelima, a o *Baladama* posebno, pali pod utjecaj njegove rečenice.²⁵

Dakako da to ni onda, a ni danas, u većini tekstova (svejedno koje vrste) o književnim djelima (isto tako neovisno o žanru kojem pripadaju) nije bio slučaj, te da proučavanje književnosti — skraćeno, kritika — ne samo da ne napušta polje po kojem se kreće tekst kojim se bavi, nego ga baš nastoji što dublje zaorati, upregnuta u jaram čitanoga (poljodjelske su metafore, svojom ne-

22 Ibid., str. 123.

23 Usp. Ibid., str. 122.

24 Ibid., str. 124.

25 »Krležine Balade i razlozi govora«, str. 39.

primjerenošću »medijskoj kulturi« sasvim namjerne). Reprezentativnu zbirku *Književnost i medijska kultura* ovdje ćemo, u skladu s rečenim, pokušati pročitati ne s obzirom na to što u njoj piše o pojedinim temama (to će ipak svatko morati učiniti za sebe), nego s obzirom na to što se iz nje može iščitati kao Mandićev kritičarski pristup. A on se od početka izravno suprotstavlja samodopadnoj provincijalnosti sredine u kojoj je rijetko tko među kriticima »radio na svojoj kulturi, na hvatanju koraka s razvojem svjetske kritičke misli, malo se koji od njih potudio da uobiči nekakav svoj kritički sistem« i u kojoj je glavna a često i jedina metoda kritike »prepričavanje sadržaja — naši su kritičari već desetljećima intuicionisti«.²⁶ Od Krleže je, na primjer, valjalo naučiti upravo suprotno, no, osim Mandića, u tom su smislu dosljedni krležijanci u hrvatskoj kritici bili još jedino Dalibor Cvitan i Tomislav Ladan.

Književni je tekst za Mandića, kako rekosmo, prije svega, i iznad svega, i jedino, pitanje jezika, i to ne jezika kao sredstva, nego kao cilja — to jest, kako je to kurzivom istakao Barthes: »*što se zbiva jeziku, ne zbiva se diskursu.*«²⁷ Da nikakvo prepričavanje sadržaja za njega ne dolazi u obzir, Mandić dokazuje kad piše, recimo da »*pjesnik ne govori o...* već govori sam govor. Pjesnik govori svoju pjesmu, a u njoj se radi o... pjesmi.«²⁸ A budući da u njegovu pisanju navedena heuristička pretpostavka nipošto ne vrijedi samo za poeziju, pa niti samo za, akademskom ili kakvom drugom, tradicijom posvećena djela, vidimo kako je doista radio na svojoj kritičkoj izobrazbi i nastojao držati korak s modernom teorijskom misli. Pa zato i kad čita Momu Kapora, Mandića zanima »*posebni jezički supstrat*« za kojim njegov tekstualni govor poseže e da bi ga — što je presudno — učinio »književno funkcionalnim«.²⁹ Bilo bi, usput budi rečeno, doista posve nebulozno (ali to, jasno, ne znači i nemoguće, naprotiv) da upravo čitatelj *Balada* odriče mogućnost ostvarenja literarne vrijednosti pomoću *koine* od svakovrsnih žargona, dijalekta, idioma i kalambura. To ne znači da je Kaporov tekst isto što i Krležin, ali znači da je Mandić osobito svjestan »funkcionalnih varijacija« unutar književnog sistema, koje »podržavaju neprestanu transfuziju između popularne književnosti i službene književnosti, između akademizma i 'avangarde'«.³⁰ Premda se izrijekom ne poziva na bilo kakve književnoteorijske tendencije, posve je očita njegova upućenost u suvremene uvide teorije književnosti. Uostalom: »Onaj kome je bliska filozofija i kritička literatura lako će uočiti kakve sve referencije odjekuju u stavovima ovog teksta.«³¹ A kako je temeljni stav toga teksta, a i Mandićeve kritike

26 Ibid., str. 44.

27 Roland Barthes, *Le plaisir du texte* (Paris: Seuil, 1973), str. 23.

28 »Krležine *Balade* i razlozi govora«, str. 38.

29 »Urbana mitologija u prozi Mome Kapora« (1980), *Književnost i medijska kultura*, str. 97.

30 Gérard Genette, »Strukturalizam i književna kritika«, prev. Z. Mrkonjić, *Kolo* 7 (1969)8/9, str. 848.

31 »Krležine *Balade* i razlozi govora«, str. 39.

općenito, da jezik u književnosti »nije sredstvo«,³² filozofsko–kritičke referen-
ce mogle bi — premda, dakako, nikako ne bi morale — uključivati autore kao
što su Valéry, Heidegger, Šklovski, Adorno, Borges, Tinjanov, Ujević, Eliot,
Jakobson, Blanchot, Marinković, Lotman, Barthes, Eco, Genette, Kristeva,
Derrida *et al.* jer ih s njihovim poimanjem literature kao samo–ostvarenja jezi-
ka (ili, ako se hoće, maksimalno ostvarivanje njegovih potencijala) blisko pove-
zuje shvaćanje da verzalom istaknut stav: »PJESMA NAM NIŠTA NE MOŽE
'DATI'. ONA TEK MOŽE — BITI.«³³ ne znači nemogućnost, upravo naprotiv:
»Iako pjesma ništa ne može, ona ipak može da bude.«³⁴ Nije uopće pre-
sudno koje je od navedenih autora Mandić pritom čitao (a većinu nesumnjivo
jest), jer isto je smatrao i Novalis, koji posve izvjesno nije čitao nikoga od spo-
menutih: »Svako umjetničko djelo sadrži ideal a priori, potrebu, da je tu.«³⁵ A
na koji to način pjesma biva? Tako što, kao na primjer kad je posrijedi Bonne-
foy, »ma koliko dakle bila vezana uz tvarna počela svijeta, ... transcendira u
čisti prostor same riječi«.³⁶ Što znači da, u trajnom traženju »onoga što se
može izreći samo pjesmom«, pjesnički govor neprestano istražuje »neoskvrnje-
ne prostore riječi i neiskorištene sintaktičke sklopove«.³⁷

Nipošto pritom ne bi valjalo pomisliti, kao što bi mnogi brzopleto zacijelo
bili skloni, kako takvo određenje može biti prikladno, eventualno, jedino za
tzv. hermetičnu poeziju. Upravo je, na primjer, »zadivljujuća ja snost« kojom
se odlikuje Slavnigova pripovjedna proza istodobno »najznačajnija prepreka
za svakoga tko zna čitati«.³⁸ A to svakako prije svega znači za kritiku — jer
što bi ona, kritika, uopće bila ako ne bi znala čitati? Kritika upravo to što je
očito i svakome jasno mora pokušati opisno protumačiti, dakle, shvatiti kao
pitanje ili problem. »Jasnoća nije atribut pisanja nego pisanje samoo, od trenut-
ka od kojeg se konstituiralo kao pisanje«, napisat će Barthes, i od toga trenut-
ka, to jest od pojave modernog shvaćanja pisanja, »pisati ne znači olako se
upustiti u odnos s prosjekom svih mogućih čitanja, nego upustiti se u teški
odnos s našim vlastitim jezikom«.³⁹ Jasno je i očigledno, dakle, kako, čitajući,
»najmanje treba prezati pred očitim«, pa Mandić tako i započinje svoje čita-
nje (a i knjigu o kojoj je ovdje riječ).

32 *Ibid.*, str. 42.

33 *Ibid.*, str. 59.

34 *Ibid.*, str. 36.

35 Navedeno u Walter Benjamin, *Kritika umjetnosti u njemačkom romantizmu*, prev. S. Derk (Zagreb: Naklada Jurčić, 2007), str. 86.

36 Igor Mandić, »Yves Bonnefoy«, u: Yves Bonnefoy, *Poezija*, prev. I. Mandić (Zagreb: Mladost, 1967), str. 138.

37 *Ibid.*, str. 137.

38 »Promatranje jasnosti u pripovijestima Ivana Slavniga«, str. 7.

39 Roland Barthes, *Kritika i istina*, prev. L. Čale Feldman (Zagreb: Algoritam, 2009), str. 27.

Ovo znači da očitost ne treba smatrati nepomućenim skladom s kojim je lako izaći na kraj. ... Očitost je, rado pomisli lijeni duh, bez ostatka u sebi i ta mu lagodnost ne dopušta da dovede u pitanje.⁴⁰

Nakon što nam je Mandićeva kritička analiza pokazala da stvari, međutim, stoje upravo obrnuto, naime da očitosti nisu u sebi dovršene jer su očite po nečemu što ostaje zakriveno, uviđamo da jasnost »krije u sebi ostatak« i da nam baš taj ostatak ukazuje na presudna kritička pitanja: »Sada znamo da je jasnost posredovana ostatkom u sebi što smo ga nazvali dubinom. Trebalo je razotkriti dubinu jer poznavanje onoga što se krije pod (svakodnevno shvaćenom) jasnošću objašnjava šta (mi) pod-razumijevamo kada kažemo jasnost.«⁴¹ Problematika naznačena u tom odlomku u stvari je ishodište čitavog Mandićeva kritičarskog rada, koji je izvanrednom i po svemu iznimnom učestalošću bio usredotočen upravo na razlučivanje što se to predmijeva pri upotrebi određenih pojmoveva, te, osobito, na proučavanje onoga što posreduje, a da samo ostaje u dubini, kad se nešto naprosto podrazumijeva »u jednoj kulturi koja *promjene ne želi, ne treba i ne podnosi*.«⁴²

Spoznajna plodnost takvoga pristupa svoju potpunu potvrdu dobiva u završnoj, i daleko najopsežnijoj, studiji pod naslovom »Arsen Dedić ili pjesnik na pozornici,« koja u okviru knjige može biti shvaćena i kao svojevrsno sumiranje tematskih sklopova, ali ostajući istodobno i razradom pojedinih aspekta problema, kojima se bave ostala poglavlja. Određujući Arsen Dedića kao »autora sinteze« pjesništva i masovne komunikacije, koja se sinteza, budući »odavno izgubljena«, sada pokazuje kao »apsolutna novost«,⁴³ Mandić zapravo neizravno definira i vlastitu kritičku poziciju kao sintezu kritičko-teorijske erudicije i svakovrsnih pojava svakodnevice, koja se, isto tako desetljećima zagubljena, nadaje jednako novom. Pritom se opetovano nedvojbeno pokazuje kolike teškoće na koje nailazi pri susretu s djelima suvremene kulture kritika u stvari stvara sama sebi. Prije svega one koje proizlaze iz nedostatnosti heurističkih pretpostavki, nedomišljenosti polaznih definicija te, osobito, nefleksibilnosti kritičkog instrumentarija. Ako je kritički pristup nekom problemu »na vlas ... isti danas kao što je bio i pred trideset godina«, to je svakako »simptomaticno i mnogo govori o sklerotičnosti naše kritike«.⁴⁴ Takva se kritika, naime, ponaša kao da se nalazi u zrakopraznom prostoru, to jest kao da se oko nje i njezinoga predmeta, pa tako ni s njima samima, ništa ne događa. Budući da se na taj način očito zanemaruju, s jedne strane, projekcije silā »koje nismo u

40 »Promatranje jasnosti u pripovijestima Ivana Slamniga«, str. 7.

41 *Ibid.*, str. 23.

42 »Rekonstrukcija projekta 'druge glazbe': AzSG kao teatar glazbene akcije« (1975), *Književnost i medijska kultura*, str. 129.

43 »Arsen Dedić ili pjesnik na pozornici« (1983), *Književnost i medijska kultura*, str. 195.

44 »Krležine *Balade* i razlozi govora«, str. 42.

stanju podvrgnuti totalnoj racionalizaciji», u vidu mitova koji su »egzistencijalna istina koju uživamo i trošimo na utuk vremenu i smrti«,⁴⁵ a sa druge pak činjenica da »v iše nema kulturnog iskustva koje bi se oblikovalo s onu stranu masovnih medija«⁴⁶ — zapravo se tu ništa suvislo i ne može dogoditi.

To, međutim, što Mandić, naprotiv, smatra, kako naslov uostalom jasno kaže, da književnost danas valja sagledavati unutar medijske kulture — »ne znači da knjiga nestaje i da biva bačena u zapećak, nego da se mijenja njena medijska uloga«.⁴⁷ Njemu je, naime, posve jasno da je književnost oduvijek bila medij među drugim medijima, danas među novijim, upravo kao jučer među tradicionalnim:

Audio-vizuelni mediji — koji će od pojave fotografije, fonografa, telefona i telegraфа još u srcu 19. stoljeća, u ovome vijeku narasti u bujicu određenu radiofonijom, kinematografijom, televizijom, elektronikom i kompjuterizacijom — sada postaju za modernog književnog kritičara i esejistu ono što je do jučer predstavljala (tradicionalna ili klasična) glazba, slikarstvo, kiparstvo, teatar...⁴⁸

A to će pak reći da se specifičnost književnosti može odrediti i sagledati samo s obzirom na razlike koje uspostavlja spram tih drugih medija; drugim riječima, može ju se odrediti samo razlikovno i relativno, a nikako nekim esencijalnim svojstvom. Književnost se razvija (ili, naprsto, mijenja) prema vlastitim zakonitostima, ali u odnosu na razvojne procese, ili promjene, koji se zbivaju svuda oko nje: »Pitanje o konkretnom izboru puta ili, napisljetu, dominante, može se razriješiti samo analizom suodnosa književnoga niza i srodnih povijesnih nizova.«⁴⁹ Kako to pak nužno znači da je način postojanja djela forma, da je umjetničko djelo »snagom svojeg oblika trenutak apsolutnog medija refleksije«,⁵⁰ nužno slijedi kako zadatak kritike nije toliko vrednovanje, već prije svega prikazivanje odnosa što ih djelo povratnom spregom uspostavlja s ostalim djelima i s idejom književnosti.⁵¹ To su, nesumnjivo, teorijska polazišta Mandićeve kritike, uvelike neprepoznate kao immanentne — ne, naravno, usko shvaćeno — i na tragu Benjaminova sažetka kritičkih postavki rane

45 »Mitologija svakidašnjeg života: analitika imaginarnog u masovnoj kulturi« (1975), *Književnost i medijska kultura*, str. 168.

46 »Šok sadašnjosti: pristup medijskoj kulturi« (1979), *Književnost i medijska kultura*, str. 172.

47 *Ibid.*, str. 173.

48 »Književnost i medijska kultura: pogovor«, str. 251.

49 Jurij Tinjanov i Roman Jakobson, »Problemi proučavanja književnosti i jezika«, J. Tinjanov, *Pitanja književne povijesti*, prev. D. Duda (Zagreb: Matica hrvatska, 1998), str. 92.

50 Walter Benjamin, *Kritika umjetnosti u njemačkom romantizmu*, str. 86

51 Usp., *ibid.*, str. 88–89; kao i, npr., Northrop Frye, *Anatomija kritike*, prev. G. Gračan (Zagreb: Naprijed, 1979), str. 13–42.

romantike: »Oblik je dakle predmetni izraz vlastite refleksije djela koja tvori njegovu bît. On predstavlja mogućnost refleksije o djelu, on je a priori osnova njegovog načela postojanja.«⁵² Da bi se, recimo, razumjelo djelo Arsena Dedića, valja se stoga poduhvatiti interdisciplinarne rekonstrukcije genealogije naizgled jasnog i neproblematičnog pojma šansone, koja se ocrtava kao specifično presjecište glazbeno-literarne i masovno-medijске dimenzije kulture. Pri takvoj će se analizi onda, možda, pokazati da semantičko polje šansone nije ograničeno, nego da se proteže duboko u prošlost mnogih naroda; da se povjesni lük šansone proteže od dominacije u eri drevne oralnosti, preko podređene uloge u doba trijumfa tiska i razdvajanja literature na ozbiljnu i zabavnu, pa do tzv. nove oralnosti koja šansonu uspostavlja kao vladajući poetski medij; da u našoj sredini nije asimilirana u glazbeno-kulturnu sferu, već se smatra nečim »ispod razine« ozbiljne kritike; da je riječ o sveopćem fenomenu, kulturnoj činjenici koja nije ograničena početnim pojmom.⁵³ Da se, riječju, radi o djelu čiji je značaj uvjetovan mnogostrukim društveno-povijesnim i kulturno-idejnim silnicama, koje je upravo zahvaljujući specifičnosti toga djela moguće sagledati.

Time se, ukratko, u svojoj kritici bavio Igor Mandić, a time se, uglavnom, nije bavila naša kritika. Valja, pritom, imati na umu kako sklonost opetovanju šablonskih općenitosti i ponavljanju ispraznih fraza »ne govori samo o površnosti pojedina kritičara, nego i o mlakosti kritičke klime u kojoj se oni nimalo ne razlikuju. Nije nikakva sreća što je to bilo pred trideset godina: i danas je stanje jednako!«⁵⁴ Ponajmanje se pak takvim i sličnim pitanjima naša kritika bavila kad je o Mandićevu pisanju riječ, koliko god se o njemu (osobi i pisanju) često i žustro raspravljalo. Parafraziramo li i na kraju, kao što smo to učinili na početku, samo ovaj put Igorov vlastiti tekst o Arsenu, mogli bismo reći kako izgleda nije jasno čime se to značajnim Igor Mandić bavi, ako je kao diplomirani komparatist u stvari pisac, a da se o kvaliteti njegova pisanja uopće ne govori. On, veli se, piše eseje i publicistiku, bavi se kritikom, a iznad svega se upušta u polemike — poželimo li se obavijestiti o kritičkoj recepciji Mandićeva pisanja, naići ćemo, na žalost, uglavnom na variranje toga skupa očitosti. Kada se, recimo, *sub voce* »Mandić, Igor« u netom objavljenoj *Hrvatskoj književnoj enciklopediji* pročita da je polemika Mandiću »pogled na svijet,« s tom bi se konstatacijom, dakako, teško bilo ne složiti. Ali, kad se polemičnost razdvoji od kritike, tvrdnjom kako je Mandić

prepoznatljiv kao knjiž. kritičar i komentator, a možda najviše kao polemičar koji svojim stajalištima, naglašeno radikaliziranim, svjesno pro-

52 W. Benjamin, *Kritika umjetnosti u njemačkom romantizmu*, str. 83.

53 Usp. »Arsen Dedić ili pjesnik na pozornici«, str. 228–9.

54 »Krležine Balade i razlozi govora«, str. 49.

vocira publiku, dovodeći u sumnju prosječni (malo)građanski ukus pri čemu se u polemičkom pisanju vodi potrebom za provokacijom i relativizacijom postojećih sustava vrijednosti te kako je potreba za odmakom i svojevrsnom originalnošću, ako ne i za ekscentričnošću, podjednako ... uočljiva u svim formama kojima se priklanja⁵⁵

— kada se, dakle, uloga i svrha kritičke polemike u tumačenju svede na provokaciju u službi pridavanja važnosti vlastitoj apartnoj poziciji, uviđamo, kako je Mandićev pohod u ime podizanja kritičke svijesti pod egidom »ono ozbiljno redovito se krije pod banalnim«,⁵⁶ doista nije doli žalostiva pripovijest. Naime, kako posvuda vidimo, kod nas se i dalje pod onim što se drži i prikazuje ozbiljnim redovito kriju banalnosti.

190

55 Zdravko Zima, s. v. »Mandić, Igor«, *Hrvatska književna enciklopedija*, ur. Velimir Visković (Zagreb: LZMK, 2010), sv. 2, str. 596.

56 »Krležine Balade i razlozi govora«, str. 37.

Bruno Kragić

Zbogom svemu tome

Kada mi je Velimir Visković naložio da za simpozij posvećen Igoru Mandiću imam za pripremiti izlaganje o Mandićevu oproštaju s Krležom, pokušao sam se oduprijeti naglašavajući očito: da nisam neki ekspert za tu problematiku. Visković je taj moj pokušaj bijega od Mandića sasjekao blagoglagoljivo, kako samo on to zna, utvrdivši da majordom instituta kojeg je Krleža osnovao i koji nosi Krležino ime mora znati reći nekoliko suvislih rečenica o Krleži i njegovim kritičarima. Moram, međutim, naglasiti da moje nećkanje nije imalo никакve veze s likom i djelom Igora Mandića. Dapače, govoriti u čast Igoru Mandiću iznimna je čast, a postojala je čak i tema o kojoj bih daleko radije govorio. Mandić je, naime, početkom devedesetih godina prošloga stoljeća čitavu jednu sezonu televizijske emisije *Crno bijelo u boji* kao gostujući najavljuvач uvodno slovio kratkim, ali koliko se sjećam, a mislim da se sjećam dobro, karakteristično poticajnim krokijima o filmovima koji su potom bivali prikazani, klasicima umjetnosti pokretnih slika, ne samo artističkim remek-djelima, već još i više vrhunskim reprezentantima filmu tako inherentnih populističkih impulsa. Naravno, taj osvrt koji bih, kao netko tko se bavi tom efemernom umjetnošću, tako rado bio izlagao, ostao je barem zasad tek pusta sanja, a s obzirom na gotovo nemoguću misiju potrage za snimkama tih emisija. Nisam se pak odvažio ni da izlaganje posvetim Mandićevu osvrtu na Fanellijev film i Krležin scenarij *Put u raj* objavljen svojedobno pod naslovom *Tako se to radi gospodo*, iz čistog straha naravno tu se s onodobnim Mandićem ne slažem, ali bojao bih ga se pokušati kritizirati da ne završim kao neki likovi u knjizi o kojoj će sada.

Naime, s obzirom da sam, kao Splićanin, ponajprije komotan, naposljetku sam ipak postupio po Viskovićevu, iskoristivši usput i mogućnost da od samog autora dobijem primjerak drugog izdanja polemika o mentalitetu post-krležijanske epohe.

Kada sam opet pročitao tekstove sabrane u knjizi *Zbogom, dragi Krleža* (a prvi sam ih put čitao ne razumijevajući bog zna što kao nadobudni student prve godine komparativne književnosti), odnosno kada sam prvi put pročitao drugo izdanje spomenute knjige, obogaćeno u odnosu na prvo izborom iz kritičkih osvrta na to isto, lik Igora Mandića dobio je ponešto drukčiji obris u mojoj slici o njemu. Naime, umjesto vječnog profesionalnog provokatora, Mandić je sada dobio staturu jednog, molim da mi oprosti, *un homme raisonné*. Ne znači to nipošto da njegova polemičarska retorika sada zvuči benigno, dapače, u trenutku u kojem su književne polemike postale relativno rijetke, a i one koje se vode ne pokazuju ni osobitu razinu pismenosti da o upućenosti ni ne govorim, Mandićev stil koji oštrinu pretvara u književnost ostaje nedoseziv.

Epitet razumnoga čovjeka Mandić naime opravdava u očima jednog definitičnog postkrležijanca, pripadnika naraštaja u čijoj je intelektualnoj formaciji Krleža sudjelovao isključivo kao tekst. U tom smislu Mandićeve sam polemičke eseje, molim ga da mi opet oprosti, u ovom čitanju doživio kao ne pretjerano problematične.

192

Oslonit ću se pri elaboraciji ove izjave na autoritativno tumačenje Mandićevih napisa koje je javnosti nakon prvog izdanja ponudio Velimir Visković, naime na tri tematska sloja na koja je Visković razdijelio knjigu.

Pritom ću tek krenuti obrnutim redom od Viskovićeva, od trećeg sloja Mandićeve knjige, pokušaja estetskog prevrednovanja Krležina opusa. Taj je sloj zapravo količinski najslabije zastupljen, pa i najmanje elaboriran. Pa, iako mi se čini da je u estetskom otpisivanju pojedinih Krležinih umjetničkih tekstova poput *Areteja*, *Maskerate* ili *Lede* Mandić ponajviše provokator, kadikad je njegova kritika spomenutih naslova itekako zavodljiva kao kada *Maskeratu* opisuje kao »danasa samo dosadno i kvazi pjesničko prenemaganje jednog začašnjelog pubertetlje, koji svoju golemu načitanost prosipa u slapovima kićene retorike«. Pokazuje se tu Mandić kao dostojan Krležin učenik poetike.

Drugi pak sloj knjige, Mandićeva kritika Krležine idejne pozicije, svjetonazora i politike jest ponajviše ono zbogom Krleži iz naslova, Mandićeva dekonstrukcija Krleže kao javne ličnosti, napose njegova javnog djelovanja nakon 1945, daleko snažnije zbogom od onog estetskog. Mandić se pritom ne opterećuje takozvanim društvenim kontekstima koji se ionako nikad ne mogu precizno utvrditi, već, naglašavajući kontinuitet Krležinih javnih nastupa, pristupa istima kao što će primjerice u Francuskoj Jean François Revel, a potom i Pascal Bruckner i Alain Finkielkraut otprilike u isto vrijeme raščlanjivati javno djelovanje Jeana Paula Sartrea i francuskih lijevih intelektualaca općenito. Tom kritikom javnoga Krleže, u kojoj povlašteno mjesto zauzimaju analize dvaju emblematskih tekstova Krležina javnog govora, *Dijalektičkog antibarbarusa* (odnosno analize njegova značaja za nove generacije, završavajući ironičnom opaskom potaknutom izjavom stanovitog političara o uskoj vezanosti Krleže i naprednog revolucionarnog radničkog pokreta, da radnička klasa io-

nako ništa ne čita, ni novine, ni krimiće, ni školsku lektiru, a ponajmanje Krležu) i *Ljubljanskoga referata*, kao i njihovih kontekstâ, Mandić će postati prethodnica, da ne kažem avangarda, postkrležijanske generacije. Ne bih se ovdje složio s Viskovićevom kritikom Mandićeve kritike Krleže, odnosno njegovom tvrdnjom da su Mandićevi tekstovi o Krležinoj idejnoj poziciji i njegovim svjetonazorskim te političkim predilekcijama opterećeni radikalnim reduktionizmom te da je u analizi *Antibarbarusa* i *Referata* izostala relacija prema aktualnom društvenom kontekstu a da se ti tekstovi bez povijesnog konteksta ne mogu razumijevati. U Mandićevoj de(kon)strukciji Krleže ne samo da nema reduktionizma već ima i viška (i to ne tek retoričkoga), jer Mandić itekako naglašava Krležin dosljedni (i očiti) titoizam, ideološku monomaniju prikrivenu polifonijskom retorikom, odsutnost kritike realnog ili samoupravnog socijalizma, šutnu o zločinima socijalističkih totalitarizama, uskladenost sa službenim stajalištima (tako na primjeru »slavljenog« *Ljubljanskog referata*). Pa, ako se i složimo da Mandić prešuće pokoji iskaz Krležine skepse ili želje za reformom sustava, isto se tako moramo složiti da su ti iskazi zanemarivi u odnosu na one koje Mandić kritizira i katalogizira načinom kojim se pokazuju kao dostojan Krležin učenik stilistike.

Stoga nakon tih tekstova meni osobno nimalo revolucionarnim nije zvucao javni antikrležijanski nastup, duhom blizak Mandićevima, onaj Radovana Ivšića u Osijeku, na skupu koji nosi Krležino ime, prije nekih sedam–osam godina, a dobrih petnaest i više godina nakon Mandića te stoga čude reakcije na tu provokaciju staroga nadrealista. Kao da krležijanci koji su htjeli reagirati nisu čitali Mandića.

Ovo posljednje vodi pak u treći sloj knjige, kojeg sam se sjećao kao najzastupljenijeg, odatle i improvizirani naslov izlaganja, a koji čine Mandićeve polemike sa stanovitim brojem tada više ili manje istaknutih javnih figura koji sami nisu tvorili homogenu skupinu (Zvane Črnja, Goran Babić, Vlado Mađarević, Milan Rakovac, Zorica Stipetić), odnosno njegovi komentari i kritike njihovih osvrta i komentara o Krleži. Tu se Mandić, potvrđujući se iznova kao majstor polemike, pokazuje i kao autor homogenog pristupa. Mandić naime detaljno i dosljedno, analitičnošću i žestinom identičnima drugim svojim interpretacijama raznih fenomena kulture, razara idolatriju oko Krleže, opisujući, razotkrivajući i ironizirajući ispraznu retoriku, semantičke i logičke rupe te banalna tumačenja mita o Krleži (ili čak pokušaja kritike Krleže) kako su ih izlagali Črnja, Babić, Mađarević ili Zorica Stipetić. Mandić se tim tekstovima pokazuje kao dostojan Krležin učenik retorike (iako moram primijetiti da pokraj takvih protivnika Mandiću nije bilo odveć teško briljirati), potvrđujući se ujedno kao *eiron* hrvatske književne kulture u ispisivanju epitafa jednoj mitomaniji i otvaranju mogućnosti povratka onome što je u pisca najvažnije — tekstu, a što je i sam učinio pišući o Krleži onkraj tekstova sabranih u *Zbogom, dragi Krleža*.

Nova proza

Igor Rajki

Kontrapercepcije sezone 1985/86.

194

UOBRAŽAJ (mentalni skeč)

Kada se Hrvoje Radoš jednog jutra probudi, nakon nemirnih snova, pritiskom prsta kao da dubi izlaz iz začaranog sna smirivši budilicu, osjeti se razdraženo i nepovezano jer shvati da se, preko noći, pretvorio u Srbina.

Naglo ustane i promotri se u zrcalu. Tijelo je ostalo isto, kao obično zadebljano na trbuhu, visoko uzdignutih ramena, krupnih očiju prodorna i bistra pogleda. Ali osjećaj nespokoja lomio mu je čvrstoću misli. Ipak se nije mogao podulje razgledati na samozadovoljan, svakidašnji, način. Ogorčenje mu se gumbalo prsima, a ostvaraj predrasude koja mu produlji penis ipak je bila manje radosna. Smjesta Hrvoje posegne za osobnom u novčaniku. Načas se smiri jer pronade opravdanje tjeskobna nemira u potrazi za sobom. Ali tada se još i više unepokoji. Iskaznica je bila različita: lična karta, smeđkasta knjižica, izdana u Beogradu pa u strepnji nadolazeće bojazni, posegne po ladicama i izvuče izvod iz matične knjige rođenih gdje je u rubrici nacionalnost: **srpsko** bilo neumoljivo otisnuto.

Panika ga obuzme naskroz pri brzim provjerkama ostalih dokumenata, a kako je nestajala pojavi se razočaranost. Zakleckaj koljena se upne te Hrvoje Radoš sjedne shrvan i tupkast. Pokuša misliti, ali neobjašnjiv strah i apstrakt na prazninu, gotovo punija i od spolovila, okupira mu glavu. Zatim trkne do kuhinje. Iz kredenca izvadi bocu francuskog konjaka.

Nagon da se treba najprije smiriti kako bi tek onda, polako, objektivno, porazmislio, bijaše jak. Prvi gutljaj ga strese, ali ne od žestine već od očuta čiste duple prepečenice. Pogleda etiketu: Šljivovica, punjeno u Kruševcu. Gnjevno, ostatak iz usta, pljune u sudoper i na brzinu, grgljavajući stane ispirati smrđljiv zadah. Odluči telefonirati prijateljima, smisljavajući objašnjenje problema, a da se to ne protumači kao puka zajebancija, ili, nedajbože, provokacija.

Posegne za cigaretama, no kad vidje da je jučerašnja Croatia postala niška Drina, srdito baci kutiju u smeće. Nazove prisnog prijatelja koji upita: »Što mu je?« na njegov panični glas. Čim Hrvoje razveze priču, primijeti kako mu je naglasak tvrdi, a izraz, kao da prati spolni organ, dulji kao kod Šumadinaca kakve je ponekad susretao. Naglo prekine razgovor i živčano se zašetkara po stanu. Usplahiri se kad mu padne na pamet narodska poslovica: ... što se babi snilo, to se babi htilo, ili obrnuto?, te da bi se izbjegao, upali radio. Radio Šabac zamijenio je dojučerašnju frekvenciju prvog programa Radio Zagreba. Divljački isčupa radio iz struje i stane se ushitreno odijevati pri pomisli kako mu samo šetnja može pomoći.

Odjeven, smogne snage ogledati se u zrcalo. Šajkaču na glavu, ljutito smakne i baci je u kut. »Jebote, smanji čoveče doživljaj!« pa sočno opsuje, glasnije negoli tresne vratima kad izade.

Vani, osjeti kako ga hladan zrak vazduši te mu podaruje koncentraciju.

Čudenje prema samom sebi osjeti smirenije i načelnije, a ugodu potpunije; ova mu između upita i odgovora, umilno zibaše udom. Njegovo produljeno klackanje brisalo mu je onemoćalost, a ujedno i vraćalo potrebu za uobičajenim navikama. Na kiosku automatski kupi Ekspres politiku, sjedne u gostionu i prolista novine. Osjeti neobjašnjiv poriv prisnosti na odluke skupštine SR Srbije, a pobjedu Partizana nad Dinamom osjeti kao posebno olakšanje, blisko vlastitom triumfu. Na prognozu, pak, kako će u istočnim dijelovima zemlje padati kiša malo se oneraspoloži, ali na kratku vijest o uspješnoj suradnji čačanske poljoprivredne zadruge i slovenske tvornice za preradu voća, popravi mu se raspoloženje, a preko ubojstva nekog Bosanca u tuči prijede ravnodušno. A tek kad shvati kako je sve pročitao na cirilici lice mu se ozari. Osjeti navalu ponosa te naruči i kafu i špricer na što ga konobar mrko pogleda i nevoljko usluži.

Hrvoje Radoš ispije oboje i shvati kako emocije sada doživjava puno razumnije.

Plati račun, a pri odlasku riječima upućenim konobaru: »... zadrži bakšiš!«, sam se sebi radosno nasmije. Kao da su riječi škakljivije čak i od samog pimpeka.

Na ulici osjeti se pretjerano normalnim te pomisli kako novo nacionalno ruho nije razlog da i dalje ne bude čovjekom. Zato smirenje zakorača dalje, tek se na mah koreći što je bio tako netolerantan prema samom sebi u prošlim osjećajima, jer sve što mu se događa ne mijenja ništa na stvari u njemu samome. On i nadalje ima vlastiti red i navike, dapače.

U šetnji Hrvoje Radoš, posebno prikloni pozor izgledu prolaznika i primijeti kako se oni, u stvari, previše pretenciozno i evropski oblače. No osjećaj zajedništva mu se iznivelira uz prolazak pored pravoslavne crkve, a probuđena duševnost ga očovječi kad ugleda parkirane registracije BG i LE te se osjeti još više domaćinom u gradu, imajući višak sreće podijeliti i za došljake i za tu-

zemce. Upita i prolaznika: »Koliko je časova?«, na što mu ovaj odmrrmlja vrijeme kao da je ono sastavni ton psovke, što Hrvoja još više ispuni nadljudskom nadmoći. Pa i pozdravljujući poznanika sa »Pa gde si bre?« kada je ovaj uzvratio da ga ne zajebava od ranog jutra, Hrvoja ipak obuzme veselje jer spoznaja da sve vrvi od neiskorijenjenog nerazumijevanja, a on, pak, jer je to prevladao može, bez ikakva ustezanja, osjetiti sasvim ispravan ponos.

Nešto poput erekcije, a bez dizanja.

Uđe u trgovinu i naruči leba i litro mleka. Prodavač se ogluši kao da je prečuo, ali pri ponovljenoj molbi s posebno oduženim naglaskom, prodavač zakipiti, no ipak mu proda robu, makar ga skroz razdraži ono: »Stavite sve to lepo u kesu od plastike!« Na ulici, nadalje, zafućka užičko kolo pa čak i započne usitnjeno hodati, na što se neki prolaznici zgroženo okrenu. Pomno razgleda ponovno pravoslavnu crkvu, malo podalje i partijsku zastavu; samo jedna riječ: divljenje. U knjižari kupi knjigu i naglasi neka bude u BIGZ-ovu izdanju.

196

Osjeti kako ga uzbudjuju baš tipičnosti kojima je obrazac.

Kao da je zgodna pička koja će upravo poroditi sebe.

Od vesele obijesti, čak na jednom raskriju stane, otkopča tri gornja gumba košulje, počeše se po prsim, glasno usekne, ispljune i na okolne komentare samo se osmiješi. Kao neprevodiva spoznaja u kojoj je vlastita velikodušnost gotovo uzbudljivija od vlastite velekitnosti.

Na poslu je smjesta započeo pričati masne viceve o Srbima i Hrvatima, gdje na negodovanje kolegica i kolega: »Zašto uvijek nadrapa Hrvat?«, on nastavi ne obazirući se. Potpiše dokumente cirilicom i predloži kolegi navečer izlazak na dane pomoravskog folklora koji gostuje u gradu, na što ovaj odbrusi da ga to, uopće, ne zanima.

Poslije posla vrckavost mu nije minula.

Odluci kako bi mogao, možda, u bioskop, ali najprije podje kući. Znao je Hrvoje, oblizujući se unaprijed da ga tamo čeka pasulj. Pri dolasku poljubi ženu tri puta u obraze, ona višak krivo protumači, opravda se prekovremenim umorom iz ureda, napetošću izostankom menstruacije, a on joj pokloni teglu ljutih papričica i bocu kosovskog vina te dva mala suvenirska opančića koja odmah zakuca na vrata kuhinje. Žena se začudi i počne ga analizirati pogledom, a kad Hrvoje upali radio i zapjeva uz neku novokomponiranu pjesmu čiji tekst kao da oduvijek zna, žena mu predbací frazu o alkoholu i psihijatru.

Čudenje na vlastitu tipičnost ne odluči mu reći.

Na njeno skanjivanje on se, više iz šale prekriži sa tri prsta i napomene da će malom biti ime Milojko, što ženu doteče, naguta se apaurina i podje u krevet. Na TV-u bijaše film iz domaćeg ciklusa: »Ubij me nježno«, Baštjana Hladnika pa ona ugasi televizor.

Navečer pristigne susjed te na njegovo inzistiranje da još na ulazu u stan kuša slatko još i pristane, ali kad ga Hrvoje Radoš ponudi, iznoseći na stol svu silinu nasjeckanih suhomesnatih drangulija te naturi, veoma uživljeno, temu razgovora o Karađorđevićima i njihovoj zasluzi na Balkanu, susjed počne više obraćati pažnju na pušenje cigareta. Hrvoje uvidi da nisu svi zainteresirani za zajedničku povijest pa, prelazeći preko nepodijeljene ljutnje, promijeni temu u aktualniju te napomene o nezadovoljavajućem položaju Srba na Kosovu. Susjed to donekle prihvati dotičući se Ilira, ali još uvijek predano gaseći cigarete i općinjavajući se lelujavim vijugama dima.

Hrvoje Radoš razgovor navede k svestranijim temama, o nezaobilaznoj važnosti tradicije i kulturne samostalnosti Srba u prošlosti kada je ona bila sadržajnija, iako, u suštini, manja od njegove kare. Pokušao je sve odvesti i na šalu, ali susjed nađe razloge za odlazak

Manjak cigareta i neprozračna, zadimljena, magla bili su mi tek najgluplji od njih.

197

Hrvoje Radoš uvidi nerazumijevanje i odbijanje prijatelja zbog urođenih malogrudnosti, čak mu je oprostio i zavist na veličinu uda jer ona i nije presudna u prijateljevanju. Upravo suprotno, manjak duše je taj koji ti ne dopušta razumijevanje. No, spoznaja ga ne skruši. Shvati da je tek odraz površnog razmišljanja punog uvriježenosti, a oni ne dovode do skupne istine, već samo do podjele mržnje.

Zato i uzme putnu torbu te utrpa u nju najosnovnije stvari. Napiše kratku, oproštajnu, poruku za ženu, jedva se prisjećajući nekih slova latinice te se potpiše tek otiskom prsta kao da je time opciji i zato značajniji za druge, a jedinstveniji za sebe.

Izađe bez osvrтанja.

Čas docnije seo je na voz za Beograd i doneo odluku da će tamo da nađe pozne i za prvu silu kod njih da se smesti. A pošto se voz jednolično kretao po red bandera, Hrvoje Radoš utone u misli. A bilo ih je tušta i tma! Naročito se isticala ova: »A šta ako će sutra da se probudi kao netko drugi, kao na primer Židov?! Šta, šta onda?«

Tada se nasmeja jer bi mu jasno da nipošto ne može da se probudi kao Židov.

Može samo kao Jevrej.

Pokrije se preko očiju novinama, zamišljajući si glavić obrezanog kurca te se prepusti putovanju.

1985.

PREIZGRAĐEN USUD

Muslim, ono!

Student spermoslužja, jebanje dvopredmetno, Izn Grnj, odijeven tek da bi bio odijeven, kretao se neodređenim koracima preko parka. Praskozorje je truć, la la la, opis, pis. Pogled mu je bio uperen kroz pustoš: utabana prečica preko travnjaka. Odbačene novine uz ivičnjak. Izn ih podigne, sjedne na obližnju klupu, pomisli na tren da su one duplo dno madioničarskog lijesa te ih zalista. Preskoči većinu članka. Zadrži se na na na naslovima koji su davali nadu svojom krupnoćom. Ti su vukli pažnju. Ali najinteresantniji, zapravo mu je bio člančić u crnoj kronici u kojem je pisalo kako je

student Izn Grnj (20) počinio samoubojstvo skočivši
s prozora petog kata iz stana umirovljene Veronike
Lutig u Niskoj ulici br. 2 kod koje je živio kao pod-
stanar. Uzroci tog čina još su nerazjašnjeni.

198

Nasmijao se bez glasa i protumacio taj podatak kao još jedan svaštarijski absurd novina. Podigao je glavu prema krošnjama. Nije bilo kiše u njima pa ga nisu mogle zadržati u riječi »ke-stenjenje«. Uostalom, svrbio ga je mozak. Pomislio je kako jučer nije bio u svojoj opskurnoj sobici u Niskoj ulici nego na tulumu* te da je moguće kako se nešto dogodilo. Zatim je pročitao članak još

* POST PUNK ZA SVE SUTRAŠNJE TULUME

Frt se trudio, dok je bubnjao, izmislići novu računsku operaciju kombinirajući s brojevima od 0 do 4, ali mu se i to činilo previše pa je kvotu smanjio za još dva broja. Već je, praveći dobar prijelaz, izmislio i znak nove operacije, ali mi nije htio, siguran sam u to, pokazati jer još nije otkrio i logičnost same operacije pa nije želio ispasti polovičan prema meni. Falilo mu je ipak odlučnosti, osjetio sam sustižući mu ritam ubrzano krateći akord.

Čula se svirka glasno. Došla je ženska. Frt me pogledom odmah upoznao s njom. Tagjara! Bila je zgodno smještena ispod frizure, a sise su joj prianjale mom osjećaju. Zaljubio sam se odmah. Sada sam dva akorda vukao još snažnije, drapao ih s više odrješitosti, a trudeći se da ne zvuče previše isprekidano, već sirovo. Onako kako su mi i nafturavale emocije.

To je Tajgara primijetila i počela skakutati u ritmu kojeg sam šibao. Ouuu, ispunjavao sam čitav prostor, stvarao snagom i željom, tjerao misao osjećajem da mi je bliska i da bi bilo bolje ući u nju negoli bilo gdje drugdje.

AAAAANANANANANNAAA, zalaufao sam se. Drapao sam tako dobro kao da nisam bio pod dojom.

Mjuza se širila svuda da bi se vraćala samo meni. Post punk mi je štrcao iz zvučnika preko pojačala za koje sam bio priključen drito preko gitare. Ou, ou, ou, primijetio sam da se kut sobe nalazi upravo na spoju dva vlastita zida. Iz njega je, upravo, došao, Przen, čopivši bas za vrat, daveći ga prstima lijeve ruke, a desnom ga čupkajući po trbuhi. Preskočio sam rif i brzo mu se vratio.

Frta je savladala konjica iz boce, jačinom od pola litre pa je palicama počeo pridržavati usta, te prije prijelaza krivuljom se iskobeljao iz baterije, skoro ga je pregazila kod bas bubnja, pa se provukao uz činelu, ali ga je dotukla pred vratima, vraćajući mu galopom iz želuka na usta, iznoseći sve što je u njemu našla, nevjerojatno, kao da ga plijeni sam pljen.

Završavao sam stvar, a Tagjara se nagnula Przenu kojeg je bas pobijedio, a da nije bio ni uključen. Trava je u Przenu toliko prokljala da mu je realnost još ostala samo u glavi pa je potrbuške legao ispod basa i pričao rastežući usta, vrlo, vrlo sporo - kako konačno jedno

jednom, uvjerio se u jučerašnji datum. Bacajući novine na travnjak iza sebe, ono: zna što treba sa smećem činiti; na glas se nasmijao grešci.

Takva informacija nije mogla biti ni provokacija budući je bio sasvim uobičajen student. Dobro hašiš, tu i tamo koji dim, ali više zbog samog dima negoli »dim-enzija«.

I The Saints koje rijetko tko sluša, ali ipak.

To da iza njega odbačene novine nalikuju herbarijskom lešinaru sa slomljenim krilom nije primjetio.

Bože, voliš li ti, uopće, usporedbe?

Začuo je potom jeku vlastita smijeha — kao nedovršeni ironijski luđak, kao intonacija kakve koračnice za idiole — iako tek kao potvrda totalnim glupostima koje se zbivaju uokolo. Ustao se i krenuo istim onim nedefiniranim koraćima. Boja jutarnjeg neba sigurno nije bila njegova omiljena boja. Usput je ostavio novac uzevši jogurt i kajzericu iz gajbi ispred još zatvorena dućana. Ono: poštenjačina!

Skrenuo je u Nisku ulicu, popeo se na peti kat i otključao vrata.

Baš kada je koračao prema svojoj sobici iz kuhinje na hodnik stupi gazdrica Veronika. Ona bijaše potpuna smrt opisa lika pa mu se tek obrati, bez neke težnje za izgledom. Jednostavna, uobičajena poslovna komunikacija glede stanarine.

Bože, oprosti mi razgovor koji slijedi. Možeš čuti kako nalikuje na mačevanje criticama.

— Pa to ste vi? A ja čitala jučer u novinama...

njegovo oko gleda drugo njegovo oko. A Tajgara se odmaknula shvativši da mu bas neće ništa. Ili joj se prateći vokal nikad nije svidao?

Zadnji sam akord malo zadržao u zraku papučicom, a zatim ga naglo prekinuo, osjećajući smrt trajanja, šokirajući i sebe svojom nekontroliranom sposobnoću i poželio Tajgaru.

Rekao sam da izgleda impresionistički na što je ona pripalila cigaretu. Vrlo originalno, primjetio sam. Stajali smo na udaljenosti zapaljene cigarete čitavu mladost. Nikad nećemo na kurcometu. Ou, nisam više, uopće, kužio trenutak te nisam imao što reći pa joj je to ispalo kao da šutim.

Počeo sam na svojoj jedinoj faci praviti ružne varijacije grimasiranja nje same, ali mi je uvihek ona iskonska faca vršila prevagu. Rekao sam joj da bismo trebali voljeti jedno drugog, ali samo je zadimila iz usta i otišla lizati Prena koji za sebe, ziher, nije ležao pod basom.

Shvatio sam. Ona je toliko glupa, da ne razumije igru razgovora s mojim licem, da ni s njenim sisama ne treba imati posla, bolje je držati se po strani.

I kada sam se pomicao u stranu počela je ulaziti škvadra čudeći se kako tulum još nije počeo. Ušlo ih je toliko mnogo da je bilo teško sve njih odjednom pratiti i uskladiti. To mi je bilo teško šljakati i sa nas četvoro.

Čulo se svašta, većinom riječi.

Maknuo sam se da bih se zadržao po strani.

— Neka greška.
 Rekao je student hladno. Načinio je pokret: želja za odlaskom u sobicu!
 — Nemojte u sobu. Nered je. Bila je milicija. I mene su ispitivali.
 — Što ste im rekli?
 Upitao je student istim tonom.
 — Sve.
 — Baš sve?
 — Da, sve!
 — I da pišem priču.
 — Ne, to nisam, to nije važno!
 — Ali ja sam živ!
 — Ipak ja ne bih bila tako sigurna kao vi! Novine su objavile, a i slučaj je zaključen.
 — Bar me neće nitko gnjaviti!
 — Ali od mene se nećete izvući. Knjiški ste uostalom tip. Vidjet ćete da literatura nije alibi za neplaćanje stanaarine. I molila bih vas da tiše pišate.

Gazdarica Veronika se okrenula i zatvorila vrata kuhinje za sobom kao da su didaskalije srž njena života. Student Izn Grnj sa stolčića je u hodniku uzeo telefonsku slušalicu i okrenuo brojke. Kao da su didaskalije virus.

Najprije je nazvao djevojku. Nije joj stigao ništa reći jer je ona napomenula da je već informirana; sve je čitala u novinama te da zato ne mogu više biti zajedno. Razmišljala je, napomenula mu je, ako i seru ovi u novinama, onda znači da je ona još veći serator ako ne povjeruje. Ako on govori istinu, to je njegova stvar. No, uvijek će ga se sjećati.

Ajde, čao, bok!

Nije mu se objašnjavao pa je nazvao prijatelja. Prijatelj mu je rekao kako onda stvarno nema razloga da se sastanu u osam jer je već o svemu obavijesten. Rekla mu je stara, rekao mu je, što je pisalo u novinama.

To je drek, u redu, ali stari, daj se skuliraj!

Bez promjene raspoloženja nazvao je fakultet u namjeri da sazna termine ispita. Glas s druge strane objasnio mu je da je sasvim nepotrebno zvao. Čitaju oni novine, upućeni su u zbivanja. Bolje da više ne zove, samo dodatno stvara probleme, komplicira si već i onako nepopravljivu situaciju.

Bože, pratiš li sve ovo? I bez dijaloga, stvari su još i gore.

Zatim je nazvao roditelje. Javio se otac. Taj je rekao kako absolutno ne shvaća razlog njegova javljanja osim kao dokaz o još jednoj njegovoj neozbiljnosti, budući je čitao novine. A izigrati samu smrt to je krajnje očitovanje nemara, pojasnio mu je. Ali je ipak napomenuo da mu žao što se dogodilo usprkos njihovim neslaganjima jer ipak mu je sin.

Izn Grnj spustio je slušalicu.

Nezadovoljstvo se tek sada pojavilo. Grozomoran osjećaj još se više pojačao kada je ušao u sobicu, otpečativši kvaku. A kako bi se i drugačije mladić, uz to student, mogao i osjećati u opskurnoj sobici među četiri zida, a bez prozora?

Ušao je samo da bi u mraku dogotovio priču.

PRELUDIJ ZA ODLAZAK IZ BIRCA

*Nisam ništa očekivao od ovoga zato sam bio raspoloženiji.
Osjećao sam se ugodno nesuvišan. Onda je žena sa prvog
stola ispričala svoj odlazak u zahod. Time se spasila.*

ZAGREB — Još prije negoli sam, maločas, ušao u birc, jedna se postarija žena spotaknula na ulici, jauknula i zateturala.

Kada sam pomislio: evo, srušit će se, to se i zbijlo. Pomogao sam joj da se podigne te ušao u birc i sjeo za stol u kutu. Na pet stolova bilo je cigareta, cuge i poneki lakat. Škvadra je pijuc-kala, uživajući ili ne. Pored mene, upravo je prolazila neka zgodna djevojka pa sam to iskoristio te smjesta izvadio revolver iz jakne te ga stavio na sredinu stola, pored pepeljare. Djevojka mi se nasmiješila i otišla. Sada sam ja ispaо frajer, razumiješ, zar ne?

Prema šanku sam viknuo; sok. A došla je konobarica i donijela mi sok. Čestitao sam joj rođendan, a ona je rekla da joj nije, a ja sam joj odgovorio drsko da me ne zanima, a ona je upitala jesam li pijan, ali ja joj više ništa nisam imao odgovoriti. Tako da sam osjetio da smo se razili.

Zaplijuckao sam sok u gutljajima: — za prvim stolom bilo je miješano društvene srednjih godina; razgovor se vodio o političkim stvarima, skoro rasprava — za drugim bili su mladi frajer i treba; govorili su riječ-dvije u minutu, a ostalo vrijeme su upotrebljavali na ljubljenje — za trećim stolom tri klinca su se smijala; svako malo jedan bi od njih glasno govorio, a ostali bi se ubacivali, poprilično duhovito — za četvrtim stolom jedan je starac mrmljaо sam sa sobom i šmrkao nos, dosta zvučno. — za petim bio sam ja, zadovoljan onim što vidi.

Konobarica se kretala između, tresla pepeljare, odnosila boce, trošila noge, a ja sok.

Nisam ništa očekivao od ovoga zato sam bio raspoloženiji. Osjećao sam se ugodno nesuvišan. Onda je žena sa prvog stola ispričala svoj odlazak u zahod.

Time se spasila.

Uzeo sam revolver i počeo pucati obrnuto nego što sam ih percipirao. Prvo sebe za petim stolom, ravno u usta...

Zajebao sam se. Ipak treba ići po redu.

Upucao sam trojicu muškaraca preciznim pogocima u čelo, zatim po hitac u kralježnice žena pa trebu za drugim stolom.

Promijenio sam bubenjić.

Frajera ravno u trbuhi, tri klinca vrlo koncentrirano u prsa, a starca u potiljak. Konobaricu sam pogodio u ledā dok je odnosila moju praznu flašu.

Izašao sam na ulicu prema prvoj milicijskoj stanicu. Reći im da to više neću nikada, bilo bi djetinjasto. Možda su svi zauzeti čudnovatim slučajem samoubojstva pa nema nikog. Opet sam se zajebao. Ni tako ne može. Previše je to pod utjecajem suvremenog američkog filma i stare ruske literature. Možda ovako. Platio sam račun. Konobarica me nije ni pogledala uzvrativši novac. Škvadra je bila ista,isto me nisu ni pogledali. Bili su nekoliko minuta živiji. Osim ono dvoje zaljubljenih koje su pobijedili vrijeme. To je prihvataljivo. Na izlazu prekoračio sam mjesto na kojem je pala žena i krenuo na tulum. (I. R.)

U mraku, osjetio je, sperma mu je ljepljivija od njega samog, a zato još uvijek tiša od smijeha. Da bi utvrdio istinitost osjećaja, krenuo je ponoviti lekciju još jednom.

- Kao i svakom prosječnom studentu, javila mu se znatiželja.
- da li, recimo, drkanje u hodu može definirati korak?
 - da je Veronika Lustig književna kritičarka, bi li mogao onda na nju drkati bez obzira na godine?
 - da li je on, u stvari, sperma ako mu je okolina kurac?
 - prska li prema gore samo da nadopuni boju neba: »si-v-onjava«?
- I sl.

Muslim, ono: a Bože? Još te ima?

1986.

202

DOKUMENTI (The best of)

I hope you like jamming too

Bob Marley

Kratka eksplozija iz Ba-ka-če-ve (učinila mi se kratkom kao pucanje sloga jer sam je začuo dok sam pretrčavao od ugla lice iz dućana rukotvorina do knjižare Znanje) zamračila mi je pogled na vrhove katedrale, da bi potom dim s ostacima žbuke, stakla koji su do maločas postojali u obliku pročelja i reklame VARTEKS, slegao — učinilo mi se, kao da to, zapravo, padaju sunčevi traci. Otpao joj je TEKS.

Opet sam nazirao vrhove katedrale pa sam u tom pravcu uputio dva kratka rafala iz apovke. Čučnuo sam iza police s knjigama i kroz razbijeno staklo izloga promatrao pustoš trga. Sve u namjeri da opazim nekog od svojih. Tu i tamo začule bi se kratke eksplozije, iz pravca Dra-ško-vi-če-ve ili je to tek bila odjek koji je dopirao iz Muzeja revolucij s Tr-ga žrtava fa-ši-zma. Ni sam mogao odrediti. Ali nije mi trebalo priklanjati pažnju. Nisu se približavale. Učinilo mi se da fade-outiraju gitarskim rifom iz One love/People get ready, B. Marleya. Znao sam da imam vremena: skinuo sam čuturicu s pojasa i popio dva gutljaja vode. Podsjetili su me tek na žed, ali smogoh sabranosti prema količini vode. Pomisao kako ova još nije zagadlena, smanjivala mi je halapljivost. Zapalio sam OPATIJU (treći put istu), još u čučnju. Uz jeku detonacije imao sam sliku kako netko na Zrinjevcu minira postolja bistama uglednika kako bi od njih napravio stative na travnjaku za dva mala gola. Vlastito

učinjenje kojom se lopta odbija od Frankopanove brade u gol, nije me moglo nasmijati.

U knjižaru netko upade kroz rupu iz pasaža, udari o police te ih prevrne. Čuo sam kako se koprca među knjigama, ubrzanim duhačima iz Satisfy my soul, B. Marleya.

Potom se stao podizati. Skočih na policu i navirih se.

Tanja, rekao sam.

Okrenula se i zateturala prema meni. Prihvatile me za rame i srušila se. Pustio sam neka mi sklizne niz ruke. Obratio sam pažnju da vidim prati li je tko. Učinili su mi se koraci gundavim ritmom bubnja iz Waiting in Vain; no bili su to tek lupkaji slomljene nadstrešnice o oluk. Vratio sam potom pogled prema Tanji i zadržao ga na lubanji. Krv joj je tekla praveći uvojke uvojcima. Prstima sam ugasio cigaretu i spremio opušak u džep košulje. Tanjina se glava bila trzala na mojim bedrima. Mumljala je zatvorenih očiju, stezala mi dlanovima zapešća. Krv s lica vijugala je na prljavu WRANGLER majicu, valjda, prvobitno bijelu. Zataknuta za LEE COOPER traperice, izvukao sam joj pištolj Made in CSSR te otvorio pleteni ruksak koji joj je visio preko ramena. U njem je bila torbica. Unutra su bile PALOMA osvježavajuće maramice kojim sam joj stao brisati krv uokolo rane. Razmazivati! Krv je tekla nezaustavlјivo. Nastavio sam kopati po torbici. Izvukao sam RAY-BAN sunčane naočale napuknute po sredini. Stavio sam ih joj na oči.

Spustio sam joj glavu na pod i promatrao je.

Bila je lijepa. Noge možda malo prebazukaste za moj ukus.

Bilo mi je žao što je pogoden i to još u glavi.

U torbici se nalazilo i ruž za usne SAMANTHA, krema NIVEA, ključevi ELZET i kutijica kauguma COLLINS koje sam pak uzeo. Ostatak sam spremio u džep s opuškom, a jednu stao žvakati. Celofančić je pao na pod i bljesnuo u dodiru sa suncem kroz razbijeno staklo izloga. Tanja je zastenjala, podignula glavu pa joj je ona naglo pala i jeknula bongastim ritmiziranjem iz No women no cry. Prdežast smrad se ustavio u zraku. Pogledao sam je, a zatim je prekrio sabranim djelima; Krleže po nogama, Selimovićem po trbuhi, a Andrićem i Kišem ostatak.

Osjetio sam ponos što nisam osjetio erotičnost.

Protrljao sam dlanove otresajući prašinu koja mi se uhvatila od knjiga. Nelagodan očut. Pogledao sam prema van i potrčao u Radićevu. Preskočio sam ti-jelo u plavoj uniformi. Ležalo je licem okrenuto licem na zemlji. Nepristojno, učinilo mi se, okrenuto nebu. U ruci imao je otrgnutu telefonsku slušalicu iz telefonske govornice kao da je zapeo, učinilo mi se, za kvaku otvora u pakao.

Sunce me zaškakljalo po vratu dok sam hitao usponom.

Na uglu Krvavog mosta neki je tip lupkao metalnim poklopcem kante za smeće; i suviše mehanički da bi bio ritam za Natty Dread.

Dodi da ti baja utjera do jaja, rekao je.

Gledao je kroz mene. Ili mi je namigivao ili je imao tik? Luđak!

Znak zabrane parkiranja bio je polegnut. Nezgrapan bedž, učinilo mi se, za pločnik. Osjetio sam si kreveljenje, zatim stao zadihan, glasno se iskašljavajući kod Kamenitih vrata.

Starica, odjevena u crno, klečala je pred kamenim Isusom, još uvijek, začudo, raspetim i molila se, valjda. Povukao sam je za rubac.

Ima li gore ljudi, upitao sam.

204

Okrenula mi je pogled. Prenule se me oči natopljene suzama, usne u grču još više su joj mežurale lice. Počela je micati usne, titrala joj je brada.

Nikakav vjernik! Lažnjak!

Stegao sam apovku, uzeo kratak zamah i kundakom joj načinio tup-tup past udarac o čelo. Učinilo mi se, na mah, AC/DCast početak Get it hot; nagnašene praznine između blanjajućeg rifa, no obratio sam pažnju na vraćanje puške u položaj preko ramena pa nisam precizno vidio kako se srušila. Ne bih to mogao objasniti kad bi me netko detaljno ispitivao.

Više nisam osjećao vlastitu osjećajnost. Definitivno. Samo vanjsku.

Bilo je toplo i pusto.

Ubrzao sam korak, bacio pogled na ulaz u Lapidarij.

Muhe su mi slijetale na lice. Zalamatao sam rukom. Sjetio sam kako mi je majka objašnjavala kako postoje europsko odmjereno mahanje i trzavo, brišuće, balkansko, no, zapravo, išla mi je na živce samo, zapravo, njihova zazujanost.

Stao sam na Markovu trgu i pitao se: kako to da crkva i sabor nisu ni malo oštećeni?

Polako sam se pokrenuo. Očutjeh žuljanje nožnog palca.

Upitao sam se: što se uopće pitam?

Ušao sam u sabor. Vrata su bila širom otvorena, podboltana gomilom LP-ploča. Prva je bila ploča Uriah Heep, Freedom, JUGOTON. Nagon za prebiranjem bio je jak, no odustao sam. Učinilo mi se kako me vode sami koraci.

U hodniku, ležao je neki tip, naslonjen glavom na kundak puške i hrkao. Po-ređ njega bio je odložen omot KRAŠ čokolade. Jedva se dao nazrijeti na crvenom tepihu.

Podalje nalakćen na ogradu stepeništa neki je tip glasno grickao napolitanke JADRO. Imao je kemijskom olovkom nacrtan omanji križ na čelu.

Prišao sam mu.

Sjedni stari, rekao je.

Sjeo sam mu bočno na ogradu pored njega. Izvukao sam pištolj.

Dobar je, rekao sam.

Uzeo je pištolj u slobodnu ruku, ispružio je, zažmirio na jedno oko i nanišanio. Usta su mu zamljackala napolitanku.

Izvrstan, rekao je.

Vratio mi je pištolj. Obrisao je zatim dlan o majicu na trbuhu. Preslik Ive Lole Ribara na njoj imao je nasmiješeni izraz.

Idemo piti, rekao sam.

Zagledavši se u otpertlanu ASTRA (Converse licenca) tenisicu, pljunuo sam pored sebe kaugumu. Meko se odbijala, padajući i kotrljajući se po novinama VJESNIK — glasilo SOCIJALISTIČKOG SAVEZA RADNOG NARODA REPUBLIKE HRVATSKE 6. IX. 1986., no bez razrade u krhkav uvod za Redemption song.

Ustao je i krenuo. Pošao sam za njim. Kad smo došli do onoga što je spavao, stali smo. Bacio je zgužvani omot napolitanki, ciljajući u kacigu na recepciji. Promašio je, zatim je prodrmao tijelo.

Gogo ajde Gogo, rekao je.

Ovaj je zamrmljao, naglo se okrenuo, otvorio oči, podigao glavu, gmazno podbočio laktove na podu. Imao je Sandokana na majici.

Kae, upitao je.

Jezikom je obrisao mrvice s donje usne i uperio prst na mene.

Ovaj te hoće probuditi, ali ja mu ne dam, rekao je.

Zamljackao je i vratio prst šaci koju je spustio. Ovaj je nakrivio glavu, prodorno ga pogledao.

Pička ti materina, rekao je Gogo.

Trljajući zglobove popravljao je cirkulaciju. Potom je ruke spustio na kundak. Na njih je položio glavu i zatvorio oči.

Nasmijao se glasno pa su se, nadimanjem pluća, zasjajile oči Ivi na majici te je izašao na Markov trg. Sustigao sam ga kod raskrižja pri ulazu u Basaričekovu. Iz daljine se čula eksplozija, neodrediva položaja. Tu-ška-nac? Učinilo mi se da će se šupljikava jeka razlegnuti u Could you be loved, ali nije. Išao sam na korak za njim. Prozori na »Pod starim krovovima«, bili su zatvoreni. Potom sam se bio zagledao u LEWI'S markicu na njegovoj stražnjici, izlizanoj. Kod arhivskog zavoda začuo sam, uistinu, glazbu, koja je dopirala s Ilirskog trga.

Stonesi čuješ, rekao sam.

Novi album slušao sam ne svida mi se, rekao je.

Obrisao je nadlanicom mrvice uokolo usana. Ubrzao sam jedan korak više tako da smo išli jedan do drugog. Bendasto! Sunce me je lagano udaralo po čelu. Osjetio sam, zapravo, kako volim biti paralelan s nebom. Zato sam i pri hodu visoko podigao nos.

Dugo nisam nervozan, rekao sam.

Boli te kurac, rekao je.

Koračali smo prema glazbi. Postajala je sve jasnija i glasnija. Pored zvjezdarnice četiri djevojke i tri tipa pili su BADELOV konjak. Kružio je iz ruke u ruku. Sjedili su uzdužno na starim madracima i njihali glavama. Svatko na svoj način. Valjda u ritmu odjeka glazbe.

Bok, rekao je.

Hoćete malo, pitala je djevojka. Kod nje se konjak upravo bio zaustavio.

Ne pijemo dok radimo, rekao sam.

Grupa se nasmijala. Mi smo produžili do Palainovke.

Zdravo herojčine, rekao je netko iz zaglušne glazbe.

Nekoliko ljudi je plesalo. Jeden tip je stajao oponašajući soliranje gitare. Za jednim stolom četvero ih je belalo. Onjušio sam miris benzina i hašiša.

Zastali smo.

Zapalio sam cigaretu OPATIJA po četvrti put. Pogledao sam prema ženi koja je, ispred ulaza, sjedila u plavoj DTR košulji. Krpom VILEDA (licenca) čistila je obrazinu zaštitne maske. Prišao sam joj i zagledao se u sise. Bubrile su ispod košulje.

Poznaš Radovana, upitao sam.

Radovan, rekla je derući se.

Nisam vidoj je li me uopće pogledala jer pogled mi je bio na njenim velikim sisama, doživio sam ih ipak dudama blizankama za bebu King Konga, a kada sam podigao glavu, ona je svoju i dalje držala uperenu u zaštitnu masku.

Pun sam sebe hoćeš malo, upitao sam.

Igraj sakrament s nekim drugim, rekla je.

Stepenicama spustio se Radovan u Dinamovu dresu kratkih rukava — nadocrtan križ u zvijezdi na grbu srebrnim, vodootpornim flomasterom, valjda REXPEN — te plavoj PUMA trenirci na kojoj je uokolo pasa bio stegnut vojnički remen JNA.

Ej čovječe dođi piti, rekao je.

Lupio me šakom u mišku. Lice mu je bilo nacereno. Poljubio je križ na mom lančiću i prinio mi ga ovlaš usnama. Doticaj je bio topao. Sviđao mi se očut.

I ti, rekao mu je.

Kratko ga je pogledao ne mijenjajući nacereno lice, okrenuo se i krenuo stepe-nicama.

Krenuli smo za njim. Prstima sam protrljao žar i ugasio čik.

Stao sam na praznu, prevrnutu, ambalažu jogurta ZAGREBAČKE MLJE-KARNE pa je ona zabrktala. Nedovoljno da postane šupljikava napetost buba-nja u I shot the sheriff. Neki tip me pozdravio, bivši heavy metalac iz srednje škole, pa nastavio puniti spremnik mecima. Jedna poznanica s tuluma mi je mahnula, a onda ponovno nanišanila u tegličaste kutijice CEDEVITE postav-ljene na automobil pred baletnom školom. Znanac iz kvarta mi je gestom po-kazao da im se pridružim za stolom gdje su belali, čekajući da prelomi špil.

Odmahnuo sam brzo rukom, kao razgrtanje muha, pa sjetivši se još sam u samom zamahu naglo umirio kretnju.

U grupici koja je sjedila na pločniku uokolo telefonske govornice i preka-pala po albumima s fotografijama, učinila mi se Tanja. Nelagodan očut. Kao da sam, načas, na propuhu toplog i hladnog zraka nalik pri ulasku u NAMU. Zatim sam krenuo u stranu, pored lomaćice uokvirene savinutim poklopциma kanti za smeće. Primijetio sam u njoj vrat akustične gitare VEGAS, poster John Carpenter's The THING, tvrde korice »Pojmovnik marksističkih izraza« i nekoliko indeksa »Sveučilišta u Zagrebu« te LUNOV MAGNUS stripova. Čmarno-pičkasto su se uvijale u se papirne izgoretine. Prekoračio sam pro-dužni kabel, učinilo mi se kao da je to spala ciljna vrpca; zaobišao nekoliko prevrnutih restoranskih stolova i stolaca, uz jednog, mrtvo pijanog, izvaljenog tipa, bljuvotina mu je nalikovala, šumu komunikacije, stripskog oblačića, prošao uz GRUNDING zvučnik, stao pored drveta, učvrstio pušku na rame-nu, ugasio cigaretu prstima, spremio ostatak u džep, pogledom potražio Rado-vana koji se zaustavio kod grupice koja je sad rezala veliku parišku kobasicu GAVRILOVIĆ. Na trenutak sam poželio spot u kojem prsti predano gule ko-žicu kriške mortadele uz Allegro iz Mozartova koncerta za klavir u c-molu, br. 24; rasplinuo sam sliku, otkopčao šlic, izvadio kurac i počeo pišati.

Kapelica je ostala netaknuta. Spazio sam truplo s walkmanom pored nje između automobila. Ležao je licem prema zemlji pa sam spustio pogled i isto-vremeno pratilo mlaz mokrače kako prska koru, kako se odbija o nju, kako je zatamnjuje te opazio kako je stao pored mene i također počeo pišati. Jedna mrvica napolitanke još mu je bila na obrazu, a nabor na majici u čudovište je grimasirao Ivu.

O, o, o, rekao je.

Njegov se mlaz, znatno većeg luka, prekrižio s mojim pa me naglo šištav zvuk i prskanje navelo da se pomaknem malo unazad. On se nasmijao. Potom sam čuo kako je glasno izvukao pljuvačku i ispljunuo je. Hhhhrrrraaktaj mi je okrenuo pogled.

Ugledao sam objektiv kamere ispred glave bradatog tipa koji je kružio uokolo debla i nas dvojice.

Stani prekini, rekao je bradati.

Ispod brade imao je havajsku košulju. Mahao je rukom brišući zrak, a u dlanu je bila kutija cigareta WINSTON. Oko zgloba zlatna DOXA.

Momci to kad pišate je dobro a ti pljuni ravno u kameru ne pored, rekao je bradati, valjda, režiser.

209

Imao je LA COSTA krokodila na majici. Prišao je kamermanu, dobacio mu nešto na engleskom, namjestio mu položaj, a kamera TOSHIBA je zazujala.

Okrenuo sam glavu, ispratio posljednje kapi mokraće i zatresao kurcem nekoliko puta. Čuo sam kako je pljunuo i blongast zvuk me ponovo okrenuo. Vidio sam kako se, osim što se prilijepio za objektiv, stao rastakati u dvije linije.

Ništa od razrade u ting-tongast bas iz Stir it up.

Zakopčao sam šlic.

Imao sam, načas, nelagodan očut. Kao da idem u rikverc.

Zakoraknuo sam prema stolu na kojem je neka žena spustila glavu k stolu. Bila se začitala:

ODVIKAVANJE OD RATA
(vježba A)

Kasnio sam na dogovor sa samim sobom. Brzajući van, zgrabio sam papirić.

Bio je tako svijetao dan da se plamen upaljača nije vidio. Bubnula su, ogradna, metalna vrata. Praznine između njihovih šipaka izgledale su poredane pravilnije negoli ikad. Zgrade su ih potpuno pratile u dojmu. Muškarac, u daljini, stajao je nasred ulice dugo, nepomičan kao da je umro uspravan. Dijete na prozoru vuklo je slinu u grlo (»igla koja grebe ploču gramofona«).

Od svega. Svetlo. Odbijalo se.

Rijeći za pozdrav, stegnule su se duž čitavog tijela: nisu niti mogle zapeti tako stisnute. A poznato lice, u prolazu, kao da niti ne bi dobilo želju za uzvratiti.

Udah, iako naporan, bio je usporen.

Vozač, automobilom u odmicanju, mahnuo je rukom zabunivši se. Djevojčica je krenula prema ogradi sa psom koji je već bio umetnuo njušku između rešetaka. Ženu, s druge strane ulice, dijete je vuklo prema sjeni krošnje. Starica, u hodu, nagnula se vodoravno na vlastite noge pa se naskroz približila najlonskoj vrećici u ispruženoj ruci. M, l, i, j, e, k, o k, a, p, a, l, o j, o, j j, e.

Čekao sam sebe, želeći se izostaviti iz opisa.

Čovjeku, koji će se smjesta pojaviti na ugлу, ispast će snopovi papira iz ruku, no rasipavanje će potrajati sve dok se on ne sagne i počne ih skupljati.

Usplahiren, napustih rečenicu.

Stao sam uspravljujući se, izvadio cigaretu OPATIJA i zapalio je po peti put.

Gledao sam kako se žari dok je uvlačim. Najprije sam imao sliku samo-snajperizma: infra crvena točka snajpera uperenog u samog snajperista, a onda osjetio sumnjičavost. Dugo je nisam osjećao. Probolo me u sljepoočnicama i na trenutak me rifast srh zaklackao čitavim tijelom. Nesigurnost, pomislio sam. Pomislio sam si i: hej, ja mislim pojmovima.

Počinjem ih pratiti i nije mi jasno, mogu si sad otvoreno priznati, zbog čega se čak i dokumentarne reportaže za zapadno, bezbožno, tržište moraju snimati uz ponavljanje?

I još! Čini mi se da walkman na truplu pored kapelice grebuckajući ritmi-zira Exodus te da ga čujem i usred buke koja mi nalikuje tek kao dopunski iz neartikuliranosti, ali to je sigurno manja istina od toga da je walkman tvrtke SONY.

To, pak, mogu jamčiti pouzdano!

Okrećem se dok me kamera još uvijek snima kako joj se okrećem.

Glup očut. Sunce me izravno zrači u čizmu kroz žulj na nožnom palcu.

1986.

PRATIOČEV ATTRIBUT

Smjesta sam duboko udahnuo — kad je tip već pružio novac te uzeo novine, prignuo ih k sebi kao da radi zamah da bi ih potom spustio i stavio pod ruku; još je guma na pultu kioska titrala; novina je ostalo malo; ustao sam s klupe i prije negoli ga uspio pogledati, ustanovivši da se zagledao u izlog s pićima, još sam se osvrnuo te kratko kimnuo kolegi koji se već bio zaustavio kod trafike i vratio mi kimanjem te zabuljio kao da gleda u časopise, a ja sam već bio krenuo za tipom: odmaknuo se od izloga i stao prelaziti preko ulice te, budući udaljen, potrčao; kako me ne bi spriječio semafor, iako je još bilo zeleno, automobile su već spremno čekali; i kako bih ostao neupadljiv e da bi tip koji se

sada zaustavio na drugoj strani nogostupa pa okrenuo, zbog vjetra koji mi je puhalo u lice tako da su mi oči suzile, upalio cigaretu te sam se uplašio da će morati obrisati oči maramicom, a tip će mi pobjeći, no kad sam već stao na nogostup, on je prekoračivši baricu, stao poprijeko prelaziti preko raskrižja, a ja sam usporio jer ulica i nije bila prometna s ove strane raskrižja pa sam ga dobro video i s ove udaljenosti koju sam održavao sve dok nije ušao u gostioniku, gdje je, kad sam ja stigao, već stajao za šankom, po svemu sudeći s već poručenom narudžbom jer je novine imao odložene pred sobom, a upravo je bio vadio upaljač i kutiju s cigaretama, dok sam, ne ispuštajući ga iz vida, unatraške zakoraknuo prema slobodnom stolu, morajući se ispričati čelavom čovjeku kojeg sam, slučajno, udario laktom po ramenu i kad sam ponovo pogledao, tip je već zaplijecnuo kavu, a ja sam, kako bih ostao neupadljiv, tiho promrmljao »pivo« konobaru, konobaru koji prošao pored mene pa sam mogao opaziti kako tip već stavljao cigaretu u pepeljaru, a dlanove briše o jaknu te pomislio »i ja bih bio uzbuden da idem po toliki novac« te mi, načas, prostruji kako takav omanji, zguren čovjek može pisati onakve prijetnje, no to, prekorio sam sebe, nije bila moja domena, uostalom i prekinuo sam si misao zato što je tip, odlažući novčanicu, zgrabio novine već iz okreta, dok je koraknuo prema izlazu, a ja sam naglo pošao kad su se vrata, još klizeći zatvarala, pa sam samo konobaru koji je s pivom u ruci poviknuo za mnom, odmahnuo rukom, a drugom gurnuo vrata i opazio da je tip samo okrznuo pogledom plakat s manekenkom koja je otvarala zagrljaj za automobilsku gumu koja joj hrli u susret, te podigao ovratnik i zašao za ugao te sam morao, mičući ljude pred sobom, biti brz a da me, pri tomu jedna žena opsovala jer sam, u namjeri da je odmaknem, a budući je podigla, učas, ruku nekome odmahujući u odlažećem automobilu, primio za dojku, pomisleći kako su joj oči čudesno plave da sam hitajući za ugao ugledao tipa koji je na ulici razmijenio s drugim tipom torbu za novine i uputio se prema parku, a još sam idući za njim, koji je sada imao novine video, kako je nastavio šetkati dok je ovaj s torbom, za razliku, žurno ubrzao i pomislio sam kako će nas uskoro dovesti do cilja, a onda prestao misliti jer je tramvaj tako naglo prešao ispred mene da mi je bridjelo lice od zamaha zraka i zadrhturilo u koljenima tek što sam, trenutak poslije, shvatio koliko sam mu bio blizu, no počelo je istodobno i splašnjivati dok sam ubrzavao korak jer je tip s torbom zašao preko trave u grmlje gdje sam usporio hod, osluškujući kako mu pucka šljunak pod nogama, opazivši da staje i mokri s torbom pod miškom kao da je bez glave koju mu je zaklanjala grana da bi odmah potom u hodu zakopčavao šlic, počeo mu se približavati sve dok mu nisam bio na dva koraka te mu gledajući potiljak po kojem se vidjelo da nije dugo ošišan, započeo odražavati korake pazeci da mi se poklapaju s njegovima i osvrnuvši se uokolo sebe, misleći kako će eksati tri pive kad se ovo završi, zatim skrenuo u stranu pri izlasku iz parka budući je pločnik bio širok i nastavio za njim, gledajući ga skoro iz profila da sam čak nehotice, kad se tip osvrnuo, posegnuo rukom za unutarnjim džepom u kojem mi je bio pištolj,

a samo zato što je krivo stao, a ja pomislio kako sam mogao sve upropastiti i zatim sam, dok je ovaj krenuo na taksi stajalište i pokucao na staklo taksista koji ga je umorno pogledao skidajući pogled s novina, mahnuo kolegi koji je sjedeći uz otvoren prozor automobila na pločniku, tuckao prstima po vratima i gledao me kako ga pogledavam, dok paleći motor pušta dim u više pravaca kroz cigaretu ne ispuštajući je iz usta; oslonio sam se na drvo leđima pa; jer mi se već vrtjelo u glavi* — i zažmario.

1986.

PRATIOČEV ATRIBUT 2

Smjesta sam duboko udahnuo — kad je tip već pružio novac te uzeo novine, prignuo ih k sebi kao da radi zamah da bi ih potom spustio i stavio pod ruku; još je guma na pultu kioska titrala *intonacije za moju samovibraciju*; novina je ostalo malo; ustao sam s klupe i prije negoli ga uspio pogledati, ustanovivši da se zagledao u izlog s pićima, još sam se osvrnuo te kratko kimnuo frendu koji se već bio zaustavio kod trafike i vratio mi kimanjem te zabuljio kao da gleda u časopise, a ja sam već bio krenuo za tipom: odmaknuo se od izloga i stao prelaziti preko ulice te, budući udaljen, potrčao; kako me ne bi spriječio semafor, iako je još bilo zeleno, automobili su već spremno čekali; *ali kao da to čine sporo* kako bih ostao neupadljiv e da bi tip koji se sada zaustavio na drugoj strani nogostupa pa okrenuo, zbog vjetra koji mi je puhao u lice tako da su mi oči *razdimenzionirajući* suzile, upalio cigaretu te sam se uplašio da će morati obrisati oči maramicom, a tip će mi pobjeći, no kad sam već stao na nogostup, on je prekoračivši baricu, stao poprijeko prelaziti preko raskrižja, a ja sam usporio jer ulica i nije bila prometna s ove strane raskrižja pa sam ga dobro vidi i s ove udaljenosti koju sam održavao sve dok nije ušao u *vonj bazenske vode s nilskim konjem iz zoološkog gostionica* gdje je, kad sam ja stigao, već stajao za šankom, po svemu sudeći s već poručenom narudžbom jer je novine imao odložene pred sobom, a upravo je bio vadio upaljač i kutiju s cigarettama, dok sam, ne ispuštajući ga iz vida, unatraške zakoraknuo prema slobodnom stolu, morajući se ispričati čelavcu kojeg sam, slučajno, udario laktom po ramenu i kad sam ponovo pogledao, tip je već zaplijecnuo kavu, a ja sam, kako bih ostao *pročuljeno* neupadljiv, tiho promrmljao »pivo« konobaru, konobaru koji prošao pored mene pa sam mogao opaziti kako tip već stavljya cigaretu u pepeljaru, a dlanove briše o jaknu te pomislio »i ja bih bio uzbuden da idem po toliki heroin« te mi, načas, prostruji kako takav omanji, zguren čovjek može pisati onakve pjesme, no to, prekorio sam sebe, nije bila moja domena, uostalom i prekinuo sam si misao zato što je tip, odlažući novčanicu, zgrabio novine već iz okreta, dok je koraknuo prema izlazu, a ja sam naglo pošao kad su

* Kiša kroz krošnje, ne mogu se odlučiti, počinje padati: mrmoreći, žamoreći, šumoreći?
Ili mi tek šumi u ušima?

se vrata, još klizeći zatvarala, pa sam samo konobaru koji je s pivom u ruci poviknuo za mnom, odmahnuo rukom, a drugom gurnuo vrata i opazio da je tip samo okrznuo pogledom plakat s golom ženom koja je dojke stegnula objeručno u samozagrljaj, te podigao ovratnik i zašao za ugao te sam morao, mičući ljude pred sobom, biti brz a da me, pri tomu jedna žena opsovala jer sam, u namjeri da je odmaknem, a budući je podigla, učas, ruku nekome odmahujući u odlazećem automobilu, primio za dojku, pomisleći kako su joj oči čudesno plave *da sam smjesta dobio želju zagrljati more* te hitajući za ugao ugledao tipa koji je na ulici razmijenio s drugim tipom torbu za novine i uputio se prema parku, a još sam idući za njim, koji je sada imao novine vidio, kako je nastavio šetkati dok je ovaj s torbom, za razliku, žurno ubrzao i pomislio sam kako će nas uskoro dovesti do cilja, a onda prestao misliti jer je tramvaj tako naglo prešao ispred mene da mi je bridjelo lice od zamaha zraka i zadrhturilo u koljenima *pounutrenom pantomimom anatomije* tek što sam, trenutak poslije, shvatio koliko sam mu bio blizu, no počelo je istodobno i splašnjivati dok sam ubrzavao korak jer je tip s torbom zašao preko trave u grmlje gdje sam usporio hod, osluškujući kako mu pucket Šljunak pod nogama, opazivši da staje i mokri *rašljastim mlazom sam sebe ekstrasensirajući* s torbom pod miškom kao da je bez glave koju mu je zaklanjala grana da bi odmah potom u hodu zakopčavao šlic, počeo mu se približavati sve dok mu nisam bio na dva koraka te mu gledajući potiljak po kojem se vidjelo da je netom ošišan, započeo odražavati korake *početnom vježbom levitacije* pazeci da mi se poklapaju s njegovima i osvrnuvši se uokolo sebe, misleći kako će zapaliti đoint kad se ovo završi, zatim skrenuo u stranu pri izlasku iz parka budući je pločnik bio širok i nastavio za njim, gledajući ga skoro iz profila da sam čak nehotice, kad se tip osvrnuo, posegnuo rukom za unutarnjim džepom u kojem mi je bio \emptyset , a samo zato što je krivo stao, a ja pomislio kako sam mogao sve upropastiti i zatim sam, dok je ovaj krenuo na taksi stajalište i pokucao na staklo taksista koji ga je umorno pogledao skidajući pogled s novina, te *imao osjećaj da odljepljuje nevidljiva slova naslova još u očima*, mahnuo frendu koji je sjedeći uz otvoren prozor automobila na pločniku, jedna se sirena rugala utihni prometa na semaforu, tuckao prstima po vratima i gledao me kako ga pogledavam, dok paleći motor pušta dim u više pravaca *semplirajući zrak* kroz cigaretu ne ispuštajući je iz usta; oslonio sam se na drvo ledima pa; jer mi se već vrtjelo u glavi* — i zažmirio, slušajući 60 sekundi neprekinutog:

1993.

* Kao da čitam naslove poglavlja (iz udžbenika *Osnova policijskih država*)
MUK
Škripta zglobova

PREDASI OD SPASENJA

Tihosti

Tih je dana bio tih.

Često je mijenjao položaje tijela i da nisu bili njegovi, vidio bi ih kao gegove, zasigurno. A kada bi mu se položaj u kojem se našao učinio Stavom, brzo bi ga promjenio. U izmjenama položaja tijela, duljilo se (kao da iz njega proizlazi) i njegovo samodosuđeno Putovanje.

Putovanje, ne nekuda drugdje, već Tamo.

214

Budio se tih dana uvijek iznenaden što se OPET probudio, provjeravajući u tek osvojenoj budnosti osjećaj iscrpljenosti od Putovanja kojima se bavio. Iscrpljivalo je to što ih je zamišljao kao Dolaske, a ne Odlasske i što se uvučen u njih probio do tek od nedavno Osjećajuće, Nje koju je prije toga samo nekoliko puta mislio bez priče, možda najviše kao o dobro vibrirajućem rifu iz stvari koja se po njemu i pamti.

S leđa spustio se na noge.

Sama želja da voli Osjećajuću nudila mu je stanje »kao da je ispaо iz vlastitih zglobova« a to je, pak, ubrzavalo pomisli da se opravdanje (kojeg inače vrlo rijetko spominje) nije niti moglo nazirati. Ekvilajzer, mislio je. Želja i voljenje,

Šljapkaj mokrog oka
Tar kože
Prebrisani grafit
Pucanj koštane srži
Kvrckaj kopče (šupalj)
Zvon okrenute kacige
POZORNIJI MUCI
Paučinasto kolanje
Krvi
Paranje
O nebo
Odron u prsim
Snop prašine
U proširenim zjenicama
Usamljeni rafal
Jeka muka
GLUŠIDBA
Zaključak
Tja
Pogovor dopunjrenom izdanju:
Tišina!!!

trenutak jedno, trenutak drugo, su se nadvisivali, jedino je ritam njihove izmjene bio stalan.

Stvarao je Osjećajuću kao sumirnicu.

Budući da je Osjećajuća djelovala tako što je Njome dolazilo do otkrivanja jezika u njemu, bezobzirnom na godišnje doba, nemarnom prema Ne Viđenom već mislima o Viđenom (činile su mu se nečitkima!), On koji je trećim licem želio bližiti se mitskom, Njemu koji je oštro dvojio; događaje od doživljaja javila se žudnja. Kao za strasnim filmom, a ne filmom o strastima. Krenuo je On, jednim od tih dana, prema Njoj, neuspurno.

Iz čučnja prešao je u hod.

Dolaznik, često bi se uhvatio na ulici otkopčanog šlica, ustanovljujući tada samo smiješak, uzgredni. Kao podsjećanje na nešto što se nazire, ali se ne hvala! Podsjećanje, gotovo načelom fotografije sasvim suprotno od ONOG stvaračkog; izazivalo je, iako nije bio protiv njega. Zamjerao mu je tek na snazi kojom iluziju pretvara u doživljaj.

Na ulicama, Dolaznik je o automobilska stakla primjećivao zataknute strančke reklame (»povodnice«) pa je zbog njihove trenutne jačine trajnosti pomislio da je sve to već poslije Nje, kako se, ustvari, vraća. U naglo uključenoj i ozvučenoj sjeni policijskog automobila koji je profunkcionirao tik do njega, na trenutak, doživi pune nosnice sobe s upaljenim jointovima.

Stao bi pa bi opet krenuo. (Kao iz skoka!)

Autobusom kojim se uvijek sijeku prizori nadvladavao je Osjećajuću. Imao je u sebi buduće Putovanje u kojem su Slike, prospektne, koje izazivaju svojom preglednošću jače od slučajno odabranih. Sraz, uvijek primjetljiv, nikad kontrolirajući, zazvao je škakljucanje na nepcu. Bombon nelagode koji se povećava, pomislio je.

Osjećajuću je putem doživljavao na momente, prometnoznakovito, izvađenu iz misli, bez Tijela Nje same što ga je naljutilo jer ga nije dovodilo do žudnje Strasti, a istovremeno gubio se i višak (potreban da se dospije u samozaborav) riječi. To ga je već boljelo jer je Osjećajuća gonila, ne na višak riječi, već na onu njihovu, jedinu, mogućnost nastavljanja.

Iz sjedenja u hod.

Stvarao je melodiju, kao što to i obično radi, kojoj je mijenjao ritam, a da se ona ne promijeni. A onda Nemoć jer je melodija već u stvaranju počela biti dostupna Nestajanju. Dolazniku su ulice i neki detalji dočekali pogled i samo ga propustili. Kao da su i oni dio onoga što se nazire, ali se ne hvata. Neprilijep-ljen, osjetio se, vrtotjelan.

Osjećajuća živjela je visoko, a Dolaznik koji ne voli male pokretne prostore koji se kreću uz pomoć želuca (liftove!) i približavaju razdaljine kao da će ih brzinom namamiti na prisnost, krenuo je u vis, pješice, vodoravnije i, najvjerojatnije zbog toga, otvorio se pomislima, osmišljenim od ponosa. Shvatio je da nije mislio ZA Osjećajuću, već Osjećajuću samu. Nije ona, pomisli, njega nikad napala, već se odlučila u Njemu Nebraniti.

216

Tih je dana bio tih.

Imala je Osjećajuća, sneno, prijelazno, lice. Činila mu se *bezgodinasta*. Dolaznik je na trenutak bio ljubomoran (»nježna zavist«) jer njegovo lice, znao je, ili je bilo u snu ili ga za njega nije bilo, a živio je od trenutaka čekanja svog lica. Pao mu je na pamet glazbeni odsječak The Who-a. Misli Dolazniku nisu pre-skakivale, već zapinjale.

Pomislio je o njima samima, mislio je.

Sjedio je.

Dolaznik je gledao pravocrtnе pokrete Osjećajuće kojima se već (toliko očigledni) pri uzimanju stvari doživljavao put za njihovo odlaganje. Slušao je. I citirat će mu Osjećajuća vlastite misli, a da ih nije izgovorio: »I osjetit će u Njoj ono bezvremensko koje u njemu približava Mitsko«. I bit će sretan od mogućnosti Nepodsjećanja.

Sjedio je.

Prisutnik, imao je u jednom trenutku sliku kako je grli s leđa, a dlanovala ispred Nje (stegnuvši je laktovima) radi nešto sasvim drugo. No nije imao za to potrebu. Rečenice im nisu, činilo se Prisutniku, bile model zadovoljenja sustava, već su stvarale sustav.

Ustao je.

Noć, otkrio je Prisutnik. Osjećajuću, bi mu jasno, otkrio je još u sasvim drugo godišnje doba kada su se tek uživo vidjeli, po misaonoj gesti koja prokaže osjećaje. Više Prisutnik, koji je sada imao njenu Daljinu (iako je Osjećajuća koristila upravo suprotan pojam) istog prostora, nije pred sobom trebao skrivati svoju iscrpljenost. Predati se predanosti, mislio je.

Sjedio je. (Gibajući se.)

Prisutnik je primjećivao i dalje pravocrtne pokrete Osjećajuće, svjestan svog lica, i nakon razmjene Mudrost tražio u sjeni (uvećanoj) — kada su rečenice postale teške od izušćenosti, a tako lake u svojim prvobitnim slikama — odvajanje (»odnemoćenje«) sjedinjenja kako bi »zajedno bili razjedinjeni«. Nadražen vlastitim traganjem za tragom, opće, uhvatio je ono iza nazrijetog. Psovka koja ne djeluje, pomislio je.

Sjedio je.

I Prisutnik je, već dobrano osjećajući sebe, bio siguran da je Osjećajuća već Iza rijeći, da se ona već obrće naopačke u rečenicama. Sjetio se da je nekada mislio da bi vodio ljubav samo s onim ljudima kojima bi mogao zamisliti vlastito dijete kako ih gleda jednakim pogledom Pronađenog. Slika, brzo izlizana, nestala je. Špil karata u kojem je svaka joker, pomislio je.

Sjedio je (a nije se ponavlja).

Osjećajućoj, znao je osjetiti Njenu Odajnost: »Gospodarica čvrsta koraka koji tek odbijeni o zgrade daju im smisao.« Kao i svako biće koje upotrebljava svijet. Bio je Siguran u nju, ali ne i u njenu Sigurnost. Uživljenu pak Plahost (poput izvježbanosti do sirovosti) doživio je on u Njenoj Životinjici, naravno, preko nadjačanosti Gospodarice.

Čučao je.

Dok se tuširao (mlazići su se omotavali oko sebe samih) Beatlesov Getting Better, koji je Prisutnik ispjевavao, nikad mu se nije činio tako dalekim od njega. Toplina koja ga je usanjavala iskamčila je sliku: »Ugleda on Nju kako

negdje čita knjigu i ugleda sebe kako se gleda dok ugledava.« Provjeravanje vjerovanja, pomisli. Uduh u nezapaljenu cigaretu, doda si.

Ležao je.

Tijelo Osjećajuće »neprilazno mrakom« zasmetalo mu je od čekanja.

Ležao je.

Blago zgrožen od prepredanosti do koristivosti. Prenamjerno.

Ležao je.

Nije mogao jebati samog Sebe. Ha, pomislio je.

Ležao je.

218 Prisutnik, osjećao se. Želio je da ga bezusno Osjećajuće tijelo dodirne zah-tjevno, »utuče nježnošću«, preklopi. Doticaj mu nije gonio ticaj. Preko njenog tijela »obrubljenog svjetlijim dijelom mraka« ugleda neko drugo Mjesto. Javile su mu se riječi. Prepao se kada si je taknuo hladan dio. Kao da će ga razbudi-ti. Promatrao ju je dok spava. Volit će je, pomislio je. Odlučno, tako da nije mogao zaspasti. Osjećajuća nije bila odsutna snom.

Ležao je.

Čak je ugrizao nju da probudi sebe.

Ležao je.

Stajao je.

Sjedio je.

Previše ljubavi, mamilo ga je u San.

Ležao je.

Sjedio je.

Odlaznik je bio zagledan u Njeno ogledavanje.

Puštao se kroz punjene slike Osjećajuće.

Pomislio je kako u njihovoј zagledanosti niti helikopter ne bi, Sada, mo-gao, između, razdvojiti pogled.

Svijet se učinio uzgredan, Odlazniku.

Tih je dana bio tih.

Probudio se naglo. Pravobraniteljka imala je tako prozirne oči u mesnatom licu da je želio splasnuti u mjestu. Govno, osjećao je, oblikovano u slovu gla-

goljice pa je zapelo. Ulicom, brzao je za Nepoznatim, ali kada ga je sustigao, dopustio je sebi da ga ne pretekne. Tek na semaforu, usamljen, sjeti se sebe.

Prijatelju je prebacio jednu melodiju da se ovaj Muči...

Na izložbi shvati da dok gleda Sliku, pregledava: »vidi li ga tko?«.

Ribe koje je, u restoranu, pozorno jeo nisu privukle osjet.

Za malog dječaka sa torbom na ledima, otrne. Ne kao nesmislenog, već kao nepotrebnog.

Stane. Primijeti si otkopčan šlic. Nasmije se. Iz sebe.

Kući, Dolaznikova životinja, odmah je napustila spavanje i stala ga pozdravljati.

Osjećao se kao da je čuo san kojem se, od jeze, smijuljio.

(Usisavao je prekrivajući vlastite drhtaje. Dugo je, primijetio je, usisavao SAMO JEDNO mjesto.)

219

Sjedne na krevet.

Dolaznik je pomislio o Osjećajućoj »kao nakon dugo vremena«, ali ne kao Slici.

Dolaznik, Prijateljicu koja mu je pričala na telefon o »svom isplaniranom životu«, osjeti kao Neporemećenu, ali kojoj mali remet nedostaje do Sreće.

Zaspao je u jednom drugom stanu iz kojeg se s kreveta moglo vidjeti samo nebo. Otkriva ga je zadržavanjem pred san. Tonuvši, mislio se ustati da se uvjeri kako, stvarno, pada u san.

Buđenje je bilo jedno od ONIH...

Netko ga je, istovremeno, dodirnuo glasom i rukom.

Događaji, s mislima ne U slikama, već IZ slika, izlazili su, i istodobno, vraćali se doživljajem.

Dolaznik koji je sjeo na stolac, kroz jelo ostvari Osjećajuću u nekoliko rečenica, potpuno različitih, sve suženijih, do riječi. Dolaznik koji je znao da je Povratnik i da je to ipak tako, nije se želio maknuti iz položaja. Očit kao rečenica.

Bio je pretih.

Sa željom da se to izviče.

PREDAH OD SPASENJA *(Vraćatelji zatomljena osjećaja)**

Da su riječi, baš kao i tijelo, najtrošniji ukras zvuka, a onostranu moć mogu potvrditi odrješujući se usporedbi i obnavljajući se tek posvećenom šutnjom u duhu svetom, tridesetogodišnja sestra Josipa pri benediktinskom samostanu na jednom od jadranskih otoka — svjetovno Melita Perin iz zadarskog zaleđa — bivša ovisnica i studentica etnologije i fonetike te vokal u dva: »Pretili fetus« i »B.Lud« kratkotrajna postpunk benda — spoznala je noćnom morom.

* * *

Po posnom petku, ispruži se u ležaju kroz mazno mlitavljenje mišića!

220

Pri odsuću pomišljaja, nakon molitve, blage predljjetne večeri, sestra Josipa, ubočajeno, pred spavanje, odloži krunicu koja otklizne olabavljениm dlanom pokraj glave. Ugodu bezrječne tuposti zamijeni najezda sparine: trebala je izjutra prskati voćnjak; pa shvati da joj se tijelo nameće samom pomisli na dužnost. Odbijalo je besvijest crvenkastim bljeskutima pred zjenicama. Slično visokim frekvencijama na ekvilajzeru bez tona.

Prisili se na san!

Ali misao, zatrovana rečenicom, proširi isposničkim sobičkom miris lavande do prezasićenosti, pregušljiv za blagoslov. Ni hrktaji časne majke, otkrhani hodnikom, nisu ga mogli potisnuti. A usamljeno tuljenje trajektne sirene, istrzane daljinom otvorena mora, nadoveže se na potmulo kruljenje utrobe. Kao da je nasnimano. Milostivije bi sad zvučao zbijen iako ljigav *Purgatory Iron Maiden* negoli rastezljiv Albinonijev *Adagio*.

Pozdravi se s dremljivosti!

Melita se, u izljevu svijesti, smjesta razdraži. Taloženi omarom, slogovi provedeni tijelom, mrakom su se pretvarali u pohotljiv, razgledavajući niz — isuviše ti je jasno! — mljackanje juga uskoro će se podići u šumor bure, miksa-

* Obrada vlastite priče za mlađe »Vraćatelj izgubljenog izgleda«, ujedno je i podulji odgovor na upit stiha iz pjesme Štićenik: »i kog vraga rade sestre u mraku« B. Đ. Štulića, a služi spomenu na ekspresiju U. Donadinija (1894-1923). Asocijacija pak na pornografske filmove loše produkcije iz zapadne tradicije, sažete u *he who fucks nuns will later join the church* iz *Death or glory*, The Clash, nije, ni trunku, neumjesna. (op. p.)

jući pučinu i svod — poštititi maslinikom duž šetnice samostana, iscijepkano solirajući granama, učas isključiti zrikavce, a poprijeko nepratljivog ječanja vjetra, gromovi će te opkoliti semprom želučanih udaraca, podstavljači vibracije zatiljkom — i nositi olujni trans. Neprekinutom lagodom nemira! Nalik većini stvari s *Wrong-a*, Nomeansnoa.

Zanesi se!

Napose sise!

Šalim se!

Sestra Josipa osjeti kako joj drhtaj nemoći, nemaran za utjehu, izgovara u fade out »Oče naš...«. Naprasno oslabljen — praskavim lomom pjena ispod zidina — do omalovažavanja odvaja glas od magičnog zvuka. Kad bi, nekad, na probi eksplozivno pregorio kondenzator u zvučniku, refren bi joj postao strugotina zgažene konzerve gnjeveći je kakofonijom. Istovremeno je u njoj rasla nemoguća želja, da i sam, neskladni, metalni proparaj postane novim refrenom.

Sklopi dlanove!

Usporedbe se otresaju na pucketajima okana — nalik na *na-nana-na* koji puni manjak stiha: pobedu odnosi fijuk naguranih valova. Reski zapusi šibanja ne dopuštaju spokoj. Hoće li na obalnom kamenju, podno prozora, grozdivi priljepljenih školjaka izdržati? Ipak, zastirući hukovi kroz zidne rupe, uzbuđivali su vrtložnom škripom — rifovi, sami za sebe! Trzaj suzvučja im je ježurasta potvrda tijela. Bez predaha! Upravo kao pradavni prijelaz *Do you wanna* u *Death and Night and Blood*, The Stranglers!

Ne oštri um!

Riječi su konzervans! Ne čuvaju finoću duha, tek obred!

Progutaj ih preko roka upotrebe!

»Josipa, smiri se! Duboko di...«, sad je izjednačeno u posprdnosti s nekad doktorovim: »Dajte se opustite, molim vas, Melita!«, prije abortusa. Slog joj se zatre u grlu kao da je iznebuha oglušila; čak i preeterična lavanda splasne zatišjem.

Utiha ti vatira tkivom!

Između komaraca i raspela, napregnula se osluhnuti vrućinu crnila, budući da su pojmovi — za koje joj se činilo da su tvorci slika — bili opsjena tijela: znoj što curka preko granice kože tek je natkožna inačica krvi.

Tek otkucaji srca izrastaju u zgusnut ton! Poput ranih *Bad Brainsa!*

Ustravljeni, pobjojala se da se nepripremljena primakla srži misterije. Batrgne se. Istom, osjeti kako je obgrljuje gustoća zraka pa pronicljivije prodre u tminu, do stezanja u sljepoočnicama. Upinjala se — umiri se, Melita! — ne izazivati, ali oštri zahuktaji čeprkali su ošitom. O, kao da bi za izbavljene pomogli čak i rani The Animals te The Who.

Razdvoji dlanove na prsima! Odmlohavi se!

Utoni!

222

Postojana sila tijela privlači ih preko trbuha!

Sklizni rukama!

Oipala se pažljivim stiskajima, provjeravajući bedra i guzove — još uvijek sa moutežuće tvrda! Potom se uhvati za grudi, odagnjujući sumnju da one nisu prisutne. Zagnječila ih je otirući, požudom izažeti kožu: bradavice su joj migojile pod dlanovima, izlažući se na uzdasima. Zasiše prste, obližne jagodice i osluhne.

Škrgući užitkom!

Zatečena, prene se i gurne sa sebe pokrivač. Ustane, otvorи prozor, bezuspjehno otpuhne natopljen mrak i vrati se na krevet, bacivši se na leđa. Pridržala se, čvrsto, dlanovima za drvenu prečku, ali preosvajački raspoložena za oslonac, odmah ga i pusti. A onda, slično se nekad znala ugledati u zrcalu, izvlačeći si trepavice tek kao izdvojeni detalj: munja joj osvijetli uzdignuta koljena i ruke koje plaze vulvi, zjapećoj usisnici prstiju.

Pomisli u nadušku: »Tjelesnom obnovom protiv upale pojmove! Poruka. Poruga. Pokuda. Požuda! Konsonantni anarhandeli!«, a sprdnja će te trgnuti uzdužnim udarom!

Zazibaj kukovima!

Skidaj se s empirije! Nutkaj nebesa!

Prevrtala se u štrecajima vrtoglavice: privinjujući se suprotnim smjerovima negoli se namjeravala odvaljati. Sapinjući se lukom, tijelo se odiglo, poneseno vodoravnim uzašašćem, ali Josipa mu nije dopuštala krajnji uzlet. Klackajući se tamom, spuštala se k ležaju, prigušenim klicajem, kad bi se, svako malo, silovito uzvisila prema stropu, gimnasticirajući uznošenje.

K gnozi!

Vjedaj!

Divota je moćnija bez slika.

Kad žmiriš sebi si dostupnija, dok dlanovi, grabežljivo, a glatko, mileći-rovareći, istovremeno ne dopuštaju da se razneseš, ali i pridržavaju te da ne uve-neš u samu sebe. Baš kao — je li tako Josipa!? — da su se suprotnosti: nebo/zemlja, radost/bol, duh/tijelo ne proželete, već približile, do vrtnje, u srazu. *Pička mi ezoterična punoj pustoši slična — i kad se prca ona se ne fuca — nema snažnije praznine do moje vagine — bijeg pod venerin brijeđ bijeg pod venerin brijeđ —* sjetila se i ritma svoje, davne stvari. No, više se nije mogla dosjetiti melodije jer su prsti, umočeni stidnicom, žustro trljajući dražicom, ljuštili riječi od značenja.

Ne shvaćaj!

Ugibaj bokove! Slično proroštvu novog vala u *I'll set myself on fire* i *I'm bugged* s prvog XTC-a.

Intuiciraj!

Mumlajući ti brecaji nadglašavaju vjetar! Škljockaji karlice, tuču po vrtu!
Dub bokova! Kovitlavi trnci zarivaju vrhunsko darivanje zadovoljstva!

Spomeni me!

Postaješ milinom da bi sprovela preklinjajući vrisak!

Osrsi se!

Odnijemi krevljenje!

Vižljaj međom podsvijesti i nadsvijesti!

Sriči me!

Sad si već potpuno sigurna da te netko — predan samo tebi — tko ti poznaće slinave brizgotine pizde, čuvajući je od zaborava, i više negoli znalački, žestoko, jebe.

»O, Bože!«, čula se uhodnički.

Kao da, nagrizajući u muk, intonira molitvu pa u omamljenu iskušenju podigne vjeđe.

Vrag, infantilno isceren, lebdio je, ljulkajući se, poviše nad njom.

Ostavlјajući smlavljeni prostor iskričavom strujanju zraka, žmario je kožom. Okretao se ispruženih papaka u zvijezdi o usijano spolovilo. Neustavlјivo je prodirao u nju. Na regočevski nabreklo udu bio je vješto izvan dosega. Nedostupan. Pretemeljiti za nakazni smijeh, prebrz za očaj. Sinkopiratelj draži? Vježbatelj želja? Kustos praznovjera? Turist anatomije? Trener boli? Guru atavizma? Kao da hoće izmaknuti usporedbi. Ekstremist metafore?

Ne možeš ga obujmiti!

Pače, pusti da se dobro raspadaš. Slično kao *Cortez the killer* Neil Younga.

224

Melita činelasto uzvikne, a krik joj se odulji u režanje dok mu je — hvatajući ga panično za zažarenu kurčinu te svršavajući — strgla crvenkasti prezervativ.

Vrag, časkom, iščezne u nagli odsjev zore, mjehurići kipeće sperme se rasprsnu te stalože pod obrubom kurtona i Josipa se naposljetku razbudi.

Po snu — svitalo je bojom krljušti — bila je potpuno razmišćena. Nalik ranim Ramonesima! Nije uspijevala sići s kreveta i pomaknuti noge. Šaci kojom ga je ugrabila nije mogla rastvoriti dlan. Gledala je u njen bjesomučno stegnut odljev uvučen ispod plahte. Posvemašnja bol pri svakome udahu, premda — priznaj si, Melita! — ugodna pomisao pri svakom njegovu osjetu. Poput ljubavi.

Je li ti ona duboka kao i vagina?

Šalim se! Pardon!

Pokušala je podići ruke i dosegnuti krunicu, ali bezeknula se: nije imala ostatak tijela. Osim utrnule šake, nije postojala.

Zaurlaj iz petnih žila!

Predlažem krik: »Grijeah!«

Sluh joj se vraćao, pulsirajućim vriskom, odbijen zidovima, sličnim huku, konom. Sveti osjećaj! Prodoran glas, krcat cviležom kao mikrofon na grkljanu,

posjeduje zanos za zastrugati i izdubiti, jedva primjetnu, napuklinu u vremešnim samostanskim sakramentima.

Kao da je zazvana, časna se majka stvorila do nje te položila iscjeljujući dlan.

Vraćajući joj očut glave, prstima joj je zagmizala po nanovo uskrsavajućim oblinama. Brze su ruke hitro prevrtavale put: grebući širile pore da bi pobaci-le zloduha.

Josipa se pokuša oduprijeti, ali časna je nadjača: nadvije se, zgrabi jednom rukom za oba zapešća, podvuče ih pod njena leđa te uzjaše, zatrpavajući joj usta žlundravom sisom. Drugom rukom smakne mjedeno raspelo sa zida iznad glave i ugura joj ga u čmar te prošupči, svrdlajući ga, sve do krune.

Melita se, u iscrpljenosti, prepusti silovateljici.

Bodljikavi zavrtnji prerastu iz nahrufe boli u iznutrene štipkaje, pa u škakljaje, potom treptavo milovanje u sladostrašće. Istovremeno, trljajući i guleći. Kao *I feel alright* The Stoogesa, a u izvedbi The Damned! A kad časna zarije očnjake u njen vrat, ujed pred isrkavanje pripomogne vrhuncu. Josipa svrši, svjesna opuštanja napetog smisla u šupljem odjeku vlastita glasa pri orgazmu: »Moja mila, jedina djevice, majko Božja!«

U predosjećaju izmoždenosti — smogni još toliko prisebnosti! — vampiricu odguraj iskobeljanom rukom!

Baš kao da kretnjom ritmizira *Love me like a reptile* Motorheada! Udarala ju je posred vilice, tupo, s rasprskavajućom boli u lopatici, guleći joj kožu, ulubljajući lice, lomeći do praha čeljust, sve dok se nije probudila iz dvostrukе more. Buktila je u groznici i šakala u plahtu, jedrasto, zapetu pod zgrčenim stopalima.

Spuzni s kreveta!

Mučan osjećaj olujna ljuljanja u zaparnoj strojarnici trajekta, kao nekad jutrima u ranoj trudnoći — kad se maternica prespajala sa želucem, a koža joj se preko noći smanjila za nekoliko brojeva. Zglobovi ti ne razumiju pokrete! Obrušit će te u nesvijest! Poput nekih stvari s *Liara i Goata, the Jesus Lizard*.

Povrh toga, smeta te da si — zadnje što pamtiš — ti; sjebana praznovjernim folklorom, dok te istodobno u slabosti obuzima i stid.

Srami se!

Ustaljenog! Naivnog! Muškog arhetipa!

Pritjelovio se pa ne dopušta izmaknuti riječima!

Puzeći prema vratima, dosjeti se! — u najlucidnijem trenutku malaksalosti — slično si osjetila na tripu, samo što tad nisi mogla ovladati usporedbom, pače sama usporedba je bila bistrija od onoga što zapravo predočava. Svaka je pak misao pritom izazivala iskrenost, bez obzira na istinitost.

Kao »I ja tebe!« na »Volim te!«.

Ne šalim se!

Nikad nećeš biti toliko snažna, a da ti profana banalnost, barem kićem, ne dođe do svijesti! Jer moj je udo vjeda koja namiguje tek kad žmiri u tebi! Stoga, zibajući osjećaj — opojmi Josipa! — nadmoćno ugada tvoje riječi i zavještajno umnaža sjećanje.

Misaosjećaj!

226

Baš poput *Love bites*, drugog albuma Buzzcocksa.

Zatim, da ne bi povratila od promišljaja, dočepa se dovratka, podigne se, odstoji, časkom, privikavajući se na ravnotežu te preko sebe navuče halju, probijajući se kroz nju zategnutom šakom. Potom otvori vrata i povlačeći nogu za nogom zagega se hodnikom. Zloguka slutnja nastavka sna rasprši se ritmičnim osipanjem jutarnjeg zvona.

Sretna si! Nisi izašla na palubu!

Poluotvoreni hodnik, nakon nevremena, svježe namirisan morem, kao i uvi-jek, vječan u predljjetno jutro, bio je stvarno snovljenje objave: pust tunel mrežasto zlaćanog sunčeva snoplja što preko terasiranog vrta priliježu o mramor.

Nasmij se naglas!

Između stupovlja, smokva je prštila u pljusku svjetlosti. Dopao joj se zvuk cerekova u prislihu: povisilica veselja — obećava odlanuće.

Prianjaj na stopala! Između samonjhaja! Kao čitav *Too much pressure*, The Selectera!

Koračaj, međunožna zavarenosti!

Mogla se već i vidjeti odozgo, dok prelazi popločanom stazom uz prignute grane palmi: draška zrake, izranjajući kroz vrcave isparaje ružmarina krza uz nadpojmne, netom propupale cvjetove pasiflore. Kao da su dekoracija transa, omot za profano, ujedno i zaštitni znak smisla. Mahnito šute vrišteće vokale! Čupaju prasak izniknutog spokoja! Snažno tvore čvrsto sazvuče utihe! Mekano siluju napetost! Raspadaju nemir! Rifaju spokoj! Kurće ti uši, oči, nosnice! Svode se na potpunost!

Gospode!

Ubrzala je, gotovo poskočivši te ušla, sjurivši se bez kucanja, u sobu časne majke, pokazujući ugrčenu šaku, već s praga.

Zatraži odmor za nastupajući dan!

Časna je majka postupila beskrajno sućutno.

Pridržala ju je, posjela, opipala šaku te savjetovala — ton joj je bio suglas-je mira: vinski octeni oblog, ulje od gospine trave, tinktura majčine dušice, pileća juha, bagremov med i čaj od matičnjaka. U hipu, doticaj njena hladno hrupava dlana po zapešću ipak potisne i zadnju dvojbu o prikazi iz ružnog sna — milosrdan dodir časne razlijegao se sporo, otpeckavajući bol.

U snu je bio masničav.

Sestra Josipa prekrije šaku, dlanom druge ruke, pa u skrušenom naklonu glave položi na njih bradu. Osjeti kako joj se tijelo ponovno prespaja sa samom sobom. Kao prvi album Devoa i ep-ovi The Makersa.

Saberi se — dobro si, nisi se zaljubila!

Nit' mi repaj, nit' si tepaj!

O snovima nikome ni riječi!

Prešuti!

Nalik uvodu u *Paralyzed*, Gang of Four!

* * *

Prekrasno vedrog, subotnjeg, dana — nalik na pauziranu tišinu između dva songa — sestra Josipa bî pošteđena prskanja lisnatih ušiju. Vrijeme do večernjeg počinka, posteći u samopokori i otresajući se more, provede na koljenima pred dvoranskim oltarom.

Netremice zagledana u raspelo, oslobađala se raskrućenih titraja tetiva u bedrima. Poput rifa iz *Just got paid* s *Two nuns and a pack mule*, Rapemana.

Povjeruj: »Isuse, nisi me ostavio!«

Uzvratih joj s križa, malim čudom.

Očuvao sam dovoljno transcendencije kako bih, premda izmučen i raspet, iz napuklinice u skamenjenim preponama, odapeo nadosjećajne trzaje višetisučljetnog petinga unazad k ugrizu na njenu vratu.

Melita otvorи usta i užlijebi jezik te pusti da joj moje kapi nečujno spuznu grlom.

U gutljajima šutnje, zahvaljujući Mi osmijehom, Josipa još čvršće, krunicom, prekrije sklopljenu šaku ponad srca te naskroz stegne otetu, još uvijek napunjenu i vruću, sluzavu gumenu stvarčicu sa sad već oproštenom drkotinom pakla.

Ovaj put spremam sam joj voditi trudnoću!

I činim tako!

Netom po svetkovini Presvetog Mi Tijela i Moje krvi!

228

Ne! Nije igrarija svjetla i sjene!

Ni srs hladnoće!

Ni remix!

Upravo ti namigujem!

Ne šali se!

Isto kao prvi album *Real life Magazinea*, prva dva Black Sabbath-a, sva tri The Saints-a, prva četiri Young Godsa, prvih pet The Stranglers-a, a čitav opus Neil Younga!

KIŠE

Oh, saslušajte mi, opet, no pozornije predavanje iz kiša!

Iako sve kiše, manje ili više, izgledaju slične, kiše se razlikuju po svem i svačem. Ne samo da postoje ukošene, ravne, brze, spore, lagane, teške, prašnjave, kratkosilazne, pa sluzave i spremne za tuču, ima onih koje bistre i mute... Ipak, najpoznatije vrste su ledene, kisele, slane i sparne. No postoje i podvrste: ljepljivoznojne, uljave, škropeće, tupe i oštare, brbotne, potom nespretno nazvane kišničave, iako neobične, nisu rijetke. Zatim one koje dižu i spuštaju prašinu. Razlikujemo ih po tome padaju li pri tomu na ramena, na kosu, samo na čelo ili tek na vrh cipela. Nalaze li se ispred pogleda ili pored ušiju. Također možemo ih razlikovati po tome jesu li njihove kapi odbijajuće ili upijajuće. Ostavljaju li za sobom san ili, pak, razbuđuju! Dijele se i na one koje se slute puno prije negoli padnu i one koje primijetimo tek kad predugo padaju! Potom i posunovraćene. Potom one koje se najprije čuju pa tek onda počinju padati. Mogu biti sa snijegom, sa smogom i ostalom prljavštinom.

Također mogu biti štapičaste, zavjesne, piknjičaste, zarezujuće, mrvičaste i točkaste. Podosta su opredmećene. Potom koje padaju ludo i koje padaju lijeno. Ima i zeblijivih! Postoje, jasno, i nepovratne i neponovljive, o da, neponovljive, samo kad ih se sjetim... A sitničave i krupne. A? Imamo i one okrznujuće, potom i tople, ali objektivne. Koje načuljuju. Nijedna, apsolutno nijedna, što je zanimljivo, iako na prvi ton zvući kao najobičnija djetinjarija, nijedna nije suha. Ne samo da je zanimljivo, već je upravo fantastično! Samo je vлага snaga! Nadalje, mogu biti okomite na pogled i usporedne s ušima. Pa rasprskavajuće, potom kiše koje ječe i buče, koje zveckaju i kvrckaju, žrgolje i mrmolje... Postoje i hrskajuće, šljapkave, zvonke, pucketajuće, klateće... Imamo i zastarjele: strahobalne, daždave, svjetlomrcajuće. Dijelimo ih na ritmične, šumorave, klokotave... Ha, da, pa one koje plode i koje naplavljaju. Potom one obilne i otapajuće! Čak nepristojne, hračkaste, potom rijetke među čijim kapi-ma možemo cik-cakati bez da nas pogode! Možemo ih podijeliti i kao smiješne koje padaju po kartonu, po automobilima, po nadgrobnim pločama i po najlonu. Na tužne: po moru, po blatu, po rublju na sušenju i po suncobranima. Zatim na strašne: padaju po staklu, kroz pukotine zidova i kroz okvir prozora. Radosne: po ispruženim rukama, po teglicama, u krošnjama... Potom onih odbijajućih kapi te otjecajuće i ispirajuće, smilujuće i prijeteće, koje čiste i koje prljaju. Većma se koriste u poetske svrhe. Značajne su za spomenuti i kapkavolelujave, pljuštave, trzave, kliske, mlatarave i pljuskovitlave. Ako koju i ponovimo to samo znači da su takve češće. Jasno, postoje one naporne i dosadne, ne možemo im izbjegći. Ponekad padaju i one samoživog ili one nepratljivog ritma. Neke, pak, utvarne kao da će postati skladba »You really got me know« pradavne skupine The Kinks, ili se, možebitno, razraditi u kakvu obradu, ali to ne uspijevaju. Neće nikada! Prije u potop. Smeta im stalani šumor. No, ima i onih koje nalikuju plesu zombija i kolektivno organiziranom šmrcanju, ali te ovise o drugima. Pretjerujuće: kao da Regoč reže nokte. Ludačke: kao da ti netko stalno za ledima prijeti: »Kišniče, Kišniče!« No, stvar su ukusa pa je glupo o njima suditi. Nisu naskroz za odbaciti ni one lebdeće, štapičaste i zastiruće. O, lukave, a tek one?! Postoje i raznovrsne kombinacije među njima: nevidljive, ali osjetne; vidljive, ali neosjetne, a sve su pak nastale od jednostavnijih vrsta: od onih koje pljušte, sipe i kapkaju. Nadalje, podvrstati se mogu po mjestu padanja: mjehuraste u baricama, kružno uzvalovljene u lokvicama, a po mjestu padanja također mogu biti: pločnjikave, parkaste, navrat nanosne, potpetične, otklizne niz krovove, cijedeće uz nadstrešnice, u tračnice i rešetke kanalizacije, na klupe. A po osjetu, pak su, mazne, kupkaste, pribadačaste, čavlaste ili bodežne. Ne treba mimoći ni piskutave, došaptavajuće, cvrčeće, zaglušujuće. One poljupčaste! Treba istaknuti i posebniye: tučno pljuskovitije, valovitičaste, žmikajuće, bučkajuće, rominjave, cmizdrave, napregnutočujne, stopalnohladne i tjemenozabodne, snohvatre, ljepljive i strasnoglasne... Nezgrapne, ali ipak kapljicavoskokne, gmizave pa one kojima proklinješ nebo, iz-

nenadne, neočekivane. Potom one koje kao da padaju iz kabla, iz tuša, iz obrnute WC-školjke.

Padaju i sloganske premda suprotstavljene: skladne, iako hladne! Mlake, ali jake! Vruće, ali zezajuće! Tihe, ali izvrsne za produbljivanje psihe! Pljesnive i baljive, no šaljive! Energične, a nepomične! Guste, ali pusteljne! Onda stidne, a potpuno providne! Sinje, ali djetinje! Lijene, no gule i stijenje! Pa gadne, a jadne, kao da su estradne! Te venu uz vlastitu sjenu. Ukošene, ali nimalo smušene! Skakutave, no mutave. Kružne, ali ispružne! Zatim one najdulje: s oblaka sve do tvojih dlaka! Pa mračne, a prozračne! Isto kao i tužne, ali nužne! Pogrdne, ali plodne! Mučne, a zvučne! One iza jave, ali bujave! Reumatske, ali hrvatske! Olovne, no snene! Kivne, iako arhivne! Mučljive, a žučljive. Pljuckave, iako škakljuckave! Naplavljajuće, odose ljudi i kućelj! Basaste, uvijek kvasaste. Grohotne, ali zato notne! Sudnje, no bez sprdnje! Rubne, ali i nadalje kubne! Te su mi totalno glupe! Vrckave, no potpuno prave! Kao i kvrckave o šalicu kave. Nemirne, no prozirne! Pretvarajuće, no ipak registrirajuće! Rosne, no kreposne! Preradne su pištave, ali nikad tištave. SMS-ne, no za sluh tijesne! Tipkovničaste, kao od slova kraste! Nestalne, ali dijalektalne! Bilo čije, a najviše dječije! Onda preguravajuće, sve do kuće, obično su peckajuće; kaktusne za usne, tjeme im sljeme. Tu se ponovno umeće kao, uostalom i kap u smeće, klasična, ne i dična, ona obla iz kabla te ta uvijek ista i čista, obična, izgledom sebična: padava, ali za badava! A i one koje se štuju jer donose struju! Ima i onih koje kao da nabijaju rogovje jer pa da ju sa mo na slo go ve. Pa one niskotlačne, a cjepidlačne. I one koje nagone mjerkanja na vagone! One za koje ne postoji nikakva brtva, da im ne budeš žrtva! Ona bez groma, srećom, kad nismo doma! Pohotne, ali za izliku olakotne! Vrijedi istaknuti one koje nas mogu maknuti: kao stamena, ali se odbija od kamena i onima čiji odraz ublaži naš obraz. I njima je vlaga uvijek draga! Postoje i stalne, a nimalo idealne! One za bez kabanice, sve do stanice. One koje mrače, pače i kada uključiš brisače! One koje kao i Bog, imaju jači talog, negoli razlog, a bolji uzrok negoli rok! One koje hitrije negoli Vrag prijeđu prag! Ružne, no ne i kužne. Potom one koje kvare zaledene bare! Te muljave, prije negoli postanu pahuljave! Onda blatne, sasvim svejedno predratne, ratne ili poratne. One koje možeš pratiti, ali nikad shvatiti! Zgodne, ali ne i prigodne! Pa sramne, velikom većinom reklamne. Prave nepriliku za iole svaku liriku. Iste su kao i one u stanu na ekranu, tek rade branu za svaku osjetilniju stranu, pa ne stanu u pismohranu! No zato, one nimalo panične, premda višestrandne, što zrak pretvaraju u mrak — elementarne, čine se nestvarne! Pretvaraju vodu u modu, zatruj svaku vatru, zemlju približe bezumlju, a svaki plin u splin! Iste te ore i more, a uvijek prave bore!

Oprostite, ne mogu se suzdržati: i one za viknuti tek »Iš, iš!« za otjerati iš iz kiša!

Postoje i one koje ni vremenska podjela nije omela. Rane, ne znači da su i sabrane, a kasne, još mogu biti strasne! Imamo i kraće od epa, no dulje od repa. One koje padaju po noći, više od nas imaju moći! One u zoru, pokatkad razvodnjuju noćnu moru! One dnevne, počesto previše prrevne. One u praskozorje, same sobom približavaju obzorje! Ili one, odmah, izjutra kao da su masnije od putra! Tek one u svaki sat, tiše, no upornije negoli bat!

One u jedan, njih nisu ni vrijedan, one u dva smetaju jer same su sebi zabava, one u tri od kojih ti se žmiri, u četiri ušima ih potiri, u pet kao vodenim smet, u šest, stišćeš na kišobranu pest, u sedam nije utješno, što nisu od nje žedan, u osam, znaš, pak, kako se osjećaš i sam, u devet, vraćaju ti želju u krevet, u deset, htio bih im stisnuti reset. A ona neprekidna, kišoidna, obična pada sa zapada, od jedanajst do devetnajst, pa vičeš »Oh, Christ!«. One u dvadeset, dulje negoli filmski set, one u dvadeset i jedan, zbog kojih si, uistinu, bijedan, obično sa sjevera pa te hvata u poboljšanje nevjera; u dvadeset i dva kao namočeni flajer svih strava, obično s istoka, uvijek istoga toka; one u dvadeset tri, vrata više ne otpri, kao vlažna šuga, padaju s juga; one u dvadeset i četiri zbog kojih i postoje kvadratni metri.

Postoje i brže: one koje se dijele na minute, ipak blokiraju pute, a i one na sekunde, znaju iskamčiti bunde. Pa gruba podjela: kiše proljetne koje su smetnje, jesenje kojima se stenje, zimske većinom kliske te ljetne znaju biti prijetnje!

Pardon, ne mogu se ustaviti!

One doslovne, ne samo plovne, čije su kapi, sastavni dio kapitala, a čiji ti profit uvijek promoči rit! Da, mnogi zanemare kapi jer se njima tek hlapi! One se izviju, sve dok se sobom ne napiju. No, one su gradivne. Plačne, iako istotračne, smiješne iako griješne. Većma im se kmeči kao da ih, uopće, ne zanimaju riječi!

Izuzetne su i tjelesne, a nimalo mesne! I mirišu samo na kišu, nos ti je lagano kos, zbog njih su usta pusta, ne dopuštaju da ti odjek sasuši uši, a providnost im se, naskroz, toči u oči, dočim pri opipu nestaju u hipu. Jasne, ali ne trebaju biti glasne!

Napose one kiše, treba li to uopće spominjati, zbog kojih se nadahnutije piše.

Ukratko će ponoviti: one koje ječe i koje buče. Zveckajuće, pucketave, jedvačujne, kuckajuće, strasnoglasne. Duge, kratke, kapkave, lelujave, pljuštave, trzave, kliske, ljepljive, iskričave, mlatarave i nerazabranje, špranjave. Naporne i dosadne. One koje plode, koje speru i koje dižu prašinu. Mazne, bockave, bodežne.

Odzvonjavajuće!!! Polako! Za slijedeći put ponoviti one najbolje. Pitat će Vas!

Ah! Ima li, možda, netko kišobran za posudititi?!

Milko Valent

Europski fragmenti na toaletnim listićima

232

Tvoja domovina je tamo gdje je tvoj užitak. Sve ostalo je ideologija i literatura.

Marko i Jessie

Marko Globan je novinarski tenk s nepotkupljivim mikroskopom u paklu stare Europe.

Petar Flajs

Noć. Oko tri ujutro nakon velikog gradskog tuluma povodom Kraljičina dana. Gotovo puste ulice. Tu i tamo otpaci. Plastika, zgužvane limenke i prazne staklene boce. Pridržavam Skinnyja koji jedva hoda. Popio je dvadesetak Southern Comforta. Teturamo u smjeru Kinkerstraata gdje stanuje Crazy Lola. Na jednom mostu odnekud se stvori niski žgoljavi Marokanac. Žica cigaretu. Da-jem mu. Kad evo još jednog. I on bi cigaretu. Sad sam već ljut, jer jedva čekam da napokon stignemo kući. Umoran sam i pospan. Uzbudljiv je bio dan; na kraju gužva s mojom Kiki i Skinnyjem. — Odjebi, nema više! — viknem bijesno. On vadi nož, onaj prvi puši i smije se, onako cool. Bljesak noža u noći. OK, kažem tobože uplašen, dat ћu ti cigaretu samo da posjednem prijatelja. Spustim Skinnyja na asfalt, okrenem se brzo i udarcem noge prilijepim ga za ogradu, zakrenem mu ruku na leđa i on ispusti nož. Urla od bola. Zatim obojicu čvrsto uhvatim, sudarim im glave i bacim ih u kanal preko željezne ograde; prvi put u životu koristim za fizički obračun iznimnu tjelesnu snagu, koju sam još u djetinjstvu počeo stjecati u Emilovoј likovnoj radionici klešući suvišnu masu s kamenih blokova. Marokanci naoružani hladnim oružjem zapomažu iz prljave vode da će se utopiti. — Pa utopite se, you motherfuckers! — viknem sjećajući se informacije da u amsterdamskim kanalima osim smeća ponekad ima i leševa. Skinny se pijano cereka: — Jesmo ih, ha!... Mali pederi... Bez noža ni na WC... Je, imaju dobar šit, to je istina, ali...

Toaletni listić 112

Odlagalište europskog otpada petkom

Žac je konstatirao da je Europa umorna te da čak i on, neumorni igrač ping–ponga, osjeća umor zadnjih nekoliko godina. Zgodno, zar ne? Ipak se nuda da će belgijske vrste piva ostati na istoj razini kakvoće. Sklon je ideji da između europeizacije Balkana i balkanizacije Europe nema bitne razlike jer je cijela Europa, dakle i Balkan, prožeta istim ili sličnim neslobodama i represijama, pri čemu je primjerice prisila konzumiranja nezdrave brze hrane jedna od najmanjih. Žac misli da logika kojom se europeizacija–balkanizacija nameće kao nužan imperativ, čak i pod maskom procesa modernizacije europskog kontinenta, sluti na demokraciju koja je zapravo novi totalitarizam. // Dok smo jeli sladoled, Vanda je rekla da je pročitala da se pravo bogatstvo krije u telefonskim imenicima; tu misao spomenuo je neki europski *underground* pisac u jednom intervjuu. Tako, eto, kaže taj čudan čovjek, zagledaš se pomno u neko ime i prezime, recimo John Smith, i već imaš prvo poglavje uzbudljivog romana. // Najružnija su iskustva slomljenih tišina. // Neobično je gledati i slušati ljude koji posve ozbiljno govore o neznatnim stvarima ili na ozbiljan način izjavljuju potpune besmislice kao što je recimo ova: »Neka Bog blagoslovi Ameriku.« // Boja suvremenosti je temeljna boja za bojanje tamnih hrđavih života. // Emil često kaže da se dobar slikarski stil nikad ne pretvara u samozadovoljni manirizam, a ipak... Kad mu je jednom Vanda spomenula da upravo to, samozadovoljni manirizam, nije uspio izbjegći Andy Warhol, Emil je to shvatio kao napad na sebe pa se razlutio i rekao da se on nikome neće ispričavati zbog svoje umjetnosti. Prvi put sam čuo Emila da je podigao ton. // Vrijeme je medij. Naročito je to slobodno vrijeme (koje danas više ne postoji). Tom temom se forumi na internetu vrlo neprecizno i šturo bave. Logično je posvetiti puno prostora vremenu, što forumi ne čine jer žele biti mudri i sažeti u iskazima. // Ono doslovno autobiografsko treba napustiti kao, uostalom, i »ćelave« istrošene gume automobila i gumene duše hipokrita. // Teško je uočiti svoju pravu individualnost; zbog toga je mnogi poistovjećuju sa svojom strukom, u smislu »moja struka, to sam ja«. // Tina zavidi kolegicama koje imaju djecu, a sve na radiju osim Iskre imaju djecu i često pričaju o proslavama dječjih rođendana; starije kolegice pak pričaju o roditeljskim sastancima i odlascima na informativne razgovore u školu. Jedino gospođa Biserka ne priča o svojoj djeci, ona samo priča o Bogu i o nemoralnim radiopostajama. // Emil ponekad rola tanke i duge džointe, ponekad debele. Pritom katkad nešto kaže. Danas je rekao da se u svijetu izgubilo čuđenje, ali i vedar odnos prema smrti. // Dok je prevodila taj roman, triler u kojem je glavni lik filozof–detektiv, Vanda je u trenutku očaja zbog njegova nerazumijevanja Kierkegaarda rekla da je Kierkegaard proizvodio ukusne filozofske mrvice u kojima je napustio ideju da umjetničko djelo treba odražavati ideale. // Ako se ta stvar razmatra s aspekta smrti, odnosno prestanka života, najveći skandal u ljudskim poslovima je očita egzistencijalna beznačajnost svakog pothvata, pa i onog naj-

većeg. // Pjer se, kaže, dobro uklopio u razaranje medijskog kulta banalnosti i baš mu je žao što nakon emisije *Europa na dlanu* odlazi u zasluženu mirovinu. Iskra se ohrabrla i upitala ga što će raditi u mirovini. Nasmiješio se očinski (što je rijetka pojava na njegovom uskom rokerskom licu) i rekao da će se s unukom Unom igrati na PlayStation konzoli. // Većina ljudi dramatizira svakodnevnu prašinu uglavnom beznačajne prolaznosti. Tako ima osjećaj da živi, čak da živi burno. // Riječ »Krishna« znači »crn«.

Toaletni listić 102

234

Ja sam pozadinski radijski crv. Iako sam crv, istodobno sam i neka vrsta boga. Skromnije rečeno, ja sam božanski crv, alfa i omega marketinga. Moj posao je izmišljanje, dakle stvaranje. Izmišljam paralelni svijet, reklamni svijet, a to činim pažljivim doziranjem realnosti koja je zbog okrutnosti svakodnevne borbe za kruh gotovo ostala bez poezije i slojevitih metafora (čak i u suvremenoj poeziji metafore su na samrti, pjesnici ih više ne znaju stvoriti jer su prestali biti umjetnici, a postali novinari); to je reklamni svijet veselih zvukova s obrisima žive zbilje, s izgledom »stvarne stvarnosti«. Moje lukave reklamne riječi potiču na neodgodivu akciju kupovanja. Ja sam *copywriter*. (To je ozbiljan posao koji svijet reklama približava stvarnom svijetu i zatim stvarni svijet kao nekom magijom pretvara u reklamu. Živimo u reklamnom svijetu.) Pišem reklame i džinglove za reklame. Izmišljam naslove, imena za proizvode. Pišem oglase, kratke scenarije za reklamne spotove, razne naslove... Najveći dio vremena provodim izmišljajući imena koja izazivaju strast za kupnjom. Upravo radim na maloj brošuri za potrebe marketinškog odjela našeg radija; u njoj opisujem proces izmišljanja imena. Naslov moje brošure je predvidljivo jednostavan i jasan: *Imena koja izazivaju strast za kupnjom*. (U međuvremenu sam napredovao u poslu i postao reporter, putujem po Evropi itd; vidi *Toaletni listić 104!*)

Toaletni listić 21

Ružnu stranu Europe nije uputno promatrati izbliza, najbolje ju je gledati na televiziji ili u filmovima. Estetika ružnoga tada djeluje neodoljivo privlačno. Ružnoća viđena kroz medij filma dobiva čak auru ljepote, dok je uživo ta ljepota ipak neusporedivo slabija. Za razliku od običnih turista, koji možda doživljavaju suočeće, reporterima i novinarima je ipak teže; naime oni moraju zatomiti emocije ako žele dobro i objektivno izvještavati, jer bi u suprotnom njihove reportaže bile loše, mjestimično čak i sentimentalno ljigave. Ružnoća ofucane Europe najbolnije je vidljiva opustošenim predgradima velikih gradova, a osobito u imigrantskim kvartovima, svojevrsnim getima, u kojima druga i treća generacija imigranata s Juga divlja od nezaposlenosti, srdžbe i praznine. Iskra mi je poslala svoju potresnu reportažu iz predgrađa Pariza, uglav-

nom iz departmana 93 (Seine-Saint-Denis) i departmana 91 (Essonne), a Žac iz Hamburga i Berlina. Njihove reportaže, napravljene na početku ovog dvadesetprvog stoljeća, podsjećaju na vremena nekih davnih prohujalih stoljeća; pune su mučnih prizora javnog i kućnog nasilja, srednjovjekovnoga patrijarha, crnila, droge, opojnih živopisnih marama, feredža, ubojstava mnogih djevojaka (koje su se željele integrirati u Europu, ali se obitelj ili momak ili muž nisu s time mogli pomiriti), nečistih šprica, pljački, paljenja automobila, svih mogućih tipova ludila, a sve to praćeno je s mnogo grafta, najčešće populističkih, npr. *Dobro je dok incest ostaje u krugu obitelji.*, ali ima i onih koji žele biti intelektualistički. Ipak, kaže Žac, najljepši intelektualistički grafit video je u Zagrebu, u Ilici: *Potpuna insuficijencija satisfakcije*. Inače ujedinjena Europa, kaže mi Žac u povjerenju, naročito kad Turska, a u paketu s Kosovom, Srbijom i Albanijom, napokon bude primljena, jednostavno će se urušiti. Naravno, Žac to nije ni riječju spomenuo u reportažama, čak ni u mailovima glavnom uredniku, pa čak ni u razgovorima s roditeljima; svoje mišljenje rekao je samo meni. Moja iskustva su također dramatična; iako zbog posla moram biti ravnodušan, kako bih objektivno izvještavao, doslovce sam prosuzio kad sam u Amsterdamu video udate žene iz Anadolije, dok sjede ispred kuća u svojem imigrantskom kvartu; izgledaju točno tako kako izgledaju i one koje su ostale kod kuće, čak im je i odjeća ista iako su u Amsterdamu; izgledaju kao i prije sto godina u svojim rodnim mjestima, vrijeme je za njih stalo, ne znam u kojem stoljeću. Nisam mogao suspregnuti suze zbog toga što one *nisu* izgledale zadovoljne. Da su izgledale veselo i neopterećeno, suze se ne bi ni pojavile...

Toaletni listić 75

Razglednica iz Münchena

— A sad malo iznenadenje za ekipu — viknula nam je polugola supijana Monika i otišla do komode. Svi smo bili malo nacvrcani, pa smo s veseljem poticali Moniku. Sjetio sam se da mi je ujutro za doručkom rekla da će na tulumu prirediti neko malo iznenadenje. Bojao sam se njezinih malih iznenadenja, jer bi obično ispala velika. — Marko, a sad, please, stavi onaj CD s europskom himnom i pojačaj ton, a kad završi, stavi još jednom, OK?! — OK — rekao sam, pronašao CD, izvadio Nicka Cavea, mračnoga Heraklita današnjice, i stavio novi CD u otvor te pojačao ton. *Oda radosti* u obradi Herberta von Karajana je počela grmjeti; svi smo u čudu slušali. (Samu su *gay* mladići, zaljubljeni Peter Hagemann i Franz Ruben, grleći se mirno nastavlјali jesti tortu, valjda zato jer Moniku poznaju od djetinjstva pa su naviknuti na njezine hirove.) Nije ni čudo, ta nitko od nas nikad dosad nije bio na tulumu na kojemu se sluša klasična glazba, ponajmanje himne. Monika je iz jedne ladice izvadila zastavu Europske Unije. Odnijela ju je na balkon i stavila na metalni stalak za sušenje rublja. Zatim je kresnula upaljačem i zapalila zastavu. Nekoliko

trenutaka gledala je zastavu u plamenu, onda otišla do stolića, uzela čašu sa šampanjcem nazdravljujući uz zadnji stavak Beethovenove *Devete simfonije*. — Živjeli! — rekla je i otpila gutljaj. — Kao što znate, ja sam euroskeptik... — Dobro, pa što onda! — prekinuo ju je Peter. — Franz i ja smo homoseksualci, a ne stavljamo to svakom na nos i ne pravimo se važni. Daj, Monika, dosadna si s tim političkim skepticizmom — rekao je Peter i poljubio Franza koji mu je nježno uzvratio. Monika se uopće nije zbunila: — Dakle, ja sam euroskeptik — nastavila je — i ovo je moj mali doprinos u znak protesta protiv Europske Unije, jer želim da se Unija na kraju raspadne. Ne, dragi moji, ako ste to slučajno pomislili ta želja i protest nemaju nikakve veze s time što je moj djed bio nacist, OK!? Radi se jednostavno o tome da je Europska Unija obično kapitalističko smeće i kao takva ona je prepreka da se ostvari oda radosti, a jebeš Uniju bez istinske ode radosti! Ni Schiller ni Beethoven nisu sanjali *ovaku* Europu. Zato sam i rekla Marku za njegovu emisiju da Unija dugoročno nema šanse. Nego, Marko, — okrenula se prema meni — ako želiš slobodno u svojoj reportaži napiši i to da je Monika Castorf, obična cura iz Freisinga, buduća slavna glumica, zapalila zastavu Europske Unije na jednom tumultu u Münchenu, i to uz europsku himnu — rekla je ponosno Monika i strusila ostatak pjenušca. — Ovo zadnje ne smiješ ni u ludilu izostaviti — upozorila me. Kimnuo sam potvrđno i pogledao stalak za sušenje rublja s crnim ostacima spaljene zastave. — Ili još bolje, uključi odmah minidisk i ja ću to reći, pa ne moraš pisati — rekla je Monika točeći veselo pjenušac u čaše.

Toaletni listić 99

Osnivanje Hrvatske kulturne zajednice u Amsterdamu, to je trebalo vidjeti! Ne, stvar nema veze s tradicionalnom hrvatskom dijasporom. Radi se o naprednoj zajednici mlađih ljudi iz Hrvatske, uglavnom iz Zagreba, koji žive već neko vrijeme u Nizozemskoj i koji će pomagati razne alternativne prakse hrvatskih umjetnika u toj zemlji. Ujutro je Uho-Grlo-Nos, iskusni diler »bomba« i šef skvota, s tri skvotera tobože pospremio skvot. (Kako onda izgleda to mjesto kad nije pospremljeno, pomislio sam s užasom. Moram ipak priznati da je skvot barem malo prljaviji i neuredniji nego Tinin stan na Marulićevu trgu; mislim da bi Tina odahnula da to vidi i odmah bi se prilagodila. Rekla bi, pretpostavljam, da je skvotiranje stil života i užasno, užasno dobro mjesto hedonizma.) Zatim je Uho-Grlo-Nos, simpatični debeљuškasti mladić iz zagrebačkih Dugava, skuhao krepki vegetarijanski ručak koji će, naravno, naplatiti osnivačima pet do sedam eura, ovisno o narudžbi, kad se popodne okupe i navale na njegove delicije. Kad smo se Skinny, Sara, Crazy Lola i ja pojavili u skvotu bio je već u veselom, ekstatičnom raspoloženju, možda i od tableta koje preprodaje. Zatim su u skvot počeli pristizati i ostali, njih otprilike petnaestak. Na mene su najbolji dojam ostavili prelijepa Beautiful Zelda iz Den Haaga, koja tamo radi kao prevoditeljica, zatim Igor Darker, mladi informatički

stručnjak iz Rotterdam-a i profesor Jean Luc iz Amsterdama. Iako se nisam učlanio u HKZ, ipak sam priložio deset eura mjesečne članarine; platio sam i za Skinnyja koji više nije imao ni centa. Kad je Darker, glavni organizator osnivanja, pospremio novac od članarine u svoj novčanik, svi su iznijeli prijedloge koji će omogućiti da Hrvatska kulturna zajednica zaživi u punom sjaju predstavljajući mnoge alternativne umjetnike iz domovine nizozemskoj publici, a zatim su se pozabavili ručkom, bolje reći večerom, pićem, hašišom, glazbom, plesom i časkanjem. U tim veselim trenucima sam se i ja ubacio sa svojim pitanjem o Europi, te uključio minidisk. Osnivači su veselo sipali duhovite odgovore o tome što bi stvarno moglo istinski ujediniti Europu. Kako je vrijeđme odmicalo, osnivanje HKZ-a pretvorilo se u odličan tulum. Ali zbile su se i neke ružne stvari. Uh-Grlo-Nos, već totalno pijan i drogiran, pao je na Saru svom svojom težinom, te se ona od boli rasplakala psujući ga, a onda je, kao da ni to nije bilo dovoljno, točno u ponoć eksplodirao štednjak pa se Uh-Grlo-Nos vrlo ražalostio vidjevši kako iz pećnice kulja crni dim. Oko dva ujutro počeli smo se razilaziti. Jean Luc je, kao najtrenziji u mojoj ekipi, vozio Skinnyjevu Toyotu i čudeći se neprekidno govorio da na cesti vidi dvostruku bijelu crtlu koja bježi. Svrnuli smo u jedan pub da se naš šofer osyeži duplom espresso kavom. Na kraju smo Skinny, Beautiful Zelda, Crazy Lola, Sara i ja otišli u njegov stan na Joordanu.

Toaletni listić 62

Evo nekoliko rečenica koje sam zapisao dok smo u vrtu pili kavu. Emil Globan, moj otac, rekao je sljedeće: »Mit o dubini treba napokon potpuno razoriti. Njegova zavodljiva zrcala valja razbiti. Zatim je nužno dobro očistiti krhotine razbijenih zrcala da bi se bolje vidjela mnogostruka laž mita koja ima privid istine. To je težak posao jer potrebno je imati hrabrosti da bi se govorilo o banalnim stvarima. Težinu toga posla najbolje pokazuju prvi uspjeli primjeri razaranja mita: slike *Jelci krumpira* Vincenta van Gogha, *Bordel* Pabla Picassa, poznatiji kao *Gospodice iz Avignona*, i *Mekana konstrukcija s kuhanim graham — predosjećaj Građanskog rata* Salvadora Dalija te film *Mulholland Drive* Davida Lyncha i najbolja europska TV-serija *Berlin Alexanderplatz* Rainera Werner-a Fassbindera, snimljena po istoimenom romanu Alfreda Döblina.« U ovaj *Toaletni listić* prepisujem i završetak jutarnjeg razgovora glavnog urednika Petra Flajsa i mladog novinara: »Mediji su puni loših vijesti, a dobrih vijesti je malo jer nisu atraktivne — zaključio je ogorčeno mladi novinar. — Nije baš sve tako crno. U poplavi loših vijesti, dobre su vijesti zapravo sve atraktivnije baš zbog toga što su tako rijetke — rekao je Pjer smirujući kolegu početnika. — Ipak, — dodao je nastavljajući svoje misli o novinarstvu — pravo europsko istraživačko novinarstvo će na kraju propasti. Ali nipošto ne prije nego odem u mirovinu, dakle tek nakon emisije *Europa na dlanu*.« A sljedeće sam ja rekao: »Ne postoji jaz između generacija, postoji samo jaz između umova.

Za vrijeme sličnih čvrstih spoznaja negdje sigurno pada kiša, a ona ga grli ne misleći na sutra, ne misleći uopće. Iskra se iznenadila kad sam rekao da ima ljudi koji istodobno vole i površnost i metafiziku.«

Toaletni listić 17

Čovjek je otok

238

Dobra večer. Ja sam Marko. Nalazimo se već dugo u svijetu mitskih zrcala, što je s pravom primijetio Emil. Da, umnoženi smo, ali uvijek isti! Zrcala ne lažu jer ništa i ne mogu sakriti. Skrivanje pred sobom odavno više nije moguće, pa zbog toga zrcala treba razbiti. Samoća je potpuna. I tako jaka da se po njoj može hodati kao po debelom vječnom ledu. Ljepota smrznute vode je u tome što dopušta i užitak u klizanju — ako imаш klizaljke; problem je ponekad u oskudici klizaljki. Naravno da je čovjek otok, more je nepremostivi prostor između *mene i tebe*, između *ja i ti*, ma koliko to žalostilo Johna Donne-a. Ako potraga za urednom osobom i ima svojstvo ludosti, ne priznajem da sam lud, već samo romantičan. A ako biti romantičan znači biti čudan, ili čak lud, onda priznajem da sam i čudan i umno poremećen. Ipak, kad već tako bespoštедno procjenjujem sebe, rekao bih da sam tek običan i prosječan, što je vidljivo i iz ovih nekoliko rečenica stidljive samoće. Laku noć.

Toaletni listić 36

Tina je proljetos počela kupovati jeftine majice kratkih rukava, naziva ih »majice za po doma«; kupuje ih u Vlaškoj ulici kod onog poduzetnika koji se obogatio na tim krpicama kineske proizvodnje. Tina kupuje samo majice s natpisima na engleskom jeziku jer joj hrvatski, kaže, nije dovoljno efektan za natpis na majicama. Ne znam kako bih uopće komentirao tako zaostao i konzervativan, da ne kažem seljački stav, pa sam joj samo prezirivo rekao da je estradna kokoš s asfalta. U njezinim zjenicama prkos...

Tina već tri večeri zaredom nosi crnu majicu s bijelim natpisom: *If you think I'm a Bitch, you should meet my Mother!* Prema onome što znam o njezinoj majci taj natpis je i više nego istinit. Danas poslije večere rekao sam joj da će se zbog krupnih i čvrstih bradavica njezinih dojki rasprsnuti na majici riječi »you« i »Bitch«, preciznije rečeno slova »y« i »B«, jer su se bradavice smjestile upravo u tim slovima iskrivljujući ih gotovo do neprepoznatljivosti. Više nisam mogao izdržati te provokativne slovne izboćine, pa sam strastveno potrgao već odavno prljavu, hranom zamrljanu Tininu majicu vičući: »Hej, bitch, budi odmah moja hrvatska kuja ako ne želiš osjetiti Nietzscheov bič!« Tina je

poludjela od večernje požude uopće se ne obazirući na značenje rečenice koju sam u nastupu strasti triput ponovio.

Sad dok ovo zapisujem u bilježnicu, koju sam nazvao *Toaletni listići* (vidi sljedeći *Toaletni listić 0!*), Tina leži pokraj mene umorna, znojna, gola, a ostaci njene majice razbacani su po prljavom parketu najprljavijega stana u gradu. Gleda me zaljubljenim pogledom, dok ja pišući na laptopu, koji sam smjestio u krilo, pokušavam smisliti reklamu za jedan bend koji sljedeći ponedjeljak dolazi u Zagreb i čiji će članovi prije koncerta dati intervju našem radiju. Tina se povremeno nagne prema mojoj desnom uhu i šapne: »Uništavatelj majica i ženskih srdaca.« Hm!

Toaletni listić 8

Ideja o bilježnici s »toaletnim listićima« sinula mi je tek tako, usput, kad sam radio na reklami za jednu poboljšanu verziju WC-školjaka razmišljajući o tome kako na elegantan i jednostavan način u reklamni džingl uklopiti činjenicu da WC-školjku *moramo* upotrijebiti barem nekoliko puta dnevno, najmanje pet — uglavnom jedna velika nužda, ostalo male nužde — iako je zdrava populacija prosječno upotrebljava sedam puta dnevno, a ljudi koji pate od uroloških tegoba dvostruko, trostruko ili čak četverostruko više. Ukratko, malo je stvari na ovome svijetu koje moramo upotrijebiti *najmanje* pet puta u dvadeset i četiri sata; naravno, sve se to odnosi na stanovništvo koje u prostoru gdje stane posjeduje WC-školjku kao i na one ljude koji će u skoroj ili dalnjoj budućnosti posjedovati WC-školjku. I tako, ta ideja je postupno zaživjela kao vrlo ozbiljna namjera. Namjeravam tu teku koristiti za pisanje kratkih tekstova (veličine toaletnog listića, dakle 16,5 cm x 11,5 cm, s mogućnošću da ispunim obje strane listića) o životu i poslu na mojoj radiju te o životu, stvarima, pojavama, ljudima, životinjama, biljkama, kukcima i svijetu općenito, a u pisanju će koristiti mimetičku metodu psihotičnog realizma, dakle gotovo isti način na koji ta stvarnost radija i stvarnost ljudskog svijeta živi i funkcioniра. Kad kažem »stvarnost« mislim, naravno, na stvarnost koju ja percipiram, doživljavam, osjećam... Ti tekstovi trebaju biti sažeti, ozbiljni i informativni, a istodobno zanimljivi i vrckavi, duhoviti, zabavni i napeti, bogati u svakom mogućem smislu, pa tako ujedno moraju biti i mnogoznačni i polifonijski, i polivalentni i polimorfno perverzni te, što je najvažnije, neumitno prolazni, baš kao što su to toaletni listići i svakodnevna stvarnost u kojoj se oni svakodnevno upotrebljavaju, uključujući, jasno, i nužnu, prijeko potrebnu te neizbjegnu prisutnost WC-školjke u toj stvarnosti. (Ukoliko ti tekstovi postignu u rezultatu sve što je naznačeno, oni će biti karakteristični bljeskovi prolaznosti.) Ovakav način ispisivanja tekstova veličine toaletnih listića omogućuje potencijalnu beskonačnost fragmentarne i asocijativne strukture koja je tipična za su-

vremenim prozni »rad u nastajanju«... Sve rečeno jednostavno upućuje na to da ti »toaletni tekstovi« trebaju biti upravo onakvi kakva je moja percepcija svijeta u cjelini i moja percepcija stvarnosti na našem radiju i u Hrvatskoj, što pak znači da moraju biti psihotično realistički, dakle istiniti, to jest bez ukrasa, glamura, laži, literarnih pretenzija i nestabilnih autorskih pridjeva, ali dosad sam napisao samo jedan ili dva takva teksta. Umjesto njih zapisao sam tek neke svoje misli, primjedbe i zapažanja, komentare, crtice, sličice s radija, podsjetnike za kupnju, pa čak i kratke dnevničke zapise te ideje za nekoliko reklama.

Toaletni listić 0

Ne mogu sebi više dopustiti luksuz političke korektnosti. Na javnim mjestima povraća mi se od gađenja. Većina posrće u potrazi za televizijom, kontejneri skupljaju otpatke kratkotrajne sreće. Ne postoji tajna teških tišina i pretilih žena. Svaka površina je jednostavna, svršava u hladnoći kao nabrano gorje. — Daj mi sada neki lakomisleni oblak, odvedi me na izlet u šoping — rekao sam tiho samome sebi.

Ne sjećam se da sam ikad osjetio dosadu, pa se čudim toj pojavi. Neki ljudi na radiju često govore da im je dosadno. To su dakle ljudi koji unatoč napornom i dinamičnom radijskom poslu osjećaju dosadu (sic). Nevjerojatno je to da istodobno njihov govor pršti od pokušaja pravljenja šala. Što to znači? Zatrpanjanje praznine? Rekao mi je Emil da Oscar Wilde naglašava da je jedina strahota na svijetu dosada i da je to grijeh koji se ne može oprostiti. Upravo zbog toga u *Toaletnim listićima* o dosadi bi trebalo pisati dosadno, ako ni zbog čega drugoga onda zbog pokušaja razumijevanja nesretnih kolega, ali i zbog toga da se pokaže sva veličina tog grijeha koji je zamalo kazneni prekršaj, ili čak pravi zločin prema svijetu i čovječnosti. Trebalo bi o dosadi pisati dosadno do boli. To je lako reći, a teško ostvariti čovjeku koji je po prirodi vedra duha s povremenim naletima neutemeljena optimizma. Kad bih mogao, kad bih znao kako, upravo bih tako postupio: o dosadi bih pisao dosadno. (Vidi *Toaletni listić 6!* Lako je onima koji prave filmove itd.) U tom bi slučaju osjećaj ništavila, ispravnosti i beznačajnosti življenja u čitatelju, to jest u meni, postao potpun, što znači i razumljiv. Tko je dosad, opisujući sav užas dosade, u tome uspio? Možda jedino Samuel Beckett, Thomas Mann, Alberto Moravia, Kafka i Proust. Može li se itko mjeriti s njima u izvrsnosti prikaza dosade, tog novovjekog, suvremenog grijeha? Mislim da ne. Oni su znali prikazati dosadu na uzbudljiv, pa čak i zabavan način; oni su znali da dosada može dosaditi, ali i to da čitanje o dosadi nikad ne može dosaditi ljudima kojima i inače nije dosadno.

P. S. Istražiti to o dosadi ozbiljno, osobito značenje Beckettove rečenice »Nothing is more real than nothing.«, u slobodnom prijevodu: »Ništa nije stvarnije od ničega.« Pitao sam Iskru, koja s prekidima već gotovo deset godina studira svjetsku književnost, što misli o toj Beckettovoj rečenici. Rekla mi je da ne misli ništa jer joj posao na radiju ne omogućava koncentraciju potrebnu za tumačenje te rečenice. Osim toga, dodala je, nitko od profesora na ispitima nikad ne traži razjašnjenje tako zamršenih rečenica. Eh, Iskra, Iskra, ponekad mi stvarno uljepšaš dan! Moram potražiti na internetu, možda nadem nešto o dosadi.

Toaletni listić 9

Napustiti. Prožela me je ta riječ u tolikoj mjeri da sam je počeo i fizički osjećati; koža mi se ježi od svih mogućih oblika nestrpljivosti. Napustiti, napustiti... Neuroza koju isjava ta riječ je slatka i zarazna. Napustiti, to je ključna riječ. Tek kad nešto napustiš, možeš shvatiti ono što je suprotno nepomičnosti i ukočenosti. Treba napustiti svaku ukočenost i postići brzu gipkost. Mislim na onu gipkost rođendanskih slavlja u djetinjstvu, osobito na nekoliko onih prije majčine smrti kada su rođendani još uvijek bili prepuni radosti otkrivanja. Napustiti, napustiti! MOŽE LI SE TO UČINITI BRZO, BRZO, BRZO?! Ne, nažalost, ne može, pa to već znaš! Ne može zbog prirode sporosti koja uživa u lijenosti. Brzinu treba zaslužiti napuštanjem krutosti. Ali kako napustiti rutinu, to drugo ime za krutost?

241

Gorim od želje da se prestanem izražavati površno iako naizgled efektno kao na primjer u svojim reklamama. Lud sam od želje za ponovnom autentičnošću svojih osjećaja. Malo je autentičnih ljudi — jer hrabrost je gledati svaki dan isto i ostati do kraja lubenica sa svježim zjenicama. Također treba reći da je malo metafora koje ulijevaju tako veliko povjerenje kao crni otvori za svjetlost. Da, ali malo je i autentičnih zjenica.

P. S. Popodne kupiti knjigu o europskom marketingu i reklamnim spotovima. Navečer se vratiti temi s radija (dosada). Nekim ljudima na radiju je dosadno, što je i neobično i čudno ako se zna da je posao na radiju dinamičan. Kako riječima prikazati dosadu? Kako je opisati? Razmotriti detaljno tu temu. Eh, lako je ljudima koji prave filmove. Kad žele prikazati brzinu, akciju, živahnost, zanimljivost itd., mogu to postići brzom izmjenom kratkih kadrova, pretapanjima i naglim rezovima, a kad žele prikazati melankoliju, subjektivno viđenje, žalost, tugu, prezir ili dosadu, mogu to učiniti koristeći duge ili vrlo duge kadrove s iznenadnim izmjenama totala i krupnih planova (vidi Bergman i Tarkovski!). Ali kako prikazati dosadu riječima? Može li se to? Htio bih to postići na barem nekoliko toaletnih listića. Ali kako? Još ne znam, ali

znam da postoji, da mora postojati »formula uspjeha« kao i u pravljenju dobroih europskih filmova. Znam sigurno da postoji neki način. Pronađi ga! (Sviđa mi se kad sam sebi naređujem. To znači da za mene ima nade. Vjerujem da će naći način, ali neću forsirati, ponajmanje nešto na brzinu pokušati.)

Toaletni listić 6

Protegnuo sam se u krevetu. Nešto o krvi koja teče uzalud. Nešto o proljetnom suncu koje podaje na ljeto. O tome bih volio pisati ovo proljetno jutro nakon što ustanem, umjesto da pišem banalnu, ali efektnu reklamu o još uvek zelenim bananama koje se transportiraju u najhladnijim hladnjacima Europe. Još će se malo protezati i misliti o tome kako je čudno to što je svijet neprekidno isti, ali raznoliki klaun.

242

Voljeti Tinu isto je kao i voljeti neurednoga lučkog radnika koji radi na istovaru razne robe u luci, pa nakon posla umoran odlazi u kafić na rivi, na terasi pije pivo, puši i gleda pučinu. U zjenicama mu odsjaj mora i ludilo preživljavanja, na obrvama i na čelu urezana neuroza, u preponama pohota, a na njegovim rukama od naporna rada nove ogrebotine sa zgrušanim kapljicama krvi koje će mu žena premazati Dermazinom kad se vrati kući. Bol u očima. On će ostati lučki radnik, nikada neće postići nešto više u životu. Suza nemoći puna mržnje prema sebi i svijetu spušta se polagano niz njegovo lice. Lučki radnik u blizini mora uvijek izgleda privlačno. Neuredna ljepota radnika: znoj, prljavština, krv i suze. Naravno da bih je mogao ubiti. I vjerojatno bih je ubio. Trebao sam ostati još barem jedan tjedan i moja bi budućnost bila zbrinuta sljedećih deset ili možda petnaest godina. Ovako...

Toaletni listić 42

Je li moguće i u ovom stoljeću biti romantičan? Je li danas, na početku dvadeset i prvog stoljeća, u Europi još moguć romantičan osjećaj svijeta ili, barem, romantizam? Mnogo je pitanja, a malo odgovora... Zašto ne može odmah istrušiti žudnja za istim tijelom ako je sve ostalo propalo? Zašto emocije tako brzo zastarijevaju i postaju mrtvi snovi u kolanjku nekada žive krvi? Zašto poezija ne može potpuno umiriti ili barem umanjiti bol? Kako je to moguće da i mladi ljudi pate od nostalгије? Je li ona jedna od štaka na koju oslanjamo svoju melankoliju? Htio bih plakati, ali se bojam da bi te moje suze bile tek higijenski nadomjestak za sve ono propušteno što sam mogao učiniti, a nisam; bojam se da suze čestim plakanjem gube svoju istinitost, svoj slani okus; bojam se da bi te suze bile na isti način lažne kao što su lažne sve zamjene za ono što istinski ushićuje. A što mene istinski ushićuje? Današnji odgovor: »Mene istinski ushićuje šutnja izazvana neizrecivom željom kojoj ne znam ime.«

Često se bojim da ne obolim od prevelike količine misli. Često se bojim da ne poludim od pretjerana razmišljanja, pa donosim osježavajuće banalne zaključke. Najednom, tih od bistrine (malo je takvih trenutaka, malo je takvih dana!), divim se postojanju praštine. Neopterećena pitanjima ona prekriva sve, pada na sva poražena lica biologije. Mogu li sada napokon kriknuti? Hoću li sam sebe čuti usred ovoga sve bučnijeg sveopćeg brbljanja? Hoću li?

Znam, danas ču opet listati bistrinu visokim bijelim štapićem. Moj zeleni geto je moja vijuga: ona stoji okomito okružena očajem! Vijuga je sama. Što više vijuga može biti sama, sreća je veća.

P. S. Danas kupiti neki finiji, zapravo onaj najtanji crni flomaster za pisanje po CD-ovima. Ošišati se. Po povratku iz redakcije kupiti dva kilograma crvenih reskih jabuka. Navečer razmisliti o dosadi. Što je, zapravo, dosada? Je li dosada europska bolest? Ako jest, je li to najveća bolest na svijetu? Kako opisati dosadu? Postoje ljudi na radiju kojima je dosadno. Kako je to uopće moguće? Na radiju!?

Toaletni listić 1

Danas je srijeda. Kakva je razlika između srijede i četvrtka? Možda tek u imenu. Ne znam pravi odgovor. Osjećam samo bol u očima. Ali ipak vidim da ljudi bez duha, čudno — ali istinito!, završavaju u duševnim bolnicama. Zbog toga čak i idiotima treba govoriti istinu, ili barem nešto približno istini; treba govoriti istinu čak i onima na visokim položajima gdje rijetki zrak ne dopušta spoznaju. Prethodne rečenice su nejasne jer je takva priroda problema kojima se bave. U *Toaletnim listićima* moram postići jasnoću, pa ču se ponovno vratiti toj temi kako bih je razbistrio. Za promjenu, sljedeći odlomak bit će potpuno jasan jer se, između ostalog, bavi jednostavnim mitskim činjenicama, to jest nepostojećim, ali žilavim postojanjem bogova, anđela i vragova.

Religije su izraz kolektivne psihoze čovječanstva, a osnovane su na vjeri u mitove o bogovima, vragovima i anđelima te na trošnom i s mukom održavanom mostu koji je sagraden, i još se uvijek gradi, iznad procjepa između dobra i zla. S vremenom su religije postale veliki, dobro organizirani programi beščašća i korupcije iz kojih svakodnevno curi socijalna, kapitalistička i politička sapunica. Vođenje programa korupcije provodi uski elitni sloj, lukava intelligentna kasta vjerskih intelektualaca (isprrva šamana, vračeva, čarobnjaka, proroka, a sada svećenika i »alternativaca« poput gurua, proricatelja, gatara, majstora tarot karata itd.) koja u pravilu nosi neobične živopisne uniforme i naporanu radeći potiče tu po svemu unosnu masovnu psihozu. Ukratko, održa-

vanje masovne psihoze je iznimno lukrativan posao. Kad sam Tini saopćio svoje zapažanje, izjavila je da se slaže sa mnom i usput je ukazala na jednu vrlo korisnu stvar. Rekla je da internet ima sve simptome prave religije, a nje-govo nastajanje kreće se u sve snažnijem oživljavanju starog mita o mogućnosti ljudske komunikacije koji je svojedobno srušen drugim mitom: babilonskim prokletstvom. To mitsko rušenje zbilo se tako što je Bog jedan jezik, koji su govorili svi ljudi na svijetu, razbio u mnoštvo jezika, u desetine tisuća njih... Da, Tina nikad nije bila politički korektna; na početku našeg braka uvela je običaj, koji sam prihvatio s oduševljenjem, da gotovo svakodnevno uz večeru govorimo o nekoj temi politički nekorektno. Možda i ne postoji politički osjetljiva tema koju nismo barem dotakli. Ponekad se razgovor zahuktao. Za jednom večerom počeli smo o Židovima i razgovarali nekorektno do dva ujutro, tražeći podatke u knjigama i po internetu kako bi potkrijepili svoja politički nekorektna mišljenja. Dvije su Tinine teze: 1) Židovi bezočno i nemoralno zlorabe holokaust kao opravdanje za razna ubijanja i masakre Palestinaca, za zločin koji su intenzivno počeli 1948. i koji traje sve do danas, i u Gazi i u Jeruzalemu i svagdje; 2) da je židovska država Izrael nastala *isključivo* na mitu i zločinu. Nakon što je iznijela te teze uzviknula je strastveno: »Tko će već jednom zaustaviti Izrael?« Tina me zarazila pa sam počeo politički nekorektno misliti neovisno o tim kratkim večernjim razgovorima... Laži, mitovi... Kako se nositi s lažima, praznovjerjem i mitovima? Kako utažiti ljudsku potrebu za sakralnim? Tako da pojačaš vjeru u sebe. Ovo je prividno šala, a zapravo je srž ideje Toaletnih listića. Treba svakodnevno jačati vjeru u svoje ja, u svoj ego. Takav vjerski egoizam ne isključuje druge (jer je toliko moćan da mu to nije potrebno, te je izvrsno sredstvo za miran suživot ljudi) i dobar je lijek protiv kolektivnih psihoza i uopće protiv svake intelektualne skleroze. On se može uzimati u neograničenim količinama bez bojazni da bi mogao našteti korisnicima. To je jedan od rijetkih lijekova koji ne izaziva nuspojave. Takav vjerski egoizam uvjet je da se napokon prevlada stanje koje je Jacques Le Goff di-jagnosticirao ovako: »Nikada nismo izišli iz srednjega vijeka.«

Toaletni listić 2

Tina kod kuće postaje nemoguća, patološki je neuredna, a povremeno i svadljiva. Čudno, na poslu je potpuno drukčija, uredna je; njezin stol u redakciji izgleda kao stol čovjeka koji teži perfekcionizmu. Može li se uopće objasniti taj paradoks?

P. S. Jučer navečer smo Tina i ja jeli puding od vanilije, pijuckali čaj s rumom i gledali film *Mulholland Drive* Davida Lyncha. Bili smo jako uzbuđeni, osobito Tina. Do kraja filma nekoliko je puta uzviknula: »Marko, pa to je naš život! Mi uopće ne znamo tko smo i što smo! Igramo previše uloga pa ih ne možemo

sve zapamtiti, ali se ipak na kraju sve uklopi.« Toliko je bila oduševljena i istodobno uzrujana filmom da sam, kako bih je nekako smirio, nakon njega pustio *Unforgiven* Clintia Eastwooda, relativno smirujući film u odnosu na prethodni. Naslov tog odličnog antivesterna preveden je na hrvatski izrazom *Nepomirljivi*. Poslije tog filma Tina se smirila. Razgovarali smo o tome je li moguć bolji, precizniji prijevod naslova i predlagali razna rješenja. Nakon duge vremena opet smo se držali za ruke bez ikakva vidljiva razloga i pričali, pričali, i tako zaspali. Ujutro sam se probudio i primjetio na Tininu ramenu isprepletene prste njezine desne i moje lijeve ruke. Polako sam ih raspleo, da je ne probudim, i otišao na WC. Osjećao sam bezvremenu toplinu Tinine ruke.

Toaletni listić 4

Praviti radijske reklame je zabavno, ponekad lagano, ponekad teško, a katkada i stresno, pa kako bih se malo opustio dok radim postavljam sebi važna iako neuobičajena pitanja. Na primjer: »Može li neka, pa i najsolidnije izgrađena, ljudska gradevina trajati primjerice sedamsto milijuna godina?« (Slično mi je pitanje palo na pamet kad sam prošle godine bio s Emilom na majčinu grobu i pomislio koliko će taj grob doista trajati kao vidljiva činjenica.) Hoću reći, prošlo je mnogo više godina otkad traje Zemlja, otprilike četiri i pol miliarda godina, a ljudi često, ne bez ponosa, ističu činjenicu da egipatske piramide traju u očuvanom stanju već četiri i pol tisuća godina, a to ističu tonom kao da je to mnogo godina, pa je sasvim opravdano pitanje hoće li one trajati još sedamsto milijuna godina. Ako da, zašto? Ako ne, zašto? Ako ne, kako ćemo uopće sačuvati egipatske piramide i slične gradevine? Itd. Ili ovo pitanje: »Je li, na primjer, uopće moguće da smjerne 'bosonoge karmelićanke' najstrožeg reda, onog iz Ávile, Kristove zaručnice, osobito one mlade, nisu u zalo malo petsto godina od osnivanja svojega reda nikada, ali baš nikada, masturbirale i međusobno vodile ljubav u svojim asketskim celijama u samostanu karmelićanki u Ávili?« Ili: »Može li primjerice u tom istom samostanu sedmomjesečni post godišnje, a i potpuna apstinencija od jedenja mesa do smrti te neprekidna molitva i život u tišini posvećen Kristu zaručniku, potpuno zatomiti inače burnu spolnost?« Ili: »Je li taj život u siromaštvu i u odricanju od svega svjetovnoga možda transformacija spolnosti u svojevrsnu duševnu ili duhovnu energiju?« Ili: »Je li doista moguće da osnivačica tog samostana potpune askeze i posvećenosti molitvi i Kristu, sv. Terezija Avilska, koja je ušla u samostan u 21. godini, nije više nikada u životu, sve do svoje smrti, dodirivala u spolnoj žudnji svoje spolovilo?« Ili: »Je li se sv. Terezija tijekom svojih mističnih ekstaza, koje je doživljavala u molitvama posvećenih Kristu zaručniku, ponekad spolno zadovoljavala zamišljajući pritom živo Isusa Krista i sebe u Bogom posvećenom tjelesnom sjedinjenju?« Nekidan sam ta pitanja postavio Tini, a ona se samo nasmijala i prezrivo mi rekla da ne odgovara na glupa pi-

tanja. Eh, sad, jesu li ta pitanja doista glupa? Postavlja se, naravno, i pitanje koji i kakav to grijeh ja ispaštam kad me soubina spojila s osobom kojoj su pitanja o očitoj krhkosti ljudskoga bića, pitanja o prolaznosti, nestajanju, smrti, propadljivosti materije i duha te pitanja o mogućim oblicima spolnosti u ekstremnim uvjetima — glupa?! Teško je živjeti s Tinom. Također je teško kod kuće u tišini raditi efektne reklame o ništavnim proizvodima, a ne postavljati ozbiljna i ponekad ključna pitanja.

Toaletni listić 13

246

Kiša rominja, velike sove preko puta izgledaju močvarno zelene i potpuno su mokre. Jutros sam začudjuće brzo završio reklamu, pa malo slavim. Otvorio sam bocu vina, natočio ga u čistu čašu (jedva sam pronašao čistu čašu!) i otpio, a u drugu čašu, koju sam prvo morao oprati, natočio sam decilitar vina koliko je potrebno za paprikaš. Radio svira, Tina je na poslu, kuham paprikaš; gledajući nasjeckani luk sjetim se stare upute u vezi s pravilnim pristupom kuhanju: »Postoji samo jedan recept — posvetite punu pozornost kuhanju!« Tko je to rekao? Neki poznati kuhar, neka poznata kuharica? Ili sam to pročitao u nekoj kuharici? Ne znam, nije važno, uputa je stvarno dobra. Kuham paprikaš, njušim karakteristično isparavanje; drvenom kuhačom povremeno promiješam meso i vraćam se ovom toaletnom listiću te plavom kemijском olovkom bilježim sitnim slovima ovo što bilježim. Na radiju pjevač pjeva o hitnosti da se nešto odlučno i brzo učini povodom nedostatka ljubavi. Ubačujem se u pjesmu pjevušeći svoj stih u skladu s pjesmom: »Sve mora biti brutalno i netom.«

Paprikaš dobro napreduje, na radiju su ružne vijesti, s Europom ne stoji dobro, bezbroj je problema. Što zaključiti o ovoj civilizaciji koja očito propada pritisnuta metastazama kapitala i metastazama vjerskog fanatizma na sve strane? Nije, dakako, u pitanju samo islam; i kršćanstvo i židovstvo također snažno istiskuju, kao na tvorničkoj traci, isprane mozgove bez milograma esencije. Mnogo je besmislenih prijeloma redaka. Svi nose golotinju s potpisom. Požutjeli mozgovi žude toaletne listiće, ali higijena je nemoguća. U takvoj situaciji mogu još samo oprati ruke i neprimjetno odškrinuti crni svijet. Neka uđu glamur, psihoza i povijest.

(Ovo što slijedi zapisaо sam navečer.) Kasno popodne dolaze glamur, psihoza i povijest, odnosno Tina. Nakon naše zvučne puse presvlači se u traperice i prljavu masnu majicu. Usput njuši moj paprikaš, veselo i gladno se osmjejuje govoreći o tužnim, neveselim i odvratnim stvarima koje se zbivaju na političkoj, estradnoj, ekonomskoj i umjetničkoj sceni. Tina mi se jako sviđa, izgleda mi kao lijepo razderano nebo. Na svijetu više nema cijelih traperica. Viri

bedro, viri i koljeno kao električna bijela molitva, a bijele crtice cjeline oblikuju boga u prahu. Sjaj Tinine kože brži je od svjetlosti.

Toaletni listić 3

Jučer smo Tina i ja bili na tulumu kod Agate. Bilo je mnogo ljudi, uglavnom Agatinih prijatelja i prijateljica iz njezina modnog magazina i uopće suradnika i suradnica iz modnog biznisa, ali i nekoliko prijatelja Agatina brata Leona, studenta strojarstva. Oko ponoći svi su već bili pijani, čak i Blanka koja je rijetko kad pijana jer joj se alkohol gadi, pa ga izbjegava i najčešće šmrče bijelo; kaže da bijelo jako dobro podnosi, čak odlično, a da je alkohol »napuhava«. Tina je cijelu noć ponosno izjavljivala da je ona divlja društvena životinja i da obožava otmjene engleske riječi »party« i »shopping« po kojima su nastale čuvene hrvatske riječi »partijanje« i »šopingiranje«. Pred jutro Tina i ja smo zajednički povraćali u WC–školjku, dok su nam se glave potmulo sudarale. Nakon bljuvanja otkrio sam iskustvo praznine, toplu vodu i smeće ispod moje okomite vijuge. Napokon sam znao: sve je manji prostor između riječi i stvari, između značenja i pojave. Sve je samo tužna siva mrlja na sivom retrovizoru, a svijet je samo malo uvećana duguljasta bakterija: tiho srozavanje dana na banalnu mikroskopsku razinu.

247

Toaletni listić 7

Danas smo Žac i ja razgovarali na radiju o tome što bi se dogodilo da europski mediji, pa dakle i hrvatski, doista počnu govoriti i pisati potpunu istinu, a ne »istinu«, o prešutno ili otvoreno zabranjenim stvarima, to jest o tabu temama. Prvo smo se složili da je od danas preostalih tabu tema na prvom mjestu pedofilija i s njome povezana dječja pornografija, na drugom neke religije, najviše islamska, zatim spolnost retardiranih i mentalno zaostalih ljudi te spolnost staraca, takozvani starački seks, i spolnost teških invalida kao i spolnost patuljastih ljudi. Na kraju razgovora citirao sam mu Stendhala: »Svako zdravo rasuđivanje pogada.« Žac se glasno nasmijao i rekao da se ozbiljno detabuiziranje tih tema u medijima neće nikada zbiti jer, prvo, urednici to neće dopustiti iz sebičnih egzistencijalnih razloga i, drugo, neka samo zamislim što bi se dogodilo da se na osnovu zdravog rasuđivanja u medijima piše i govori istina o tabu temama, primjerice o pedofiliji! (Na ovom mjestu spomenuo je gužvu koja je nastala prije nekoliko godina objavljuvanjem onog relativno benignog Tininog priloga o pedofiliji u hrvatskim svećeničkim krugovima, kad su Pjer i Tina bili na »ribanju« kod ravnatelja.) Zamisli da se o njoj počne pisati i govoriti na strog, znanstven način! Ljudi bi, nastavio je Žac, bili toliko zgroženi istinom pedofilije da bi većina stanovnika države bila mjesecima, a možda i godinama u šoku. A zašto? Pa zbog toga jer bi ljudi saznali naglas i javno ono što već ionako duboko u sebi znaju i čega se prilično straše, jer je to izrazito

uznemirujuće, a što su lažni premazi kulture hipokrizije u ovom potpuno otuđenom društvu prekrili, zabranili i takoreći betonirali. Zato i neobuzданo cvjeta ili, bolje rečeno, iz dana u dan neobuzданo buja crna kronika posvećena pedofiliji, a buja i dječja pornografija kroz koju istina pedofilije zaobilazno, ali vulkanski u sve češćim erupcijama izlazi na vidjelo. Ali i kad izide na vidjelo komentira se većinom kao posljedica neke bolesti ili devijacije, dakle uglavnom neistinito. Usput, razmisli malo o tome zašto ljudi tako žudno gledaju ne samo običnu nego i ekstremnu pornografiju, ali i o tome zašto čitaju crnu kroniku, mnogi čak samo crnu kroniku, ništa drugo, neku knjigu, na primjer. Da parafraziram tvojeg Stendhala, svako zdravo rasuđivanje ne samo da pogarda, nego i razara svaku laž na najsitnije moguće dijelove, a takav si luksuz nijedna demokratska, zdrava i socijalno osjetljiva država ne može priuštiti — namislio se opet Žac. — Nego, Marko, idemo na to pivo ili ne? — želio je znati Žac. Odgovorio sam potvrđno.

Toaletni listić 14

248

Scena trganja plastičnih vrećica u Maksimiru

Svjetski dan zaštite vlažnih staništa proveli smo u Maksimiru. Danas Tina nije imala mnogo posla na radiju, pa je inzistirala da odemo na »jednodnevni izlet« u taj »adrenalinski park našega djetinjstva«, da se »malo prozračimo« i da usput »svrнемo u Zoološki vrt gledati životinje«. Parkirali smo auto na Bukovačkoj cesti i ušli u Maksimir sa zapadne strane. Bilo je prohladno, rijetki posjetitelji parka su šetali ili trčali. Odlučili smo šetati do Vidikovca, a zatim provesti cijelo popodne u Zoološkom vrtu. Hodali smo širokim šljunčanim putem i uzbudeno opisivali najdražu životinju. Ja sam opisivao velikog bijelog medvjeda, a Tina vjevericu. Ispod Vidikovca prošli smo pokraj takozvane prosječne hrvatske obitelji, »brojčano gotovo idealne« kako kažu upućeni pesimisti: mama, tata, dječak i djevojčica; upućeni stoga jer je jasno da bi svaka hrvatska obitelj trebala imati barem troje djece kako bi se zaustavilo odumiranje ove čudne nacije. Tina je zastala kao hipnotizirana, raznežila se do suza gledajući djecu (stvarno su joj potekle dvije suze, po jedna iz svakog oka!), nije od njih mogla odvojiti pogled. (Tina i ja ne možemo imati djece, jer sam ja neplodan.) Obitelj se skupila oko jedne klupe. Strka, cika i vika djece. Točnije: urlanje! Galama je bila sve jača, postala je nepodnošljiva. Na klupi hrpa sendviča i velika plastična boca Coca-Cole te bijele plastične čaše. Otac se doimao odsutno, zapravo potpuno nezainteresirano, pušio je i gledao prema Drugom jezeru. Majka, punašna mlada žena, vjerojatno naša vršnjakinja, vikala je na djecu i nešto im naredivala. Djeca nisu htjela poslušati majku, pa je ona u nastupu bijesa počela zubima trgati crvenu plastičnu vrećicu (valjda zbog toga da ih ne istuče namrtvo) i vikala kako će je svi oni, i odsutni tata i zločesta djeca, na kraju spremiti u grob. Kad je podiviljala gojazna majka rastrgala

vrećicu do kraja, uzela je drugu i nastavila sumanuto zubima gristi plastiku, mahati rukama te vikati na djecu. Značajno sam pogledao Tinu. Ona je i dalje zadivljeno, ali s tugom u očima promatrala djecu. Tiho mi je rekla: »Volem promatrati nestošnu djecu.« »Da nestošnu!«, zaustio sam i odmah odustao o daljnog komentara. Bilo mi je jako žao Tine.

Toaletni listić 29

Sve počinje u Hrvatskoj. Kad kažem sve, mislim uglavnom na ono što je u vezi sa mnom jer se ne mogu (nitko to ne može!) sasvim odmaknuti od sebe; kad kažem sve, mislim na svoju kratku, skromnu, ponekad bogatu egzistenciju, u osnovi ipak nevažnu i beznačajnu. Mogao bih to isto reći i poetskim riječima, ali to ne bi umanjilo bijedu beznačajnosti, naprotiv, to bi je još jače istaklo u svijetu u kojem je teško naći dobra čovjeka. Onaj tko želi živjeti spokojno mora bježati od poezije. Spokojni ljudi ne čitaju poeziju. Poezija je jedini sud koji zastupa i pravdu i istinu. Sve moje počinje u maloj europskoj zemlji za veliki odmor. To je moja mala zemlja s velikim komparativnim prednostima u turizmu. To je ujedno i mala zemlja za velika sranja. Pa naravno da sam iskoristio priliku koja mi se pružila na radiju! Bio sam obični pozadinski radijski crv, copywriter u hladovini, a sad sam reporter i putujem po Europi. Osjetio sam veliki polet i gledao vlastitu vatrnu na obzorju. Slijedio sam onaj propagandni reklamni poklik sa CNN-a: »Proširite svoje horizonte!« Brzo sam učio. Bačen naglo u svijet istraživačkog novinarstva takoreći preko noći postao sam novinar, odnosno radioreporter, i to dobar reporter. Toliko dobar da me je glavni urednik, ujedno i urednik emisije Europa na dlanu, javno pohvalio nakon samo dva mjeseca od ulaska u ekipu rekavši da je »Marko Globan novinarski tenk s nepotkupljivim mikroskopom u paklu stare Europe«.

249

Toaletni listić 104

Otvorio sam se potpuno, posude s cvijećem su podivljale, na hodnicima radija miris malih radosti, u zraku radija osjećam samo jednu vibraciju: biti u trenu i biti mlad. Nalog je ostati zauvijek mlad i in bez obzira na sve. (Jedino Pjer, glavni urednik, izgleda sasvim normalno iako ima nečuvenu radnu energiju koju nitko na radiju, pa čak ni ravnatelj radija stalno opsjednut perfekcijom, ne može pratiti.) Moj pogled upravlja tiha, ali ubojita, nedužna znatiželja. U njihovim zjenicama svijetle grčevi sitnoga psihičkog smeća. Ali u njima tijene i veliki teretnjaci s glomaznim otpadom. Tu su u turističkim paketima i ayurveda tretmani i masiranje tijela stopalima te šakama; histerične Kleopatrine kupke, turbodinamične dijete; kiropraktika; yoga; zatezanje kože i ravanjanje bora; saune; prekomjerno znojenje; terapije svjetlom i valovima; ugradnja noktiju, obrva i trepavica; kabala; aromaterapija i terapija oštrom aromom

250

praznine; ljupke tetovaže; programi animacije tijela i duše; fitness; kontemplacija; nepodnošljivo vrući solarij i kvarcanja nakon kojih koža izgleda umjetno potamnjena; dobri fango — gusto ljekovito blato vulkanskog porijekla; refleksoterapija; đumbiroterapija; shiatsu; djelomične i totalne masaže; wellness centri; bazeni; jutarnji izgled, dnevni izgled i večernji izgled; trajna šminkanja; termalna kupališta; klizališta; reiki; teretane; personalni treneri, katkada trenerice; parne kupelji; bijes zaigrane muskulature; spiritualno bićevanje mozga; mržnja usmjerena spram svih loših masnoća; pedikeri; šminkeri; blagotvorni tai chi; depilacije; epilacije; brzi tretmani sružvom preko svega; doživotne dijete i kure mršavljenja; kratki tečajevi dosmrtnog doživotnog obrazovanja; seminari brzog čitanja i ubrzanog učenja; transcendentalna meditacija; noćni jogging i dnevni fucking; trajno uklanjanje svih dlačica, akni, mrlja, madeža i kapilara; oralna higijena i svakodnevno struganje jezika; efikasna presoterapija (odmor za umorne natečene noge i proširene vene); spa centri; znanstveno obrazloženo skidanje celulita; mikrodermoabrazija i derma art; tarot; aerobik; manikiranje; odlazak pedikeru; dugotrajne psihiatrijske seanse; odjeća i obuća u najbržem mogućem modusu praćenja mode; svakodnevno proučavanje raznih horoskopa, prije svega antičkog i keltskog, ali neizbjježno i kineskog u kojem zodijske znakove predstavlja dvanaest pomno izabranih ozbiljnih životinja; body & face centri; hit tretmani; urbane frizure za žene i muškarce; kreme za potamnjivanje kože; super sofisticirana seksualna hrana koja se priprema devet pa i deset sati, ponekad i danima; sve i ništa, ništa i sve. Misleći na svoju daleku budućnost, onu koja će doći za četiri ili pet desetljeća (ako dotad ostanem živ!), zapitao sam se može li čovjek »posebnih duhovnih potreba« uopće s takvim osobama u staračkom domu mirno popiti crni indijski čaj prije smrti...

Toaletni listić 16

Živimo u brzim odlomcima bijega i potrage (uznemirujuća sličica s radija)

Čim je ušao zavladale su tama i hladnoća nečega ljigavog. Bio je to nevjerojatno ružan mladić blago iskrivljene kičme, mastan, bubuljičav, izbrazdانا lica s tamnim nezdravim podočnjacima nalik čovjeku koji pati od dugotrajne nesanie. Došao je na radio prošlog utorka. Momak se javio na natječaj koji smo objavili u novinama i na našoj internetskoj stranici te ga emitirali na našem radiju u jutarnjim i večernjim emisijama. Čovjek je imao odlične preporuke Elektrotehničkog fakulteta i posve sigurno veliko znanje koje je radiju hitno trebalo, ali čak ga ni humanisti staroga kova, ravnatelj i glavni urednik, nisu zbog pretjerane, ekstremne ružnoće mogli zaposliti; i da su htjeli, nisu mogli, nisu smjeli. Ružnijeg muškarca nisam video u životu. Svi smo se ponijeli odvratno. Dok je prolazio prostorijama, odvraćali smo pogled s jedva suspremnu-

tim gađenjem ne uspijevajući gledati njegovu ružnoću dulje od treptaja oka. Potpunu katastrofu spriječila je tajnica, gospođa Biserka; primila ga je toplo i srdačno, i uputila u ravnateljevu sobu. Sve je bilo uzalud, čak i molitva koju je naša Biserka, u to smo svi bili sigurni, na brzinu uputila Bogu za toga nesretnog čovjeka. Mladić je sve to primio naizgled mirno, kao da je znao da nema nikakve šanse, ali je ipak odlučio biti uporan. Tko zna na koliko je mjesta dosad već bio odbijen? Priroda se gadno poigrala tim ljudskim bićem, nesretnikom od rođenja. Žurno je otišao spuštene glave, činilo mi se da se stopenicama spušta brže od proljetne munje; kao crn kišonosan oblak nošen vjetrom nestao je iz naše licemjerne ustanove. Na radiju je opet granulo Sunce. Sve se zabilo brzo, strahovito brzo. Živimo u brzim odlomcima koji se ne mogu spojiti čak ni u beskonačnosti. Brži smo od krvi starih azijskih hordi koje nisu znale za plač. Živimo jedan na jedan. Europa brzo gubi površinu na kojoj su još uvijek mogući mali šareni dućani s pjesmama i pričama o ukusnom zelenom čaju. Vrijeme patnje počelo je s Gutenbergom, a vrijeme ugodnog užasa počelo je s internetom i brzim tijelima na putu do obrade teksta, identiteta i žudnje. U tijeku je veliki bijeg mnoštva raspadnutih, rasutih osoba koje se nikada neće moći ujediniti sa sobom. U tijeku je i velika potraga nekih ljudi za samim sobom, onih koji se ne mogu ili ne žele pomiriti s tim stanjem raspadnutosti. Ja sam jedan od njih.

Toaletni listić 19

Čak i u kući radijskih novinara katkada dode do gužve kad je u pitanju književnost. Jednom se Tina čak i ozbiljno naljutila kad sam je pokušavao vratiti u doba dobre lektire. To sam znao po tome jer je postavila ozbiljno pitanje, što Tina kod kuće sve rjeđe čini. »No dobro, reci mi što je to toliko loše u suvremenoj popularnoj književnosti!?« Iznenadila me pitanjem, pa sam oklijevao. Nisam htio biti grub prema Tini, ali kako biti fin s bitnim uvidima koji po naravi teže istini? Sve što je istinito je na neki način sirovo, prgavo i bolno, jer prodire u srž stvari i ne brine mnogo o ljepoti izraza nego se trudi oko točnosti. Rekao sam joj da je loše to što se uglavnom radi o lošoj i blijedoj književnosti, o banalnim autoterapijskim tekstovima, o autobiografskoj književnosti na razini medijskog kiča i trača (koji je danas sveprisutan književni oblik) u kojoj autori i autorice i ispovijedaju svoj privatni život, a to čine na nevjerojatno banalne načine, katkad s naglaskom na patetično i sentimentalno, gurajući privatno i intimno u prostor javnoga onako kako to čini senzacionalističko novinarstvo prateći crnu kroniku ili »društvo spektakla«; radi se o osobnim, privatnim pričama bez kritičkog ili ironijskog odmaka i bez stvaralačke imaginacije; suvremeni pisci više se ne mogu odmaknuti od svoje osobe, više ne mogu *izmislići* roman sa situacijama i likovima koji nisu nikad postojali, ali koji su mogući; takvi pisci samo prividno pišu »svojom kožom« idealizirajući svoj život i zbog toga izazivaju gađenje; zov banalnosti je toliko jak da je i vokabular

tih isповједnih i romanesknih tkiva siromašan te u većini slučajeva intelektualno invalidan, a toj invalidnosti pridonosi i potpuni izostanak poezije, odnosno poetske aure; te isповједне priče–romani ispričani su neinventivno, bez stvaralačke energije, i čini se da je njihov glavni cilj tek razotkrivanje privatnosti autora, odnosno »romansiranje« njegove autobiografske privatnosti; u tim, u svakom smislu lošim, siromašnim, priprostim i banalnim romaniма u drugi plan potisnuto je, ili ga uopće nema, ono *kako* književnosti, jer autorima nije bitno kako će ispričati taj svoj privatni život i ne zanima ih, zapravo, ništa što ima bilo kakve veze s istinskim naporom pisanja i umjetničkim izražavanjem, jer je njima bitan samo *sadržaj* njihove privatnosti. Upravo zbog nedostatka onoga *kako* ta je književnost izrazito *loša*. Čak je lošija od većine u mnogočemu slične klasične memoarske proze. Te proze i ti romani po svemu neodoljivo podsjećaju na televizijska *reality-show* otkrivanja privatnog svijeta sudionika, koja su, zapravo, banalna medijska spektakularizacija njihove privatnosti, i to takve privatnosti koja je najčešće sirova, glupa, plitka, banalna, trivijalna, nevažna, dosadna i nezanimljiva. Pa čak i takva privatnost, da je obrađena onim *kako* književnosti, ne bi bila loša književnost, naprotiv, bila bi to tada dobra književnost s trivijalnom temom koja se prema njoj, toj banalnoj temi, kritički odnosi. Upravo bi takva dobra književnost najbolje zrcalila epohu rastućeg kulta banalnosti, estradizacije i trivijalizacije, epohu sve pliće zabave u kojoj se upravo nalazimo... Tina se složila s mojim odgovorom, ali je i dalje nastavila čitati tu književnost rekavši da voli čitati »o gorima ili daleko gorima od sebe«, o onima »koji su glupi, tašti, pretenciozni i intelektualno pri dnu ili na dnu«, pa to nju kao čitateljicu uzvisuje. Nevjerljatno!

Toaletni listić 15

Začuđuju me beznačajne stvari, one najneznatnije na koje se za trenutak ili dva utapaju u ništavilu. Često ne mogu razumjeti što me čudi u tim stvarima, ali ih ipak volim, među njima i svakodnevne banalne doživljaje. Oni me podsjećaju da se život uglavnom sastoji od trivijalnosti poput računa za komunalije, punog Mjeseca, jutarnje rose i odlazaka po svježi kruh i voće, te da trebam uživati i u svakodnevnim sitnicama, a ne samo u rijetkim velikim stvarima. Tako smo jutros Žac i ja doživjeli jednu toplu banalnu sličicu. Sjedili smo u Hard Rock Cafeu i pili pivo. Nakon pet boca jakog crnog piva Žac je vrludao misleći naglas o raznim komplikiranim stvarima, dok nije stigla i šesta boca, a zatim priznao da ima čak tri životna cilja. Tri životna cilja Željka Gorgića su nezavisnost, biti uvijek okružen lijepim ženama i uvijek čitati zanimljivu alternativnu književnost na neodoljivo lijepim alternativnim mediteranskim plažama. Ovo »neodoljivo lijepim alternativnim mediteranskim plažama« je zaneseno naglasio i otpio gutljaj. Rekao sam mu da mi ipak sve to malo pojasni. Nezavisnost po Žacu podrazumijeva apsolutnu duhovnu i financijsku neovi-

snost, biti okružen lijepim ženama znači točno to što znači, a čitanje zanimljive alternativne književnosti također znači točno to što znači. Rekao sam mu da mi dodatno pojasni ovo treće jer ne znam što njemu znači »alternativno«. (Na objašnjenju »lijepih žena« nisam inzistirao jer odavno znam da Žac voli krupne žene uska struka, punih usana i pravilna lica.) Slijedilo je Žacovo pojašnjenje zanimljive alternativne književnosti. Dobra, zanimljiva alternativna književnost je život iz kojega *nisu izbačeni* dosadni dijelovi. Rekao sam da ne razumijem i da on vjerojatno misli suprotno, naime da je dobra ona književnost koja je kao život iz kojega su *izbačeni* dosadni dijelovi. Ne, objasnio je Žac, naprotiv, dosadni dijelovi života su itekako zanimljivi, osobito oni koji su na trenutke i nepodnošljivo dosadni, i o njima je najbolje čitati na lijepim alternativnim mediteranskim plažama, a to su one plaže na kojima nema masovnog turizma. Kad sam mu rekao da, nažalost, to o alternativnoj književnosti i dalje ne razumijem, Žac mi je preporučio autore i naslove knjiga koje će me privesti razumijevanju; zapisao sam na komadić papira i autore i naslove, njih sedam. Žac me zatim nagovorio da i ja navedem svoje životne ciljeve. Nakon sedme boce piva rekao sam mu da sam upravo u času kad sam popio zadnji gutljaj iz sedme boce spoznao da imam samo jedan životni cilj, a taj je vidjeti sve, baš sve što se krije u mojoj glavi. Zaključak: kad su ljudi supijani dolazi do svakakvih neumjerenosti, pa su i životni ciljevi takvih ljudi nerealno visoko postavljeni. Do tog razumnog zaključka došli smo Žac i ja nakon osme boce piva, a onda smo se opustili i napokon počeli razgovarati normalno. Naravno, postavilo se i pitanje »Što je to normalno?«. Na to pitanje odgovorili smo pri desetom pivu, ali ne mogu se sjetiti odgovora. Uskoro će doći Tina. Za večeru imamo jaja na oko i zelenu salatu začinjenu maslinovim uljem i vin-skim octom koji podsjeća na balsamiko ocet.

Toaletni listić 25

Pokušavam već mjesecima razbistriti svoje mišljenje o nošenju križeva, križića, velova, marama, kukuljica, feredža, plašteva, burki, hidžaba, nikaba i sličnih službenih, ukrasnih i odjevnih predmeta, ali to nimalo nije jednostavno. Velika je pometnja nastala u vezi s tim religijom opterećenim predmetima. Svašta se događa. U Francuskoj gužva još traje, a u Turskoj je zabranjeno nošenje feredža u javnim ustanovama te na državnim sveučilištima. Neki filozofi misle da zbog estetskih i ontoloških razloga treba dopustiti nošenje marama i prozirnih velova, jer ti odjevni predmeti intenzivno ističu ljepotu ženskoga lica i očiju u kojima se zrcali još uvijek neodgonetnuta tajna postojanja. Mnogo je pitanja. Među njima je i ovo: mogu li osobe koje nose nepraktičnu odjeću biti istinski fascinirane vožnjom biciklom? Mogu, dakako. Dobar primjer je sedamnaestogodišnja muslimanka Sulam, djevojka koju sam upoznao u vlaku Amsterdam–Frankfurt. Njena je životna želja da odjevena u traperice vozi bicikl ulicama Amsterdama i da osjeti zrak koji joj miluje lice, dok kao i njezine

sretnije školske prijateljice zaigrano vozi bicikl. No to je veliki problem, kaže Sulam dok promatramo krajolik pri brzini od 250 km na sat. Da bi to postigla, ona mora pobjeći iz svoje malo je reći konzervativne obitelji te skinuti nepraktičnu vjersku odjeću koja joj, između ostalog, djelomično prekriva lice pa ne može u punoj mjeri osjećati zrak prilikom vožnje. Ali, kaže Sulam, nije lako doći do traperica Diesel i zraka slobode na biciklu. Ona se boji svoje braće zaluđene strogim obiteljskim odgojem i religijom, koja bi je sigurno pronašla pa makar se sakrila i na nekom otočiću u Bermudskom trokutu. Pokušao sam malo razvedriti Sulam pa sam je u Frankfurtu na kolodvoru počastio pićem. Odlučila se za votku, iako je to krepko piće za nju zabranjeno jer u njemu, nažalost, ima alkohola. »Za mene je sve na ovom svijetu zabranjeno«, tužno je rekla Sulam dok smo pićem nazdravljali boljem svijetu u kojem će svatko moći voziti bicikl odjeven onako kako želi. Naručila je još jednu votku i rekla da čak nema pravo izabratati muža po volji, jer je njezina obitelj odabrala mladića za kojega će se ona morati udati. Sulam, Sulam, ponavljao sam njezino ime ne znajući kako bih utješio to biće s najtužnjim očima koje sam dosad vidoio u životu.

Toaletni listić 97

Zarazio me Emil citatima pa sam ih počeo skupljati, ali ubrzo sam odustao zbog golemih nakupina ljudske nesreće koja je i razlog njihova nastanka. U *Toaletne listiće* zapisat ću ipak i »Robertov poučak«, kako sam nazvao citat koji me razveselio svojim nepritajenim ljekovitim humorom. Naime, Robert Wilensky je još 1996. godine izgovorio rečenicu koja je s pravom postala svjetski poznati citat, koji svojim humorom razblažuje ljudsku nesreću: »Svi smo već čuli o tome da će milijun majmuna koji nasumce lupaju po milijun tipkovica na kraju reproducirati sva Šekspirova djela. Danas, zahvaljujući interne-tu, znamo da to nije istina.«

Toaletni listić 59

Odlagalište europskog otpada utorkom

Tina mi je jednom rekla da smo mi generacija Y. Bio sam dobro raspoložen pa sam ustvrdio da Y znači zajednički nazivnik za bolest monogamije u monogamnom braku mladih ljudi. // Naravno da nisam mogao natjerati Tinu da se promjeni, mogao sam samo maštati o tome i u mislima je opisivati kao promjenjenu. Moja mašta postala je radikalno dramatična. Zbog čega? Pa zato jer nije lako dobro oslikati prosječnost. Zašto ja toliko napadam prosječnost? Vjerojatno stoga što sam i ja prosječan. Dovoljno sam intelligentan da znam da sam prosječan. // »May all your dreams come true.« To je ritualna rečenica iz koje obilno curi prosječnost. Upravo zbog toga ne treba je tumačiti, objašnjava-

vati, osobito ne s psihološkog stajališta. Ipak, postoji i ona druga rečenica: »Nikad se ne ispričavaj, nikad ne objašnjavaj.« Ali to nije *New Age* rečenica i nema veze s indigo djecom kao što je to slučaj s onom prvom. // Ponovno sam pročitao svoj dnevnik koji je u meni trebao izazivati dosadu kako bi me smirio i umanio putnu groznicu prije odlaska na put po europskim odredištima. Osim onih dijelova koji bolno svjedoče o ljigavim stranama mojega karaktera, dnevnik je sasvim u redu jer svjedoči o široko rasprostranjenoj predrasudi da je nefikcionalno pisanje jedini način ozbiljnog pisanja danas. Da nisam novinar, bivši *copywriter*, sada reporter, već da sam pisac pokušao bih napisati knjigu o ničemu. To »ništa« ne bi u sebi uopće imalo fikcije i bilo bi u skladu s krhkcom idejom (koju je za vrijeme jedne mediteranske večere izrekao Enrique Vila-Matas) da u umjetnosti nema više mjesta za stvaranje, već jedino za priznanje da postoje aristokratske duše. Aristokratske duše! Postoji li uopće nešto takvo? Eh, te mediteranske večere s maslinovim uljem i ribom praćene s puno crnog vina kad umovi pisaca postaju mekani! // Iako mi se Jessie sviđa najviše od svih djevojaka, a možda je i uredna, i iako mi je ponudila brak, bojam se da više ne bih mogao podnijeti natjecanje između taštine i ljubavi koje je prisutno u svakom srcu. Ne bih to mogao podnijeti zato jer taština uvijek pobjeđuje i na taj način bez iznimke umanjuje zajednički doživljenu mjesecinu, more, boju bugenvilije, sve. // Vjera u talismane i čarobne formule jednaka je vjeri u bogove. // Kako nastaje povremena živahnost u ovim naizgled tako živim, a zapravo tako tromim i tako prosječnim životima suvremenih mladih »bračnih drugova«? Možda kratkotrajnim križanjima linija života u kojima dolazi do nenadanih puknuća, malih drama, svada i svadica, a nakon toga sve dalje ide po starom. Linearnost je zagarantirana principom kauzalnosti, osobito linearost neizbjegne prosječnosti, a vrijeme je linearno, jednakomjerno i nepovratno. Gadno! // Vanda je uz popodnevnu kavu i džoint opet rogororila protiv hiperprodukcije smeća u europskoj i američkoj umjetnosti, tvrdeći da su riječi »umjetnik« i »umjetnost« postale predmetom sveopće sprdnje. Emil ju je pokušao smiriti zaključkom da upravo estradizacija umjetnosti i kulture, isprazna zabava i novo barbarstvo kulture omogućuju sve jači uzlet visoke, odnosno kvalitetne umjetnosti; jedina je nezgoda što je ona u poplavi jeftinih proizvoda slabo vidljiva. // Prije nego se zaposlila na radiju, Marija Bodalec je uz još tri djevojke radila na seksu telefonu. Jednom mi se povala da je na toj telefonskoj liniji za plaćeni seks dala sve od sebe, i to stoga jer svakom poslu pristupa ozbiljno. Bio sam istinski impresioniran i poklonio joj trešnju, onu zadnju, najsladu. (Kad sam na radiju uvijek za gablec jedem voće.)

In memoriam

Velimir Visković

Odlazak Saše Flakera

256

Aleksandar Saša Flaker bio je veliko ime svjetske slavistike, a u tim krugovima slovio je za najboljeg poznavatelja ruske avangarde. Njegov interes za avangardu nagoviješten je još daleke 1953. godine kad je u zborniku ruskih prozaika prve polovice XX. stoljeća *Heretici i sanjari* upoznao našu javnost s nizom važnih pisaca koje je prevlast socijalističkog realizma u Sovjetskom Savezu potisnula u tamu zaborava. Rana pojava tog zbornika koïncidirala je s pojavom modernističke skupine oko časopisa *Krugovi*, pa i utjecala na neke od njih da osim zapadnih uzora obrate pozornost i na ono što se u ruskoj umjetnosti događalo dvadesetih godina. Taj rani kontakt Aleksandra Flakera sa živom, aktualnom scenom neće ostati jedini u njegovoj karijeri. Štoviše, osobno znam koliko su neke njegove kasnije knjige imale živu recepciju među suvremenim piscima poput *Proze u trapericama*; znam da su njegovu *Rusku avanguardu* pomno čitali istaknuti pripadnici pokreta *Neue Slovenische Kunst*, a i neki hrvatski mlađi umjetnici koji su se oslanjali o naslijede avangarde. Do zadnjih trenutaka svojega života Saša je ostao živo zainteresiran za ono što se događa u hrvatskoj suvremenoj umjetnosti. Već slabo pokretan odlazio je na predstave Branka Brezovca da vidi kako povjesna avangarda živi dalje u novim pojavnim oblicima; sa mnom je često pričao o novim hrvatskim prozaicima, ponajviše su ga zanimali Ferić i Perišić. O avangardi je Flaker napisao niz knjiga: osim kapitalnih *Ruske avangarde I.* i *II.*, tu su i *Poetika osporavanja*, *Nomadi ljepote te golem urednički i autorski doprinos u nastajanju Pojmovnika ruske avangarde* devedesetih transformiranog u *Zagrebački pojmovnik*. Oko tih edicija Flaker je okupio ne samo ponajbolje domaće proučavatelje avangarde već i vodeća svjetska imena.

Flaker je bio jedan od teoretičara koji su utemeljili zagrebačku književno-teorijsku školu koja je šezdesetih godina nazivana zagrebačkom stilističkom školom, ali se kasnije taj termin pokazao nepreciznim i nedostatnim da pokri-

je sav dijapazon interesa unutar tog teoretičarskoga kruga utoliko što su važni reprezentanti škole poput Solara, Žmegača i Lasića istupali kao implicitni ili čak eksplisitni kritičari stilističke metode. Već pedesetih Flaker je pisao i o ruskom formalizmu prethodeći čuvenom svjetskom promotoru ruskog formalizma Viktoru Erlichu. Svoju je teorijsku metodu do kraja života uglavnom temeljio upravo na formalizmu implantirajući kasnije u svoj sustav i elemente strukturalizma, Bahtinovih teorijskih postavki, prekoračujući granice uskih književnoznanstvenih istraživanja i težeći sve više intermedijalnosti. Kao teoretičar Saša Flaker nije bio tvorac novih teorijskih sustava; on je bio dobar znanac onoga što se u svijetu događa; u osnovi eklektik, uzimao je iz postojećih teorijskih škola ono što mu je odgovaralo, ali je povremeno unosio i neke inovacijske pojmove, koji su zbog svoje dobre argumentiranosti nailazili na opću recepciju. Prisjetimo se samo njegovih prijedloga za uvođenje pojmoveva *stil-ska formacija i jeans proza* koji su naišli na izvanredno dobar odjek u književnoznanstvenim krugovima.

U razgovorima s Flakerom, oduševljavalo me njegovo golemo poznavanje svih slavenskih književnosti, ali i dobar uvid u svjetsku književnost i upravo nevjerljivna sposobnost uočavanja srodnih pojava i njihova logičnog povezivanja. Pomagali su mu pritom i njegovo poznavanje desetak jezika, česta predavanja na stranim fakultetima, boravci u inozemstvu, ali i radoznao mladalački duh koji ga nije napuštao do posljednjih dana. Taj Flaker, kozmopolit i podrijetlom i načinom života, bio je međutim upravo sentimentalno vezan za hrvatsku književnost i kulturu. Gotovo svaka njegova knjiga: od *Književnih poredbi* iz 1968. do *Ruske avangarde* II. iz 2009. uz tekstove o književnicima i fenomenima iz svjetske tradicije ima i nekoliko poglavlja koja se odnose na hrvatske pisce, i to u širokom rasponu od druge polovice XIX. stoljeća do najrecentnijih suvremenih pojava. Imam dojam da je izabравši svoju pripadnost hrvatskoj kulturi, osjećao potrebu da se Hrvatskoj kao novoj domovini oduži tekstovima o njezinim vodećim piscima, osobito o Miroslavu Krleži, koji ga je trajno fascinirao. »Kod mene u gimnaziji u međuraču bili smo podijeljeni na krležijance i njegove protivnike; ja sam bio vatreni krležijanac« — pričao mi je ne jednom. Svojim tekstovima o hrvatskoj književnosti Flaker zasigurno ide i u red naših najistaknutijih kroatista.

Ja sam Aleksandra Flakera bliže upoznao sredinom osamdesetih kad me, očito na preporuku Krune Pranjića, čiji sam student bio, pozvao da sudjelujem u izradi projekta *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*. Ponuđeno mi je da obradim dionicu o hrvatskoj prozi XX. stoljeća u europskom kontekstu. Prilično smiono jer sam u to vrijeme bio tek svršeni student s nešto kritičarsko-esejističkih radova u časopisima i novinama. Ali, Flaker je bio takav: volio je poticati talentirane mlade ljude, davati im priliku da se potvrde. Kasnije smo mnogo i prisno suradivali, ja sam često pisao o njegovim knjigama, jednom čak i on o mojoj; on je bio stalni suradnik mojih uredničkih projekata:

časopisnih, enciklopedijskih, nakladničkih. Iako je inzistirao da budemo na ti, ističući ravnopravnost u našem prijateljstvu, za mene je uvijek ostao moj učitelj. Veliki učitelj. Njegovim odlaskom ostaje golema praznina u hrvatskoj znanosti o književnosti, u našoj cjelokupnoj kulturi, ali i na osobnoj razini osjećam gubitak čovjeka kojega sam neizmjerno cijenio, poštovao, volio.

Velimir Visković

Vesna među bardovima

Pred golemlim opusom Vesne Parun svaki ljubitelj književnosti mora zastati s poštovanjem, ispunjen iskrenom poniznošću u suočenju s istinskom poezijom, koja se može pokušati tumačiti racionalnim jezikom književne kritike, ali nikad se tako neće dosegnuti onaj fini poetski fluid koji struji njezinim stihovima ni ona čarolija koju vezujemo za njezinu poeziju pa i samu osobnost pjesnikinje koju doživljavam kao utjelovljenje Šimićeva iskaza o pjesnicima kao čuđenju u svijetu.

259

Za sve nas Vesna Parun je prije svega velika pjesnikinja ljubavi; ljubav u različitim pojavnim oblicima doista je središnja tema njezinih ranih knjiga počevši od čuvenih *Zora i vihara*, kojima 1947. izazvala čuvare ideološke pravovjernosti, a posebno zbirki iz pedesetih: *Crna maslina*, 1955; *Ropstvo*, 1957; *Vidrama vjerna*, 1957; *Ti i nikad*, 1959; *Kralj vraćen moru*, 1959. i dr. To je inače doba kad naši modernistički pjesnici bježe od velike teme romantične ljubavi, bojeći se sentimentalnosti, smatrajući tu temu potrošenom, prepuštajući je piscima šlagera. Vesna Parun, pak, iako u svom iskustvu čitanja pa i pisanja, nesumnjivo ima i iskustvo modernističke poezije, te se vječne teme nije plašila; njezine ljubavne pjesme objejene su feminističnom senzibilnošću, profinjenom erotičnošću i strastvenošću. Ljubav koju ona prikazuje u svojim stihovima rijetko je predložena kao sretno sjedinjenje i emocionalno ispunjenje; ljubav u stihovima Vesne Parun povezana je s osjećajima gubitka, nemogućnosti približavanja voljenom biću, žrtvovanja, odustajanja od ljubavnog ispunjenja, unatoč emocijama i žudnji koja ne prestaje. Vesnini prikazi ljubavnih osjećaja najčešće su vezani uz slike prirode, ili bar praćeni metaforama uzetim iz njezina zavičajnoga mediteranskog krajolika. Lirska subjekt u tim pjesmama kao da je uronjen u prirodu, arhetipski prožet s njom. Sveprisutnost prirode u njezinim stihovima pridonosi dojmu panteističkog osjećanja svijeta i čudesne biofilne energije čak i kad je lirska subjekt shrvan ljubavnom patnjom.

Ljubav je ostala u tematskom fokusu Vesne Parun i u šezdesetima kad se ona posvećuje čvrstoj formi soneta. U to vrijeme apsolutne prevlasti slobodnog stiha i prozaiziranog pjesničkog retka, sonet je smatran posve anakronim. Ali, zapravo, iz današnje perspektive uvidamo da je Vesna bila anticipatorica novog vala, koji će od osamdesetih uslijediti u hrvatskoj poeziji, kad se mnogi protagonisti radikalnog modernizma vraćaju sonetnoj formi. A Vesna se i tu iskazala pjesnikinjom goleme energije: napisala je ukupno čak pet stotina soneta i šest sonetnih vijenaca.

U posljednjim desetljećima života Vesna Parun je pisala satiričnu društvenokritičku poeziju. Na iznenadenje mnogih, jer Vesnu nitko nije mogao doživjeti kao praktičnoracionalno društveno biće koje pomno prati društvena zbiranja; ona zasigurno nije čitala dnevne novine, a ne vjerujem da je baš pomno pratila i radijske i televizijske vijesti. Ali, Vesna je pjesnikinja fantastične intuicije, koja je u svojoj totalnoj društvenoj, pa i informacijskoj izolaciji, uspijevala čudesno nazrijeti bit društvenih procesa, lucidno opisati rasap socijalizma i rađanje divljeg kapitalizma, rugajući se, izražavajući to ponekad i skarednim slikama, koje potkraj života nije izbjegavala. Ona ostaje tim svojim satirama jedan od najzanimljivijih satiričnih dijagnostičara hrvatske tranzicije.

Ukupno je Vesna Parun napisala stotinjak knjiga; uz već spomenute tu su i knjige za djecu, igrokazi, eseji, memoaristika... Doista, jedan od najimpresivijih opusa u hrvatskoj književnosti!

Osobno sam Vesnu upoznao sedamdesetih u klubu Društva književnika. Sjedila je za jednim stolom i pričala kako je navečer posjećuju Tin Ujević i Antun Branko Šimić. Dolete i sjednu na njezina ramena. I onda ona razgovara s njima.

Znao sam za priče koje su tada kolale Zagrebom kako Vesna sudjeluje u spiritističkim seansama i kako raspolaze izvanrednim ekstrasenzornim moćima. Ton njezina pričanja nije dopuštao distancu ni sumnju. Ona je bila doista uvjerenja da komunicira s velikim Tinom i A. B.-eom. Naravno, bio sam zapojen njezinom pričom, pomalo zdvojan: To je ipak malo previše! A danas mi se čini da Vesna nije nimalo pretjerala. Nju su svojim rukama zasigurno pomilovali i Tin i Antun Branko, na uho su joj šaptali stihove. Ako ima imalo istine u učenju o reinkarnaciji, Tin i Antun Branko reinkarnirali su se upravo u njezinim pjesmama!

Branislav Glumac

U Vesninom vremenu

1

261

čuvam tvoj davni mi poklon: temperu/sliku/ribe. faksimil tvoje pjesme *ushit*
olovka. ljubavi. more. slikanje. kape. šalovi. šeširi. bjehu za te najhranjivije
ovozemne tvari.

hrabra do vertikalne uz nositosti i zimske (is)trpljivosti. vesna/vidra. skoroteče
svih fela slatko si slala vrit!

a u onom tvom sabljastom. izgovornom. slovu S. posebne bje čari!

2

ti kaza. na davnom nam. zajedničkom. *knj. petku*: što ima otvarat cyjetni sajam
ona jovanka titova broz!
kad zna se da ja sam trebala otvorit cvijeće! ja: vesna parun!
diže se u kožnatom neki čovo. imperativno reče: ovo sve treba smjesta prekinuti!
pod pasom virio mu zapeti oroz!
otpovrnuh mu: imate dvoja vrata. van! i ode! *špija*. mislim da su starinska vrata
bila boje braun.

3

nije neukusno rečem li da si istinski ljubila mladog. lijepog. srpskog pjesnika.
danojlića miću.

a poslije njega i stasitog raičković stevana. bjehu to ljubavi do u samom
sržnom biću
bjesmo u 50–godišnjem prijateljstvu. pa mi ponešto. o ljubavima. i ispriča. pri
lakom piću.
no nikad mi ni slovca ne zausti o onom svom djevojačkom. sudbonosnom.
zlarinskom. mornaru/tiću.

4.

kad je ono bila u cvatu (portret o. glihe) imala je nepokoren kosu nepripitomljenih
ždrebica.
nozdrve skočnih srebrnih lisica.
ten/ogledalo. njegovan mjesecima samo na južnom voću i kozjem mlijeku.
usne od ljubičastih malina. rasnim stasom raznosila se i po zemlji i po zraku!

262

5

u njenom davnom staništu u dubravi. živješe u antologijskom neredu.
svjesno i bijesno. govoraše: ta zašto ne bismo umrli u kaosu i bolestima!
u prljavštini i bijedi! svejedno je to. neka svatko živi prema svom *kredu*!
tko mari. konačno. u čem trajemo! u svili il međ bakterijama!

6

kazuje: 1947. po uličicama trešnjevke. danima sam se šuljala iza tina.
sa strahopoštovanjem. žurikao je. u svom čuvenom. zelenom. hubertusu.
ponavljujući samo dvije riječi: lopovi! lopovi!
znala sam u koji žedan zdenac kreće. krčma! utješnica. tamo ga čekaše
čestit puk. i žmulj vina.
one dvije tinove riječi. i danas. kao lelek. ječe kroz vrijeme. gdje ste suci?
od pravde popovi!

7

uzželjela je. da joj u tri knjige scinim izabrane pjesme. s predgovorom.
ne dade pavletić. imali smo nas dvojica dugu povijest mutnih sukoba. oseke
i plime.

bijaše zbog tog žalosna. ja ne. i iščudih je svojim odgovorom:
nismo važni ni vlatko ni ja! bitni su tvoji stihovi! oni su iznad svake.
prizemne. međuljudske pizme!

8

sad kad te nema. znamo koliko te esencijalno ima.
sudba kašnjenja vavijek ima svoj rep. prem ne treba praštat svima.
osobito onom književnom iverju koje te htjelo uniziti i izrugati.
nije na nama. ti. *koja si imala nevinije* itd. začudene oči. *tamo.* u tami.
sad već *negdje*. odlučit ćeš: (o)suditili ili praštati!

9

263

blagdan

bijaše i luksuznijih sezona. kad je imala i automobil i svog šofera!
kad je mogla birati i kvart. i ulicu. i tišinu. i veliki topli stan.
al s vlastima bje inatljivica. svadljiva. čista jadranska nevera!
šibala je neumoljivo svog jastvenog vranca! ma! s vesnom uvijek bijaše
svakovrsni blagdan!

Mirjana Stančić

Pouzdan prijatelj

264

Prvih dana siječnja ove godine srela sam Branimira Donata u Hrvatskom društvu pisaca u Vili Arko. Sjedio je za stolom, za nijansu bogatije prostretim nego inače. Razgovarao je s ljubaznom tajnicom, pjesnikinjom Sonjom Manojlović, i kad sam ušla, rekao mi je kako je čuo da dolazim, pa me čeka, inače nije imao neke posebne namjere ni poslove koje bi trebao obaviti u Društvu. Dakle, čekao me je i nismo se slučajno sreli, a u trenutku kad ovo pišem crvenim od stida. Zato jer me je čekao i zato jer sam mu obećala da će mu se javiti iz Haaga, gdje trenutačno privremeno radim pri veleposlanstvu RH baveći se kulturnim poslovima, a nisam se javila i zato me je sram, jer više nema prilike da se opravdam, da nadoknadim nejavljivanje, kao toliko puta prije. Razgovarali smo o Božiću, o Haagu, o Nizozemskoj, o Njemačkoj, napose o mojoj Ruhr-Universität u Bochumu, koji sam privremeno napustila, o povijesti književnosti pisane njemačkim jezikom na teritoriju bivše Jugoslavije, na kojoj sam tada radila, a koja je u međuvremenu zgotovljena. Gospoda Manojlović je vješto demostrirala o Božiću nabavljeni sjekač za jabuke, jeli smo profesionalno i na indentične ploške izrezanu jabuku, divili se sjekaču, a Branimir me je izvjestio o najvažnijem. Da naime nije ništa pronašao o temi koja me je tada zanimala, tekstovima i književnosti na njemačkom jeziku objavljenim u novinama i časopisima za NDH i u Sloveniji od 1941. do 1945. I da me eto čeka da me o tome obavijesti, naime da zasad nije ništa našao, ali da traži dalje, i nakon što prvom prilikom ode do Sveučilišne, javit će mi se. A izvjesno je da će nešto pronaći, još mu se nije dogodilo da baš ništa ne nađe. Onda je ustao i poštapajući se teška koraka otišao u ured PEN-kluba, ali tamo nikog nije bilo.

Zvala sam ga početkom rujna prošle godine s molbom da malo pročeprka po svojim bilješkama i sjećanju, bio je još na ljetovanju na Šolti, za par dana se trebao vratiti u Zagreb. Da, naravno, tema ga je jako zanimala, to je njegovo područje, o kojem rijetko tko nešto zna. Svi koji su znali su poumirali, ali

on je još tu. Volio je kuću na Šolti, višu od crkvenog zvonika, kako je govorio. Čak mi je tamo pokušavao naći vikendicu, ali ništa prikladno nije bilo na prodaju. Prvi je susjed, doduše, želio prodati kuću, ali žena mu se, Splićanka, protivila.

Upoznali smo se na davnom simpoziju o Krleži u Zadru, i poslije sretali često, poticani Krležom i kojecom drugim. Moju je disretaciju o Krleži i njemačkoj književnosti Branimir Donat objavio u »Matici hrvatskoj« 1990. Tako je i početak mojeg znanstvenog puta neraskidivo vezan s njim.

Nakon Zadra uslijedili su *Krležini dani* u Osijeku, gdje sam i predavala. Sjećam se vedrine jednog nedjeljnog prijepodneva kad smo se Branimir Donat i ja automobilom vraćali u Zagreb i, putujući slavonskim selima, razgovarali o jelima koje slavonske domaćice spremaju u nedjelju prije podne. Branimir Donat je fantazirao o gulašu i zlevanki, onakvoj kakva se nekad pekla, tankoj i tvrdoj, naročito pak o ne odviše masnom pilećem gulašu, koji se onda u želucu osjeća kao »griz na mleku«. Smijali smo se »grizu na mleku« cijelim putem, jer je hrana što smo je u Osijeku kušali bila dobra, ali teška, daleko od »griza na mleku«. I uopće razglabali smo o tome kako se nekad na simpozijima dobro jelo; jedanput u Opatiji, pripovijedao je svjedok i znalač Branimir, cijelu su noć jeli škampe i pili izvrsno vino, što samo po sebi ne bi bilo bog zna što, da cijeli jedan čamac nije bio pun škampa, a susjedni pak ledom hlađenih butelja odličnih vina.

Bio je izvrstan vozač, jedan od onih koji neprimjetno mijenjaju brzine i pritišću gas, uz to je poznavao sva moguća mjesta i ceste, srednje i male birtije, čak i u Velikoj Gorici, iako sam nikad nije pio. Kad me je krajem osamdesetih godina posjetila kolegica iz Istočne Njemačke, ponudio je da nam bude vozač, znajući za finansijske muke ljudi iz istočnog bloka, ali i onih kojima dolaze u goste.

Branimirov pokušaj da me preporuči i instalira kao kolumnistu u »Globusu« 1997. nije uspio, valjda je to i jedini neuspjeh slijedom naših druženja. Konfuzna redakcija nije odgovorila ni na jedno od mojih javljanja, uzalud su bili telefonski pozivi i tekstovi. Nikakve reakcije nije bilo. Muk neciviliziranoosti pokazao se jednim odgovorom. Čak mu se ni Donatov autoritet nije uspio oduprijeti.

I onda, susret u stanu u Deželićevu prilazu ljeta 2007. Gospoda Zane je od nedjelje sačuvala tortu, fazan i juha bili su davno pojedeni. Fazana je na Dolcu kupio sladokusac Branimir Donat. Sve skupa svjedočanstvo o građanskom stanovanju i svijetu koji u Zagrebu nepovratno nestaje. Trebalо se, doduše, popeti na visoki treći kat u zgradи, skoro četvrti, valjda mu je i to dan za danom oduzimalo energiju.

I onda njegovo bavljenje Viktorom Tauskom. Molbu da prevedem nekrolog Sigmunda Freuda hrvatsko-austrijsko-bosanskom psihoanalitičaru i piscu uputio mi je početkom 2007. mailom Boris Beck, nije mi bilo jasno za koga

točno treba prevoditi, ali prevela sam nekrolog, iako je Freud tvrd orah i imaju pravo oni koji ga se ne usuđuju prevoditi ni na koji jezik. Kasnije se javio pravi naručitelj. Nekrolog je na hrvatskom objavljen uz članak Branimira Donata u »Republiци« 2007 (br. 3–4).

Uvijek pribran, sabran, razuman, Branimir Donat je kao prijatelj bio neslomljiv i beskrajno pouzdan, čak i onda kad se s mukom kretao, i — znajući da je apsurdno — uvijek mi se činilo da je uz svoju nevjerojatnu obavještenećnost otporan i na smrt.

Tonko Maroević

Bogatstvo duha

267

Prerani nestanak drage kolegice Tee Benčić Rimay ostavlja golemu prazninu među njezinim brojnim prijateljima, a posebno je nenadoknadiv među znalcima i ljubiteljima pjesništva. Jer Tea je s iznimnom strašću i kompetencijom branila razloge pisanja, kao nitko drugi u nas u novom se stoljeću i tisućljeću zalađala za vrijednosti poetskog doživljavanja svijeta. Amblematičan je naslov jedne njezine knjige: »Reci mi kakav ti je svijet, reći će ti kakav si pjesnik«, jer za nju nije bilo pukotine i podjele između shvaćanja i izraza, između življenja i pismenog reagiranja.

Teška bolest i smrt zatekli su Teu u njezinoj najzrelijoj dobi, u naponu radne energije i iznimnoj kreativnoj snazi. Kad promislimo koliko je mnogo učinila u svom kratkom životnom vijeku, moramo se još prisjetiti kako je daleko najveći dio toga složila u jedva jednom desetljeću, i to razdoblju raskidnom bolovanjima i raznim praktičnim, radnim obavezama. Zapravo je u književnost i u objavljuvanje uskocila tek nakon što je izašla iz mладoga materinstva i iznimno teških ratnih prilika u zavičajnom Sisku. Ali ušla je u književni život s gotovo nevjerljativim intenzitetom, kako na razini uređivanja časopisa, i priređivanja tudihih rukopisa, antologiziranja i organiziranja raznih manifestacija, tako — i još više — na razini vlastitoga spisateljskog rada. Znademo li da je u spomenutom desetljeću napisala i objavila preko deset knjiga, lako je zaključiti kako je ostvarila više negoli mnogi, većina, učine za dugoga i spokojnoga radnog vijeka.

Premda je Tea uredno magistrirala i doktorirala, premda je svoj kruh svagdašnji zarađivala kao uspješna nastavnica, u njezinu pisanju i tumačenju bilo je mnogo manje profesorske erudicije i hermeneutičke ekshibicije, a u korist sustvaralačkog, empatijskog, nadahnutog čitanja. Moglo bi se kazati kako se dostojno i solidarno družila s najvećim hrvatskim pjesnicima, od Ujevića i Cesarića, preko Pfanove i Čudine, Mihalića i Milićevića, Kaštelana i Gotovca,

ne zaboravljujući ni generacijski bliže, pa i mlađe autore, od Mrkonjića i Katunarića, Jelušićeve i Dautbegovićeve, pa do Rešickoga i Mihaljevića. Spominjemo samo one kojima je izravno pripremila izbore i popratila ih gustim eseističkim tekstovima, no gotovo ništa manje bavila se Šopom i Škuncom, Beničevom i Mifkom, Brnardićevom i Hrvojem Pejakovićem. Usudio bih se kazati kako je u stanovitom smislu preuzeila ulogu zadnjenavedenoga Pejakovića, kako u revnosti i dubini kritičke interpretacije, tako i u oslobođanju pisma od scijentističkih obaveza i u prelaženju iz elastičnog eseizma u pravu misaonu i poetsku fakturu.

Doista, Tea Benčić Rimay sasvim je prirodno iz kritike prešla u književnost, beletristiku, ponajprije u omiljeni joj žanr, disciplinu, medij »pjesme u prozi«, ispisavši niz relevantnih poetskih reakcija na okoliš i ljude, okupljenih u zbirkama »Sipine kosti« i »Sipine osti«. Potom se odlučila na nesvakidašnji kreativni dijalog sa znakovitim poetskim korpusom i s izazovnom pjesničkom osobnošću, napisavši knjigu poetske proze naslovljenu »Danijel«, što je jamačno dobar primjer postmoderne osjetljivosti i intertekstualne zaigranosti, ali i znak neospornoga imaginativnoga uloga. Konačno, odvažila se napisati i tekst narativno-meditativnoga karaktera, odužu pripovijest ili kratki roman »Nesvjestice«, s naglašenom autobiografskom potkom, a s povremenim uzletima u fantastiku ili u drugu inkarnaciju.

Slaba nam je utjeha da čitanjem književne ostavštine Tee Benčić Rimay možemo u mislima rekreirati bogatstvo njezina duha i zahvaliti joj na darovanom nam ulogu, ali te se utjehe ne želimo odreći. Međutim, njezin je život bio ispunjen i bogat, a što najbolje svjedoče kćeri Andrijana i Barbara, na koje je s pravom bila vrlo ponosna i kojima se najprije obraćamo iskazima sućuti. U skladu s tvojim stoicizmom, draga Tea, neka te na posljednjem putu prate parafrazirane riječi Edgara Allana Poea iz kozmološke »pjesme u prozi« *Eureka*, koju si nam svima zapravo tek ti otkrila: »Bol uslijed shvaćanja da ćemo svi izgubiti pojedinačni identitet nestaje onog časa kad uvidimo da taj proces nije ni veći ni manji od upijanja individualnog i kolektivnog uma u onaj opći... Sudite o tome kad me više ne bude bilo...«

(izgovoren na pogrebu u Sisku)

Tonko Maroević

Mnogostruka meštira

Sjećanje na Zvonimira Berkovića

269

Koliko bismo bili siromašniji da nismo imali Zvonimira Berkovića! Možda toga i nismo bili uvijek svjesni, ali sad nakon njegove smrti, kad pravimo saldo njegova djelovanja i učinka, shvaćamo kako nas je Berkovićeva iznimna kultura i stvaralačka mjera gotovo čitavoga našega svjesnog života pratila. Tražimo li opravdanje što nismo uvijek uočavali njegovu posebnu važnost, naći ćemo ga u činjenici što on i nije bio naročito marljiv, što se ogledao u više disciplina i žanrova, što nije bio pretjerano pretenciozan i društveno posebno snalažljiv. Umjesto toga, što je daleko važnije, bio je rijetko zahtjevan i dobro potkovan u svim emanacijama kojima se kreativno bavio: kao kazališni i glazbeni kritičar, kao filmski scenarist i redatelj, kao društveni i politički komentator te, konačno, kao svojevrsni dramski pisac.

Prisjetimo li se dobro, u svakom je desetljeću drugoga porača (odnosno u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća i prvom desetljeću tekućega) Zvonimir Berković umio utisnuti svoj pečat, ostaviti neizbrisiv trag. Istina, diskretno i nemetljivo, sa strane i gotovo usputno, ali odjek među upućenima uvijek je bio relevantan, a s vremenom je postajao ipak i sve širi. U pedesetima se javio zapaženim prikazima, tekstovima rijetke izbrušenosti i kompozicione zaokruženosti u kojima je ponajviše došla do izražaja ozbiljna glazbena sprema.

Spisateljski nerv potom je potvrđio scenarijima, od kojih je onaj za Tanhofferov film »H 8« (iz 1958) upravo epohalnih dometa, i ne samo u našim razmjerima. Nakon što je odradio pripremni posao za druge, dobio je u šezdesetima i sam priliku da režira i odmah se dokazao na dva razboja: kratkometražnim dokumentarnim filmom »Moj stan« (1963) zaradio je nagradu u Cannesu, a cjelovečernjim igranim filmom »Rondo« (1965) ušao je na velika vrata u nacionalnu kinematografiju i postavio visoki stilski orijentir zreloga modernizma.

Početkom sedamdesetih snima drugi film, »Putovanje na mjesto nesreće« (1971), a istodobno se spisateljski aktivира i u redakciji »Hrvatskog tjednika«.

Taj uvećani angažman kao da nije slutio na dobro, tako reći u skladu s naslovom drugoga filmskog okušaja, koji nije ni mogao ispuniti uvećana očekivanja. Doista, nakon sloma »hrvatskog proljeća« Berkovićeve šanse da dobije novu filmsku priliku bile su bitno i zadugo umanjene, tako da je tek 1985. mogao snimiti svoj treći film »Ljubavna pisma s predumišljajem«. U međuvremenu je svoje veliko znanje i iskustvo prenosio na mlade, radeći kao nastavnik na Akademiji dramskih umjetnosti.

U devedesetima se odlučuje još jednom ujediniti svoje glazbene filmske ljubavi, te koncipira film i televizijsku seriju »Dora«, nadahnute motivima iz života skladateljice Dore Pejačević, ali zapravo posvećene vrhuncima domaće građanske kulture. U nimalo povoljnim vremenima, 1993. godine, ta ambiciozna inicijativa ne nalazi na dovoljno dobar prijem, te se prilike za redateljski rad sasvim smanjuju. Srećom, dobiva poziv da se još jedno okuša u specifičnom novinarstvu, pa se počinje sustavno javljati osvrtima i feljtonima, parabolama i konstruiranim paradoksalnim fabulama, polumemoarskim zapisima i grotesknim profiliranjem raznih sudionika lokalne povijesti. Iz grude stotina takvih priloga proizašle su i tri kumulativne knjige. Prvu od njih, »Zvonar katedrale duha« (1995) imao sam čast predstaviti, no važnije od toga je da sam dobio povlasticu s Berkom i prisnije porazgovoriti, ući pomalo u njegovu spisateljsku radionicu. Druga knjiga, »Dvojni portreti« (1998) amblematična je za njegovu erudiciju, po primjeni i aktualizaciji Plutarhova modela, ali i po rafiniranjo ironičnosti i dubokoj obaviještenosti. Treća knjiga, »Pisma iz Diletanije« (2004), simptomatična je pak svojim naslovom, kojim autor obuhvaća ne samo okolnu zbilju, nego implicira i vlastiti ulog u tom istom ključu — diletanta. Dakako, šaljivi tom i samoporuga nisu sasvim bez pokrića, jer se Berković znao snalaziti na više područja, no nije se smatrao usko profesionalno obrazovanim ni na kojoj formalno akademskoj razini (možda još s najviše kompetencija u glazbenoj teoriji i praksi). Pridodamo li da je sam sebe okrstio i »polutalentom« nismo ništa kazali o njegovoj stvarnoj darovitosti, no jesmo o njegovoj zahtjevnosti. S tri–četiri svoja »polutalenta« u zbroju je daleko nadmašio i mnoge koji se inače smatraju genijima.

Koliko god žalimo za gubitkom značajnog stvaraoca i iznimno dragog i poštovanog sugovornika, ne možemo skriti ni određeno zadovoljstvo što osjećamo kako je Zvonimir Berković *in extremis* okrunio svoj opus spisateljskim životnim dometom, legitimacijom svojih duhovnih, etičkih i povijesnih opsesija. Knjiga »Vladko Maček — tri razgovora«, tiskana koji dan prije autorove smrti, ispunila je osobni dug, ali i dug naraštaja, prema nekim ključnim aspektima nacionalne prošlosti. U epohi »smrti tragedije« Berković je našao pravu mjeru dramatske napetosti da figuru rođenoga antiheroja, dakako Mačeka, koji je propustio sve sudbinske izazove, učini i dovoljno živim i dovoljno poticajnim za raspravu sa suvremenicima kalibra Princa Pavla, Krleže i Stepinca. Intelektualni dijalazi na rubu ponora ostat će i kao snažan književni testament Zvonimira Berkovića.

Claudio Magris

Beskrajno putovanje

(L'infinito viaggiare)

Uvod

271

1. Uvodi su uvijek sumnjivi; nepotrebni ako ih knjiga koju uvode ne zahtijeva ili su pak naznaka nedostatnosti same knjige ukoliko su joj pak potrebni; mogu naštetiti samome čitanju, kao što to čini objašnjenje neke šale ili najava završetka knjige. Ali možda se prolog odnosi na zbirku stranica o nekom putovanju, jer putovanje je, po svijetu ili na papiru, već samo po sebi tek neprekidni predgovor, preludij nečemu što se tek treba dogoditi i što uvijek čeka iza ugla; otpovljati, stati, vratiti se, pakirati i raspakirati kofer, zabilježiti u bilježnicu krajolik koji, dok se njime prolazi, bježi, trga se i ponovno se spaja poput filmske sekvence, raspršene i ponovno uskladene, poput lica koje se mijenja kroz vrijeme.

Uvod je neka vrsta kofera, poput toaletne torbice, jer i ona čini putovanje; na odlasku, kada se unutra ubaci tek ono malo stvari koje nam se čine predvidljivo neophodne, dok se zaboravlja uvijek ono osnovno; tijekom putovanja, kada se sakuplja ono što se želi ponijeti kući; na povratku, kada se otvara prtljaga i ne pronadu se stvari koje su se činile najvažnijima, već van ispadaju one stvari kojih se ni ne sjećamo da smo ih stavili unutra. To se događa i s pisanjem; nešto što se, dok se putovalo i živjelo, činilo osnovnim, nestalo je, na papiru toga više nema, dok se pak ponosito oblikuje i nameće kao neophodno ono što smo u životu, na putovanju kroz život, jedvice i primjetili.

Putovanje uvijek ponovno započinje, uvijek mora započeti, poput postojanja, i svaka njegova zabilješka jedan je prolog; ako se prevaljen put na svijetu pretoči u pismo, ono se dotjeruje u premještanju iz stvarnosti na papir, zapisuju se bilješke, popravljaju se te se djelomično brišu, ponovno se pišu, premještaju, različito prenose. Montaža riječi i slika, ulovljenih kroz prozor vlaka ili prolazeći pješice ulicom i skrećući iza ugla. Tek sa smrću, prisjeća se Karl

Rahner, veliki putujući teolog, završava *status viatoris* čovjeka, njegovo egzistencijalno stanje putnika. Putovanje dakle ima veze sa smrću, kao što su to dobro znali Baudelaire ili Gadda, ali je ono i odgadanje smrti, što više moguće odgadanje njezina dolaska, susreta s onim presudnim, baš kao što uvod odlaze početak samog čitanja, trenutak završnog računa i suda. Putovati ne da bi se stiglo već da bi se putovalo, da bi se stiglo što je kasnije moguće, da se ne bi uopće ikada stiglo, ako je to moguće.

2. Putovanje dakle kao uvjerenje. Možda sam baš kroz putovanja upoznao uvjerenja, u smislu koji je toj riječi dao Carlo Michelstaedter, život koji je sam sebi dovoljan, sloboden i ispunjen koji Enrico, lik iz mojeg romana *Ono drugo more* slijedi sa samouništavajućom i uzaludnom upornošću. Uvjerenje: trenutno posjedovanje vlastita života, umijeće življenja trenutka, svakoga trenutka, a ne samo onih povlaštenih i izuzetnih, tako da ga se ne žrtvuje budućnosti, da ga se ne zanječe u planovima i programima, da ga se ne smatra tek trenutkom kroz koji treba proći da bi se ostvarilo nešto drugo. Gotovo se uvijek, u vlastitom postojanju, nalazi i previše opravdanja za nadu da će život proteći što je brže moguće, da će sadašnjost postati što je skorije moguće budućnost, da će sutra stići što prije, jer se, možda, sa zabrinutošću očekuje odgovor lječnika, početak praznika, pisanje knjige, rezultat neke radnje ili neke inicijative i tako se živi ne da bi se živjelo već da bi se proživjelo, da bismo bili što bliže smrti, da bismo umrli.

Putovanje koje predstoji i koje je žurno, sve mahnitije nametnuto poslom i vlastitom neophodnom spektakularnošću, posebice kada se radi o intelektualcu koji je poduzetnik sebi samom i vlastitom Duhu, koji je tako emfaza i karikatura poduzetnika u industriji. Takvo putovanje negacija je uvjerenja, zaustavljanja, lutanja; više nalikuje onoj preuranjenoj ejakulaciji koju Joseph Roth, ponovno se baveći u svom romanu *Sto dana tračem* koji pripisuje *Empereuru*, misleći na Napoleona, koji toliko ne nastoji voditi ljubav s ljubavlju, koliko to nastoji brzo obaviti i smatrati to riješenim. Putovanje predavača, od aerodroma do hotela i natrag, ne razlikuje se od tog mučnog orgazma.

Ali kada sam putovao širokim dunavskim zemljama ili po perifernim mikrokozmosima, krećući u određenom smjeru s kojeg se uvijek moglo skrenuti, zaustaviti se i neplanirano ga izmijeniti, živio sam uvjeren, kao kada stojim pred morem; živio sam uronjen u sadašnjost, u zaustavljenom vremenu koje se dokazuje onda kada se prepustimo njegovu blagom protjecanju i onome što nosi život, poput otvorene boce pod vodom ispunjene protjecanjem stvari, kako je govorio Goethe putujući Italijom. Na putu koje se tako doživjava, mješta istovremeno postaju i etape i boravišta na putovanju kroz život, privremena zaustavljanja i korijeni zbog kojih se osjećamo u svijetu kao kod kuće. Postoji putovanje još dalje od Herkulovih stupova, postoji ono malo putovanje Pickwicka na izvore Hampsteada ili ono od sobe do sobe vlastite nastambe,

otpravljanje koje nije manje uzbudljivo ni manje bogato čarima i rizicima. Ri-ječki i tršćanski kapetani na dugim plovidbama koji prelaze oceane nazivali su šaljivo one druge »capitan de cadin« (od umivaonika), one koji su prelazili samo male dijelove puta između Trsta i Istre ili od Rijeke do obližnjih otoka Kvarnera; ali i u tom zaljevu bura izaziva oluje u kojima se može nasukati.

Pa i u poglavljima ove knjige stiže se do krajnjih oprečnosti, no i u malom svijetu Bezjaka, u patuljastom kozmosu Ćićarije, korak putnika želio bi sličiti onome Lawrencea Sternea. Putovati i osjećati se, uvijek i istovremeno, u nepoznatom i kod kuće, no znajući da nemaš, da ne posjeduješ dom. Onaj tko putuje uvijek je latalica, stranac, gost; spava u sobama koje prije i poslije njega iznajmljuju nepoznati, ne posjeduje jastuk na kojem odmori glavu, pa ni krov koji ga štiti. I tako shvaća da se dom, omeđen prostor u nepreglednosti svemira zaista nikada ne može posjedovati, već se može samo negdje zaustaviti, za jednu noć ili za cijeli život, s poštovanjem i zahvalnošću. Putovanje je, s razlogom, tek povratak i uči nas shvaćati slobodnije, poetičnije vlastiti dom. Čovjek poetski živi na ovoj zemlji, kazuje jedan stih Hölderlina, ali samo ako zna, kaže jedan drugi stih, da spas postoji tamo gdje opasnost.

Na putovanju, kao neznanac među neznancima, uči se snažno biti Nitko, postaje se konkretno svjesnim biti Nitko. Upravo to omogućuje da se na nekom dragom mjestu, koje je gotovo fizički postalo dijelom ili produženjem nas samih, kaže, kao da objekuju riječi Don Quijotea: ovdje znam tko sam.

3. »Kamo ste se uputili?« pita se u velikom Novalisovu romanu *Heinrich von Ofterdingen*. Odgovor je: »Uvijek prema kući«. Njegov roman je jedna od velikih knjiga u kojima se putovanje pojavljuje kao odiseja koja je metafora za putovanje kroz život. Svaka odiseja postavlja pitanje je li moguće da putovanje svijetom bude stvarno iskustvo koje će oblikovati našu vlastitu osobnost; pitanje da li se Odisej, posebice onaj moderni, vraća kući potvrđenog vlastitog identiteta pronašavši i potvrdivši smisao svoga postojanja, bez obzira na najtragičnije i absurdne nevolje, ili pak on samo otkriva nemogućnost da se formira, da li putem gubi sebe samoga i smisao vlastitog života, raspadajući se umjesto formirajući se tijekom vlastitog putovanja.

U klasičnoj viziji subjekt, premda izgubljen u vrtlogu stvari, završava tako da pronalazi sebe samoga u sukobu s tim vrtlogom; prolazeći svijetom, putujući svijetom, on otkriva vlastitu istinu, onu istinu koja je na početku u njemu samo potencijalna i latentna i koju on pretače u stvarnost prolazeći kroz sukob sa svijetom. Novalisov junak putuje prostornim i vremenskim udaljenostima, ali s ciljem da dođe kući, s ciljem da kroz putovanje pronađe sebe samoga; u *Principu nade* Bloch kaže da se *Heimat*, domovina, rodna kuća koju svatko, u svojoj nostalgiji, vjeruje da vidi u svojem djetinjstvu, nalazi tek na kraju puta. A putovanje je kružno, kreće se od kuće, prolazi se svijetom i vraća se kući, iako tada već u sasvim različitu kuću od one koju se napustilo, jer ta je

kuća postala važna zahvaljujući samom odlasku, prvotnom odvajanju. Odisej se vraća u Itaku, ali Itaka ne bi bila takva da je on nije ostavio kako bi otisao u rat u Troju, da nije prekinuo duboke i neposredne veze s njom, kako bi je ponovno otkrio još vjerodostojnjom.

Bildungsroman, roman odrastanja koje postaje središnji problem modernoga i postavlja pitanje da li i kako pojedinac može ostvariti vlastitu osobnost ukloplivši se u sve složenije i »prozaično« zaplitanje društva, gotovo je uvijek, od Goetheova *Wilhelm Meistera* do Novalisova *Heinricha von Ofterdingena*, tek roman lutanja, roman putovanja. Ali ubrzo nešto, u odnosu između pojedinca i cjeline koja ga okružuje, puca; u mehanizmu modernoga društva putovanje postaje i bijeg, nasilno lomljenje granica i veza. Putovanje otkriva ne samo privremenost svijeta, već i onu samoga putnika, nestalnost individualnoga Ja, koji počinje, kako Nietzsche naslućuje s okrutnom jasnoćom, raslojavati vlastitu osobnost i vlastitu cjelevitost, koji postaje neki drugi čovjek, »nadčovjek«, prema najtočnijem značenju termina *Übermensch*, koji ne označava nadčovjeka, tradicionalnoga pojedinca nadarenijega od ostalih, već novi antropološki stupanj, nad klasičnom individualnošću.

Putovanje tada postaje put bez povratka, put k otkrivenju kojega nema, s kojega nema i s kojega ne smije biti povratka. Uz kružno putovanje, tradicionalno, klasično, edipovsko, ono Joyceovo konzervativno putovanje, čiji se Odisej vraća kući, slijedi pravolinijsko putovanje, ono ničeansko Musilovih likova, putovanje koje ide uvijek naprijed, prema mračnom beskraju, poput pravca koji, teturajući se, nastavlja prema ništavilu. *Itaka i dalje*, kao što kaže naslov knjige koju sam napisao; dva osnovna, transcendentalna modaliteta putovanja. U drugom subjekt, Ja, putnik, hrli uvijek prema naprijed; ne unosi sebe, cijelog sebe u vlastito trajanje, već svaki put uništi svoju prethodnu osobnost i hrli naprijed. »Lâchez tout«, krenuti na put, pisao je 1922. Breton potičući na *dépayesement*.

Ja, na stranicama koje slijede, korača upravo tako, štoviše, često, na rubu takvog raspadanja, ogledava se za tragom svoga života koji se gubi iza njega; no istovremeno, on je i ratnik koji nastoji odoljeti takvom raspadanju i koji nastoji za sobom vući, odan svemu i usprkos svemu, čitav svoj život, poput kornjače koja putuje naokolo sa svojom kućicom. Izgubivši se u svijetu i prepustivši mu se, on se raspada, ali se na kraju ipak prepoznaće i pronalazi, baš kao što to kaže Borgesova parabola koju sam izabrao kao epigraf mojim *Mikrokosmosima*: »Čovjek si zada zadatak da nacrti svijet. Provodeći godine, ispunili neki prostor slikama provincija, kraljevstava, planina, zaljeva, brodova, otoka, riba, prebivališta, instrumenata, zvijezda, konja i ljudi. Malo prije smrti otkrije da taj tegobni labirint linija ocrtava lik njegova lica.«

4. Nema putovanja bez prijelaza granica, političkih, lingvističkih, društvenih, kulturnih, psiholoških, također i onih nevidljivih koje dijele jednu četvrt od

druge u istome gradu, onih između osoba, onih podmuklih koje u našim dubinama preprečuju put do nas samih. Nadići granice; i voljeti ih, bez obzira što one omeđuju stvarnost, individualnost, oblikuju je i spašavaju time od nejasnoća; voljeti ih bez obožavanja, ne činiti od njih idole koji zahtijevaju krvavu požrtvovnost. Osjećati da su fleksibilne, privremene i prolazne, poput ljudskoga tijela, i zbog toga vrijedne ljubavi; smrte, podložne smrti, poput putnika, ne poput prigoda i razloga za smrt, kao što su to one bile i to jesu puno puta.

Putovati ne znači samo prijeći na drugu stranu granice, već i otkriti da si jednostavno uvijek s druge strane. U *Zelenoj vodi* Marisa Madieri, ponovno putujući kroz povijest egzodusa Talijana iz Rijeke nakon Drugog svjetskog rata, u trenutku slavenskog ustanka koji ih je prisilio na odlazak, otkriva djeломice slavenske korijene svoje obitelji koju u onom trenutku zlostavljuju Slaveni stoga što je talijanska. Otkriva naime da pripada i onom svijetu od kojega se osjeća ugroženom, a koji je, makar djeломice, ipak i njezin.

Kada sam bio dječak i odlazio u šetnju po Krasu, po Trstu, granica, koju sam video tako blizu, nije se mogla prijeći, barem do trenutka prekida između Tita i Staljina i do normalizacije odnosa između Italije i Jugoslavije, jer je bila Željezna zavjesa koja je dijelila svijet na dva dijela. Iza te granice postojali su zajedno neznano i znano. Neznano zato što je tamo počinjalo ono neprihvatljivo, nepoznato i prijeteće carstvo Staljina, svijet Istoka, toliko često ignoriran, strašan i prezren. Znano jer su one zemlje, pripojene Jugoslaviji na kraju rata, činile dio Italije; bio sam tamo više puta, bile su dio moga postojanja. Ista stvarnost bila je istovremeno tajanstvena i bliska; kada sam se tamo vratio prvi put, bilo je to istovremeno putovanje u znano i neznano. Svako putovanje podrazumijeva, manje ili više, jedno slično iskustvo: netko ili nešto što se čini bliskim i dobro poznatim pokaže se kao strano i zagonetno, a neki pak pojedinc, krajolik, kultura koje smo smatrali različitima i stranima pokažu se sličima i srodnima. Ljudima s jedne obale oni s druge strane čine se često barbarima, opasnima i punim predrasuda prema onima koji žive na drugoj obali. Ali ako se prošeće duž mosta mijesajući se s ljudima koji onamo prolaze, prelazeći s jedne obale na drugu tako da se ne prepoznaje više ni obala ni zemlja, otkriva se dobrohotnost prema sebi samome i zadovoljstvo svijeta. »Gdje je granica?« pita Saramago, na granici između Španjolske i Portugala, ribe koje u istoj rijeci plivaju, ovisno bacakaju li se pokraj jedne ili druge obale, sad su u rijeci Duero, sad u rijeci Douro.

5. Prizivanje znanog ili neznanog? Nastup Don Quijotea želi biti otkrićem, dokazom i potvrdom onoga što se zna, istine o kojoj se čita u viteškim knjigama, o vječnim zakonima ljubavi i odanosti, o ljepoti Dulcineje i o snazi divova. I istočni Židovi koji izlaze iz geta i iz *shtetla*, iz njihova mizernog mjesta, no znanog i uređenog prema Knjizi, kroče prema Zapadu, ulaze u Povijest, vjerujući uporno da će naći svijet prema pravilima Zakona, čak štoviše, interpreti-

rajući svaku stvar prema parametrima Zakona, čak i onu koja najviše zbumjuje i koja je suprotna njihovu shvaćanju.

Ali »na otvorenom kiši i sniježi. Sniježi povijest«, kako kaže Yakov Bok, jedni svaštar u potrazi za srećom, u Malamudovu *Čovjeku iz Kijeva*. Don Quijote od Manche i ono židovsko-istočno susreću se licem u lice s neznanim, sa silom, s brutalnošću i vulgarnošću jedne stvarnosti njima nepoznate i koju nastoje ne prihvatići; ali upravo njihova vjernost koju vole, vjernost znanome redu prisiljava ih da oštire primijete nered svijeta kojim kroče. Putnik je anarhični konzervator, konzervator koji otkriva kaos svijeta jer ga odmjerava absolutnim metrom koji otkriva svu njegovu lomljivost, privremenost, dvosmislenost i bijedu. Kako je Kafka dobro znao, bez poznavanja dubokog smisla zakona ne može se otkriti njegova vrtoglava odsutnost u životu. Ponovno se uspevši na pećinu Montesina, Don Quijote prepričava sve divote i čuda koja je bio, ali kada mu Sancho prigovori kako misli da se radi o izmišljotinama, on mu odgovara: »Može biti.«

276

Utopija i otrežnjenje. Puno se stvari dogada tijekom putovanja; uvjerenja, vrijednosti, osjećaji, očekivanja gube se putem, put je teška, ali i dobra škola. Druge se stvari, druge vrijednosti i osjećaji, pronalaze, susreću i skupljaju. Po put putovanja, i pisanje znači rastavljanje, ponovno slaganje, kombiniranje; putuje se stvarnošću kao u dramskom kazalištu, premještajući kulise, otkrivajući nove krajolike, gubeći se u slijepim uličicama i zaustavljajući se pred lažnim vratima nacrtanim na zidovima.

Stvarnost, tako često nepristupačna, odjednom popušta, rastvara se; putnik, kaže Cees Noteboom, osjeća »propuh kroz pukotine na zgradama koje ga uzrokuju«. Stvarnost se otkriva kao izgledna, neodređena, podložna tolikim iznenadnim kolapsima koji brišu neke njezine djeliće, progutane, usisane u prostorno-vremenskim vrtlozima, u tim vjetrenjačama smrtnosti, ali i nepredvidljivog radanja novoga života.

Putovanje je musilovsko iskustvo, povjeroeno osjećaju za mogućnosti više nego principu stvarnosti. Otkrivaju se, kao u arheološkoj iskopini, različiti slojevi stvarnosti, konkretne mogućnosti koje se nisu materijalizirale, ali su živjele i preživljuju u zaboravljenim rascjepima protoka vremena, u još otvorenim prolazima, u nestalnim stanjima. Putovati znači srediti račune sa stvarnošću, ali i s njezinim alternativama, s njezinim prazninama; s Poviješću i s drugom pričom, ili drugim pričama koje je ona onemogućila ili uklonila, ali ne i u potpunosti izbrisala.

Još od *Odiseje*, putovanje i literatura pojavljuju se usko povezani; analogno istraživanje, dekonstrukcija i prepoznavanje svijeta i onoga Ja. Pisanje se nastavlja kroz premještanje, umotava i rastavlja, prilagođava, zamjenjuje praznine i cjeline, otkriva? izmišlja? pronalazi? izgubljene djeliće inventara pa i percepcije stvarnosti, gotovo da ih stavlja pod povećalo. I moj dunavski putnik govori o napuklinama koje kao da su usječene u kulise svakodnevnog teatra,

one koje ulijevaju nadu da će njima prostrujati barem propuh, dah pravoga života, zaklonjenoga iza paravana stvarnosti. Transcendentalnost svakog putovanja, koje ipak uranja u meso, u prašinu, u neposrednost vremena koje silazi i koje uvijek, više ili manje, remeti iščekivanja. Dovoljno je prijeći ulicu ili odmorište kako bi se opovrgnula gorda sigurnost koju je, godinama ranije, garantirao »Spiegel« u svojoj rubrici naslovljenoj »Bestseller Service«, a koja je obećavala da će govoriti samo o uspješnim knjigama o kojima svi govore ili se očekuje da svi govore. »Iznenađenja su isključena.«

Živjeti, putovati, pisati. Možda je danas najautentičnija literatura ona koja pripovijeda putem čistog zamišljanja i mašte, umjesto putem direktnih činjenica, dogadaja, onih ludih i vrtoglavih transformacija koje, kako kaže Kapuščiński, onemogućavaju da se svijet obuhvati u svojoj cijelosti i sintezi, odobravajući da mu se ugrabe, baš kao što to čini izvjestitelj u kaosu borbe, samo fragmenti. On sam stvara vrlo živu literaturu uranjujući u stvarnost, preoblikujući je strogom preciznošću, grabeći poput lovačkog psa neuhvatljive detalje koji ju otkrivaju, i slažući sve u jednu sliku, vjernu i istovremeno ponovno osmišljenu, sliku koja je portret svijeta i putovanja kroz svijet. Možda je putovanje vjerni izraz onog pripovijedalaštva, one literature »non fiction« koju teoritizira Truman Capote.

6. Putovanje kroz prostor je ujedno putovanje u susret vremenu i protiv vremena. Složena i zbijena kompleksnost nekog mjesta ponekad silovito izbjiga, baš poput sjemena koje razbija ljusku. Mi smo zbijeno vrijeme, rekla je jednom Marisa Madieri. Ne samo pojedinac, već je i mjesto zbijeno vrijeme, višestruko vrijeme. Ne samo sadašnjost, već i labirint vremena i različitih epoha koje se isprepliću u jednom krajoliku i oblikuju ga, baš onako kao što nabori, bore, urezane linije sreće ili melankolije ne daju tek obris licu, već one jesu lice neke osobe, osobe koja ne odaje samo dob i stanje duše u jednom trenutku, već prikazuje zbir svih doba i stanja duša tijekom njezina života. Krajolik poput lica, čovjek u krajoliku poput vala na moru; krajolik, poput poezije koju piše Andrea Zanzotto, jest raslojavanje zemlje i povijesti. Nije to samo priroda i arhitektura, šumoviti zaljevi i kuće, travnate i kamene staze, već ponajviše i društvo, osobe, kretanje, navike, predrasude, strasti, jela, zastave, vjere. Šuma modernoga putnika jest grad i njegove pustinje i oaze, njegov zbor i samoča, neboderi ili krčme na periferijama, pravolinjske ulice koje se gube u beskraju. Prolaznik otvorenih očiju i osjećaja možda je najvjerojatniji putnik; njegov pogled prodire i razbija urbani scenarij poput pobune, kao što se događa sakralnom i uznemirenom Milanu Luce Doninellija u njegovu dojmljivom *Raspadu očekivanja*. Krajolik je krajolik, to je i način kretanja, poput stila pisanja. Svatko prolazi kroz neko mjesto svojim vlastitim ritmom. Netko ide brzo, netko tetura. Jedan grad, jedna stranica prolazi se na tisuću načina; oprezno, sporo, kratko, užurbano, rastreseno, sintetizirano, analitički, disperzivno.

Putovanje–pisanje jest arheologija krajolika; putnik–pisac silazi poput arheologa u različite slojeve društva kako bi pročitao znakove skrivene ispod drugih znakova, kako bi sakupio što više različitih postojanja i priča i spasio ih od rijeke vremena, od vala zaborava koji briše, i kao da stvara krhku Nojnu arku od papira, premda ironično svjestan njezine privremenosti. Krajolik je također i groblje, kosturnica koja je postala gnojivom i limfom života, humci koji se u Verdunu čine poput brežuljaka, ali onih koje su stvorile bombe i mrtvi.

Krećući se naprijed i natrag kroz prostor ne slijedeći zacrtane putove, prepuštajući se skretanju više negoli ravnom putu, putnik nakratko zaustavlja vrijeme, drži ga u šaci, baš kao što žongler baca i ostavlja u zraku neko vrijeme štapove, iako zna da će mu oni, prije ili kasnije, svi popadati na glavu.

7. Putovanje je nemoralno, govorio je Weininger putujući; okrutno je, dodaje Canetti. Nemoralna je taština bijega, dobro poznata Horaciju koji je, podbadajući konja, upozoravao da ne vrijedi izbjegći boli i tuge, jer crna tjeskoba, kaže njegov stih, sjedi na sedlu iza konjanika koji se nada da će joj zamesti vlastiti trag. Snažni Ja, prema bečkom filozofu, kojega će ubrzo uništiti suživot s absolutnim, mora ostati kod kuće, gledati u lice očaju i tjeskobi, iako zbog nje on ne želi biti rastresen ili zbumjen, ne želi odmaknuti pogled od stvarnosti i od borbe; metafizika je zasjela, ne traži ni bijeg ni odmor. Možda će jednom Ja ostati kod kuće, a na putovanje će neki njegov dvojnik, neka slična utvara onoj Heleninoj, koja je, prema jednoj od verzija mita, slijedila Pariza u Troju, dok je prava Helena ostala, svih dugih ratnih godina, negdje drugdje, u Egiptu.

Weininger je optuživao putovanje zbog izazova na neodgovornost; onaj tko putuje jest gledatelj, nije duboko upleten u stvarnost kojom prolazi, nije krivac za gnusobe, prljavštine i tragedije mjesta u koje se uputio. Nije on kriv za nepravedne zakone i ne treba si predbacivati što se nije borio protiv njih; ako se krov jedne noći sruši, a on nije te kobi da ostane pod ruševinama, ne preostaje mu drugo već da pokupi svoju prtljagu i preseli se malo dalje. Na putu se dobro osjećamo jer, izuzevši nekakav udes, potres ili avionsku nesreću, ne može se zapravo ništa dogoditi; ne riskira se vlastiti život.

Putovanje je također i dobrohotna dosada, beznačajna zaštitnica. Ona risikantnija, teža i zavodljivija avantura događa se kod kuće; tamo se riskira život, sposobnost ili nesposobnost da se voli i da se gradi, da se primi i pruži sreća, da se sazrijeva hrabro ili da se zgrči od straha; to je mjesto gdje se riskira. Kuća nije idila; to je prostor konkrenog postojanja te je time izložena sukobu, nesporazumu, pogrešci, nasilju i ravnodušnosti, brodolomu. Zbog toga je ona središnje mjesto života, u svom dobru i zлу; mjesto najsnažnije strasti, ponekad razarajuće, za suputnika i suputnicu u životu, za djecu, a strast obuzima bez milosti. Ići naokolo svijetom znači i odmoriti se od domaće intenziv-

nosti, prilagoditi se dopadljivim papučarskim trenucima, prepustiti se pasivno-nemoralno, kako kaže Weininger, tijeku događaja.

Postoji i jedna druga nemoralnost putovanja, zatvaranje pred različitostima svijeta. Srednjoeuropski putnik je mogući Odisej u kućnoj haljini, kako je napisao Giorgio Bergamini, onaj koji bi želio ploviti između naslonjača i biblioteke, po plavetniliu atlasa radije nego po plavetniliu valova; onaj kojemu je beskonačnost tek matematički znak za beskonačnost. Onaj koji putuje po karti neopazivo se odvika od života i usmjerava svoje strasti grafikonu života, statističkim krivuljama njegova fenomena; postaje čovjek bez kvaliteta kojemu, piše Musil, povrće u kutiji postaje sinonim za svježe povrće.

Kada putuje po svijetu, putnik si voli zakopčati ogrtač i podignuti ovratnik, kao da podiže obranu između sebe i stvari. Srećom, i dunavski putnici vole more i možda, poput onih iz moga *Dunava*, prolaze velikim nizinama Srednje Europe, pod teškim nebom, kako bi prvenstveno stigli do mora. A obale »neopisivoga« mora, kako ga je nazivao Camões, mjesto su gdje se susreće široki dah života, gdje se otvaraju velika pitanja o sudbini i o smislu dobra i zla; more nuka na sučeljavanje s dvosmislenošću, upućuje joj izazov; na besmrtnom moru, piše Conrad, zaslužuje se oprost vlastitih grešnih duša. Na moru se razodijeva, osloboda se prepreka koje guše i prepušta se onome što nas čeka. I to je spas za putnika koji se i na pločniku gradova ili na planinama osjeća kao na klimavoj palubi broda kojega lome valovi, kao na nesigurnoj ili spasonosnoj arci.

Okrutnost putovanja, upozorava Canetti: putnik gleda znatiželjno na svijet i na neki je način sklon prihvatići ono što vidi, pa i zlo i nepravdu, upoznati ih i shvatiti ih radije nego se boriti protiv njih i odbaciti ih. Putovanje u totalitarne zemlje, na primjer, uvijek je pomalo pogrešno, ustvari je urota ili barem ravnodušnost prema nasilju i sramoti koje se skrivaju iza Potemkinovih sela kojima se prolazi i u kojima se pronalazi gostoljubivost. Pa ipak, malo-pomalo, putnik otkriva, on je prisiljen otkriti bratstvo i zajedničku sudbinu svijeta, osjetiti da je čitav svijet njegov dom i da samo taj osjećaj čini stvarnim njegovu ljubav prema ostavljenom domu u njegovoj zemlji, jer inače bi se radio tek o stravičnom i nazadnom fetišizmu.

Kao i za Eichendorffova bezvrijednog latalicu, ljubav prema daljinama i ljubav prema ognjištu se poklapaju jer se u tom ognjištu voli i široki nepoznati svijet, a u ovom posljednjem se prepoznaće, premda u različitim oblicima, i intimnost ognjišta. Dante je govorio da je pijući vodu iz Arna naučio snažno voljeti Firencu, ali i da je naša domovina svijet, kao što je to ribama more; svaka od dviju voda zasebno nedovoljna je i zagadena. Putovanje nas uči na otuđenje, uči nas da se uvijek osjećamo poput stranaca u životu, pa i u vlastitoj kući. No biti stranac među strancima možda je jedini način da budemo zaista braća. Zbog toga polovicu puta čine upravo ljudi; ne ide se u Španjolsku

ili Njemačku, već među Španjolce ili među Nijemce. »Čitajte putopisnu literaturu«, govorio je teolog Kant koji se ipak nije htio maknuti iz Königsberga.

8. Ponekad mjesta govore, ponekad šute, imaju svoje epifanije i svoj završetak. Poput svakog susreta, tako je i susret s mjestima, i s onima koji u njima žive, avanturistički, bogat obećanjima i rizicima. Poneka mjesta, Venecija ili Prag, govore čak i najzbunjenijem i nevještgom putniku već samom svojom pojavom i životom koji se tamo odvija. Ostali se prepuštaju indirektnoj rječitosti, zavode samo onoga koji njima prolazi i koji zna sve ono što se dogodilo među onim stablima ili na onim ulicama: soba u kojoj je umro Kafka, u Kierlingu, govorи toliko svari, ali samo onome tko zna da je među tim zidovima Kafka proveo svoje zadnje sate i samo onome tko i pukotine na zidovima gleda na taj način. Ostala mjesta zatvaraju se u dubokoj tajanstvenosti i takav susret izostaje; čak je i putovanje, kao i svaka pustolovina, podložno porazu i ravnodušnosti. To se događa zato što putnik, zbog neznanja, zbog oholosti, zbog lijenosti, ne uspijeva pronaći ključeve kako bi ušao u taj svijet, u rječnik i gramatiku kako bi razumio taj jezik i odgonetnuo tu kulturu. *Status viatoris* koji religijska misao pripisuje čovjeku, podrazumijeva i tu slabost, izmjenu slave i pada, sposobnost spasenja ujedinjenu u izlaganju neuspjehu i krivici.

Postoje mjesta koja šarmiraju zato jer se čine radikalno različitima, kao ona koja očaravaju zato jer nam se, već od prvog susreta, čine poznatima, poput mjesta rođenja. Upoznavanje se često, platoski, svodi na prepoznavanje, na izranjanje iz nečega možda do tada nepoznatog, ali prihvaćenog poput nečeg vlastitog. Da bi nam se svidjelo neko mjesto, potrebno ga je ponovno vidjeti. Ono poznato postaje nam blisko, ta neprestana otkrivanja i bogaćenja, zavođenja i pustolovine, pretpostavka su svakog susreta; dvadeseti ili stoti put kada se ponovno razgovara s prijateljem, ili se radi s ljubavlju s voljenom osobom, neizmјerno je snažnije nego prvi put. To vrijedi također i za mjesta; najčarobnije putovanje jest povratak, odiseja, ona mjesta na našem uobičajenom putu, svakodnevni mikrokozmosi kojima se prolazi tolike godine, to je odisejevski izazov. »Zašto jašete ovim zemljama?« pita u poznatoj Rilkeovoj baladi zastavnik markiza koji mu jaše uz bok. »Da bih se vratio«, odgovara ovaj.

9. Mršave utjehe, promišljanja o prethodnom krajoliku. Razumijem zašto su, mojom krivnjom, zbog moje zatvorenosti i ravnodušnosti, neka mjesta ostala pred mnom nijema, pa stoga, naravno, nisam o njima pisao. Ali druga, koja su me međutim šarmirala i oduševila, u kojima sam se prepoznao i zaista, premda kratko, i živio, zašto ona nisu stigla do papira, koja moja smetnja je njima prepriječila put? Šuma Algonkina, Indijanaca domorodaca, u Kanadi, onih nevjerojatnih boja, onog crvenog jesenskog lišća zbog kojeg se, kroz sivilo kiše, moglo pomisliti, da se pojavilo sunce; bio je to dojmljiv dan moga života,

baš kao i okolica Vancouvera gdje je potraga za tragovima Pauline Johnson ili Tekahionwake, princeze plemena Mohawk, koja je postala spisateljica na engleskom jeziku kako bi prikazala svoj narod; to se upliće u temeljni trenutak preokreta moga života, moje prvo putovanje sa J. i početak puta kroz stvari s njom. U Ushuaiji, u Ognjenoj Zemlji, osjetio sam snažan predosjećaj kraja svijeta, koji sam, međutim, opisao tek pred ušćem Derwenta u Hobart Townu, u Tasmaniji, kao i nezaboravni osjećaj koji sam proživio u četvrti predgrađa Palermo, u Buenos Airesu, koji je ostao nezaboravan, poput spoznaje o vlastitoj banalnosti i malenkosti, jedne večeri u istome gradu, pred epifanijom siromaštva i боли na koje nisam imao odgovor. Škripa i pukotine Moskve 1988., koje su moji sinovi Francesco i Paolo puno spremnije prihvatali nego ja, sa svim pojedinostima, naoko beznačajnima, no onima koje su odavale skorašnji krah, zatekle su me nespremnim da ih na vrijeme prepoznam i smjestim.

Listajući ove stranice posebice me iznenađuje odsutnost Sjedinjenih Država, koje sam tih godina prilično posjećivao i posjećujem sve više, zbog sve čvrćih prijateljskih, poslovnih, profesorskih, književnih veza. Na prvom mjestu New York, ali i San Francisco, Chicago, Princeton, Bloomington, Bard College, i toliko drugih mjesta koja se nalaze, neka manje, neka više, u centru svijeta. U tom slučaju, razlog koji je zaustavio pero je možda višak odgovornosti, nadvladana dvojnost u odnosu na Zemlju o kojoj ona ovise, u dobru i zlu, dakle osjećaj da nisam u stanju o tome govoriti. U svakom slučaju, taj nerazmjer između života i pisanja uvijek je melankoličan, pa i za onoga tko ga shvaća kao vlastitu poetiku; to je još jedan primjer kako nas putovanje može poučiti autoironičnoj poniznosti.

10. Ove putopisne pripovijetke pripadaju vjerojatno više dnevnom nego noćnom pismu, da slijedimo razliku velikog Ernesta Sàbata. U onom dnevnom pismu autor, čak i u portretiranju stvarnosti koja ga izvana okružuje ili zamišljene fantazije, izražava na neki način smisao svijeta u kojem on osobno sudjeluje; izražava svoje osjećaje i svoje vrijednosti, vodi svoju »dobru bitku vjere« kako je govorio sveti Pavao, za stvari u koje je vjeruje i protiv onoga što smatra lošim. Dnevno pismo nastoji shvatiti svijet, biti svjesno njegovih fenomena, povezati pojedinačne sudbine, pa i one bolne, na temelju cjelokupnosti stvarnosti i njezina značenja. To je pismo koje želi dati smisao stvarima; povezati svako pojedinačno iskustvo, i ono bolno, u cjelinu koja ga razumije i koja ga, već samo zbog te činjenice, može uklopiti u širi kontekst.

Drugo pismo, ono noćno, mjeri se više uznenirujućim istinama koje se ne usuđuju otvoreno povjeriti, kojih se možda nije ni svjesno, ili koje čak, kako kaže Sàbato, autor odbacuje i smatra ih »nedostojnima i odvratnima«. To je pismo koje često zaprepašćuje i samoga autora jer mu otkriva ono što ni on sam često ne zna da jest ili da osjeća: osjećaje ili epifanije koje se izmiču svjesnoj kontroli i ponekad prekoračuju ono što bi svijest dopustila, niječu namje-

re i uvjerenja samoga autora, uranjujući u mračni svijet; svijet poprilično različit od onoga kojega autor voli i u kojemu se želi kretati i živjeti, ali svijet u koji se često dogada da moramo sići i susresti Meduzu glave obavijene zmijama koju se u tom trenutku ne može poslati frizeru kako bi je učinio privlačnjom. Otkriva se pismo, iako takvo otkriće nije bilo planirano, nalazi se licem u lice sa strašnom pojavom života razuzdano lišenoga moralnih vrijednosti, dobroga i zla, pravednosti i milosti; pismo koje je ponekad susret, otuđen i kreativan, s dvojnikom ili barem onim vlastitim zanemarenim dijelom ličnosti, koji govori drugim jezikom, kojemu se mora dopustiti da govori i onda kada bismo radije čuli kako izgovara nešto drugo, pa i onda kada se osjećamo, da opet citiramo Sâbata, »iznevjereni« u vlastitim moralnim uvjerenjima, kada čujemo što nam to govori.

Na ovim stranicama *dépaysement*, koji u ostalim mojim knjigama prevlada, je obuzdan, nema ga ili je izmaknut iz dnevnog ponašanja, možda onog obrambenog. Ali putovanje, samo po sebi, provlači uvijek kroz pismo onu noćnu komponentu, trenutak neočekivanoga, pa i uznemirujućeg, lica stvarnosti koje remeti moralne hijerarhije putnika, ukazanja lošega. To je izazov, obuzdan ili ne, na prepuštanje....

11. Putovanja sakupljena u ovoj knjizi dogodila su se, proživiljena i napisana, između 1981. i 1984. Neke stranice stare su, dakle, više godina koje i odaju, kako i treba biti; uostalom, i lice mora odavati svoju dob, po mogućnosti ona se mora dobro nositi, treba je se štiti od narušavanja, ali ne i mistificirati. Staviti novi Zub na mjesto izvađenoga, jedna je stvar, ali lifting s ambicijama Doriane Greya je bolan. Smisao našega života jest njegova pustolovina kroz vrijeme, kroz povijest; cvjetanje, ali i sazrijevanje i prolazak kroz ono što Biblija naziva »mesom«.

Čak i stranica ima svoju dob te iz nje proizlazi njezin smisao; pisati prije ili poslije Drugoga svjetskoga rata nije ista stvar. Čak i stranice velike literature, koje stoljećima i milenijima ne odaju svoju dob, ne skrivaju je, odaju datum njihova rođenja, pa ga i, zahvaljujući svoj njihovoj veličini, zauvijek pokazuju.

Stranice putovanja su, same po sebi, posebno zamućene nestalnošću; isprepletene su prolaznošću jer su priča i portret jednog posebnog trenutka, jedne stvarnosti koja je ubrzo izmakla. Za razliku od ostalih koje sam napisao baveći se iskustvima putovanja, no i mijenjajući ih, kao što su *Mikrokozmosi* ili *Dunav*, ovu knjigu čine stranice vezane uz trenutak u kojem se putovanje dogodilo, u kojem su se prešle neka granica ili neka država koje možda više ne postoje, trenutak u kojem se prepoznala neka gesta ili izraz na nečijem licu, začuo se vapaj. U *Dunavu* ili *Mikrokozmosima* putovanja, osobe ili videne stvari, priče sakupljene na ulici ponovno su izmišljene ili prepričane; one postaju priča o nekoj osobi, uglavnom izmišljenoj. Ne pripadaju više samom pu-

tovanju; imaju drugi smisao, drugo vrijeme, pomiješano i presloženo, vrijeme literature koje se ne poklapa s vremenom gramatike, pa ni s onim Povijesti. (...)

Stranice napisane uoči, za vrijeme ili nakon raspada komunističkog svijeta mogu objasniti, možda ne toliko razmišljanja i nade putnika, koja su uostalom manje važna, koliko složenost stvarnosti koja se živjela u tom trenutku, lepezu svih onih snaga koje su bile u igri, pa i onih koje su malo kasnije, barem na neko vrijeme, bile poražene. Osjetiti ili rukom dotaknuti ono što se, u određenoj situaciji, smatralo mogućim ili obećanim, neki drugaćiji rasplet dogadaja, pomaže širem razumijevanju onoga što se poslije dogodilo i što se može razumjeti ukoliko se od početka nije smatralo jedinim neophodnim rješenjem. Poneka poglavљa, na primjer, zaustavljaju se na zlokobnim nacionalizmima i mikronacionalizmima koji su buknuli onih godina kada su bili još u stanju nesigurnog komešanja, kada se još moglo izbjegći da buknu u onim zlosretnim razmjerima. Život i povijest teku neovisno o ovim stranicama, i u dobru i u zlu, a kao primjer tomu je i Karlo Stajner, o čijem se zatočeništvu u staljinističkom gulagu ovdje pripovijeda, osoba neukroćene odanosti svojim idealima i nevjerljivim humanostima, koji je još stigao, nakon našeg susreta, upoznati, već kao ugledni starac, zlostavljanja Tuđmanova režima, i do posljednjeg od svojih mnogih dana, druge oblike teškoća življenja.

Putnik ostaje odan i propuštenim i izgubljenim prilikama; ne ispravlja prošlost ni sebe samoga s razboritošću koja kasnije dolazi, već nastoji ponijeti što više stvari, opažanje, stvarnost, pretpostavke, planove, u budućnost, također nestalnu i osuđenu na zaborav, baš kao i prošlost. Put je stvarnost u indikativu, ali i u konjunktivu. Svako putovanje ima svoju mjeru, svoj ritam, svoj korak i svoj dah. Neka sporija i šira lutanja otvaraju se pred višestrukim epskim vremenom koje obuhvaća i prošlost, i približavaju se, poput poglavljia o Ćićima i Bezjacima, ili ona o inicijalnom putovanju Don Quijotea, partituri *Mikrokozmosa*. Ostala poglavљa se, međutim, naglavce strmoglavljuju u kratki dah trenutka, u flashu iskustva koje se trenutno u sebi samom ostvaruje i nestaje. Ponekad su ove stranice izvor materijala, iskustava i epifanija koja bi potom bila razrađene i metabolizirane u pripovjedne tekstove. Neki motivi, epizode i likovi, koji put tek prva intuicija ili glavna i pokretačka ideja knjiga, *Dunava*, *Mikrokozmosa* ili *Il Condea* (španj. »grof«, op. a.), nastali su iz prve bilješke zapisane baš na ovim stranicama, iz nekog otkrića, neke sudbine koji su, gotovo slučajno, zaiskrili i bili zabilježeni u notes putovanja.

Literatura je, govorilo se, i premještanje. Mjesta su, što je zanimljivo, pomalo različita, barem djelomice, od onih koja čine glavni krajolik mojih drugih knjiga, a ne mojih putovanja; Španjolska i Skandinavija gotovo premašuju Srednju Europu. Ponekad se čini kao da putovanje ponovno izranja iz crne rupe vlastitoga postojanja i ostaje gotovo iznenadeno smjerom kojim ga vode njegovi koraci, otkrivajući mu najdraže zemlje i njemu samom nepoznate. *Le voyage*, kazao je neki pariški luđak, *pour connaître ma géographie*.

Zagrebački muzički automati

1. Grof Ivan Gererdorfer mogao bi stanovati u nekoj od Hoffmanovih priča, poput savjetnika Krespela koji rastavlja violine nadajući se da će otkriti tajnu glazbe; on međutim stanuje u ruševnoj i zapuštenoj palači u Zagrebu, u starome i čarobnom baroknom gradu na brežuljku, gdje nemarnom skromnošću provodi svoj skučeni život u zalasku te s čangrizavom ljubavlju vodi svoju zbirku automatskih muzičkih instrumenata, taj posljednji privatni muzej glavnoga hrvatskoga grada.

Grof ima sedamdesetak godina. Visok je, mršav, udubljenih prsa i pomalo zakriviljenih ramena: pramenovi kose padaju mu na ispijene obraze iz kojih strši plemički nos ptice grabežljivice s neupitnim autoritetom velikih nosova, ispod ona dva tamna oka u kojima gori žar ugašene vatre, pogleda daleka i ravnodušna. Odijelo je pohabano, prsti su nervozni i fini, potamnjeli od nikotina. Palača je pripadala obitelji Jelačić, onoj poznatoga hrvatskoga bana koji je 1848.-49. pridonio gušenju madarske revolucije protiv Habsburgovaca i ispod čijega su se spomenika, sada uklonjenoga, zakazivali ljubavni sastanci.

I grof, kaže mi Ljiljana Avirović, prevoditeljica kojoj dugujemo dragocjena izdanja talijanskih književnih djela i onih jednako dragocjenih jugoslavenskih i ruskih klasika, među kojima Bulgakova i Pasternaka, na talijanski, potječe iz obitelji bana koji je za Zagreb simbol patriotske ljubavi, a za Budimpeštu pritiska tudinaca. U toj palači slavne prošlosti, koja je bila teatrom nacionalne povijesti, sada vladaju gordo siromaštvo, napukline sjena i zidova, vodi se avantura svakodnevnog preživljavanja, ništa lakša od bitke na otvorenom polju ili osvajanja nekoga grada. Grof je malo-pomalo prepustio veći dio palače, na prvom katu sada se nalazi dječji vrtić, i povukao se živjeti u ono malo soba koje pripadaju muzeju, a do kojih stižemo uspinjući se veličanstvenim stubištem kojega su tete u vrtiću i djeca ukrasili praznim tikvama i šarenim crtežima. Život je umijeće povlačenja, kao što je to dobro znala mudrost one Srednje Europe koje je Zagreb bio i jest srce.

Tijekom zime grof Gerersdorfer popravlja, preuređuje, čisti i restaurira svoje automatske muzičke sprave koje su njegova strast i svrha života, neupitna i samo opravdavajuća poput svake ljubavi. Njegova zbarka pravi je muzej, s urednim radnim vremenom, iako vlasnik kuće vrata otvara, ako to smatra prigodnim, i nakon službenog vremena zatvaranja. Automatske orgulje, mehaničke flaute, muzički satovi, citre; *orchestrion* u obliku ormara u secesijskom stilu koji radi pomoću utega i svira osamnaest različitih kompozicija koje izvode klavir, bubanj i čembalo; crni i sjajni *herophon* koji se okreće, *ariston* ili *euphonion* aluminijiske ploče s čeličnim češljicem koji čita partituru s cilindra koji se vrti prekrivenog šiljastim iglicama, biedermeier kutije koje proizvode ulomke klasične komorne glazbe, koketa-carillon, mjehovi koji se napuhuju i ispuhuju ispunjavajući sobu besmrtnim melodijama.

Na zidovima poneki damast prekriven paučinom; poneka slika mrtvog jeleni i sat bez kazaljki kojeg smo već susreli u mnogim pripovijetkama i filmovima koji je prazno oko vremena. Ne radi se samo o automatskim muzičkim instrumentima, ili se tako čini, već o muzičkim spravama; čini se da ta glazba dolazi iz stvari, iz predmeta koje smo u djetinjstvu doživljavali živima, onaj krpeni medvjed koji je isto tako bio živ kao i susjedova mačka ili sam susjed, marioneta viteza Orlanda koji je bio sam Orlando.

Ti cilindri, probušene ploče koje sliče probušenim karticama navode nas da u toj baroknoj palači shvatimo koliko je nerazborito doživljavati tehniku kao smrt poezije; ovdje se osjeća koliko je tehnika umijeće ruke, čarolija broja, bliskost stvari i njihovih tajnih međuodnosa, zahvaljujući kojem oni progovore, zasviraju i zvuče, daruju nam Mozartovu glazbu koja ponovno odjekuje tim starim salonom. Nije rečeno da sprave moraju biti dijabolično djelo; ponekad ih je konstruirao svetac, poput svetog Alberta Velikog.

U muzeju grofa postoji i Edisonov fonograf koji je označio kraj takvih instrumenata. Ali fonograf, ploča, kutijica, kaže ponosno grof, oni mogu samo ponovno proizvoditi već izvođenu i zabilježenu glazbu, dok *sprave* koje on pokreće zaista sviraju, svaki put iznova kada se zgrabi gudalo i violina. Primjećuje se da grof Gerersdorfer, iako čuva štovanu uspomenu, ne voli previše Edisona. Jedan aristokrat i ima pravo više voljeti prošlost. Na zidu se nalazi portret koji mu sliči kao jaje jajetu. Netko ga među nama neoprezno pita je li to on. Ljutit, on se nakostrijesi i odrješitim gestama nijeće: »Ma kako možete pomisliti tako nešto? Ne bih nikada izložio svoj portret u sobi gdje primam goste...«

2. Sagrađeno 1876. glavno groblje Mirogoj zaista je »monumentalno« u snažnom smislu riječi: pomirujuća i materinska veličanstvenost kupola koje podsjećaju na privlačnu sigurnost naručja, ukrasi grobnica i kapela, postojanost stupova koji se opiru smrti u zbijenom redu, grobovi koji, brojnim slavnim imenima, svjedoče o hrvatskoj povijesti i odzvanjaju epskom dosljednošću suprotstavljenoj otuđenju i zaboravu, skulpture i kipovi koji izdižu formu nad neformalnošću i uništenjem, drveće, zemlja. Ovdje se smrt još uvijek čini klasičnom, tek trenutkom u smjeni generacija.

Veliki krematorij, sagrađen 1985. čini se, međutim, kao da pripada svijetu koji još ne postoji, otuđenoj i stranoj budućnosti, poput one kakvu zamišlja znanstvena fantastika. Sterilne i geometrijske zgrade aludirajući simuliraju groblje, jedva naglašavaju, odmah ugušenom stilizacijom, tradicionalne forme zvonika, orgulja ili zvona; dvorana u kojoj se odvija pogrebna ceremonija, urna mehanički biva progutana u prostor ispod, tek je neka vrsta kapele, ali nije kapela, ni ona religijska ni laička. Cijeli kompleks podsjeća na astronomski opservatorij, uzorak zatvora, svemirska stanica; ovdje je teško zamisliti da

će se duša u urni rasplamjeti u uzvišene stvari, ovdje se više umire kao u *Voljenom pokojniku* negoli u *Ratu i miru*.

Krematorij se čini kao konačno pristanište nestvarnom i apstraktnom životu o kojemu nam pripovijedaju proroci budućnosti, životu u kojem više ne postoje opipljive stvari, boje, mirisi, radnje, već samo simulacija, televizijsko izvješće o moru umjesto o valu i slanoj vodi u ustima, fotografije s odmora bez odmora, seksologija umjesto seksa. Može biti da je ovaj krematorij, čija se impozantna snaga osjeća, genijalna anticipacija budućnosti. Ne znam hoće li budućnost tako izgledati i mislim da bi zasada, umjesto da zamišljamo kako će izgledati, bilo važnije zapitati se hoćemo li je uopće imati i nastojati je imati. Možda je ovaj krematorij, koji gotovo uopće ne podsjeća na groblje, i kojega nije briga ni za pokopane ni za kremirane, groteskno primjerен absurdnoj nezamislivosti smrti koju on nastoji najuspješnije ukloniti. Kako bilo, razumijem prijateljicu pokraj nas koja šapće da ne bi htjela ovdje završiti ni mrtva.

286

3. U sjedištu Društva hrvatskih književnika predstavlja se *Zelena voda* Marise Madieri koja je posvećena, djelomično, i egzodusu tolikih Talijana iz Istre, Rijeke i Dalmacije na kraju Drugog svjetskog rata. Tema, koja bi mogla biti vruća, prihvaćena je na otmjen i otvoren način, s otvorenom iskrenom raspravom o pogrešnom uzajamnom shvaćanju i zajedničkim tragedijama. U hrvatskoj kulturi, bogatoj i dubokoj, koja je europskog ozračja, dogodilo se zanimljivo otkriće talijanske, one venecijanske, komponente u jadranskoj civilizaciji, možda kako bi se suprotstavilo zapaljenom nacionalizmu također prisutnom u Hrvatskoj; gotovo da postoji želja da se ponovno pronađu zajedničke matice u nadnacionalnom dijalogu; izlaze (da navedemo samo nekoliko primjera) romani posvećeni talijanskom egzodusu iz Istre, poput onoga Milana Rakovca, koji se prepušta lingvističkoj isprepletenosti venecijanskih elemenata koji su već u samom naslovu upleteni, ili romani posvećeni talijansko-slavenskom susretu putem onoga Nedjeljka Fabrija koji je smješten u složeni svijet Rijeke.

U dvorani je prisutan i simpatični postariji gospodin, prilično nizak i snažan, koji se čini skromnim i ljubaznim. Dobroćudne i mirne oči zurile su, ne uznemirivši se, u Levijatana. To je Karlo Stajner. Podrijetlom Austrijanac, od mladosti aktivist Komunističke partije Jugoslavije, Stajner je bio uhićen 1936. u SSSR-u od strane Staljinove policije i izgubio se u gulagu. Hruščov ga rehabilitira i osloboda 1956., napisao je knjigu, *7000 dana u Sibiru*, koja je veliko epsko svjedočenje onoga pakla, od užasa univerzalne denuncijacije sve do zatvora NKVD-a, tajne policije, ispitivanja i tortura u ledu Sibirskog lagera. Vrativši se kući, Stajner nije htio objaviti knjigu bez dopuštenja Komunističke partije Jugoslavije; preživio je, govorio je, da bi ispričao staljinistički užas, ali nije želio našteti komunizmu u koji je vjerovao.

Promatrajući tog čovjeka shvaća se kako vjera zaista može micati brda; preživjeti u Sibiru nije bilo lakše nego pomaknuti brdo. To strašno iskustvo,

svjedočenje bez prešućivanja nije deformiralo njegovu dušu, nije mu ostavilo, kako je to napisao srpski pisac Danilo Kiš, brazgotine na srcu. S njim je nje-gova supruga Sonja, ljubazna i sramežljiva gospoda, Ruskinja. Čekala ga je dvadeset godina, onda kada je sve navodilo na to da se on nikada neće vratiti, kada je bilo tako teško biti odana supruga čovjeku okrivljenom za izdaju. Gle-dam tu sitnu povučenu ženu i shvaćam kako je moguće da heroji postoje.

Dvadeset godina kojima su prkosili Karlo i Sonja velika su epska poema. U međuvremenu večer se bliži kraju te predsjednik, zahvalivši se svima, javno pozdravlja Stajnera. Svi plješću. On, koji slabo čuje, misleći da se još uvijek plješće autorici, plješće i sam. Patnje mu nisu oduzele zadovoljstvo da sudjelu-je u veselju i proslavi drugih.

2. prosinca 1987.

Istarsko proljeće

287

U Puli, dvjesto metara od rimske Arene, Guido Miglia pokazuje mi kuću tetke Catinete, kamo je za Uskrs odlazio jesti pincu, ukusni i, poput suncokreta, zlatnožuti kruh; sada u toj kući, koja je postala džamija, mujezin propovijeda da je Alah jedini bog, a Muhamed njegov prorok. Stari dijelovi grada, kao što su u Puli rimski lukovi i venecijanske palače, čine se poput linija lica, dok se svježi i noviji tragovi, poput džamije, čine kao šminka ili boja za kosu, pa je dojam da ih se može ukloniti, a lice ne promijeniti.

Dovoljna je i kratka šetnja Pulom pa da se uđe i izađe u različite epohe i kulture. U palači Stabal, iza Arsenala, u habsburško doba, nalazila se Pomor-ska inženjerija Austrije i admirал Horthy, morski strateg kontinentalnog imperija koji je više volio uspavane nizine od oceanskih udaljenosti i budući fašisto-idni upravitelj Madarske.

Na Korzu, u ulici Sergia na broju 30, sada Prvomajskoj ulici, nalazio se dućan Colaricha, groznog razbojnika i višestrukog ubojice iz daleke prošlosti, uhićenog na avanturistički način nakon neotkrivenog skrivanja. Osuđen na doživotnu robiju, Colarich je bio pomilovan nakon puno godina i preživljavao je radeći kao staklar u tom dućanu. Ondašnji dječaci, kada su ih roditelji slali da kupe ili odnesu nešto popraviti, zaustavljali su se kako bi popričali sa starim obrtnikom koji je govorio dobroćudno i ravnodušno, baš kao da oni daleki zločini nemaju više veze s njim i kao da su se pomiješali i izgubili u mraku godina, poput trka po livadama djetinjstva.

Na trećem katu ulice Giulia, sada Matko 3, stanovao je 1904.-05. James Joyce, nastavnik engleskoga; na pločici na njegovim vratima, pokraj zida otpale žbuke, stoji sada ime stanovitoga gospodina Modrosana Rudea. Na prvom katu nalazila se redakcija lista »Pulska Arena«, novina koje je Miglia, kao jako mlad, uredivao u ona grozna vremena koja su prethodila velikom masov-

nom egzodusu trideset tisuća Puljana od ukupno trideset i pet tisuća stanovnika grada, one zime '46.-'47. O tom će egzodusu Talijana iz Istre, iz Rijeke i iz Dalmacije, a radi se o otprilike oko tristo tisuća osoba, između '44. i '54., koji su otišli u različitim trenucima i na različite načine, čas više čas manje dramatičnim, ali uvijek jako tužnim zbog očaja od napuštanja, siromaštva, nesigurnosti u budućnost, zbog godinama bijednog smještaja u izbjegličkim logorima, potrajat u Italiji nezainteresiranost i neznanje.

Užase i krivice fašističke Italije, kao i protoslavenske predrasude koje su prethodile fašizmu, platili su na vlastitoj koži oni koji su izgubili sve i koji su se našli u središtu vrtloga kada su Slaveni, potlačeni od fašizma, organizirali vlastiti ustanak. Kao što se neizbjježno događa, potlačena pobunjena nacija i sama hrli vlastitom agresivnom nacionalizmu, prepustajući se neograničenim nasiljima i gaženjima prava onih drugih. Talijani su stoljećima činili barem pedeset posto ukupnog istarskog stanovništva, smješteni duž obale u gradovima koji su bili dragulji kulture i venecijanske umjetnosti, od Kopra do Pule; ruralna unutrašnjost bila je slavenska, većinom hrvatska i manjim dijelom slovenska, a između dviju zona nalazila se pomiješana međuzona.

Italija toliko odsutna, kako je govorio Noventa, nije obratila pažnju na tu povijesnu tragediju, ignorirala ju je i zanemarila, za razliku od Jugoslavije koja je tu utakmicu odigrala s posve drugačjom sviješću i odgovornošću. Najbolji sinovi tih zemalja su oni koji su se umjeli nadići nad nacionalizmom i razviti, premda u cijepanju, osjećaj zajedničkog pripadanja tom pograničnom složenom svijetu, prepoznavši u onom drugom, naizmjence i u slavenskom i u talijanskom, sastavni i temeljni element vlastitoga identiteta. Epika Fulvija Tomizze i *Zelena voda* Marise Madieri primjeri su, iako ne i jedini, takvoga osjećaja koji je jedino spasenje za zemlje uz granicu, u Istri kao i u Trstu, svugdje.

To je priča o onom jučer, priča malo poznata unatoč napisanim vrijednim djelima, od velike i temeljne knjige Diega De Castra do one koju je uredio Institut za povijest oslobođilačkog pokreta, sve do onih samoga Migliae i mnogih drugih, do novije knjige *Trst Corrada Belcija*, koji je u dvadesetoj godini života preuzeo uredivanje »Pulske Arene« 10. veljače 1947., na sam dan potpisivanja mirovnog ugovora koji je pripojio Istru Jugoslaviji i protiv kojega je kao takvoga, u Parlamentu glasovao veliki predani antifašist kao što je Leo Valiani, koji je poznavao Musolinijeve zatvore i oružanu borbu i koji je oduvijek branio Slavene.

Sada povijest okreće stranicu, posebice u prevratima Istočne Europe uslijed kojih pada željezna zavjesa iza koje se Istra našla nakon '45. Tijekom cijelog tog perioda popisi stanovništva ukazuju na razjedinjenost zajednice Talijana koji su ostali u Jugoslaviji; danas ih je službeno petnaest tisuća, iako italofona ima puno više, barem pedeset tisuća, a upisi u talijanske škole rastu, no posebice od strane Hrvata.

Ne uzimajući u obzir djecu iz sve češćih miješanih brakova, godinama su se mnogi Talijani okljevali takvima izjasniti, pa i zbog straha od poistovjećivanja Talijana i fašista, straha dvostrukog bezumnog po one koji su izabrali ostati u Jugoslaviji. Osim toga, talijanska manjina nije okupljena u jednoj čvrstoj zoni, već je raspršena u male grupe poput tigrovih mrlja, što očuvanje vlastitog identiteta čini još težim, premda mu svjedoče književna produkcija, kulturne inicijative, novine kao što su »La voce del popolo« i »Panorama«, časopisi, među kojima posebice riječka »La Battana«.

Od '87. započelo je pravo političko »istarsko proljeće«, ujedinjeno u formaciju Gruppo '88, kojega čine pripremljeni intelektualci koje predvodi mladi i karizmatični Franco Juri. Potpomognut razvojem slovenske i hrvatske *glasnosti* i zabrinut zbog pada talijanske manjine, Gruppo '88 snažno se suprotstavlja tabuima povijesti i provedenim zlostavljanjima u prošlosti. Lišen ikakvoga iridentizma, Gruppo '88 pokreće ne samo ponovnu aktivnu brigu o manjini, s mjerama potrebnim za njezino preživljavanje, već preuzima i aktivnu ulogu u širem jugoslavenskom kontekstu, nadilazeći bilo kakav ekskluzivni vlastiti interes.

Aktivnost Gruppe sastojala se od niza inicijativa, susreta, diskusija, zauzimanja stavova. U tom trenutku u talijanskoj manjini prisutne su dvije tendencije. Jedna je ona koju tradicionalno predstavlja Unija Talijana Istre i Rijeke, a koja teži što jačim kulturološkim odnosom s Italijom, to je tendencija koju dijeli i Antonio Borne, bivši član federalnog Parlamenta i bivši predsjednik same Unije, izbačen s položaja '74.

Druga tendencija koju izražava poglavito Gruppo '88, a uklapa se u proces Istočne Europe, je ona koja ganja i mrvi komunizam, koja ima transnacionalnu viziju, koja se bori za istarski identitet, odnosno za čvrsto jedinstvo tri etničke grupe, Talijana, Hrvata i Slovenaca, koje zajedno stoljećima žive u Istri, a koje su sada svedene tek na četrdeset pet posto istarskog stanovništva, dok preostalih šezdeset posto čine novoprdošlice nakon '47., Slaveni sa juga, nomadi, muslimani poput onih koji gledaju prema Meki u okolici rimske Arene.

Komešanja je puno: istarska međuetnička skupština pojavljuje se na slovenskim izborima da bi se založila, u sklopu «različitosti» koju je proglašila Slovenija, za istarsku osobnost; formacije te vrste pojavljuju se na više strana, kao što je »Club Istria«, zajednica Talijana iz Pirana koja se predstavlja kao stranka manjina, zatim prijedlog koji dolazi iz Rijeke za osnutkom Skupštine Talijana iz Jugoslavije te posebice Gruppo '88 i njegova tijela, poput onog novijeg u Galežanu. Formira se međuetnička svijest često definirana u nazivu »Istrijani« radije nego Talijani ili Hrvati, prepoznatljiva u jednoj mješavini koja je očita i u meniju hotela Riviere koji nudi *njoke sa sguazzetom* i gdje se ne traži tek obična kombinacija, već zajedničko očuvanje vlastite specifične nacionalne fisionomije.

Autohtoniji istarski identitet nema ništa s onim općinskim šovinizmima koji su uzrokovali, diljem cijele Europe, kivna lokalna savezništva, regresivnija od velikih nacionalizama. Onih šezdeset posto tek se poslije pojavilo kako bi ispunilo ispravnjene uloge i gradove, no i sinovi i unuci onih novoprdošlica osjećat će se kao kod kuće u mjestima gdje su rođeni, na ulicama i čarobnim plažama gdje su se igrali kao djeca.

Kako to biva i u drugim evropskim zemljama, i u budućnosti Istre već je zacrtana, s punim pravom, čak i ona džamija smještena u kući tetke Catinete; no bit će to teška budućnost, jer svako iskorjenjivanje nosi teške sukobe, a posebice aktualni muslimanski ekspanzionizam donosi često opću netolerantnost koja pokreće mehanizme obrane.

I s jugoslavenske strane, posebice u Hrvatskoj, često se čuje kako je talijanski egzodus bio gubitak za sve, pa i za samu Jugoslaviju. Italija mora konkretno, na sve načine, pomoći talijanskoj manjini u Istri, tako dugo zanemarenoj, izuzevši zaslužne lokalne napore narodnog sveučilišta u Trstu i sličnih drugih institucija. '89. ponovno miješa karte i otvara put istini i u Istri. Možda će uskoro izaći roman Ligija Zaninija *Martin Muma*, zabranjen godinama, koji priopovjeda o povijesti Lagera na Golom otoku, otoka na koji su bili deportirani ortodoksi komunisti koji, poput Zaninija, '48. nisu htjeli slijediti Tita u njegovu velikom prekidu sa Staljinom. Zanini je vjerovao u strogi komunizam; ne znam u što vjeruje danas, no sigurno je da vjeruje u slobodu, i u slobodu njegove snažne poezije, lirike na venetorovinjskom dijalektu, u kojoj on, koji se povukao kako bi bio samo ribar, razgovara s morem i s galebovima. Čak je i ta poezija znak višestoljetne venetske civilizacije.

»Ako duh Svijeta odluči izbrisati istrovenetsku prisutnost na Jadranu«, kazao mi je jednom Biagio Marin, »ja ću pognuti glavu i reći ću »fiat voluntas tua«, ali zatim, sam sebi, dodat ću »je...«, a tada je već izgovarao onu lijepu, klasičnu psovku koju unatoč našim ponosnim svjetovnim vremenima i antiklerikalnim borbama nije dopušteno objaviti u »Corriere della Sera«.

20. veljače 1990.

Ćići i Ćiribirci

»Cicio no xe per barca«, Ćići nisu stvoreni da bi plovili, kaže jedna stara tršćanska poslovica. Očigledno se pastiri i ugljenari, koji su stoljećima ranije stigli iz Rumunjske i koji su se naselili u unutrašnjost Istre, i nisu morali priviknuti na more budući su za venetsku populaciju duž obale i u istarskim gradićima ostali prototip za nepovjerenje koje ljudi s kopna osjećaju prema nemirnim morskim vodama, što stoji u poslovici koja i danas, u Trstu, antonomastički označava nesposobnost pojedinca u bilo kojem području za koje on nije stvoren. Umjesto toga Ćići su, u njihovim dolinama i visoravnima, posto-

jano sačuvali svoj jezik, istrorumunjski, kao i njihov identitet koji se inače na nepovjerljivom i zlokobnom moru lako zaboravlja i gubi.

Ćići su vjerojatno najmanja europska manjina, ako ih se uopće može smatrati manjinom; u prošlom stoljeću postojalo ih je nekoliko tisuća, a 1991., pri posljednjem popisu stanovništva, osam stotina deset osoba izjasnilo se kao Istrorumunji, a njih dvadeset kao Morovlasi. Možda ih ima i više ako se ubroje oni koji su emigrirali, smatraju predstavnici Udruženja »Andrei Glavina«, nedavno osnovanoga u Trstu kako bi se od zaborava spasila ta mala etnička grupa; moglo bi ih biti i manje, jer se mnogi od njih, posebice mladi, osjećaju ipak Hrvatima ili Talijanima te za vlastitu kulturu osjećaju nježnu odanost koja se dokazuje više kroz stare obiteljske običaje nego kroz osjećaj nacionalne pripadnosti. Život je žilav pa u mjestu Briani (na hrvatskom Brdo), malom mjestu u okolini Labina, gdje se nekada, pričaju mi ponosno u obližnjem mjestu, održavalo četrdeset krizmi godišnje, danas žive dvije ili tri osobe koje govore istrorumunjski. »Plešite noge moje jer sutra će biti kasno«, kaže *bugarenje*, stara forma epskog pjevanja u jednoglasju ili višeglasju koja se pjevala još do prije nekoliko godina u mjestu Seiane (Žejane na hrvatskom, Jejani na istrorumunjskom), u jednom od mjesta u kojem odolijevaju i preživljavaju Ćići.

2. Ćići su osobna karta složenog istarskog svijeta, uglavnom talijanskog i slavenskog, ali bogatog i ostalim manjim sastavnicama koje su fašistički režim, pa onaj titistički i danas režim Tuđmana nastojali, i nastoje, etnički »pročistiti«. Ćići su bili podrijetlom vlaški izbjeglice, pristigli u Istru ponajviše u XV. stoljeću (iako se sporadično pronalaze zapisi o njihovoj najranijoj prisutnosti) u bijegu pred osmanlijskom predstražom, koje je prihvatala Mletačka Republika i Habsburgovci kako bi naselili područja prethodno opustošena invazijama i zarazama. Terminom *Vlasi* obilježavali su se većinom narodi latinskog podrijetla na Balkanskom poluotoku, međusobno podijeljeni na više grupa, među kojima su na primjer Morovlasi; Rumunji pomiješani u slavenskoj većini pronalaze se čak i među uskocima, okrutnim gusarima duž dalmatinskih obala koji su zadavali puno jada i muke Veneciji, Osmanlijama i austrijskom dvoru koji ih je čak huškao protiv Serenissime.

Najskromniji pastiri Ćići smjestili su se u području sjeverno i zapadno od Učke, prodirući, u izoliranim slučajevima, prema svjedočenju Irineja od Križa, bosonogog karmelićanina i historičara iz sedamnaestoga stoljeća, prema periferiji Trsta. Istrorumunjski, žilavo sačuvan kroz stoljeća, jedna je od četiri skupina rumunjskoga jezika, uz arumunjski iz Makedonije, meglenorumunjski iz Soluna i dakorumunjski iz same Rumunjske. Ćićerija, ili Ćićarija, dijeli se na dvije enklave: na Žejane (s obližnjim mjestom Mune) i, s druge strane Učke, na nekoliko sela, među kojima se posebice ističu Valdarsa (Šušnjevica na hrvatskom, Susnjevita na istrorumunjskom) i Villanova d'Arsa (Nova Vas, Noselo) gdje se Ćići nazivaju Ćiribirci.

Stare kronike ih opisuju kao visoke i snažne, oštromerne, svadljive, radišne, odane danoj riječi, ravnodušne na mučenje i smrt, kao odrpance naučene da vode poslove brojeći na prste jedne ruke te kao one koji su skloni »stranputicama«, otimačinama po seoskim putovima koje su prisiljavale maršala Marmonta, guvernera Ilirskih provincija u vrijeme kratkoga napoleonskog razdoblja, na oštре proglaše i represije. Tradicionalni obrti Ćića bili su trgovina octom, koji su odlazili prodavati sve do Beča, a za što su bili opunomoćeni dozvolom Marije Terezije, prijevoz soli, krijućarenje — za vrijeme graničenja njihove zemlje s Austrijom i Serenissimom — i posebice, sjeća se Tatiana Silla, prodaja slatkoga ugljena kojega su, na ledima magaraca, donosili u Trst vičući ulicama »Karbuna, karbuna!«.

Stoljećima lišeni bilo kakve kulturne institucije, škole, službenih priznavanja i pisane književnosti, bivajući lako asimilirani među puno brojnije Hrvate ili Talijane, Ćići su opstali zahvaljujući njihovu jeziku koji je postao i predmetom interesa najvećih lingvista, od Cattanea do Ascolija i Bartolija te cijenjenih rumunjskih učenjaka. Emil Petru Ratiu, predsjednik Društva »Glavina«, pamti da se u devetnaestom stoljeću tršćanski povjesničar Pietro Kandler predstavio učenom Društvu Minerva odjeven u tradicionalno odijelo Ćića kako bi privukao pozornost na njihovu zanemarenu kulturu; godine 1887. Ćići su, podčinjeni Habsburškom Carstvu kao i istarski Talijani, uputili ovima poziv na solidarnost. Samo je jedna istrorumunjska škola postojala između 1921. i 1925. u Šušnjevici zahvaljujući učitelju Glavini, autoru prve knjige napisane na istrorumunjskom, jednom kalendaru-almanahu, a i ta je škola zatvorena nakon njegove smrti budući da drugih nastavnika i nije bilo.

U povijesti Ćića, barem u onoj novijoj, sve se događa među ono malo ljudi koji se osobno poznaju i koji se susreću za stolovima gostionica ili u dućanu; to je povijest čiji su procesi vidljivi golim okom i u kojoj obiteljska epika još nije postala sociologijom. Isušivanjem jezera rijeke Raše koje je provela talijanska država 1932. poboljšali su se uvjeti života i privuklo se i druge ljude pa se tako promijenila etnička fisionomija Šušnjevice; nakon Drugog svjetskog rata puno je Ćića emigriralo u Ameriku, gdje je još i danas istrorumunjski materinji jezik njihovih potomaka. Tridesetih godina, sjeća se Ervino Curtis, u Rumunjsku su poslana dva mladića, jedan Ćić iz Žejana i jedan Čiribirac iz Šušnjevice koji su se tamo trebali napojiti materinjom kulturom kako bi je vratili u malu domovinu. Nepoznata je soubina dvojice mladića, soubina koja podsjeća na onu melankoličnu dvoje mladih s Tahitija, Aotouroua i Omaia, dovedenih u Pariz i London u vrijeme putovanja kapetana Cooka. Danas je prisutno oživljavanje i osvješćivanje istrorumunjskog identiteta zahvaljujući spomenutom udruženju, Saboru uspostavljenom u Šušnjevici kao i ostalim inicijativama. Spontano trilingvisti, Ćići i Čiribirci, primjećuje Fulvio Di Gregorio, osnivač Društva, predstavljaju simbolički koncentrat istarskog iskušenja koje se ne da svesti na samo jednu nacionalnost.

3. U Žejanima sam. 1904. jedan moj učeni sugrađanin, profesor doktor Ugo G. Vram, putovao je ovim mjestima na račun Jadranskog društva prirodnih znanosti sa zadatkom da izmjeri lubanju i lica Ćića, te je došao do zaključka da oni pripadaju kategoriji kratkoglavih, ustanovivši minimalni dijametar čeone kosti odraslih i popisavši vrste »eliptičnih, klinastih, sferoidnih, jajolikih« glava, »kvadratnih, petokutnih ili trokutastih« lica te udubljenih i ispupčenih nosova. Na fotografijama koje ukrašavaju njegova istraživanja, smiješ se na taj način izmjerena, sramežljiva i ljubazna, lica.

Nadam se da mi mještani Žejana ne bi ukazivali isto toliko strpljenje da imam mjerne namjere prema njihovim lubanjama. U jesenskoj magli mjesto se čini gotovo polunapušteno, ulicama se vuče poneki pas ili ovca, u zraku se osjeća stajski vonj. Horizont je poput ogljelog i zlaćanog pejzaža koji je išaran crnilom omorika i, crvenim poput krvi, mrljama rujevine. U jedinoj krčmi, u bifeu Tina, poneke mušterije razgovaraju miješajući istrorumunjski i hrvatski. Pripovijedaju mi, na talijanskom, o *zvončarima*, sviračima koji kada je karneval idu naokolo s papirnatim cvijetom u glavi, obučeni u šarena prugasta odijela sa zvonima vezanima oko struka koja se glasaju zahvaljujući ritmičkim pokretima tijela koja ih tresu. Ćići su, oskudni u riječima i u literaturi (u bajkama, narodnim pjesmama, kalendarima), zadržali međutim svoje plesove davnog paganskog podrijetla i muzičke instrumente: Franco Juri Sanković sjeca se *cindre* na dvije žice, *moha* ili *meha*, istarskih gajdi, *dvojnica* ili *vidalica*, dvostrukih flauta.

Karneval počinje 6. siječnja i traje tjednima; snažna ljubav prema slavlju, utoliko teža kada se nema što slaviti. Kuće i ulice evociraju samoću, život koji je otisao negdje drugdje, kulturu koja živi možda jedino u prekoceanskoj emigraciji, u nekome tko u New Yorku s američkim naglaskom govori jezik zemlje koju nikada nije video, u stihovima Ezija Bortula, možda jedinog istrorumunjskog pjesnika, čiji stihovi slave *Vlahe* koji lutaju daleko. No lijepa i mlađa krčmarica bifea Tina, Hrvatica koja je udajom ušla u istrorumunjsku obitelj, kaže da je sretna što živi u Žejanima; u njezinim riječima mještašce postaje mjesto života, a ne mjesto sutona, a što se događa uvijek kada se slobodna i otvorena osoba zadovoljava onime što ju okružuje jer sama daje smisao stvarima te tako transformira i najmanje mjesto na svijetu u pravi svjetski teatar.

4. U Šušnjevici sam, Valdarsi, među Ćiribircima. Na putovanju je prvo lice osobne zamjenice nesigurno, svodi se tek na gramatičku konvencionalnost. Tko je taj koji putuje? Onaj putnikov Ja tek je nešto više od pogleda, prazni kalup u koji se utiskuje žig stvarnosti, posuda koja se puni stvarima dajući im ono najviše — svojim idiosinkrazijama, nostalgijama i nemirima — oblik, baš kao što posuda oblikuje vodu koja ju ispunjava. Ako se literatura, kako se već duže vrijeme govori, mora odreći marionetskog stereotipa onoga Ja, čvrstog i jedinstvenog, u petparačkim romanima uzalud uspostavljenog kao uzvišenog,

putopisna pripovijetka je epska forma koja je najviše prilagođena društvu u kojem je ono Ja, Ja lika i autora, tek privremena, nestalna točka u kojoj se sijeku događaji i senzacije, talog koji je ostavila tradicija i ishlapjela povijest.

Šušnjevica se nalazi blizu brane i ugljenokopa Raše. Brojne su kuće u raspadu i zatvorene, od negdašnjih četiri stotine stanovnika ostalo ih je tek sedamdesetak; neki starac, slučajni prolaznik, sjeća se bez patetike da su nekada bile otvorene četiri krčme, dvije kovačnice, vrtić, postolarska i pekarska radnja, policijska stanica, dok danas tek jedna zdepasta i crvenkasta zgrada ugošćuje općinu, prodavaonicu prehrabrenih namirnica i poštu. Telefon je stigao prije pet godina, svjetlo 1967., a voda u kuće 1984. Nekoliko kilometara dalje, vidljivo golim okom između brežuljaka koji se počinju spuštati prema moru, nalazi se osporavana plominska električna centrala na ugljen. Nekada su ljudi svakodnevno pješice odlazili raditi u ugljenokope Raše, skupljali su ugljen ili krijumčarili duhan preko brda. Žene su bile dadilje bogatim Nijemcima koji su ljetovali na moru u obližnjoj Opatiji; ostale su obitelji, u devetnaestom stoljeću, zarađivale štогод hraneći onu djecu koju je rumunjski učenjak Ioan Maiorescu nazivao »plodovima grijeha tršćanskih plutokrata«.

Tu je škola učitelja Glavine sa svojim praznim dvoranama; između divljih kestenova, borova, čempresa i pokoje palme, napuštene kuće onih koji su opazili da rad na zemlji stoji više nego što se može zaraditi prodavajući urod; od jedne obitelji su ostale tri osobe, dok ih je četrdeset i tri u Americi. Znak života predstavljaju poneke ovješene hlače na sušilu; na zidu jedne prijeteće kuće jedna crvena ruža puzavica prikriva njezinu ruševnost, kako je pisao barokni autor Torquato Accetto, gotovo da zbog ljepote njezine boje zaboravljam da je i ona sama i ono što je okružuje smrtno. Netko prepričava stare priče, o Nijemcima koji su zapalili kuću kanonika i općinu sa svim dokumentima, o dvije jako bogate i škrte stare sestre koje su obitavale u kući slamanatoga krova sada već probijenoga, koje su držale hrpe novaca pod slamaricom, koje nisu radnicima davale jesti i koje su završile u staračkom ubožištu, ili, kako kazuju antiklerikalna ogovaranja, među onima koje je župna crkva okrala.

Groblje je malo dalje, kao i crkva Svetog Duha koju je freskama oslikao dubrovački slikar Biagio, s nadgrobnim kamenjima i pogledom na brežuljak gusto pošumljen smrekama iza kojega se nalazilo jezero Raše. Priča se da je praznina koja je ostala na mjestu isušenoga jezera mjesto okupljanja vještica; jedna ih je žena, koja je sakupljala koprivu i spavala na stepenicama crkve, često viđala. Prema jednom iskorijenjenom običaju, obitelji su naizmjenično iskopavale rake groblja. No, Šušnjevicom ili obližnjom Novom Vasi ne dominiraju ni smrt ni melankolija. Tamo se nalaze itekako žive i dobro održavane kuće gdje obitavaju otvoreni i dopadljivi ljudi, mlada i nasmijana lica, djeca koja se igraju, plemenita gostoljubivost i ljubaznost koje se nude putniku. Za bogato pripremljenim stolom razgovara se na talijanskom, istrorumunjskom i hrvatskom. Za ovaj opušteni i slobodni narod istrorumunjski identitet nije

unutarnja opsesija, čistoća koju treba očuvati od bilo kakvog kontakta, već bogatstvo više koje sretno koegzistira u povezanosti s Italijom i pripadnošću Hrvatskoj. Takav bi trebao biti pogranični identitet, jedno obogaćivanje osobe, no, često je granica ona koja izaziva zatvorenost, podjele, mržnju.

Prije odlaska odlazimo pronaći Barba Franu, kovača za kojega se priča da posjeduje jedinu knjigu ove zajednice, početnicu. U njegovoj radnji, punoj alata izgubljenog među klipovima kukuruza koji čekaju da budu prženi na vatri, radili su njegov otac i djed; u njegovoj kući s drvenim podom i debelim zidovima nije se samo živjelo, već se i rađalo, kao njegova baka, i umiralo, kao njegov djed. Ispred vrata, u miru zajedno žive zečevi, mačke i kokoške.

U kamenu njegove kuće umetnuti su morski fosili. I istrorumunske riječi su fosili, dobro uočljivi u mozaiku kojemu pripadaju. Gian Luigi Beccaria je u *Imenima svijeta* pisao: »Agonija i smrt stvari hodaju usporedo sa zaboravom imena koje ih određuje.« Prekrasan labirint riječi i priča u njima pokopanim i iskopanim. Frane, šepav kao i kovači iz mitova, od Hefesta do Volunda, pozdravlja nas nasmiješen: »Na svijetu nikada ništa ne staje.« Teško je razaznati govori li to sa žaljenjem ili olakšanjem.

295

7. studenoga 1995.

Izbor i prijevod ARIELLA FABRIO

Oscilacije kvalitete

Olja Savičević Ivančević: *Adio kauboju*. Algoritam, Zagreb, 2010.

Do 2006. godine splitska spisateljica Olja Savičević Ivančević bila je gotovo nepoznata na hrvatskoj književnoj sceni, iako je iza sebe imala već tri zbirke pjesama. A onda je, u svojoj 32. godini, objavila prvu proznu knjigu, zbirku priča *Nasmijati psa*, te polučila veliko odobravanje dijela kritike. Dvije godine potom postala je i priznato pjesničko ime — zbirka *Kućna pravila* nagrađena je Kiklopom za najbolju knjigu poezije 2008., a Nikola Petković, jedno od istaknutijih imena pjesničke kritike, nazvao ju je ni više ni manje nego — genijalnom. Dvije godine kasnije Olja Savičević Ivančević debitirala je kao autorica romana, a njezin prvijenac *Adio kauboju*, s trezvenim izuzetkom Saše Ćirića u *Novostima*, dobiva same kritičke panegerike, kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji, s obzirom da je roman istovremeno objavljen u obje sredine. Najveće oduševljenje iskazali

su Jagna Pogačnik koja je u *Jutarnjem listu* uskliknula kako je riječ o djelu za čistu desetku, te Robert Perišić koji je u *Globusu* ustvrdio kako se radi o ostvarenju kakvo se ni u svjetskim razmjerima ne pojavljuje svaki dan. Tako smo, nakon općeg pada u delirij prouzročenog debitantskim romanom Ivane Simić Bodrožić *Hotel Zagorje*, dobili još jedan romanесkni debi u koji se kritičari zaklinju, pri čemu je činjenica da su obje autrice (relativno) mlada i (neprijeporno) slatka ženska čeljad vjerojatno posve slučajna i ni na koji način ne utječe na kritičarsku recepciju, kako bi neki vječni skeptik možda mogao pomisliti.

U romanu *Adio kauboju* autorica se bavi onim čime se dominantno bavila i u dvije prethodne knjige. Kvalitativno oscilativna (od krasnih do posve prosječnih i stereotipnih radova) pjesnička zbirka *Kućna pravila* zaokupljena je, kako je to formulirao pisac popratne crtice Marko Pogačar, »mapiranje(m) prostora djetinjstva ... pod krovom obiteljske kuće«, što »rezultira restauriranim dnevnikom od rastanja prožetim sjetnom melankolijom, ali i nostalgijom za osobnim *Izgubljenim rajevima*.« I povodom zbirke priča *Nasmijati psa*, također kvalitativno vrlo neujednačene knjige (od pravih poslastica

do čistog prosjeka, pa čak i jednog ispod-prosječnog uratka), kritika je isticala djetinjstvo i odrastanje kao nit vodilju, iako je taj naslov imao puno šire interes. Među najvažnijima za roman *Adio kauboju* oni su za tzv. trivijalno-žanrovsko, osobito filmsko i stripovsko; priče pod nazivima *Z-majka u epizodi: fantomska gospođa Ukcacija te Vilma Gjerek, mučena strastima, priziva ljubav i očekuje smrt* vrsni su izdanci takvih interesa, koji u romanu zauzimaju prostor jednoga od triju njegovih dijelova, onog nazvanog *Western*. Nije iz *Nasmijanog psa* naodmet spomenuti ni (vrlo uspjelu) priču *Pederi*, u kojoj pripovjedni glas pripada dječaku suočenom sa samoubojstvom starijeg brata i njegova najboljeg prijatelja: motiv samoubojstva izdvojenog mladića, koji je možda imao i stanovite homo odnosno biseksualne sklonosti, kao i dječačka ja-perspektiva pripovijedanja, prisutni su i u *Adio kauboju*. Sadržavala je zbirka *Nasmijati psa* i naturalistički intonirane priče, a naturalizam zauzima važno mjestu u romanu, kao i poetizacija proze, što bi bio zrcalni odraz postupka iz *Kućnih pravila*, gdje je na djelu bila prozaizacija poezije. Navodeći sve ovo, dolazimo do mogućnosti prilično preciznog opisa romana *Adio kauboju*. To je dakle fragmentarizirani poetično-naturalistički narativ koji tematizira odrastanje i mladost unutar obitelji i unutar nešto šire društvene zajednice, konkretno ruiniranog eks-industrijskog predgrađa neimenovanoga grada na moru, a sadrži i igralačke metatekstualne odnosno intermedijalne trenutke, ovdje izrazito usmjerene žanru (filmskog) vesterna u različitim njegovim inaćicama — od klasičnoga preko špageti vesterna do antivesterna. Kompozicijski, roman je podijeljen u tri cjeline. Prva i najveća nosi naslov *Eastern*, i donosi oko 150 stranica pripovijedanja protagonistice Danijele zvane Dada i Ruzinava, koja se iz Zagreba, gdje ne naročito uspješno studira, vraća u rodno Staro Naselje, gdje je očekuju majka zvana Ma, sredovječna že-

na ovisna o raznim tabletama nakon što joj je muž umro od azbestoze, a sin se ubio, te starija sestra koja voli nositi štikle s vrlo visokim petama i sklona je ironijskom sagledavanju stvari. Drugi, znatno kraći dio (tridesetak stranica), nazvan *Western*, pripovjedan je iz trećeg lica u tzv. trivijalno-žanrovskoj maniri, karakteriziraju ga odsustvo lika Dade-Ruzinave te pogled na isti motivsko-tematski sklop kojim se bavi prvi dio iz istovremeno nevino-herojske i ironijske inomedijске perspektive, a zapravo predstavlja persiflažnu tampon zonu između prvog i trećeg dijela romana. Treći i najkraći dio (desetak stranica), *Adio*, zaključak je u kojem se Dada-Ruzinava vraća u poziciju pripovjedača, nesvesna onoga što se dogodilo u drugom dijelu (a to uključuje velik pokolj tijekom snimanja filma vesternskog žanra na području Starog Naselja), te opisuje svoj odlazak vlakom put Zagreba s krajnjim odredištem u Berlinu, 'gradu beskrajnom kao svijet' i 'jednom od centara svemira', iako zapravo krajnjeg odredišta nema, jer protagonistica shvaća da može »sjesti u bilo koji od ovih vlakova i odvesti se u bilo kojem smjeru«.

Ključni problem romana *Adio kauboju* jest to što je njegov prvi, obimom i ambicijom dominantan dio, *Eastern*, izvedbeno nedovoljno umješan. Na papiru sve izgleda na mjestu: drugačija djevojka, koja ne priznaje spolno-rodna pravila (odgovara otprilike onom što se na engleskom naziva *tomboy*, a kod nas nerijetko riječju koju ne volim i koja može krivo usmjeriti — *frajerica*), vraća se kući kako bi zaključila jedno poglavlje svog života, osobito zainteresirana saznati zašto joj se mlađi brat ubio i kakav je on doista bio čovjek. Olju Savičević Ivančević pritom, pored likova, izrazito zanima i ambijent odvijanja radnje, oronulo i oporo primorsko Staro Naselje, te velik prostor odvaja za njegovo slikanje, za građenje atmosfere koja se obično na-

ziva naturalističkom; naturalizam, već je rečeno, miješa s poetizacijom, emocijom, ali i ironijom, a tekst gradi fragmentarno, često mijenjajući vremenske razine, od sadašnjosti do djetinjstva, ponekad se prostorno seleći i u junakinjine zagrebačke studentske dane; također, tim se dijelom romana provlači motiv ljubavi prema vesternu, ljubavi koju je na Dadu i Danijela prenio njihov otac i koja je bila bitan dio njihova odrastanja. Ovako opisano, ili kako prethodno rekoh — »na papiru«, stvar zvuči zanimljivo, međutim konkretna realizacija daleko je od vrhunske. Kritičari su hvalili »gustoću« stila, a nepotpisani no lako prepoznatljivi Kruso Lokotar, iz pozicije urednika knjige, na njezinoj poleđini, to je formulirao na svoj tipično zanesen način: »Roman je ispričan kroz poetske fragmente gustoće urana i opojnosti kanabisa....« Moj je dojam pak sasvim drugačiji. »Gustoća« nije sporna, ali sve što je gusto nije automatski dobro. U želji da kreira što plastičniju, reljefniju atmosferu eksindustrijskog lokaliteta u postindustrijском razdoblju s oskudnim i pustošnim ambijentima, atmosferu koja se »može sjeći nožem«, Olja Savičević Ivančević stvorila je, moglo bi se reći komplementarno ambijentu, stil mjestimično gust put nafta, ali u smislu da otežava prohodnost teksta, ne nudeći pritom zauzvrat nadoknadu u vidu npr. nekakvog osebujnog dojma, nekakvog recimo osobitog doživljaja egzistencije, neke možda čak metafizičke sugestije. Netko će prigovoriti da to nije takva vrsta romana, ali ako nije — čemu onda takav stil? Čemu toliko »gustih« fragmenata s podrobnim poetsko-naturalističkim opisima prostora i ozračja, ili stanja likova? Kombinacijom takvog stila s tom pričom i tim likovima stvorena je gustoća koja ne daruje nego oduzima, koja jednostavno — zamara. Slična je stvar i s vremenskim skokovima. Umjesto da tekstu podare dinamiku i pripadajuću svježinu, učine ga efektno slojevitim, oni do nose nepotrebnu dezorientaciju, u priči

gdje dezorientiranost ne pridonosi ničem, jer svijet ovog romana nije svijet Thomasa Pynchona ili Davida Lynchha (koliko god se čini da autorica ima namjeru pomalo se 'prištekat' na *Twin Peaks*), gdje je dezorientiranost ontološki uvjetovana i ima metafizičke domete; dezorientiranost u Olje Savičević Ivančević, pak, samo je posljedica pogrešnoga narativnog odabira odnosno zanatske insuficijencije.

Ni naslanjanje na vestern u tom dijelu romana nije naročito intrigantno, metatekstualni podtekst tog oslanjanja ne doima se osobito nadahnutim, štoviše, detekcijsko-trilerni momenti vezani uz Dadinu svojevrsnu istragu o bratu i njegovom samoubojstvu, kao i bratovoj vezi s pretilim homoseksualnim veterinarom, kud i kamo su interesantniji. Te natruhe drugačijega žanrovskog porijekla bolji su element ključnog dijela romana, a njima treba pribrojiti i solidno profiliranje svih bitnih likova (pored protagonistice to su živi i neživi članovi njezine obitelji te lijepi dečko Anđelo u kojeg se zaljubila), likova koji su, dakako s izuzetkom Dade-Ruzinave, predstavljeni kratko i skokovito, ali tim efektnije i izražajnije. Najdobjljiviji dio *Easterna* svakako je njegova završnica, sastavljena od veterinarova pisma Dadi i bratovih mailova upućenih veterinaru; ulaženje u druge psihe i glasove Savičević Ivančević izvela je suvereno — podjednako je uvjerljiva u nadobudno zanesenom, »visokokultiviranom« veterinarovu diskursu i u onom spontano-govornom Danijelovu, obilježenom dalmatinskom čakavicom prožetom anglizmima i vulgarizmima, iako joj se mora prigovoriti da je u tim mailovima na par mjesta nepotrebnom patetikom mistificirala lik Dade-Ruzinave, tj. svoj sasvim jasan alter ego. Posljednji Danijelov mail (*subject: kozmos*), kojim i završava prvi dio romana, dirljivo je i potpuno otkriće njegova senzibiliteta, njegovih interesa, stavova, svjeton-

zora, njegovih svemirskih zanosa i širine. Na žalost, pre malo je u *Easternu* bilo takvih sjajnih trenutaka a previše viškova, poput usput nabacanih stereotipnih društveno-kritičkih iskaza ili ne previše vješto prikrivene sentimentalnosti.

Drugi dio romana, *Western*, najjače je njegovo mjesto. Oslobodivši se mjestimično patetična Dadina glasa i njezina izravna prisustva, Savičević Ivančević napisala je gotovo savršen komad teksta, izvanredno zabavnu i lijepu *camp* odu trivijalnoj umjetnosti, u rasponu od tzv. šund romana, pisanih i crtanih, do filmova, smjestivši u središte jednu drugaćiju junakinju, mentalno pomaknutu »Indijanku« Mariju Čariju (prezime upućuje, možda ne slučajno, na Jelenu Čariju, također Spličanku, autoricu kultnog romana *Kloniranu*, koji se kao i *Adio kauboju* metatekstualno poigrava obrascima trivijalih žanrova te odnosom fikcije i zbilje što će naći svoje mjesto i u *Adio kauboju*, ali do toga tek moramo doći). Uz Mariju Čariju, djevojku iz susjedske *white trash* obitelji, drugi dio romana nose fiktivna glumačka legenda vesterna Ned Montgomery, »revolveraš sa šest koltova«, i njegov agent, koji su u Staro Naselje došli snimati koproducijski western, te Dadin ljubavni interes, lijepi žigolo Andelo, »stranac s usnom harmonikom«. Osim što na način usporediv sa srodnom praksom Roberta Rodrigueza izvanredno umješno istovremeno slavi i ironizira tzv. trivijalnu umjetnost (što bi bila najbolja definicija *camp-a*), segment nazvan *Western* ujedno je svojevrsna rekapitulacija, kulminacija i razrješenje prethodne romaneskne radnje, ali i dirljiv iskaz nježnosti prema likovima doduše smućenima ili tupavima u svojoj nevinosti, ali ipak u toj nevinosti herojskima i tim dražima što je njihovo gubitništvo veće. Ned Montgomery ostarijela je bivša zvijezda umirućeg žanra, Marija Čarija djevojka »puknutog« uma izgubljena u svijetu, ali puna neke svoje tople emocije (voljela je Danijela, na svoj infan-

tilni način bila zaljubljena u njega), a Andelo, praznoglavo–narcisoidni dečko koji nikom »ne želi zlo, niti dobro«, no u njemu ipak ima mnogo više od beskrajne tuge praznine nazvane nevinošću biblijskog Adama, ima barem iluzija ljubavi (prema Ruzinavoj).

Naposljetku, treći i zaključni dio romana, *Adio*, vraća se Ruzinavoj–Dadi kao pripovjedačici i upoznaje ju u vlaku kojim putuje prema Zagrebu sa spisateljicom »gospodom Nulom«, koja će joj ukrasti priče što »ostale su nedovršene, u bilješkama po blokovima«. To je taj moment poigravanja odnosom fikcije i zbilje, pri čemu je znakovito da je spisateljica Nula samo prilikom prvog imenovanja tako, četvoroslovno, napisana, dok se kasnije koristi oblik »gospoda O«, gdje O može biti ne samo nula (ništica) nego i slovo O, a ono naravno može upućivati i na Olju, tj. autoricu. Dakako, O kao žensko ime neizbjegno asocira i na znamenitu *Priču o O* Pauline Réage, a Pauline Réage, iza čijeg se imena krila ugledna književna kritičarka i urednica Dominique Aury, što također nije bilo pravo ime nego pseudonim Anne Declos, a Anne Declos, osoba s tri različita identiteta (igra imenima je naravno i igra identitetima), jedna je od ključnih ličnosti ženskog erotskog oslobođanja u dvadesetom stoljeću, koja je spomenutim svojim romanom, nasuprot (budućim) konzervativnofeminističkim dogmama, afirmirala slobodu ženske erotske maštice i užitka, ne prezajući da u središte te maštice i tog užitka stavi radikalni i u koničnici nihilistički i, *nomen est omen*, nulificirajući mazohizam. Ono što Olju Savičević Ivančević i njezin *Adio kauboju* na jedan vrlo blag i dalek, ali opet nezanimaljiv način povezuje s Pauline Réages/Dominique Aury/Anne Declos, jest odlučno prelaženje zadanih rodnih graniča. Naime, priča o Dadi–Ruzinavoj (a ona je, ne zaboravimo, autoričin alter ego) u velikoj je, ako ne i u najvećoj mje-

ri priča o prelaženju tradicionalnih, u našoj (i nadalje pretežno provincijalnoj) sredini osobito čvrstih rodnih granica — od odlučne želje da kao djevojčica nosi obrednu svijeću u procesiji umjesto brata (zbog čega ne preza ni od toga da ga »stavi pod ključ« i preruši se u njega, dakle dječaka), preko pokloništva tradicionalno »muškom« žanru poput vesterna, do nesputnog iskazivanja eroško–seksualnog užitka (posebno u spolovilu voljenog mladića i okusu njegovih spolnih izlučevina u vlastitim ustima). Kritika je dosad kao ključno mjesto debitantskog romana Olje Savičević Ivančević isticala motiv izloženosti onih drugačijih, bitno različitih, netrpeljivosti okoline, misleći primarno na lik i sudbinu Danijela, potom Marije Čarije i veterinara, međutim ta motivika poodavno je postala opće mjesto političke korektnosti. Zanimljivijim mi se čini, u još uvijek konzervativnim okvirima hrvatske književnosti (i društva), spolno–rodni iskorak protagonistice Dade, iskorak koji ona, za razliku od Danijela i Marije Čarije, ne plaća životom (štoviše, nije ni izložena nekoj ugrozi, ni vanjskoj ni unutarnoj, što svakako ima veze s čvrstinom njezina karaktera), nego joj njezina različitost, čija je posljedica transgresija, daje zamah za odlazak i otvara joj perspektive u širokom, otvorenom svijetu. Seksualna oslobođenost lika, ali i spisateljice koja ga kreira, pritom je jako važna, jer tek nedavno u hrvatskoj su se prozi snažnije pojavile autorice koje samosvesno i lako, bez ikakvih traumatskih reteta (koji su ipak pratili sugestivne pionirske prodore Slavenke Drakulić), raskidaju s dominantnom eroškom sterilnošću domaće književnosti. Najveći je iskorak u tom smislu napravila Stela Jelinčić, a svoj prinos dale su i spisateljice poput Sanje Bilić i Maje Hrgović; Olja Savičević Ivančević suvereno nastavlja taj niz autorica kojima je demonstracija eroške empancipiranosti bitan poetički začin i za koje se nadam da ih neće pokolebiti prigovori o »suvišnoj lascivnosti« ili čak »seksualizira-

nosti na muški način« eroški konzervativnih kritičara.

Zaključno, *Adio kauboju*, kao i prethodne dvije knjige Olje Savičević Ivančević koje su dosegale do (relativno) šire publike, kvalitativno je oscilativno ostvarenje. Završavajući prije četiri godine svoju kritiku prve autoričine prozne knjige *Nasmijati psa*, napisao sam: »Kad je na vrhuncu svoje kreativne izvedbe, ova autorica plijeni osjećajem za stil i ugodaj te humornim potencijalima mjestimično usporedivima s onima najduhovitije aktualne hrvatske spisateljice Mime Simić. Sposobnost kreiranja osebujna svijeta djela u kojem se sastaju tematska intrigantnost, jezična razgibanost, drama i humor, 'svjetski' ugodaj na lokalnim temeljima, zalog su za bolju budućnost spisateljice koja se prethodno, međutim, mora riješiti ozbiljnih balasta.« Doista, kad je na vrhuncu vlastite kreativne izvedbe, Olja Savičević Ivančević osvaja, međutim ozbiljnih se balasta još nije riješila. Drugim riječima — budućnost je još pred njom.

DAMIR RADIĆ

Barbie karneval–tranzicija

Maša Kolanović: *Sloboština Barbie*.
VBZ, Zagreb, 2008.

Prva prozna knjiga Maše Kolanović, kroz četrnaest ulančanih priča situiranih u ratnu zagrebačku Sloboštinu, ispriopovijedanih diskursom nedoraslog (infantilnog) pripovjedača i kolažiranih instruktivnim autoričinim crtežima, posvećena

je planetarno poznatoj lutki Barbie. Ova je dječja igračka, dizajnom i ikonografijom dijametralno različita od svih koje su joj u povijesti dječjeg odrastanja ikada prethodile, predstavljena kao najvrednije blago djevojčicina ratnog nesesera, njezin »najžuđeniji komadić plastike«. Barbie — planetarna pošast, kako se vidi, i ovdje je zavladaла dječjom igrom, postajući mjerom prepoznatljivosti u poretku kvartovskih družina. Zbog toga je identitet i status pojedinih likova zadan ulogama njihovih lutaka: Barbie, Ken, Skipper, a ne njihovim odnosima u »stvarnom« životu, pa kad Barbie čarolija jednom prestane, prestaju i done-davne veze i prijateljstva.

Barbie ni ovdje nije samo plastična lutka specifičnih proporcija, već je, zajedno s vlastitim nebrojenim izvedbama (Crystal Barbie, Poolside Vacation Barbie, Tropical Barbie...) i raskošnim i sve obimnijim setom odjeće i opreme, prepoznatljiv proizvod masovne kulture kasnog kapitalizma. No ta se tvornica Barbie pozamantirje, čijem se glamuroznom obilju njihove vlasnice predaju uz poklik Fun, fun, fun!, ovdje izobličava u hrvatsku ratnu Fear Factory. Izobličenost je, uostalom, i poveznica između raznorodnih sadržajnih i oblikovnih načela ove knjige. Stoga je, u cjelini gledano, *Slobotina Barbie*, iako bi se u nekim redovima moglo čuti mrmorjenje nad pomodarski angliciziranom sintagmom, doista pravi naslov za prevladvajuću karnevaleskost kojom se istodobno afirmira i dokida potrošačka idila Barbie groznice, zahuktala ratna, nacionalna politička stvarnost, kao i priča o djetinjstvu koja nastaje u tim okvirima. U tom smislu ovo je doista priča o Barbie svijetu, ali i »priča s kraja djetinjstva«, priča s kraja jedne i početka druge države, kao i priča sraza dvaju ekonomskih i ideoloških uredenja. Pri tome je, i samo naizgled, svijetu dječje igre osigurana oaza kreativnosti i neinficiranosti ideološkim porukama rata i politike odraslih — prisutnih kroz kratke opise roditelja općinjenih rat-

nim izvješćima i političkim komentari-ma, citate iz TV dnevnika i radio emisi-ja. Ratna svakodnevica, zamračenja i igranje u skloništu, sukladno motivaciji pripovjedačice, postavljeni su kao okvir i kulise kojima taj svijet odraslih definira granice ovom dječjem. Tako su u priči *Zadnji Twin Peaks* najnapetiji kadrovi poznate dramske serije kolažirani obavijestima o oglašavanju zračne opasnosti u pojedinim dijelovima Hrvatske, pri čemu se kulminacija unutar serije pokazuje stvarnjom i napetijom od stvarne zračne opasnosti.

Svijet odraslih (institucije /škola, država/, povijest, politika, rat) naoko je dominantan i jasno razdvojen od svijeta dječje igre (priče, kreativnosti). No vlastita (dječja) soba, stubište i podrum zgrade, kao i kanalizacijski šahtovi ispred — lako izmiču slabom dometu vidokruga odraslih »vlastodržaca«. Ono što nastaje između, predano svijetu dječje igre, zapravo izobličava sve fragmente zadanoga — bilo viđenog, procitanog ili čuvenog. Kreativnost igre karnevalizira elemente »stvarnosnog« izokrećući njegovu deklarativnost i prozivajući karikaturalnost. Ta »nevina« dječja igra svojim akterima tako istodobno omogućuje prihvatanje i pounutrvivanje koordinata zatečenog svijeta, ali i njegovo posredno komentiranje i izokretanje. To je vidljivo kroz niz instanci unutar knjige: od persiflaže političkog intervjuja s Jovanom Raškovićem koju djeca kriomice izvode, preko izokretanja reklamnih slogana, zabavnih emisija i književnih tekstova, do »izvođenja« političkih izbora ili oponašanja žanrovske književnosti — korištenjem elemenata romanse, horora, porniča ili krimića. Tako, posredovano, svijet dječje igre postaje izokrenutim Alisnim zrcalom u kojemu svoje mjesto nalaze ključni fenomeni »stvarnosnog« poretka. »Jer Barbi može biti ama baš sve što poželi. Čak puno više nego što se to mo-

že vidjeti u prospektiću i na reklamama«, kaže se u prvoj priči.

Ipak, u ovom izokrenutom svijetu Barbika zrcala ni sama Barbi nije pošteđena istine vlastitog lica. Njezin identitet konačno ovjerava oko muškog parnjaka — Kena koji, u originalnom Mattelovu postavu vabi na romantične maštarije i glamurozne predstave. *Sloboština Barbie* ovo mjesto ovjeravatelja vrijednosti lutke-idola prepusta bastardu, liku falšeg Kena — dr. Kajfeša koji svaku igru (uobičajeno češljjanje Barbika i igranje romantičnih scena) svojim razarajućim izgledom i komentarima pretvara u farsu (»Barbi farsu«). Ovaj bi Quasimodo-Ken, »najviše volio nepozvano uskakati u krevete ostalih Barbika, oblačiti Barbikinu odjeću, pričati proste i seljačke viceve ravno Barbi u uho (*Mala, znaš zašto su u avionu strujardese? Da se avion digne, he, he*), montirati svoju glavu na Barbikino tijelo ili glasno hrkati pokazujući neučinkovitost preparata koje je kao trgovacki putni prodavao...«. Time mu je, od treće priče u kojoj je uveden do zadnje kojom je prikazan i njegov kraj, dana uloga usurpatora svih mogućih romantičnih Barbi mizanscena čime se utjelovljuje osnovni, karnevaleskni ton knjige i pretvara se u njezina pravog protagonista. Postajući pokretačem radnje, dr. Kajfeš motivira narativne sekvence koje kroz Barbi svijet reflektiraju sve veću zahuktalost onog stvarnog, ranog okružja. Stoga se, dosljedno tome, i ovaj neuslišani ljubavnik pretvara u monstruoznog ubojicu koji, zajedno sa svojom čudovišnom »boljom polovicom«, doslovno uništava postojeći Barbi svijet. Horor koji siju Kajfeš i njegova nevesta u istoimenoj priči nadopunjuje i reflektira horor ratnog pustošenja, objavljujući, ovaj put u direktno potresnoj završnici kako je pao Vukovar.

Presvlačenje Barbika koje aludira na socijalizaciju — djeće igranje različitih uloga, ogleda se, u knjizi Maše Kolanović, kroz preoblačenje intrigantnog dr. Kajfeša. Oblačeći i skidajući niz uloga, od lažnog

Kena, preko serijskog ubojice, predsjedničkog kandidata ili TV voditelja — ovaj Barbi-antipod postaje slikovitim citat-komentarom društvene i kulturne stvarnosti. Usmjeravajući narativnu dinamiku knjige, on s njezinim dovršavanjem konačno klizi prema svom trajnom obitavalištu, najprije na siromaškom sajmu, Hreliću, gdje se zatekne zajedno sa srodnim, neupotrebljivim inventarom propalih ili prohujalih vremena. »Te nedjelje na Hreliću bila su prava uskrsnica u Kajfešovu zagrobnom životu, u kojem bi se našao na šarenoj hrpi zajedno s melodikom u obliku saksofona, rasklinanim šestarom, strganim mikroskopom, jastukom s hrvatskim grbom, budilicom bez zvuka, značkama na druga Tita i partizane, malim pianinom na kojem se neka balerina batrgala na *Love Story*, plastičnim Isusom, privjeskom za ključeve na mali drveni opanak, indeksom nepoznatog studenta iz 80-ih koji nikad nije završio studij jugoslavistike, plastičnom krunicom koja svijetli u mraku, Titovom bistom, hrpom gumenih Štrumfova, pepeljarom s riječima »Lijepe naše«, knjižicom *Ja sam pionir*, oštećenim tračnicama dječjeg vlaka, *Velikim idejama i malim narodima*, milijardom prljavih figurica iz Kinder jaja, pljesnivim igračim kartama, čistim hrvatskim zrakom u praznoj limenci, pornićima, pionirskom knjižicom, plastičnom kahlicom, dioptrijskim naočalam...« To nabrajanje mora »prljavih i nepotrebnih stvari« čijim je dijelom Kajfeš postao već po sebi funkcionira kao dostatan komentar svijetu koji ga je izbacio kao vlastiti *rejet*. Dotada sanjana romansa u ovom poretku sada više nije moguća; nijedan poredak zapravo više nema legitimitet koji bi njojme ovjerio. Nekadašnja nedosanjana draga sada je tek još jedan komad plastike na drugoj hrpi odbačenih stvari. S njima i on sam, »legenda kaže«, adekvatno vlastitom materijalu i telosu, konačno seli upravo na gradsko smetlište, u vječnu

spalioniku. Tamo ga je Čistoća d.o.o. istresla »zajedno s praznim ambalažama tetrapak mlijeka, milijunom opušaka, testova za trudnoću, istrošenim kemijskim olovkama, štapićima bez sladoleda, štapićima za uho, iscufanim spužvicama za pranje posuda, tupim britvicama, praznim konzervama, kartonskim ambalažama, ljuštura-ma dezodoransa, pohabanim četkicama za zube, isciđenim tubama, pokakanim dječjim pelenama, tisućama konzervi, milijunima upotrijebljenih prezervativa, bilijardom ižvakanih žvaka.... gdje je po nekim tumačenjima ostao živjeti sretno i zadovoljno do kraja života, koliko god je to moguće«.

Ovakav kvazihagiografski kraj može se, u maniri već prepoznatljive autorske ironije, čitati kao komentar suvremenog konzumerizma. Kajfešov put od Hrelića do smetlišta trasira put uporabivosti robe i stvari, a okruženje u kojem se konačno našao predstavlja ogledalo civilizacije i uglačanih šoping centara. Pripovijedanje je, kao i kroz cijelu knjigu, i ovde poentirano jednako instruktivnim i dinamičnim crtežom — hrpe smeća na kojoj se razaznaje prepoznatljiv nasmiješeni lik »zagorjelog«, sažvakanog lutka.

Ova bi se knjiga, zahvaljujući vlastitoj tematskoj polivalentnosti i inherentnoj narrativnoj i idejnoj polifoniji, dala čitati kroz različite ključeve: od feminizma preko psihoanalize i teorija identiteta do popularne kulture. Pritom, ipak nije zasuta vlastitim angažmanom, ne instrumentalizira i ne patetizira, nije pretenciozna i ne penje se sebi na ramena. Od početka do kraja ostaje pitkim, duhovitim, mjestimice i potresnim štivom: najbolja tamo gdje je najposrednija, manje uspješna kada joj se zalomi direktni komentar (poput opservacije o prvim novim bogatašima). U cjelini gledano, uspješno je izmakla glavnim zamkama jednako »dječje i omladinske«, kao i one historiografsko-dokumentarističke književnosti i donijela prepoznatljiv, lucidan i svež rukopis.

MARINA PROTRKA

Savladavanje jezičnih prepona

Vladimir Anić: *Naličje kalupa.*
Sabrani spisi. Priredio: Ivan
Marković. Disput, Zagreb, 2009.

303

Knjiga sabranih spisa Vladimira Anića, objavljenih u razdoblju od 1958. do 1999., po svome je sadržaju i dometu od iznimne vrijednosti za našu jezičnu kulturu. Priredivač Ivan Marković knjigu je opremio i Anićevom biografijom, bibliografijom, izborom radova o njemu te ilustrativnim predgovorom u kojemu sintetizira i komentira odabrane tekstove i utvrđuje Anićovo mjesto u našoj filologiji. Odmjerena posveta i pomnost s kojom je Marković priredio knjigu vidljivi su i u broju njegovih bilješki u predgovoru, kojih ima koliko i uvrštenih tekstova, 111, a i u evokativnom naslovu predgovora — 111 prepone: *Na naličju kalupa*.

Bezličnosti kalupa opire se njegovo drugo lice, ono što nije odmah ponuđeno pogledu, nego od promatrača zahtjeva promjenu gledišta. Tako nam naslov sažima ono na čemu je Anić inzistirao: uzdizanje iznad zadanosti u mišljenju i uvjerenje da jezik niti je kalup niti je matematika (moto *Jezik nije matematika* osmislio je još Maretić), stoga ni od stručne literature ne treba očekivati jednoznačne i instantno primjenjive formule koje bi govornicima omogućile da reproduciraju i osloboidle ih odgovornosti da u jeziku produciraju.

Ostali naslovi dadu se podijeliti na dvije vrste, pa su prema tome i tekstovi koji ispod njih stoje formalno različiti, premda između njih postoji sadržajna preklapanja. U prvome dijelu naslovi su strogo informativni i znanstveni (*Posvojnost u anaforizaciji*, *Problemi odnosa or-*

*toepije i ortografije...); u posljednoj, šestoj cjelini figurativno zavodljivi, katkad i ludički (*Snaga je u glagolu, Na-na-lunana, Kako s kako — fonijom*). Čitatelji časopisa *15 dana* prepoznat će u potonjima rubriku *Razgovori o jeziku*, u kojoj je Anić od 1965. do 1977. pisao o jezičnoj praksi iz uloga jezičnog stručnjaka, stilističara i stilista, pažljivog čitatelja i slušatelja, televizijskog gledatelja. Tekstovi su okupljeni u cjelinu nazvanu *Prije Glosara*, čime se referira na njihov kontakt s pristupom kakov je Anić 1988. iskazao u knjizi *Glosar za lijevu ruku*, pisanoj u vitgenštajnovskom duhu i fragmentarnoj formi. Kako je na promociji kazao urednik izdavačke kuće Disput, Josip Pandurić, razmišljalo se i o tome da se ti tekstovi zbog njihova obima i naravi objave u zasebnom izdanju, ali je na kraju odlučeno da radi cjelovitosti i oni budu uvršteni. Premda bi i takvo izdanje imalo neupitnu samostalnu vrijednost, bilo bi šteta da su iz ove knjige izostavljeni, jer su i sami naličje načina kako je o jeziku uobičajeno pisati i tako konceptualno uokviruju *Naličje kalupa*.*

U prvoj cjelini su tekstovi o pojedinim aspektima jezika, stila i rada filologa, književnika i istaknutih intelektualaca koji su se jezične znanosti doticali na nekom od njezinih rubova — M. Krleže, A. Kovačića, V. S. Karadžića, D. Parčića, B. Šuleka, M. Pavlinovića, P. Vuičića, M. Mirkovića i F. Kuhača (*Graditelji i perspektive*). Potom slijede cjeline *Akcent i ortoepija* i *Morfologija i sintaksa*; četvrtu cjelinu (*Rječnik i kultura*) problematizira dijalektalne i regionalne elemente i stavove u standardnom jeziku i općenito standardizaciju i brigu o jezičnoj kulturi u doba masovnih medija; razrađuje pojedina leksikološka i frazeološka pitanja i komentira razvoj terminologije. U tekstovima u petoj cjelini (*Granice jezika*) Anić Wittgensteinovim pojmovima upotrebe, igre i znanja uvodi filozofiju u gramatiku, u tu *mrzvoljnu i nefilozofičnu struku*.

Stav koji je Anić zastupao prema jeziku temeljio se na povjerenju između govornika, jezika i filoloških djela. Upozoravao je na posljedice nedostatka tog povjerenja kakvo je zamjetno u našoj jezičnoj kulturi, kulturi koja je donedavno bila *kultura bez rječnika*, ali s mnoštvom jezičnih savjetnika i pravopisa. Anićev je kapitalno djelo *Rječnik hrvatskog jezika* (1991.), rječnik na koji je hrvatski jezik čekao još od Broz-Ivekovićeva *Rječnika hrvatskog jezika* s početka stoljeća (1901.). Upravo je rječnik knjiga koja prema Aniću stvara najviše povjerenja u govornika i njegovu sposobnost da sam odlučuje i otkriva, čemu je oprečna preskriptivnost jezičnih savjetnika, pa i pravopisi u kojima su se nerijetko tražila i rješenja koja nadilaze pravopisna pitanja. Dok su jezični savjetnici u svojoj zatvorenoj formi usmjereni na pogreške, rječnik otvara mogućnosti. U predgovoru Marković ističe i jedan absurd — *Hrvatski jezični savjetnik*, što ga je 1999. izdao Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, ima više stranica od naših jednojezičnih rječnika!

Ambivalentnost jezičnih savjetnika, koji nam i pomažu i odmažu, prispodobljava je i posredničkoj ulozi između autora i čitatelja koju igraju lektori. Anić je priznavao njihove zasluge i obrecnuo se na autore koji nedovoljno znanje o jeziku kompenziraju nadmenom vjerom u vlastiti autoritet, ali je upozoravao i na značenjske i stilske gubitke koji nastaju mehaničkim ispravljanjem ili pak viškove koji znatno mijenjaju tekst. Zaista, ako je stil čovjek, onda je moj stil više od toga, moj stil je dva čovjeka, vi i ja, obraća se autor lektoru u fiktivnome dijalogu u tekstu *Gramatika drvena motika*, jednom od tekstova koje je Anić potpisao pseudonimom A. Vladić. U obliku dijaloga pisan je i tekst *Biti za te stvari*, u kojemu stručnjak za jezične stvari o tituliranju podučava nestručnjaka. U dvama tekstovima *Kako da savladate književni*

jezik ako ste imali sretno djetinjstvo i Kako da savladate književni jezik ako ste imali teško djetinjstvo Vladić se u prvome licu obraća zagrebačkoj dami koja utjelovljuje (malo)građanstvu, odnosno čovjeku iz naroda koji da toj građanstini teži. Kako su i ta četiri teksta objavljena u istoj rubrici u 15 dana, jasno je da pseudonimom Anić nije htio prikriti identitet, nego pomaknuti svoju autorskiju poziciju i formalni tip teksta. Takvo izmeštanje omogućilo mu je da se razmaše u ironiji koja katkad provire iz drugih tekstova u *Prije Glosara* i da uz prokazivanje jezičnih problema kaže koju i o onima koji ih stvaraju. Riječ je o problemima o kojima je Anić pisao i na drugim mjestima: ortopijiji (u izgovoru *is-plest ē umjesto isplešću*), preinačivanju fraza i ustaljenih sintagmi u skladu s njihovim bukvalnim smislom (*ako netko kaže da obilazi bolesnika, pitajte zašto ga obilazi, zašto ne ide ravnio k njemu*), svodenju razlika na istosti (umjesto *savijati, uviti* i *poviti* samo *zamotati*) te je na kraju opet istaknuo da filolog nije i vlasnik jezika.

O složenom odnosu jezika i književnosti, njihovim međusobnim utjecajima i potrebi za razgraničenjem, čemu je svjedok i nespretna sintagma književni jezik uz koju stalno treba napominjati da to nije isto što i jezik književnosti, u stručnoj javnosti formirala su se dva stava. Pojedini smatraju da je jezik književnosti podređen književnom kao jedan od njegovih funkcionalnih stilova, dok je prema drugima jezik književnosti nadstil. To pitanje Anić je produbio isticanjem problematične prakse formiranja književnog jezika ponajprije na korpusu književnih djela, a na štetu ostalih stilova i naravno na štetu cjelokupnog jezika. U tome kontekstu često je pisao o jeziku devetnaestostoljetne Dalmacije koji nije mogao ostaviti znatan utjecaj na standard iako u tom razdoblju nastaju izvanredna publicistička djela, ali nema romana. Filološki najzanimljivijom pa stoga i u normativnom smislu najoštećenijom figu-

rom dalmatinskog preporoda i standardologije Anić smatra Mihovila Pavlinovića, svećenika, političara, uvijek polemički nastrojena publicista, putopisca i sakupljača narodnih pjesama i riječi za Akademijin, Šulekov i Parčićev rječnik, koji je pisao i vrsnim jezikom i vrsno o jeziku i jezičnoj politici, zagovarajući uvijek narodni jezik. Donosi nam Anić i po koji literarizirani detalj o tom *punokrvenom mužu, rječitom stilistu i konjaniku pod čalmom*. Pavlinović se naime 1874. prerušen u Turčinu i naoružan zaputio na petnaestodnevno putovanje u Bosnu gdje je upoznavao jezik. Anić je smatrao neopravdanim to što je Pavlinovićev putopis *Puti* o putovanju Hrvatskom, Slavonijom i Bosnom u povijesti književnosti prošao nezapaženo pa je stoga podijelio sudbinu njegovih ostalih neknjiževnih djela za koja u gramatikama nije bilo mjesta.

Od problema akcenta i ortopije kojima se Anić bavi — a tu spadaju i analize stručne literature i testovi koje je provodio sa studentima — ovdje izdvajam odnos ortopije i ortografije i nedostatak priručnika o akcentu i artikulaciji zbog čega je njihovu ulogu preuzeo pravopis, odnosno *mit pravopisa kao stoljetne »prve« nacionalne knjige na kojoj počiva jezik i kao popisa pravila koji omogućuje da se do kulture jezika dode po najnižoj cijeni*. Uopće, Anić je rado isticao da probleme ne stvaraju toliko pojedini savjeti ili djela, koliko način na koji ih prihvaćamo i koristimo. Tako je i zagledanje u pravopis popraćeno vjerom da treba čitati točno onako kako se piše. Nepoštivanje razlike između govora i pisma Anić je često primjećivao na televiziji, radiju i u kazalištu pa je kolokvijalnost prozvao *bijelim kitom* govornog jezika, a izgavarjanje napisanoga teksta ne vodeći računa o potrebi prilagođavanja melodije i sintakse drugome i drugačijem mediju tek *zvučnom kulismom*.

Za razliku od upotrebe kao jezične prakse ili norme, pojam upotrebe kako ga Anić preuzima od Wittgensteina odnosi se na razlike u značenjima uvjetovane različitim jezičnim i izvanjezičnim kontekstima i dje-lovanje tog raslojavanja značenja na gramatičke kategorije. Wittgensteinovim stavaom o čemu govoriti, a o čemu šutjeti Anić podvlači *granice jezika* i promašenost pokušaja da se jezik i odnosi između jezika do kraja objasne. Tako je primjerice činjenica da ne postoje kriteriji prema kojima bi se mogla objasniti pripadnost imenice gramatičkom rodu, a neprihvaćanje te činjenice i izjednačavanje gramatičkog roda i prirodnog spola vodi samo u *divlju filologiju i padu sklon način mišljenja*. Ono što ne možemo objasniti svejedno možemo znati znati kao činjenicu. Znanje o jezičnoj i znanje o nejezičnoj zbilji omogućuje nam i da prihvaćamo konvencije tipa *zelen konj, plava kosa, crno grožđe* i ostvarujemo ili odbacujemo jezične mogućnosti. One obilježavaju jezičnu igru koja se ne oslanja na normu, nego na kombiniranje jezičnih jedinica slijedeći unutrašnje zakonitosti jezika. U igru se uključuju svi izvorni govornici, a ona se najlakše ilustrira jezikom djeteta koje u jeziku otkriva analogije ili jezikom književnika koji igru promeće u svoj stil. Književnikov odabir različito će vrednovati lingvistika i stilistika. Stilistica promatra funkciju jezičnih jedinica u cjelini djela i pri tome se suočava s izazovom koji mora barem pokušati prihvatiti — stilističara treba zanimati koliko se i kako književnik igra, *koliko se po vokaciji opire filologiji, koliko filologizira*. U tekstu o jeziku Slobodana Novaka u kontekstu upotrebe, igre i znanja Anić navodi primjer *zahodarke*, neologizma koji je Novak mogao stvoriti ili radi postizanja kakva stilističkog učinka ili se kao *običan smrtnik* pokorio purističkim jezičnim savjetima koji bi na tome mjestu dali otkaz *klozetfrau*.

Naličje kalupa knjiga je koja sve dotaknutne probleme ne usustavljuje i ne zatvara, ona ih prije ističe i potiče. Opseg knjige, širina i dubina Aničevih istraživačkih interesa ne trebaju zastrašiti čitatelja — ovaj vodič kroz trčanje preko prepona u jeziku nije namijenjen samo stručnjacima. Svakome tko zaželi biti Aničev *poticajni sugovornik*, mjesto je slobodno.

KATARINA BRAJDIĆ

Pjesnik koji se nije dao vremenu

Branislav Glumac: *Kazaljke oko očiju*. VBZ, Zagreb, 2009.

Kada se 1960. godine pojavila knjiga *Pjesme* (*Lykos*, Zagreb) trojice drugova, Branislava Glumca, Zvonimira Majdaka i Alojza Majetića nitko, dakako, nije mogao predvidjeti da će svoj trojici prozno pisanje biti osnovnom preokupacijom u daljnjoj karijeri, a ne pjesnikovanje. Neki su povremeno i pisali stihove, a neki su se potpuno prepustili prozi. I sam je Glumac bio napustio poeziju te dvadeset i pet godina objavljivao prozna i dramska djela, kritike i polemike (1977–2002), ali ni jednu pjesničku zbirku. A kad se vratio stihu — kao da je »otkrio« koliko je pjesničko stvaranje duboko, nepatvoreno i bitno — dogodio mu se nijagarinski prolom stihova koji traje do danas.

U spomenutoj zbirci trojice drugova Glumčev ciklus nosi naslov *Peta strana svijeta*. Glumac je u hrvatskoj književnosti postao i do danas ostao poznat po

toj petoj, vlastitoj i autentičnoj, strani književnog stvaralaštva. U prvoj pjesmi ovoga ciklusa pjesama, pjesama koje su prije pjesme u prozi, mladi Glumac (nešto više od dvadeset godina) piše prvi stih: *Na ovu stranu nitko još nije došao nenagrizen* i posljednji stih u pjesmi: *Na ovu stranu sad ležimo nagrizeni, i malo utješeni od prevrtljive sreće*. Ta pjesma i ti stihovi kao da su napisani kasnije, nakon prođenoga puta. Između ta dva stiha leži sve Glumčeve stvaralaštvo, objavljeno i neobjavljeno. Kako sazajemo, od dobro obaviještena prijatelja (koji želi ostati anoniman) u Glumčevoj pjesničkoj radionici nastaje nova zbirka pjesama.

A zbirka *Kazaljke oko očiju* u sedam ciklusa, dijelom naslovjenih a dijelom samo numeriranih pjesama, objelodanjuje ostvarenja na Glumčeve omiljene teme o propadanju, prolaznosti i ljudskoj slabosti u našem osobnom vremenu, kao i u vremenu koje nas je okruživalo svojim duhom, značajem i značenjima (o kojima se iz tako bliske blizine malo zna). Reklo bi se, pjesnik je dogurao do pred *onu stranu* i sabire rezultate životnih iskustava i napora. Ali, pjesnik Glumac to ne radi. On opisuje što je do sada napravio, kako je i zašto neke stvari činio i, neuobičajeno, određuje pravila i pravce za ono što će činiti dalje. Moglo bi se reći, opet, Branislav Glumac je sa svojim najnovijim zbirkama poezije prevršio svaku mjeru! Mjeru uobičajenu za naše pisce koji poslje nekih ritualnih obreda i izabranih radova nestanu sa životne scene (a neki posustanu i u srednjim, najboljim godinama i tiho iščeznu kao da se nikad nisu ni pojavili). Glumac je sve to odradio i nastavlja dalje kao da se nije ništa dogodilo.

U *Kazaljkama oko očiju* zamjećuje se ton donekle različit od tona dosadašnjeg Glumčeva pjesništva. Najprije, jasno je opredjeljenje da se pjesme pišu nepoetiskom vremenu usuprot. Štoviše, da se pišu pjesme što otvorenije, kritičkije i zaostrenije prema vremenu. Da se vremenu »pljune u lice«! Da se vremenu ne da predaha i da se pokaže kako u tom našem vremenu — ne da nešto nedostaje — nego

da gotovo ničega nema. Nedostaje skoro sve... ljudsko, toplo, pa i božansko! Iako Glumac to nigdje ne kaže, ali vidi se da traga za karakterima, ili po naški za značajevima, za stupovima i utvrdoma. Iako to nigdje ne kaže, ponavljam, kao da traži Boga, unatoč tome što žestoko odbacuje crkve i religije, što ih stavљa na svoja mučila od zajedljiva tona, jetke ironije, razarajuće skepse, pa čak i revolucionarnog žara. Kao i mnogo što drugo u ovoj zbirci od vremena, kazaljki i vlastite intime.

Što odabratи, a da se ne zamjerimo ostalome? Dvije, tri pjesme, čini nam se, kao da objedinjuju pjesničke naume osta-lih: *Vrijeme* (str. 74) i *Prijatelj* (str. 79), *Kuća* (str. 85). U pjesmi *Vrijeme* imaju stihovi koji bi se mogli uzeti kao sukus Glumčeva pjesništva, onako dalijevski nadrealni i likovno hiperrealni. Vrijedi ih ponoviti:

»jer vrijeme nema ni lice ni oči, ni nos ni kosu. ni nogu.
hladno studeno srce vjerojatno ima.
i ravnodušnu
daleku neku dušu.
a kad smo već kod ličnog opisa
možda se još pronać
mogu
kakva nevidljiva usta kroz koja
strašni proždrljivi vjetri
pušu.
inače. ne da se u tom ogledalu ni
nazrijeti ono nešto
rijetko i gusto
što vrijeme vremenom tvori.
nedodirljivim ga gazdom
čini.
sve pluta i propada u njegovoj
teškoj šutnji. gluhoći.
sljepoći. praznini i prašini.«

Kroz tjesnace i sutjeske vremena doplovila je do Glumca i ona šezdesetosmaška deviza: zabranjeno je zabranjivati (pjesma *Dan osmi*, str. 47–48). Ugradivši je u pjesmu nije joj dao novoga značenja, nije joj pomakao iz teksta u kontekst ni mrvu smisla. Zato što ta deviza smisla i

nije imala ni u trenutku nastanka. U svom altruističkom pjesničkom oduševljenju Glumac je to previdio, ali stih niže već mu njegov racio, vječito na straži, šalje opomenu pa uz zahtjev za zabranjivanjem presuđivanja stavљa korektiv/atribut *olako*, a uz kritizirati — zabranjeno je *ne-pročitan*o kritizirati:

»i tada će. u taj dan. kao u
pročišćenom budizmu biti
ispisano:
ZABRANJENO JE ZABRANJIVATI!
NAREĐIVATI! OLAKO
PRESUĐIVATI!
NEPROČITANO KRITIZIRATI!«.

Da se uključimo u ovu igru riječima, pa dodajemo: zabranjeno je pročitano nekritizirati.

NIKICA MIHALJEVIĆ

O bliskome s distance: (dez)iluzije nacionalne povijesti i mitologije

Natka Badurina: *Nezakonite kćeri Ilirije. Hrvatska književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*. Centar za ženske studije, Zagreb, 2009.

U uvodu svoje knjige *Nezakonite kćeri Ilirije* Natka Badurina je naglasila kako su idejni korijeni njezinih radova u ratnim devedesetima, kada su se problemi isprepleteli ideologije i umjetnosti, kao i pitanja literarnih oblikovanja (pseudo)histo-riističkih tema i njihove uloge u konstruiranju kolektivnih, posebice nacionalnih,

identiteta nametnuli kao relevantan i intrigantan istraživačko-interpretativni problem književne znanosti. Propitujući obrasce reprezentiranja nacionalne prošlosti, u fokusu su tekstova sabranih u dotičnoj knjizi pojedini artefakti novije hrvatske, (post)preporodne književnosti posredstvom kojih su (trans)formirani neki od ključnih mitova koji su svoje, manje ili više modificirane, odraze imali i u dominantnoj hrvatskoj kulturi i politici posljednjega desetljeća prošloga stoljeća, a koji su raspoznatljivi i u najrecentnijim, manje ili više popularnim, sfarama hrvatskoga društva.

Prvi od tekstova sabranih u *Nezakonitim kćerima Ilirije*, naslovjen »Prapostojbina: sjever ili jug«, utemeljen je na čitanju priloga koji su se, objavljivani u središnjem mediju hrvatskoga narodnog preporoda, Gajevoj *Danici*, bavili pitanjem nacionalnoga podrijetla. Nalazeći kako su u spomenutome časopisu promovirane i teze o autohtonno mediteranskome, ilirskom ishodištu hrvatskoga etniteta, kao i one o dolasku Hrvata sa slavenskoga Sjevera, Badurina zaključuje da su »preporodni pisci osmišljavali modernu hrvatsku naciju kroz otvorene rasprave i sukobljena mišljenja«. Upućujući, s jedne strane, na heterogenu idejno-ideološku konstituiranost hrvatskoga narodnog preporoda, u istome se prilogu, s druge strane, izvodi inovativna interpretacija hrvatskoga romantizma. Drugačije od uvrježenih tumačenja po kojima je politička angažiranost hrvatske preporodne kulture bila faktor njezine diferencijacije od odgovarajućega joj europskog konteksta, N. Badurina, pozivajući se na talijanskoga povjesničara A. M. Bantija (2002), ističe kako čemo, »p ročitamo li pažljivije Scotta, Thierryja ili Manzonija«, otkriti da je »i u ostatku Europe retorika slobode bila duboko ukorijenjena u povjesnoj priči o zemlji otaca punoj krvi, nasilja, žrtve i junaštva.«

Za razliku od ilirizma u kojemu je, uz koegzistenciju spomenutih drugačijih koncepta, glavnina simboličkoga nacionalno-identifikacijskog potencijala ipak crpljena iz legende o ilirskome podrijetlu, novela K. Š. Gjalskog *Dolazak Hrvata* (1924), čitanjem koje se bavi sljedeća studija iz *Nezakonitih kćeri Ilirije*, jedan je od onih tekstova hrvatske kulture u kojemu se reafirmira etnogeneza zapisana u drevnome *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta. U polemici s onovremenom historiografijom koja je posumnjala u izvjesnost navedenoga zapisa iz 10. stoljeća, Gjalski se, prema Badurini, pokušavao »izboriti za poziciju u kojoj će njegov diskurs preuzeti njezinu moć — no, netipično za njegovo doba u kojem historiografija vodi žestoku borbu protiv fikcije u svojim redovima, on privilegij istine daje književnom diskursu, kao da time želi zaobići ili dvostruko negirati kontingenčnost svojih teza: kao da laži izrečene u domeni fikcionalnog diskursa mogu postati istinom«. Vezano uz rečeno Gjalskijevo književno djelo s neskrivenim historiografskim ambicijama, ali i uz temu doseljenja Hrvata uopće, zanimljivo je i to što se potonja, kako primjećuje Badurina, aktualizirala u pravilu u onim razdobljima u kojima se gorećim držalo ne razgraničenje na obali i distinguiranje od Talijana, već razgraničenje u unutrašnjosti i diferencijacija od Srbija.

I libreto danas slabo poznatoga istarskog pjesnika Karla Lukeža *Petar Svačić* (1902), kojemu je također posvećena jedna od rasprava *Nezakonitih kćeri Ilirije*, nastao je u svrhu rehabilitacije jednoga od ključnih hrvatskih nacionalno-identifikacijskih mitova uposlenoga tom prilikom na zanimljiv i pomalo paradoksalan način. U tekstu koji je posrijedi se, naime, priča o kralju čiji lik simbolizira gubitak nacionalne suverenosti, a time i pravo na njezinu obnovu, aktivira sa svrhom zagovaranja povezivanja s južnim Slavenima kao i s

konotacijama bliskima pragmatizmu Masařyкова tipa, inače suprotnome nacionalno-identifikacijskom idealu patriotskoga samožrtvovanja. Na specifičan splet kontradikcija upozorava i Badurinina analiza Markovićeva spjeva *Kohan i Vlasta* (1868). Iako se nameće načelnim sličnostima s Mickiewiczem književnim opusom, to je djelo, kako se pokazuje, zapravo u raskoraku s »valenrodizmom i Mickiewiczem angažmanom«. Prema Badurini, u *Kohanu i Vlasti* se »intertekstualni dijalog« vodi »prije svega« upravo sa znamenitim poljskim romantičarom, odnosno s »poljskom idejom pobune«.

Fenomen kolektivnoga, nacionalnoga i staleškog, bunta u središtu je studije »Gostoljubivost, silovanje, pobuna«, otvorene prikazom relacija u koje se tradicionalno, još od biblijskih tekstova, postavljaju gostoljubivost kao vrhunska etička vrlina, (patrijarhalno) domaćinstvo kao medij njezina iskazivanja i žene kao objekti njezina dokazivanja. Odbijanje gostoljubivosti, a time i miroljubivosti mogla je motivirati samo povreda časti koju su nosile, čuvale ili gubile žene, no kojom su se dičili ili koju su osvećivali muškarci. U tome smislu, kako je ustvrdila Badurina, seljačka buna u istoimenome Šenoinu romanu (1877), kao i u Bogovićevoj drami *Matija Gubec, kralj seljački* (1859), pravdala se odgovorom na oskvruće ženske časti, odnosno na silovanje. S obzirom na interpretaciju same bune zanimljiv je put od Kukuljevićevih *Dogadaja Medvedgrada* (1854), u kojima je ona prikazana s naglaskom na njezine uzroke i posljedice u tradicionalnoj, plemičkoj *natio croatica*, preko Bogovićeve drame, kojoj su u prvome planu sociološke dimenzije staleškoga sukoba, do Šenoine *Seljačke bune*, koja u idealističko-romantičarskoj slici građanske nacije, pledirajući za etničku konsolidaciju, nastoji pomiriti i uskladiti socijalne raz-

like. U promišljanju suodnosa mita i povijesti zanimljivo je to što je Bogović, uvođeći u svoju dramu motiv silovanja, anticipirao, kako kaže Badurina, »na zadovoljstvo kasnijih književnika«, naknadno objavljene zapisnike sa saslušanja seljaka, odnosno, moglo bi se zaključiti kako mu je uspjelo na neki način ono čemu je u *Dolsku Hrvata* eksplikite težio Gjalski — književnošću (pre)ispisati povijest.

U priču o izgubljenoj djevojačkoj časti i pravednoj maskulinoj pobuni svojevrstan je preokret unijela Zagorka, u čijoj je drami o seljačkoj buni, naslovni lik, Evica Gupčeva, ne više žrtva koja gubitkom vlastite nevinosti opravdava kolektivnu bunu, već je aktivna i istaknuta sudionica revolucionarnih zbivanja. Iako je u prilogu usredotočenome na tu dramu Badurina pokazala kako se Zagorka, zastupajući socijaldemokratske poglede, zapravo dobrim dijelom odrekla feminističke retorike, u zaključku studije »Gostoljubivost, silovanje, pobuna« pokušala je, pozivajući se na talijansku teoretičarku A. Cavarero (2003), naglasak staviti na interpretaciju po kojoj Evičin bunt nije samo refleks Matijina, nego je njegovo pojačanje, i to pojačanje postignuto ženskom razlikom. Prema tome, u Evičinim finalnim riječima, koje su rekapitulacija Matijinih, ne razaznaje se samo odjek inicijalne (virilne) ideologije već činjenica »da ni sam Gubec nije mogao izgovoriti svoje riječi onako kako ih je izgovorila Evica, odnosno da je ona i samom svojom jekom već djelovala i povukla razliku«.

Strategije (post)prosvjetiteljskoga oblikovanja ženskoga identiteta, njegovih ograničenja i (ne)mogućnosti njihove transgresije predmetom su Badurinine analize čuvene preporodne povijesne tragedije, Demetrove *Teute* (1844). Demetrova drama otvara, među ostalima, i pitanje je li maskulina, patrijarhalna dominacija za koju se čini da nadzire njezin diskurs na kraju možda ustuknula pred subverziv-

nošću vlastitoga lika, tj. naslovne junakinje. Jer, »pripitomljena« se Teuta, s tretom krivnjem vlastitoga (neposlušnog) rodnog identiteta, ubija zbog očaja za mrtvim mužem — međutim s njegovim sinom u svojem naručju. Taj se čin može tumačiti kao prihvatanje, ali i kao destabilizacija iluminističkim normativima utvrđenih rodnih identiteta, pri čemu je problematično je li diskurs koji ju je stvorio da bi je ubio, Teutu prikazao kao 'pravu ženu' koja je naučila lekciju i platila zbog svojih grešaka ili je Teutino raspidanje s vlastitim životom (i majčinstvom) manifestacija suočavanja s (ne)mogućnostima ispravne i isključive rodne identifikacije.

Iz rakursa nacionalnoidentifikacijske ideologije ženski je identitet mogao biti shvaćen kao problematičan ne samo kada je prijetio da postane (pre)sličan svojoj opoziciji, tj. muškome (kao u slučaju netom spominjane Demetrove ilirske kraljice), nego i onda kada se prikazivao u najtipčnjim fantazmama feminnosti, na što se ukazuje u Badurininoj raspravi o preporodnoj ljubavnoj lirici, naslovljenoj »Gospoja i domorotka u preporodnom petrarkizmu«, u kojoj se upućuje na moduse kojima je preporodna kultura, zasnivajući se na predodžbama vjernih sinova domorodaca, morala zabilaziti klasične petrarkističke topose o gizdavoj gospoji i robu u verigama. S druge strane, prepoznavajući hrvatsku petraktističku tradiciju kao jednu od najbitnijih dionica 'zlatnih doba' nacionalne (književne) povijesti, preporodni je diskurs težio povezivanju s njome, pa se, kombinirajući revitaliziranje tradicije s njezinom modifikacijom, razvila neopetraktistička ili repetraktistička linija preporodnoga pjesništva u kojemu je, međutim, gizdava gospoja svoje mjesto ustupila kipu ljubljene domovine ili figuri domorodne krasotice koja naški govori.

Pod naslovom »Zrinski, Frankopani i bosanski šapat kod Nikole Šopa«, kojim zaključuje prvi dio svoje knjige, naslovjen »Mitovi«, Badurina se suočava s još dva legendarna historijski motivirana mjesta — jednim sažetim u ideologemu *antemurale christianitatis*, a drugim konotiranim iskazom »Bosna šaptom pade«. U interpretaciji se Šopovih *Vječnoga preludija* (1971) i *Bosanske trilogije* (1960) prva drama određuje kao primjer monološkoga, visokomimetskog diskursa u kojemu se tematizira 'borba za nacionalnu stvar', odnosno arhetipski sukob 'nas' i 'njih', dok se u *Trilogiji* pronalaze tragovi reprezentacije hibridnih multikulturalnih identiteta, diskurzivnoga usložnjavanja, kritičkoga propitivanja i ironijskoga (samo)prikazivanja.

Potonji je prilog, iako pripadan prvoj cjelini knjige, u sadržajnome smislu, s obzirom na to da je posvećen književnim djećima 20. stoljeća, svojevrsna najava drugoga dijela, u kojemu se pod zajedničkim nazivnikom »Traume«, riječima same autrice, nastoji »ocrtati dvadesetstoljetnu sudbinu ideja o naciji i slobodi začetih u pretходnom stoljeću«. Potonja je cjelina otvorena poglavljem u kojemu se propituje odnos između dviju etapa stvaralaštva Zofke Kveder. Dok je raniji, slovenski dio Kverderičina opusa, kako konstatira Badurina, izraz pacifističkih i feminističkih ideja, noviji, hrvatski označen je inklinacijom militarističkim svjetonazorima, što ju je moguće pratiti od implicitne ksenofobije prisutne u romanu *Hanka* (1918) do neskrivenе propagande nedemokratskih svjetonazora u drami *Arditi na otkoku Krku* (1922).

Preostali dio sadržaja *Nezakonitih kćeri Ilirije* mogao bi se podijeliti u dvije skupine. U prvu ulaze dva teksta na temu autobiografskih i književno artikuliranih svjedočanstava o zatočeništvu u nacističkim logorima te na Golome otoku, dok je druga ispisana iz vizure postkolonijalne

teorije, propitujući redom odnos talijanske kulturne politike prema hrvatskoj kulturi u 30-im godinama 20. stoljeća, i to na temelju analize talijanskih časopisa *Porta orientale* i *L'Europa orientale*, potom odnos hrvatske kulture prema europskoj matici na primjeru Nazorove antologije *Lirici croati* (1942), te, naposljetku, mogućnosti plodnoga interdisciplinarnog koordiniranja postkolonijalne kritike, konstruktivističkih teorija nacija i nacionalizma iz 80-ih godina 20. stoljeća, kulturnih i rodnih studija, a sa svrhom traženja »novih pogleda u 'talijansko-hrvatskoj' raspravi o 'nacionalnoj pripadnosti' renesansne književnosti«.

Profilaciju vlastitih interesnih horizontata N. Badurina je, osim sa svojom stručnom (komparativističkom i talijanističkom) formacijom, povezala i s iseljeničkim iskustvom, koje ju, kako je ustvrdila, svakodnevno podsjeća na »složenost čvora nacionalnih, klasičnih, povjesničnih i traumatskih pitanja«, zahvaljujući čemu nostalгију pretvara u »istraživački i komparativni pogled s distance«. Rezultat njezinih naporova svakako je knjiga koja otkriva neke od u hrvatskoj književnoj znanosti ranije nedotaknutih ili neprepoznatih pitanja ili, pak, zahvaljujući immanentnome joj suverenom, obrazloženom i funkcionalno usmijerenom interdisciplinarnom manevriranju utemeljeno na najrecentnijim trendovima u književnim i kulturnim znanostima, na neke od starih, 'dobro poznatih' činjenica baca novo, oštire i bogatije nijansirano svjetlo. Autoričino pozivanje na nostalgiju za domovinom podsjeća na poznatu pjesmu B. Marune »Bilo je lakše voljeti te iz daljine« (1996), u kojoj se lirski subjekt prisjeća emigrantske poziciranoosti iz koje ništa nije moglo narušiti idealističku, rodoljubnijim osjećajima zaledenu sliku domovine. Za razliku, međutim, od Marunina lirskog subjekta kojemu se domovina iz distance ukazivala svojom

(prividnom) sakrosanktnom politurom, distanca iz koje su sagledani problemi obrađeni u radovima N. Badurine dovoljna je da interes za domovinske mitove i traume drži najbudnijim i premalena da bi mu oduzela suvremenoj znanosti o književnosti primjerenu kritičnost. Ne samo da autorska svijest što se nadaje iz priloga sabranih u *Nezakonitm kćerima Ilirije* ne uzmiče pred argumentiranom kritikom, nego se, nakon anamneze problema, odvajaže predložiti i način kojim bi se teorija mogla prevesti u etički, politički i uopće društveno konstruktivnu, pa i korektivnu praksu. Jedan od 'recepata' ove knjige feministički intoniranoga naslova ponuđen je u tekstu o gostoljubivosti, silovanju i pobuni, u kojemu se kao mogući lijek za stabilan, virilnim kriterijima definiran svijet predlaže ženski nered ili oslobođen ženski glas koji se ističe vlastitom drug(ačij)ošću. Kao i ine, i ova je vrsta subverzivnoga distanciranja, makar u sebi nužno sadržavala norme dominantnoga sustava iz kojega je dijelom generirana, u stanju poprimiti novu dimenziju i otvoriti tradicionalno prikrivane, alternativne, možda optimističnije perspektive od onih što ih obecava »uredan dom« kakav se, kako se može zaključiti i iz Badurininih studija, »usprkos rusovskim propovijedima«, nije pokazao najidealnijim od svih zamislivih svjetova.

SUZANA COHA

Muke s intelektualcima

Iztok Simoniti: *Historia magistra mortis*. Sa slovenskoga preveo Živko Gruden. Naklada Pavičić, Zagreb, 2008.

Rijetko se događa da se pojedine knjige prevode na hrvatski iz rukopisa i prvi put objavljaju na hrvatskom jeziku. Tako va je knjiga eseja *Historia magistra mortis* Iztoka Simonitija (Ljubljana, 1948), slovenskog pisca, diplomata i sveučilišnog profesora. Na slovenskom je objavljena nedavno, pod istim naslovom (*Slovenska matica*, Ljubljana, 2010).

Skeptik po nagnuću, Simoniti polazi od naslovnoga stajališta da je povijest čovjeku više mučiteljica negoli učiteljica života, odnosno da je, zapravo, učiteljica smrti. Objasnjavaajući takvo stajalište biološkim determinantama da čovjek kroz svoj život prolazi dvije krajnje točke, radaće i smrt, te da je u njegovu životu ugrađena smrt od samoga rođenja, zaključuje da je i ljudska povijest učiteljica smrti jer je prepuna nasilja, ratova, istrebljenja i svakovrsnih drugih zala. Svoja obrazloženja Simoniti izgrađuje kroz metodološki postupak suđenja i rasudivanja poznat pod izričajem *zdrav razum*. Budući da je riječ o esejistici, koja u nekim tekstovima ima karakteristike feljtona, ali i ogleda, ovakav, zdravorazumski, postupak osigurava čitaocu zanimljivost, intrigantnost i poticajnost tematiziranih sadržaja te razbijaju možebitnu jezično-stilističku monotonost izražavanja, koja zna zahvatiti tekstove suviše prožete teoretskim razglabanjima. Simoniti njeguje dobar duh eseja, pišući »lako«, ali ne olako; nastoji poduprijeti svo-

ja stajališta uvjerljivošću vlastitih argumenta, uz minimum posuđenih citata. Antidogmatičnost i otvorenost pristupa i najosjetljivijim temama osigurava angažiranu receptivnost Simonitijevih eseja i kod onih čitalaca koji se s nekim njegovim pogledima neće složiti ili koji suviše jako pogledaju čitateljeva svjetonazorska opredjeljenja.

U trinaest eseja Simoniti, kako se kaže u prigodnom popratnom slovu na kraju knjige, »govori o smrti, izvorima zla, nesnošljivosti mon(ote)izma, mučenju, slobodi, identitetu, vjeri i razumu i vjeri u razum, o tome zašto su nam na vlasti potrebne žene, čemu služe intelektualci–profesionalci, a što je zadatak intelektualaca kao takvih, koje je mjesto Slavena u Europi... i o svojoj majci.« O svakoj od tih tema mogao bi se napisati kraći prikaz, ali nama je za oko zapeo esej o intelektualcima pod naslovom *Najvažnija riječ: NE — O intelektualcima*.

Kad piše o intelektualcima Simoniti prvenstveno misli na prostor Istočne i Srednje Europe te Balkana, na vrijeme druge polovice XX. st. i iskustava iz režima koje obuhvaća jedinstvenim izrazom — »realsocijalistički«. Dakako da taj izraz nije opravдан za iskustvo nekadašnje Jugoslavije, a takvoj Simonitijevoj interpretaciji kriv je zdravorazumski način prosudivanja koji se, po definiciji, ne može otreći predrasuda svojega vremena i vrijednosti sadržanih u skupu »neospornih« trijedalnih istina. No, s druge strane, locirajući svoj interes, sadržaj, vrijeme i prostor govora o intelektualcima Simoniti će glavninu kritičkih opservacija svesti na posljednjih dvadeset godina, po raspадu SFRJ, na vrijeme »svakodnevног političkog *barbaricuma* prve faze demokratizacije i prvobitnog grabežljivog kapitalizma«.

Osnovna stajališta o intelektualcima Simoniti iznosi kroz kritiku pozicije intelektualaca u civilnom društvu, kao njegovu prirodnom okruženju, te u odnosu prema

političarima i politici. Intelektualcu je osnovna zadaća, pogotovo u »priprstim sredinama« kakve su naše, izgradivati održavati stalni odnos prema politici, odnosno »održavanje stalne napetosti između vlasti i civilnog društva«. Čemu služi ta zadaća? Simoniti smatra, osnovnom zadatku a to je izgradnja građanskog društva i očuvanje trajnom i neraskidivog odnosa kulture i politike (s tim da je politika podređena kulturi). Put za postizanje toga cilja je u osnovi, kao i kod J. Bende, jednostavan: intelektualac mora biti i ostati pošten, hrabar i dosljedan. Ali taj odnos »može postati svojom suprotnošću ako se intelektualac dopusti potkupiti večerom, ministarskom foteljom, dobro plaćenom sinekurom u diplomaciji, gospodarstvu, kulturi... bilo gdje i bilo kako. Potkupljivost intelektualaca ovdje nas ne zanima, iako je to uvijek aktualna tema, već i zato što sva nerazvijena društva podcjenjuju intelektualce, pa ih s tim u skladu i plaćaju. A da ne-ma podmitljivih intelektualaca, ni ovaj ne bi bio potreban. Za intelektualca je, dakle, najvažnija riječ NE!«.

No taj veliki *NE*, pogotovo u »nerazvijenim društvima« u kojima građani (kazano aktualnim slatkorječivim, politikantskim jezikom) od divljeg kapitalizma, hordi pljačkaša i stranačkih razbojnika nisu vidjeli ni malo *d* od demokracije, postaje nedostiznim idealom. Ipak, i intelektualci su samo ljudi i u stanju potpune egzistencijalne ugroženosti prilagođavaju se na pravi ljudski i najjednostavniji način: prodaju se onima koji posjeduju moć. Istina, u našim »nerazvijenim društvima«, kojima vladaju politikantski skorojevići bez obrazovanja, ideja, idealja i ukusa, i to je veoma teško, jer intelektualci malo kome trebaju.

Kritiku intelektualčeve pozicije Simoniti često vrši na osnovi usporedbe s prethodnim, socijalističkim, jugoslavenskim režimom. Tako će reći: »Za upornu

demokratsku kritiku zalažem se zato što je kritika istodobno pokretač i sadržaj dijaloga. U Jugoslaviji nikada nije bilo dijaloga među intelektualcima. Prepiska o unitarizmu i naciji između Dušana Pirjevca i Dobrice Čosića 1961/62. izuzetak je koji i ne možemo smatrati dijalogom. Još ni danas ne znam pouzdano koliko je to dopisivanje željela i usmjeravala Partiju, ali, ako jest, to joj upisujem u dobro.«.

Ne znam kako to da Simoniti poznaje samo tako malo primjera, ali polemičkih napisa između jugoslavenskih intelektualaca bilo je sijaset! Vodili su itekako značajne dijaloge, pridonoseći razmravljenju režima, dok nije sve vrag odnio. Ovdje nemamo ni hiljaditi dio prostora potrebnog da se samo nabroje takvi primjeri! Dijaloga, u raznoraznim formama, pravih disidentskih, ali i opozicionarskih, bilo je toliko da su doista javno prezentirali pluralnost političke i društvene situacije u pojedinih sredinama. Unatoč ustavom određenom jednopartijskom sistemu, pluralizam interesa iskazivao se na mnogo drugih načina. Danas, u vrijeme vladavine demokratije takvo što nije uopće moguće. Danas je moguće govoriti javno štogod se želi, ali za to nikoga nije briga. Najmanje one iz vlasti. Tzv. civilno društvo proizvodi na biljune tona — zraka! A takvom kritikom politici nikad neće pasti ni vlas s glave. Ali intelektualca će već stići kazna, ako to politika zaželi, koja će mu potpuno uništiti građansku egzistenciju. U Jugoslaviji su intelektualci-profesionalci (izraz Simonitijev), a bilo ih je na stotine tisuća u raznim djelatnostima, živjeli pristojnim građanskim životom, dobivajući solidne plaće, stanove, službene automobile, gradeći vikendice, kupujući privatna kola, putujući po svijetu, tiskajući knjige, praveći izložbe, snimajući filmove i školjući djecu po sveučilištima domaćim i stranim... A danas!? Intelektualac je parija koji crnči za sramotno mali honorar, pokrivajući svojim trudom i kompetentnošću bezobrazlukе vladajućeg režima. Htio, ne htio!

I sam će Simoniti kazati da materijalna hiperprodukcija zapadnog svijeta »ne vodi u blagostanje već je samo realizacija proizvodnih koncepcija zapadne civilizacije. Čovjek, zahvaljujući njoj, probleme ne rješava nego ih umnožava. Tu cjelokupnost stvaranja intelektualac mora sagledati i podvrgnuti kritici sve ono što je pogrešno, usmjeren protiv čovjeka i prirode. Zadaća je intelektualaca da proizvodnu civilizaciju preobraže u održivu civilizaciju.«

I sad, što reći? Zar su utopije doista nestale? Samo desetak redaka niže, a valjda zdravorazumski, Simoniti sam sebi oponira: »Intelektualci kao takvi ne mijenjaju svijet; njihova je uloga u tome da o problemima javno progovaraju i pokreću postupke njihova rješavanja, što je pak posao intelektualaca-profesionalaca.« Neće baš biti tako. Kao što ni sam Simoniti ne vjeruje, jer u završnim pasusima ovoga članka piše: »Intelektualac može obavljati svoj posao samo ako je idejno i politički nesloboden i ako, unatoč tome, ima svoj duhovni credo i akcijski moto... Intelektualac je, prema tome, biće s malim pravima i velikom odgovornošću.« Pa što im je onda nedostajalo u socijalizmu!? Sloboda? Pa sad su na slobodi!

NIKICA MIHALJEVIĆ

Ključni naslov

Roland Barthes: *Mitologije*. Pelago,
Zagreb, 2009.

Prošle godine u Francuskoj je po prvi put objavljen *Dnevnik tugovanja*, zbirka intimnih zapisa Rolanda Barthesa iz kasnih sedamdesetih. Započeo ga je pisati prvoga dana nakon majčine smrti i vodio skoro pune dvije godine; danas, tri desetljeća nakon što je i sam preminuo, objavljivanje takvoga teksta teško da može pridonijeti revalorizaciji ili rekontekstualizaciji njegova višestruko prijelomnoga opusa, ali je svejedno privuklo veliku pažnju, promptno prevedeno na engleski, popraćeno nizom recenzija u utjecajnim i popularnim svjetskim časopisima... Istodobno, i kod nas su se pojavila dva Barthesova naslova — *Kritika i istina i Mitologije* — i to četrdeset i tri, odnosno pedeset i dvije godine nakon što ih je napisao i izdao. Ovaj je kontrapunkt sasvim dovoljan da odmjerimo domaću recepciju Barthesa s notornim »globalnim« tendencijama i trendovima: dok su izdavači u anglofonim i frankofonim kulturama vrijedno zavukli ruke sve do dna piščevih ladica u potrazi za bilo kakvim tekstrom koji bi se mogao ukoričiti, kod nas se glavna mesta jednoga od najznačajnijih recentnijih teorijskih opusa mapiraju s oko pola stoljeća kašnjenja, polagano i bez veće nade u skorije ubrzanje ritma.

Nije da smo time saznali nešto novo, naravno. Zapravo, odbacimo li flagelantsku retoriku narcističkoga cizeliranja stupnjeva vlastite kulturnalne »zaostalosti« i usporedimo prijevodnu recepciju Barthesa s onom Jacquesa Derride ili Jacquesa Lacana — da se zadržimo u najužem kanon-

skom krugu francuskoga poststrukturalizma — stvari uopće ne izgledaju loše. Nedostaju domaća izdanja nekoliko seminalnih djela (*S/Z*, *Sistem mode*, *Roland Barthes po Rolandu Barthesu...*), ali u posljednjih smo šest ili sedam godina ipak dobili prijevode *Užitka u tekstu*, *Varijacija o pismu*, *Fragmenata ljubavnoga diskursa* i *Svjetle komore*, a u časopisima i zbornicima dostupna je većina ključnih kraćih tekstova (*Smrt autora*, *Od djela do teksta*, *Uvod u strukturalnu analizu pripovjednih tekstova...*). Odabiri nakladničkih kuća Pelago i Algoritm da ovaj niz nastave *Mitologijama* i *Kritikom i istinom* dobri su iz barem dva razloga: nakon uzastopnoga objavljivanja nekoliko knjiga iz Barthesove tzv. druge, »poststrukturalističke« faze, ponovno dobivamo dvije iz ranijega, »strukturalističkog« razdoblja; pritom, dobivamo i knjige koje su konsenzualno prihvateće kao njegovi »pristupačniji« tekstovi, pa postoji neka logika u tome da budu prevedeni prije npr. zahtjevnijega i »zgusnutijega« *S/Z-a...*

A pristupačnost *Mitologija* proizlazi već i iz njihova žanra: riječ je o zbirci pedesetak novinskih članaka koje je Barthes objavljivao između '54. i '56. u pariškim dnevnim novinama, analizirajući mitove »svakodnevice«, proizvedene diskursom masovne kulture: sportskih spektakala, reklamnih poruka, masmedijskih konstrukcija političke zbilje, filmskoga star-sustava, industrijskoga dizajna... Bilo je to razdoblje sumraka Četvrte republike, uzdrmane (i to presudno, pokazat će se već '58., nakon državnoga udara i de Gaulleova povratka na vlast) sukobima sa svojim kolonijama — porazom od Indokine i početkom dugotrajnoga, iscrpljujućega alžirskog rata za nezavisnost; u zaoštrenoj antagonizaciji konzervativnoga i »naprednoga« dijela francuskoga društva, Barthes je zauzeo jasnu poziciju, proglašivši u uvodu

knjige njezinim glavnim neprijateljem »građansku Normu« i okomljujući se iznova i iznova na kolonijalistički svjetonazor upisan između redaka brojnih dnevnih novina; ali i više od toga: nemilosrdno je raskrinkavao dominantnu »sliku svijeta« buržoazije i malograđanstva i mimo njihove kolonijalističke politike, operirajući unutar marksističke tradicije razumijevanja ideologije kao »vladajućih ideja klase na vlasti«.

Ako je marksistička koncepcija ekonomski fundirane klasne stratifikacije društva i sistema njezine ideoške reprodukcije bila osnovni okvir spisateljskoga angažmana, ona je tek u kombinaciji s inovativnom recepcijom strukturalne lingvistike Ferdinand de Saussurea stvorila razrađen terminološki instrumentarij za preciznu anatomiju dominantnih strategija perpetuacije društvenoga statusa quo: tek spoj radikalno formalističkoga shvaćanja mita kao »iskaza«, s jedne strane, i apostrofiranja njegove historijske i materijalne uvjetovanosti, s druge, omogućava temeljnu Barthesovu eksplanatornu gestu »denaturalizacije«, raskrinkavanja kontingenčije mita nasuprot njegovoj samoprolamiranoj »prirodnosti« i »vječnosti«.

Nakon marksizma i strukturalizma, treći se presudni aspekt neophodan za osnovno teorijsko mapiranje *Mitologija* tiče analize »masovne kulture«. U trenutku u kojem su nastajale, diskurs o njoj trajao je već cijelo stoljeće, ali je uglavnom bio sveden na strategiju prezivoga o(t)pisivanja cjelokupnoga pogona proizvodnje »nižih oblika« uniformne, komodificirane kulture: bilo da govorimo o elitizmu bračnoga para Leavis u Velikoj Britaniji ili o marksističkoj kritičkoj analizi Adorna i Horkheimera u SAD-u, konkretnim fenomenima masovne kulture pristupalo se oprezno, začpljena nosa i tek da bi se usputno ilustrirale vlastite teze. Barthesove pažljive i lucidne analize reklama za deterdžente, naslovnih stranica magazina,

scriptiza ili novoga modela Citroëna neu-sporedive su s time i, iako je još uvjek prerano za korisne diferencijacije »masovne« i »popularne« kulture kojima će kulturni studiji desetak godina kasnije nadopuniti pojednostavljeni model jednosmjernoga manipulativnoga utjecaja proizvođača kulture na podložne, amorfne mase onim modelima koji naglašavaju kritički i kreativni potencijal same recepcije, na neki su način anticipirale većinu kasnijih pristupa izučavanju »obične« kulture, kulture s malim, a ne velikim »k«; ako ničim drugim, onda barem neustezanjem da se ozbiljno »uprljaju ruke« listajući modne časopise, proučavajući predizborne kampanje ili izrađujući priručnu tipologiju medejske reprezentacije biciklističkih heroja Tour de Francea.

Ukoričivši, nakon novinskoga objavljanja, te fragmente mitologiskoga diskursa, popratio ih je nešto dužim esejem *Mit danas*; iako dolazi na samome kraju knjige, kao svojevrsni teorijski *post scriptum*, *Mitologijama* se najlegantnije pristupa upravo preko njega, jer sažima i usustavljuje teze raštrkane kroz pretvodne tekstove, rekonstruirajući pritom njihove implicitne pretpostavke. (Esej je, inače — da korigiramo uvodni lament nad prevoditeljskom recepcijom — bio objavljen još 1971. u beogradskom izdanju izabranih Barthesovih tekstova *Književnost, mitologija, semiologija*.)

Mit je tu shvaćen kao poruka, iskaz, komunikacijski sustav; kada govorimo o mitu, govorimo o označiteljskim praksama, a ne o predmetu, »sadržaju« te poruke — mitologija je, proizlazi, samo dio opće znanosti o znakovima, semiologije (ali, istodobno s ovim strogo formalističkim određenjem, ona se bavi i iskazima koji su historijski uvjetovani, pa utoliko aspektualno pripada i onome što Barthes naziva »povijesnom ideologijom«). Distinkтивno je obilježje mita pritom u tome

što je on drugotni semiološki sustav, tj. metajezik, jezik o jeziku, koji neprestano »parazitira« na jezicima o kojima govori (oni su, jasno, shvaćeni transmedijalno, kao komunikacijski sustavi prenošeni ne samo riječima, nego i npr. fotografijama, društvenim ritualima, gestama itd). Preciznije: mit preuzima značenje proizvedeno u elementarnom desosirovskom strukturalističkom tripartitnom sklopu označitelj/označeno/znak i iznova koristi treći član — znak — kao praznoga označitelja za početak vlastite označiteljske prakse, zamećući i deformirajući tragove prethodnih semantičkih operacija. Barthes ovaj mehanizam ilustrira danas već antologijskim primjerom fotografije s naslovnice *Paris Matcha*, na kojoj tamnoputi francuski vojnik ponosno gleda u plavo-bijelo-crvenu trobojnicu: »doslovno« značenje je, jasno, ono »crnoga vojnika zagledanoga u zastavu«, ali »bio ja naivan ili ne, itekako vidim koji mi smisao slika priopćuje: da je Francuska veliko Carstvo, da svi njezini sinovi, bez razlike po boji kože, vjerno služe pod njezinim barjakom te da je onima koji kleveću tobožnji kolonijalizam najbolji odgovor revnost s kojom crnac služi svojim navodnim tlačiteljima«.

Mit je, dakle, ukratko, »ukradeni« govor, a ključ je njegove eluzivnosti i »perfidnosti« u tome što neprestano igra na obje strane, istodobno se pozivajući na ranije uspostavljeno značenje i koristeći ga u vlastite svrhe. On ništa ne skriva: mit značenje izobličuje, a svako njegovo čitanje, napominje Barthes, trebalo bi biti svjesno ove konstitutivne dinamike prizvodnje značenja, dinamike kroz koju se ono iznova spaja s povijesču, a promatranje mita kao semiološkog sustava konvergira razumjevanju njegove ideološke dimenzije.

Ovo je, naravno, samo približna skica Barthesove teorijske pozicije u *Mitologijama*: iako je relativno brzo, već nakon desetak godina i dekonstrukcijskih »rasplitanja« temeljnih binarnih opreka struktu-

ralizma, poput one označitelja i označenoga ili denotacije i konotacije, postala nedovoljno rafinirana i suptilna da do kraja zahvati i eksplicira hegemonijske strategije suvremenoga »mitotvorstva«, njezina je razrada kompleksna i minucijska, u nekim aspektima i danas aktualna. Govor o mitu kao »depolitiziranome iskazu«, recimo, i u kontekstu recentnih mehanizama spektakularizacije javnoga prostora ima itekako značajan kritički potencijal, dok od svoje ostršeće borbe protiv hipostazirane »prirodnosti« normiranoga sustava društvenih vrijednosti, »prirodnosti« koja briše tragove historijskih i materijalnih uvjeta vlastite geneze, Barthes, usprkos kasnijim oštrim teorijskim zaokretima prema »mekšem«, poststrukturalističkom diskursu, nije odustajao do samoga kraja — dovoljno je, recimo, samo prolistati njegova *Rolanda Barthesa po Rolandu Barthesu* iz 1975. i vrlo brzo nailazimo na rečenice u kojima, pišući o sebi trećem licu, govori: »On nije izlazio iz mračne ideje da je pravo nasilje ono koje se razumije po sebi: ono što je očigledno jest i nasilno, čak iako je ta očiglednost prikazana ublaženo, liberalno, demokratski (...) tiranin koji objavljuje nezgrapne zakone bio bi, sve u svemu, manje nasilan nego masa koja bi se zadovoljila time da iskaže *ono što se razumije po sebi*: »prirodno« je, ukratko, posljednja od uvreda«.

Još su dva momenta ove prolegomeće za kritičku mitologiju iz *Mita danas* posebno zanimljiva. Prvo, Barthesov minhauzenovski pokušaj da, vukući se za vlastiti perčin iz duboke jame koju je upravo iskopao, spasi ljevičarsku poziciju od naizgled sveobuhvatne upletenosti u mitologiju. To je redovan problem čudočišno totalitarizirajućih teorijskih modela kao što je Althusserova koncepcija ideologije kao ulaznih vrata same subjektivacije ili Foucaultove analize sve-

prožimajuće, kapilarno raspršene moći; i dok je Althusser arhimedovsku točku tražio u ideologiji kontrapunktiranoj znanosti, a Foucault tek izvan svojih djela, u nastupima i intervjima govorio o političkom angažmanu, Barthes je posegao za distinkcijom tranzitivnoga i intranzitivnoga govora. Tranzitivan je govor, ukratko, onaj koji je operativan, njime se nešto čini; daleko je prisutniji onaj drugi, deskriptivan i samim time stabilizirajući. Prvi je eksplisitno političan i time se suprotstavlja mitu kao diskursu »depolitizacije«: »jedan upotrebljava jezik s ciljem da preobrazi, drugi s ciljem da ovjekovječi«. Striktno govoreći, prvi je isključivo govor revolucije; mit, dakle, može postojati i na ljevici, ali tek nakon što je ona hijerarhijskim okoštavanjima ili birokratizacijom iznevjerila svoju osnovnu intenciju radikalnih društvenih transformacija. Drugačije rečeno: ljevica je povlašteno mjesto eskičavaže mitskoga govora, ali pod uvjetom da je njezin jezik jezik kojim se svijet preobražava, pod uvjetom, ukratko, permanentne revolucije.

Konačno, posljednji je važan akcent *Mita danas* klasifikacija glavnih retoričkih figura mitizacije stvarnosti: *cjepiva* (priznavanja i osude pojedinih »anomalija« buržoaskoga društva kako bi ih se istodobno implicitno proglašilo akcidentalnima i tako povratno stabiliziralo i potvrdilo ispravnost vladajućega poretku na sistemskoj ravni), *lišavanje povijesti* (kroz, kako Barthes to naziva, hemoragiju, hlapljenje značenja), *poistovjećenje* (ili »pripitomljavanje« Drugoga, njegovo neprekidno svođenje na Isto, na malograđansku mjeru), *kvantifikacija kvalitete* (narocito primjenjiva(na) u sferi estetike)...

Svi su ovi tropi aktivirani u prvome dijelu knjige, u sabranim, najčešće vrlo kratkim novinskim esejima posvećenima širokome rasponu francuskoga mitotvorstva pedesetih; oni, zapravo, čine znatno duži, a sigurno i lepršaviji, zavodljiviji,

»neobavezni« dio knjige. Barthesove analize, iako neprestano variraju nekoliko osnovnih strategija čitanja i kritike fenomena masovne kulture i buržoaske ideologije, sjajne su (mikro)esejističke vježbe, inventivne, iskošene artikulacije političkoga angažmana, teorijske strogoosti i bujne, sugestivne retorike. On piše o hrvatskim predstavama za proletersku publiku iz predgrada, o tipiziranome imaginiranju antičkih Rimljana na filmu ili Marsovaca u dnevnim medijima, o rubrikama posvećenima životu na kraljevskim dvorima koje su se, uostalom, do danas zadržale u ženskim magazinima, o novinskoj konstrukciji lika umjetnika po mjeri prepostavljenoga čitatelja, o konzervativnome aktiviraju konvencija psihološke motivacije i »zaokružene« narrativacije u sudskim procesima, o vinu i mlijeku, adresku i prženim krumpirima kao nepogrešivim gastronomskim označiteljima »francuskosti«, o semantičkim strategijama reklama za sapune i sredstva za čišćenje... Briljantan je već spomenuti esej o epopeji *Tour de Francea* i njezinim protagonistima i antagonistima, dok mali rječnik termina kojima se služe francuski novinari izvještavajući iz kolonijalne Afrike djeluje iznenađujuće aktualan i znatno šire primjenjiv. I inače, Barthesovi eseji koreliraju s našim recentnim iskustvima na više razina nego što bi se očekivalo, njegov je tekst ostao uvelike neokrnut prolaskom onih pedesetak godina od francuskoga do hrvatskoga izdanja; bez obzira na velike transformacije kapitalističkih modela koje su se u međuvremenu dogodile, bez obzira na sofistikaciju teorije, jedno je od ključnih iskustava čitanja *Mitologija* njihova izrazita aktualnost. Sada i ovdje, one pritom upozoravaju na gotovo potpuni izostanak sustavnije kritike popularne kulture i dekonstrukcije ideoloških obrazaca u medijima: možda se upravo

zbog toga prvi, eseistički dio knjige čini relevantnijim za naše današnje iskustvo.

To ovome prijevodu daje dodatnu važnost: ne samo što smo dobili jedan od ključnih naslova tako značajnoga autora, ne samo što je time konačno »zakrpana« upadljiva rupa na razini akademске i »vi-

sokokulturne« recepcije, nego čitamo tekst koji nam uvelike može pomoći pri mapiranju naših vlastitih, aktualnih, postsocijalističkih i posttranzicijskih iskustava.

BORIS POSTNIKOV